Uniwersytet Warszawski
Варшаўскі ўніверсітэт

Studium Europy Wschodniej UW
Студыюм Усходняй Еўропы

Centrum Studiów Białoruskich, SEW UW
Цэнтр беларускіх студыяў

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich
Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў

Nr 9 / № 9

Warszawa / Варшава 2023

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich / Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytet Warszawski

Redakcja techniczna: Aksana Danilewicz, Joanna Puchalska, Filip Urbański.
Tłumaczenie i korekta streszczeń — Filip Urbański (na język polski), Cristopher Moore (na język angielski), Olena Kondratyuk (na język ukraiński), Tatsiana Kasataya (na język białoruski).
Opracowanie graficzne, skład, druk: Zmicier Hupianiec.
Okładka: Manuel Prada.

Adres redakcji:
Krakowskie Przedmieście 26/28, 00–927 Warszawa
wydawnictwa.studium@uw.edu.pl
ISSN 2450–8144

Druk i oprawa: Fabryka Druku Sp. z o.o.

Spis treści / Змест

DYSKUSJA / ДЫСКУСІЯ

ARTYKUŁY I KOMUNIKATY / АРТЫКУЛЫ І ПАВЕДАМЛЕННІ

DIALOGI / ДЫЯЛОГІ

DOKUMENTY / ДАКУМЕНТЫ

ŻYCIE NAUKOWE / НАВУКОВАЕ ЖЫЦЦЁ

Рэцэнзіі

Анатацыі

Канферэнцыі

ДЫСКУСІЯ

Паўстанне 1863–1864 гг. у гісторыі і памяці народаў Украіны, Літвы, Беларусі і Польшчы

Чарговы дыскусійны форум рэдакцыя вырашыла прысвяціць паўстанню 1863–1864 гг. Гаворка пойдзе пра гістарычнае значэнне тых падзей для Беларусі, Польшчы, Літвы і Украіны, а таксама пра іх адлюстраванне ў калектыўнай памяці народаў нашага рэгіёна. Выбар гэтай тэмы быў абумоўлены як 160-годзем гістарычнай падзеі, так і той актуальнасцю, якую ў апошнія гады набыў адзін з найбольш яркіх лозунгаў вызвольнага руху, — „За вольнасць нашу і вашу”.

Трэба прызнаць, што мінуўшчына таго змагарнага чыну апошнім часам рэгулярна нагадвае пра сябе. Тут варта прыгадаць сенсацыйную знаходку на гары Гедыміна ў Вільні (2017) парэшткаў расстраляных або павешаных паўстанцаў, у тым ліку двух кіраўнікоў паўстання — Зыгмунта Сераkоўскага і Канстанціна (Кастуся) Каліноўскага. Іх пахаванне на віленскіх Росах стала важнай палітычнай і гісторыка-культурнай падзеяй для народаў рэгіёна. Таксама трэба адзначыць актыўнасць беларускай грамадскасці, удзел якой у цырымоніі пахавання надаў ёй асабліва ўрачысты характар і пературыў у важную падзею палітычнага і культурнага жыцця. Мяркую, што менавіта актыўнасць грамадскасці абумовіла ўдзел у пахаванні намесніка прэм’ер-міністра беларускага ўрада Ігара Петрышэнкі.

Для беларускіх гісторыкаў тыя падзеі сталі нагодай для актывізацыі навуковых даследаванняў, што між іншым абярнулася знаходкай у фондах Літоўскага нацыянальнага музея раней невядомых беларускамоўных тэкстаў, звязаных з постаццю Каліноўскага і ўсім асяродкам віленскіх „чырвоных”. Гэта знаходка, а таксама працяг дыскусіі вакол постаці Каліноўскага, якая мае выразную палітычную афарбоўку, паказвае, што для Беларусі паўстанне 1863–1864 гг. усё яшчэ застаецца „гарачым” месцам памяці.

Удзельнікам дыскусіі прапанавана было адказаць на тры пытанні:

1. Якое значэнне мела паўстанне 1863 г. для гісторыі Украіны, Літвы, Беларусі і Польшчы? Якую ролю яно адыграла ў нараджэнні і развіцці нацыянальнай ідэі? / Jakie znaczenie miało powstanie styczniowe dla

historii Ukrainy, Litwy, Białorusi i Polski? Jaką rolę odegrało powstanie dla genezy i rozwoju idei narodowej?
2. Як трэба разумець лозунг „За вольнасць нашу і вашу"? / Jak należy rozumieć hasło „Za wolność naszą i waszą"?
3. Якое месца займае паўстанне 1863 г. і яго героі ў памяці сучаснага грамадства Літвы, Польшчы, Беларусі і Украіны? / Jakie miejsce powstanie styczniowe i jego bohaterowi zajmują dzisiaj w pamięci historycznej?

Удзельнікі дыскусіі:
- prof. dr hab. Wiesław Caban, Uniwersytet Jana Kochanowskiego (Kielcy);
- prof. dr hab. Stanisław Wiech, Uniwersytet Jana Kochanowskiego (Kielcy);
- dr Darius Stalūnas, Lietuvos Istorijos Institutas (Vilnius);
- dr Olga Mascianica, Lietuvos Istorijos Institutas (Vilnius);
- доктор історичних наук Ігор Чорновол, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича (Львів);
- доктар гістарычных навук Аляксандр Смалянчук, Інстытут славістыкі ПАН (Варшава);
- кандыдат гістарычных навук Аляксандр Радзюк, Беларускі інстытут права (філіял у Гродне);
- кандыдат гістарычных навук Дзмітрый Матвейчык, Нацыянальны гістарычны архіў (Менск).

***

Якое значэнне мела паўстанне 1863 г. для гісторыі Украіны, Літвы, Беларусі і Польшчы? Якую ролю яно адыграла ў нараджэнні і развіцці нацыянальнай ідэі?

Prof. dr hab. Stanisław Wiech:

Osąd genezy, przebiegu, skutków i znaczenia powstania styczniowego dla historii Polski nie może być do końca jednoznaczny. Pozbawione odpowiedniego przygotowania, broni i regularnej armii w wymiarze militarnym, politycznym i materialnym zakończyło się klęską tym boleśniejszą, że skala zaangażowania społecznego była ogromna. Stoczono ponad 1 200 bitew i potyczek, z czego 956 miało miejsce w Królestwie, 237 na Litwie historycznej i 35 na Rusi. Przez szeregi powstańcze przewinęło się ok. 100 tys. osób. Powstanie pochłonęło blisko 20 tys. ofiar, w tym prawie 1 tys. zawisło na szubienicach. Drugie tyle (ok. 35–40 tys.) zostało w ramach represji pognanych na katorgę i osiedlenie w głąb Rosji, skąd połowa już nigdy do kraju nie wróciła. Inna rzesza, ok. 10 tys. osób, musiała wybrać emigrację.

Ofiary powstania — zabici, represjonowani i wychodźcy polityczni tworzyli jeden z najcenniejszych elementów tkanki narodowej. Kraj stracił zatem znaczną część przodujących elit, których nie sposób było w najbliższych dziesięcioleciach ani zastąpić, ani odtworzyć. Poszły za tym ogromne straty materialne, niepowetowane ubytki dziedzictwa kulturowego i duchowego.

Zryw niepodległościowy spotęgował antypolskie akcje odwetowe władz rosyjskich, zaś wraz z klęską powstania kwestia polska na kilka dziesięcioleci przestała być problemem międzynarodowym. Wszczęte po powstaniu represje zapoczątkowały długofalową i wielowymiarową walkę z szeroko rozumianą polskością, którą najsilniej zwalczano na Ziemiach Zabranych i w Królestwie Polskim. Jej celem było gospodarcze, polityczne, kulturalne, a także demograficzne osłabienie i być może zniszczenie polskiego żywiołu, poddanego brutalnej rusyfikacji. Z tej perspektywy w ocenie niektórych historyków rok 1863 zapoczątkował etap niemal całkowitej narodowej degradacji.

Dostrzeganie jedynie negatywnych skutków powstania styczniowego jest sądem nie tylko jednostronnym, ale także krzywdzącym. Wszak dająca się zauważyć w dobie niewoli narodowej dynamika modernizacji społeczeństwa, które stawało się narodem, postępu gospodarczego, przemian kulturowych, wzrostu demograficznego, procesów urbanizacyjnych, ożywienia politycznego i rozwoju świadomości narodowej, po 1863 roku była największa. Tak widział to m. in. Józef Piłsudski, który zaliczając siebie do pokolenia pogrobowców powstania („My wszyscy pogrobowcy powstania") nie miał wątpliwości, że „Na progu nowoczesnego życia społecznego stoją wydarzenia 1863 roku". W tym rozumieniu całe powstanie, łącznie z jego klęską, było szczeblem, być może tym najtrudniejszym, po którym naród polski wspinał się ku lepszej przyszłości.

Jak zawsze przy historycznych podsumowaniach, dziejowych rozliczeniach linie podziałów najwyraźniej przebiegają między pesymistami i optymistami, realistami i idealistami, pragmatykami i romantykami. Natura ludzkich usposobień najczęściej też różnicowała charakter społecznych i politycznych osądów powstania styczniowego. Nic też dziwnego, że czołowy konserwatysta krakowski, zwolennik polityki ugody i lojalizmu Paweł Popiel, w 1864 roku, a więc gdy powstanie jeszcze dogorywało, wysunął jedno z najcięższych oskarżeń: „Niech przed Bogiem, krajem i potomnością odpowiedzą lekkomyślni sprawcy tych nieszczęść. Niech spadnie na ich sumienie krew najzacniejszej polskiej młodzieży, łzy tylu ojców i matek w Królestwie, a głównie na Litwie i Ukrainie, niech odpowiedzą za wykorzenienie żywiołu polskiego, utwierdzenie schizmy [prawosławia], upokorzenie Kościoła katolickiego, zepsucie karności kościelnej w naszym duchowieństwie, bo próżno na samego nieprzyjaciela składać odpowiedzialność, spada ona na tych, co z obcego natchnienia i dla obcych w część celów wywołali walkę nierówną bez przygotowania broni, dowódców, sprzymierzeńców".

To oskarżenie wypływające z ust serwilisty odpierali zwolennicy irredenty. W pierwszej kolejności zaprotestowali sami uczestnicy walk. Generał Hau-

ke „Bosak” zaraz po doznanej klęsce w lipcu 1864 roku stwierdził, że powstanie nie poszło na marne, gdyż zwycięzcami jego okazał się naród polski wzmocniony o rzeszę pięciu milionów uwłaszczonych chłopów. „Teraz już Polska, Ojczyzna nasza, nigdy nie zginie! — Teraz — są Polacy! Nowych 5 milionów! A więc Polska jest i będzie”.

W kontekście genezy i rozwoju idei narodowej powstanie styczniowe odegrało bodaj najważniejszą rolę. W ostatnich dekadach niewoli narodowej do tradycji i wartości powstańczych zaczęły odwoływać się wszystkie środowiska, nurty i siły polityczne, dla których idea niepodległego państwa była ciągle żywa. Snując wizje i plany odrodzenia Polski w sposób naturalny nawiązywali do ostatniego zrywu niepodległościowego. Nie ulega wątpliwości, że powstanie styczniowe było fundamentem odradzającej się w 1918 roku niepodległej Polski. Świadczą o tym żywe odniesienia i rozrachunki z powstaniem, jakie w marszu po drodze do wolności dokonywały i prowadziły rywalizujące ze sobą lub przeciwstawne sobie ugrupowania i środowiska polityczne: socjaliści, demokraci, narodowcy, ludowcy. Powstanie odcisnęło swoje piętno na życiu narodowym i polskiej myśli politycznej przełomu XIX i XX wieku, głęboko utkwiło w świadomości narodowej, wyznaczyło bieg refleksji, przekazało narosłe i wykształcone po latach mity, symbole i desygnaty.

Prof. dr hab. Wiesław Caban:

Salomea Brynicka, główna bohaterka *Wiernej rzeki,* zmaltretowana psychicznie i fizycznie zwątpiła w sens toczącej się walki w 1863 roku. Wtedy przedstawiciel Rządu Narodowego odpowiedział jej krótko i dobitnie: „Polskie plemię popadło między dwa młyńskie koła zagłady — między Niemców i Moskwę. Musi się stać samo młyńskim kamieniem, albo będzie zmielone na pokarm Niemcom i Moskwie. Nie ma wyboru. Zbyteczne jest wszelkie o tym słowo” *(Wierna rzeka,* wyd. 1990, s. 92). To była oczywiście myśl Stefana Żeromskiego przeniesiona na papier w 1912 roku. Z kolei ks. Jan Wiśniewski, wychowanek Seminarium Duchownego w Sandomierzu, autor wielu znamienitych opracowań, w opublikowanej w 1927 roku książce *Udział księży z diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym 1863 roku* postawił takie o to pytanie: Czy powstanie było potrzebne? Czy należało takowe popierać? I zaraz odpowiadał: Gdyby nie było powstań i wielkich ofiar z mienia, krwi i z życia dla Ojczyzny, byłby to wobec całego świata oczywisty dowód, że duch w nas zamarł, żeśmy pogodzili się z losem, że nam dobrze, że nam do twarzy w obroży niewolnika i w kajdanach…, że Polska to moralny trup… Powstania i wielkie ofiary dla Ojczyzny były ciągłym protestem wobec całego świata na bezprawia i zbrodnie przez trzech okrutników na nas popełniane” (s. 9).

Można z tym opiniami się zgadzać lub nie, ale trzeba je brać bezwzględnie pod uwagę, kiedy będziemy oceniać wszystkich tych, którzy polegli na polu walki lub poszli na Sybir.

W świadomości Polaków XIX wieku, a i obecnie, mocniej tkwi powstanie styczniowe niżeli listopadowe. Niewątpliwie złożyło się na to kilka okoliczności. Przede wszystkim trzeba pamiętać, że zasięg oddziaływania walki zbrojnej 1863 roku był daleko szerszy niż w czasie powstania listopadowego. Wtedy była to jedynie wojna polsko-rosyjska, a wojsko polskie składało się w zasadzie ze szlachty. W powstaniu styczniowym brał udział cały naród. Samo powstanie miało też znamiona rewolucji społecznej. W sumie przez oddziały powstańcze przewinęło się około 100 tys. młodych ludzi, a kilkadziesiąt tysięcy mogił na długo, a w wielu przypadkach do dzisiejszego dnia, wpisało się w krajobraz polityczny, patriotyczny i kulturalny. Władze carskie nie śmiały zabronić odwiedzania mogił i prowadzenia modlitw. Czczenie pamięci poległych automatycznie wpływało na świadomość narodową. Wreszcie trzeba pamiętać, że w głąb Imperium Rosyjskiego zesłano 38–40 tys. Polaków. Zatem wiele rodzin, w ten czy inny sposób, na długo wspominało swych bliskich, którzy znaleźli się za Uralem. Część po 10 czy 20 latach wróciła znad Bajkału czy Jakucka i jako żywe pomniki utrwalali pamięć o 1863 roku. Ci natomiast, którzy złożyli kości na syberyjskiej ziemi, jeszcze trwalej wryli się w pamięć swych rodzin i bliskich. Opowiadania rodzinne o tych, co zmarli na Syberii, odnotować można jeszcze w okresie międzywojennym. W pewien sposób przyczyniło się do tego ukazujące się w Warszawie pismo „Sybirak".

Rozrachunek z powstaniem prowadzili pozytywiści, co wcale nie oznacza, że potępiali tych, którzy złożyli daninę krwi. Pozytywiści mieli świadomość, że o niepodległość, wcześniej czy później, trzeba się będzie upomnieć zbrojnie. Rzecz jednak w tym, że należy wybrać jak najlepszy ku temu moment,. Tym momentem, ich zdaniem, może być wojna narodów, o którą modlili się tuż po upadku powstania listopadowego Joachim Lelewel i Adam Mickiewicz. A na razie, zdaniem pozytywistów, należy się oddać pracy u podstaw, pracy, która ma odbudować, a zarazem wzbogacić tkankę narodową. Ta idea nie zawsze odpowiadała młodzieży. I nie można się temu dziwić, bo młodzież chce wielkich i wzniosłych czynów.

Do idei powstania styczniowego nawiązywała ta część PPS, która wywodziła się od Bolesława Limanowskiego. Dla nich socjalizm i niepodległość były ze sobą nierozerwalne. Do budowania podziemnego państwa wzywał twórca Ligi Polskiej (1887), a wcześniej uczestnik powstania styczniowego, czyli Zygmunt Miłkowski. Ostatecznie zamiast struktur podziemnego państwa wykształciła się Narodowa Demokracja. W dokumentach programowych i różnego rodzaju broszurach politycznych do wydarzeń z lat 1863–1864 nawiązywało powstałe w 1895 roku Stronnictwo Ludowe

Powstanie styczniowe stało się głównym składnikiem wychowania patriotycznego w dobie legionowej, a później w okresie międzywojennym. Jest to niewątpliwie zasługa Józefa Piłsudskiego. Był on wychowany w wielkim kulcie powstania styczniowego, bo też dworki szlacheckie na Litwie daleko mocniej pielęgnowały tradycje powstania styczniowego niżeli w Królestwie Polskim. A w ogóle sprawa kultywowania tradycji powstańczych na Litwie ciągle czeka na swego historyka.

Żaden z polityków II Rzeczypospolitej nie doceniał tak mocno roli pielęgnowania tradycji powstania styczniowego w wychowaniu patriotycznym i w ogóle, jeśli tak się wyrażę, w cementowaniu polskości, jak Józef Piłsudski. W rozkazie Naczelnika Państwa z 1919 roku czytamy m. in.: „*Dla nas żołnierzy wolnej Polski, powstańcy 1863 roku są i pozostaną ostatnimi żołnierzami Polski walczącej o swą swobodę, pozostaną wzorem wielu cnót żołnierskich, które naśladować będziemy*". Z tą chwilą weterani 1863 roku brali udział we wszelkich świętach państwowych, przyznawano im stopnie oficerskie, prawa do noszenia munduru oraz zaszczytnych odznaczeń państwowych z Krzyżem Virtuti Militari na czele. Określano ich nie inaczej jak *żywe relikwie* lub *żywe pomniki*.

O powstaniu styczniowym nie zapomniano podczas okupacji. W 1943 roku w konspiracji obchodzono 80. rocznicę zrywu niepodległościowego. Tego typu uroczystości miały miejsce nie tylko na terenie b. Królestwa Polskiego, ale także na Litwie. W styczniu tego roku na ulicach Wilna pojawiły się piękne plakaty przypominające o walce w 1863 roku.

W oddziałach partyzanckich, niezależnie od orientacji politycznej, prowadzone były pogadanki na temat walki 1863 roku. Niejeden oddział nosił imię tego lub innego bohatera z tamtych czasów.

Inny wymiar miały obchody 90. rocznicy powstania styczniowego w 1953 roku. Nikt nie odważył się zapomnieć o tych wydarzeniach, akcentowano jedynie inne kwestie. Przede wszystkim mówiono o tzw. rewolucyjnej współpracy polsko-rosyjskiej w czasach powstania styczniowego, gdyż chciano w ten sposób pokazać, że ówczesna współpraca polsko-radziecka swe korzenie miała już w powstaniu styczniowym.

Wraz z odwilżą po 1956 roku sytuacja się zmieniła diametralnie. W setną rocznicę powstania miał miejsce IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich, który w całości poświęcony był wydarzeniom z lat 1861–1864. A w końcu lat 50. XX wieku doszło do powołania wielkiego zespołu historyków polskich i radzieckich i dzięki temu wydano 25 tomów dokumentów wydobytych głównie z archiwów radzieckich. To wydawnictwo umożliwiło Profesorowi Stefanowi Kieniewiczowi napisanie obszernej syntezy powstania styczniowego (wyd. 1972).

Доктор історичних наук Ігор Чорновол:

Це дуже цікаве питання. Проблема полягає в тому, що про вплив повстання 1863 р. можна прочитати в будь-якому підручнику з історії України — одним реченням, як правило, а спеціально її не досліджував ніхто. Річ у тім, що досі українська інтелігенція взагалі дуже неохоче визнавала першість польських впливів на український національний рух, водночас охоче признаючись до наслідування сербських, чеських, німецьких, ба навіть російських зразків. Але навіть проста хронологія подій порівняльної історії Польщі та України наштовхує саме на думку про значний вплив повстання 1863 р. на український національний рух:

1861 — польські патріотичні маніфестації у Варшаві; перевезення труни Шевченка з Санкт-Петербурга до Києва і його перепоховання в Каневі — перша і єдина масова маніфестація українців XIX ст. у Російській імперії;

1861–1863 — формування польської підпільної повстанської мережі та напівлегальної інституційної мережі українського національного руху („громади"), в т. ч. в підавстрійській Галичині;

1862 — написання П. Чубинським поезії „Ще не вмерла Україна…", сучасного гімну України, під впливом мазурки Домбровського (що частина українських науковців заперечувала, вбачаючи у ній передовсім сербські впливи);

22 січня 1863 — маніфест таємного Польського національного уряду закликав народи Польщі, Литви та Руси до повстання проти царату;

18 липня 1863 — імператор Олександр II підписав указ по скасування науки польської мови в державних закладах освіти; цього ж дня циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону навчання українською мовою розіслано на місця.

Зростання українського національного руху паралельно польському (між іншим, водночас М. Катков вперше зауважив потенційну небезпеку білоруського сепаратизму) не могло не стривожити частини російської бюрократії. Так народилася відома теза про український сепаратизм як „польську інтригу", яку квазіісторики досі продовжують пропагувати в Росії. Але залишмо їх у спокої. Гадаю, якщо говорити про проблему взагалі, то в даному випадку ми маємо справу з націоналістичним переломом в суспільних відносинах в західних провінціях Російської імперії (як також у її столиці Санкт-Петербурзі та Москві) під впливом ідеології романтизму (взагалі) та польського повстання 1863 р. (зокрема), яке цей поступовий перелом завершило.

Це якщо аналізувати проблему, так би мовити, „згори" — стисло. І якщо ставити питання в такому ракурсі, то це дуже велика історична проблема, яку ідеально можна розв'язати скоординованими зусиллями істориків з різних країн.

Якщо ж тлумачити її „знизу", як наслідок власних історичних досліджень польсько-українських стосунків „довгого" XIX століття, то можу розповісти, як спровокований повстанням 1863 р. „націоналістичний перелом" спрацював у Галичині.

У той час провідну роль у польському національному русі на українських землях відігравало студентство київського університету св. Володимира (заснованого 1834 р. замість ліквідованого Віленського університету — основного осередку польського націоналізму в Російській імперії напередодні повстання 1831 р.). Внаслідок чергової російської „відлиги" після смерті імператора Миколи і це середовище пережило карколомну ідейну еволюцію. В атмосфері напередодні скасування кріпосного права та поступово-

го назрівання національного повстання, частина студентів-активістів перенесла свою увагу на українське селянство.

„Хлопомани" (так презирливо обзивало студентів старше покоління польських політиків) не лише цікавилися українським фольклором та літературою, а й самі переодягалися в селянські свити або й козацькі шаровари та вивчали їхню мову. За цим, здебільшого ще костюмованим, прибраним українством насправді ховався тверезий політичний розрахунок: змагання за незалежну Польщу на українських землях мали б успіх лише за умови залучення до них українського селянства. 1862 р. група „хлопоманів" на чолі з Володимиром Антоновичем (основним лідером польського студентства університету св. Володимира) порвала з польським середовищем остаточно, опублікувавши свій маніфест на шпальтах „Основи" — головного рупору українського національного руху тієї доби. В історіографії неодноразово звучала думка, що саме В. Антонович і його найближчий приятель Т. Рильський створили першу „громаду", хоча це, можливо, перебільшення. Проте „українці польської культури", як казали (на противагу лівобережним „малоросам"), якщо й не заснували „Стару громаду", то відіграли в цій справі видатну роль.

Після відходу В. Антоновича „хлопомани" університету св. Володимира взяли активну участь у повстанні, плекаючи надію пробудити козацькі бунтарські традиції серед українських селян. Ці романтичні сподівання завершилися трагедією. 27 квітня 1863 р., коли студенти оголосили мешканцям села Соловіївка (тепер — Брусилівського району Житомирської обл.) „Золоту грамоту" повстанського уряду про звільнення від кріпацтва (запізно — кріпацтво скасував царський маніфест 19 лютого 1861 р.), ті їх повбивали; незважаючи на те, що студенти опору не чинили.

Але хоч цією трагедією історія „хлопоманства" в Наддніпрянській Україні завершилася, вона продовжилася в Галичині. 1863 р. до Галичини масово прибували повстанці з України. Чимало з них були вбрані в похідний козацький одяг, розмовляли чудовою українською, цитували Шевченка. Повстанці пробудили український націоналізм серед місцевої молоді, яка саме тоді сформувала свої власні „громади". Відтак на противагу галицькій москвофільській партії серед галицьких русинів постала українська партія народовців (між іншим, „narodowcy" — це польське слово, дослівно означає „націоналісти"; в міжвоєнній Польщі „narodowcami" називали себе представники польської націонал-демократії).

Чимало з повстанців продовжувало культивувати своє українофільство у Галичині й після поразки повстання. Окремі з них справили значний вплив на український національний рух. Першим був Павлин Свєнціцький (1841–1876), який спочатку влаштувався у Львові актором українського театру, згодом викладав українську мову в Академічній гімназії у Львові, активно дописував до преси народовців і першим запропонував поняття „Русь-Україна" (підняте до академічних висот вже М. Грушевським).

Окремі „хлопомани” знову істотно вплинули на український національний рух в 1880-і роки XIX ст., підтримавши задум В. Антоновича перетворити Галичину в „український П’ємонт”.

В. Антонович став класиком української історіографії й безумовним лідером київської „Старої громади” у 1880-х роках. Тоді під час своїх наукових відряджень закордон, до Львова зокрема, він поновив давні зв’язки з польським середовищем, передовсім екс-„хлопоманами” і тими польськими вченими гуманітаріями, які навчалися в університеті св. Володимира. З усіх них найбільше В. Антоновичу придалося давнє приятелювання з Антонієм Хамцем (1841–1908). А. Хамєц входив до числа керівників повстання 1863 р. на Україні, а В. Антонович допоміг йому в біді. Маючи доступ до канцелярії генерал-губернатора, він підмінив писані рукою А. Хамця документи повстанського уряду копіями, а оригінали знищив. Це дало змогу А. Хамцеві безперешкодно емігрувати закордон. Згодом він зробив неймовірну урядову кар’єру: урядник Галицького намісництва, з 1868 р. — у міністерстві рільництва, міністерстві закордонних справ, староста повіту Заліщики і радник намісництва, 1882–1883 рр. — в міністерстві Галичини у Відні. Депутат австрійського парламенту в 1879–1907 рр. і Галицького сейму в 1883–1900 рр., в 1891–1902 рр. керував Крайовою управою (виконавчим органом Галицького сейму), таким чином увійшовши до п’ятірки галицького політичного істеблішменту. Член-співзасновник Товариства взаємної допомоги повстанців 1863 р., яке очолював упродовж 12 років.

Внаслідок узгоджених дій каральних органів Австро-Угорщини та Росії влітку і восени 1889 р. у Львові та Києві відбулися арешти членів польських конспіративних організацій і пов’язаної з ним української молоді. Заарештованих звинувачували в соціалістичній пропаганді, але слідство загрожувало перерости в гучний судовий процес проти польського й українського націоналізмів. До того ж у Києві до рук слідчих потрапила записка, де фігурували ініціали „В. Б.” Неважко було здогадатися, що йшлося про Володимира Боніфатійовича Антоновича. Отоді-то він пригадав про свою давню послугу А. Хамцеві 1863 р., і той заморозив слідство проти українців у Львові — навіть без акту оскарження, а відтак — і проти поляків. Наслідком був скандал, кілька високопоставлених галицьких урядників позбулися посад, а А. Хамєц упродовж кількох років відігравав важливу роль також в українській політиці австро-угорського уряду — як експерт, водночас сприяючи політиці В. Антоновича в Галичині.

Чоловік, який передав А. Хамцеві 1889 р. тривожну звістку від В. Антоновича — це Алойзій Тележинський (1843–1906), ще один „хлопоман” і повстанець з студентської когорти університету св. Володимира. Після поразки повстання він продовжував конспіративну діяльність у Галичині. Через редакцію львівської української газети „Діло” він познайомився і заприязнився з галицько-українським літератором та істориком О. Барвінським. 1883 р. А. Тележинський влаштувався на посаду начальника складів заліз-

ниці Карла Людвіка, у службових справах регулярно відвідував Київ, і маючи привілей дипломатичної недоторканості, став надійним зв'язковим галицьких і наддніпрянських діячів. Таким чином, наболіла проблема регулярного інформаційного обміну між Львовом та Києвом була вирішена.

За посередництвом А. Тележинського В. Антонович налагодив контакти ще з одним колишнім повстанцем і впливовим польським політиком — князем Адамом Сапігою (1828–1903). 1885 р. В. Антонович передав безпосереднє виконання задуму перетворення Галичини в „український П'ємонт" своєму оточенню в Києві. Але він продовжував диригувати зведеним ним оркестром українських та польських політиків, поки 1890 р. не довів справу до угоди польських і українських політиків Галицького сейму на засадах підтримки австро-польським істеблішментом курсу в напрямку перетворення Галичини в „український П'ємонт".

Таким чином, глобальний „націоналізуючий" вплив польського повстання на український національний рух мав декілька важливих моментів: 1) в період російської „відлиги" 1855–1863 рр., коли за переважно польським прикладом українська інтелігенція сформувала свою інституційну мережу та ідеологію; 2) гурт „хлопоманів" (1857–1863) студентів університету св. Володимира спочатку „делегував" в щойно сформований український істеблішмент групу В. Антоновича, а безпосередньо під час повстання успішно „націоналізував" українську молодь львівського університету, духовної семінарії та кількох гімназій, що пришвидшило появу в Галичині зорієнтованого на Київ політичного угруповання народовців; 3) активна пропаганда української ідеї в Галичині „хлопомана" і повстанця Павлина Свєнціцького (1863–1876), який впровадив в публіцистику поняття „Русь-Україна"; 4) ревіталізація персональних зв'язків В. Антоновича з повстанцями „хлопоманами" А. Тележинським і А. Хамцем в 1880–1890 рр. та знайомство з галицьким повстанцем князем А. Сапігою мали за результат проголошення польсько-української угоди в Галицькому сеймі 1890 р, а відтак поступове перетворення Галичини в „український П'ємонт".

Неможливо не зауважити, що в історії впливів „хлопоманів" на український національний рух чимало завважили не так історичні закономірності, а їхня товариська емоційна прив'язаність один до одного, персональна тактовність самого В. Антоновича, вміння знаходити спільну мову та досягати компромісу з вчорашніми опонентами. Без цих психологічних чинників вони не впливали б на українську політику так довго — майже до 1900 року.

Dr Darius Stalūnas:

Последствием восстания было ужесточение репрессивной политики царских властей. Наверное, большинство историков сходятся в том, что именно восстание подтолкнуло имперские власти к ужесточению репрессивной политики, хотя польский историк Генрик Глембоцкий (Henryk Głębocki)

показал, что решение перейти от политики уступок к новым репрессиям в головах имперской правящей элиты созрело еще до восстания. Но даже и в этом случае такое изменение настроений было реакцией на освободительное движение, которое в 1861–1862 гг. ярче всего проявилось в манифестационном движении и разных петициях польского общества, адресованных царским властям. Эту мысль можно сформулировать и иначе: если бы не восстание, то, скорее всего, внутренняя политика царской России была бы менее репрессивной, хотя многие другие факторы (например, растущая роль русского национализма) ее все равно толкали бы в сторону угнетения нерусского населения.

Это ужесточение, которое часто называется обрусением / русификацией, без сомнения, имело последствия для всех не доминирующих этнических групп, тогда населявших Литву (даже для евреев, но эту тему здесь не буду затрагивать). Определить последствия этой политики в каждом отдельном случае — довольно сложная задача, потому что не так легко указать на факторы, оказавшие решающее воздействие на развитие той или иной национальной идеи, на усиление или ослабление одного или другого национального движения.

Подавление восстания и усиление антипольской политики царских властей имело неоднозначное влияние на будущее польской национальной идеи в Литве. С одной стороны, польское (возможно, правильнее было бы сказать польскоязычное) общество потеряло немалую часть активных членов, которые погибли в боях, были сосланы или эмигрировали. Главной целью имперской политики в так называемом Северо-Западном крае было уменьшение польского (и католического) влияния. В некоторых сферах эта политика имела успехи (например, в уменьшении польского землевладения). С другой стороны, невзирая на эту антипольскую политику, в этом крае в конце XIX в. можно было печатать и распространять польские книги, в то время как литовская письменность (не считая книг на кириллице, которых католическое население не читало) была запрещена. По мнению некоторых историков, это обстоятельство привело к лингвистической полонизации части этнически литовского населения в Виленской губ. К тому же следует учитывать, что восстание 1863–1864 гг. для польского населения всегда было важной частью героической истории польского народа и, начиная со второй половины XIX в., оно служило примером для подражания при социализации молодого поколения.

Частью изменившегося после восстания курса царской политики была и крестьянская реформа, которая для литовских крестьян создала более благоприятные условия по сравнению с теми, которые были в так называемой внутренней России. Улучшение быта литовских крестьян, впоследствии ставших базой современной литовской нации, можно было бы считать позитивным результатом этой политики, но „русификация" в сфере религии, культуры и образования стала очень серьезной прегра-

дой на пути становления этой нации. В то же самое время, эта „русификация" привела к радикализации литовского национализма, который довольно рано выдвинул идею создания национального государства. Это произошло намного раньше, чем в латышском или эстонском национальных движениях, которые в Прибалтийском крае столкнулись с более мягкой „русификацией". Таким образом, жесткое преследование литовской культуры и дискриминация литовцев (как католиков) подталкивали литовцев к более радикальным проектам. Конечно, были и другие причины, объясняющие появление идеи независимого национального государства в литовском национальном движении (хотя бы конкуренция с польским национализмом). Само восстание для литовского национального движения в конце XIX — начале XX в. было чужим, поэтому не могло быть примером для подражания.

Для беларуской национальной идеи это восстание также имело неоднозначное значение. Политика „русификации" по отношению к беларусам, которые считались частью так называемой триединой (или „большой") русской нации, была более сильной, чем в отношении литовцев. Эта политика (вместе с другими важными причинами), несомненно, привела к тому, что беларусы стали „опаздывающей нацией" и не смогли создать независимого национального государства после Первой мировой войны. Культ Кастуся Калиновского я бы назвал „изобретенной традицией". Иначе говоря, тут правильнее говорить не о влиянии восстания на беларускую национальную идею (беларуское национальное движение), а на инструментализацию имиджа этого восстания и одного из его лидеров для создания беларуской национальной идеи.

Dr Olga Mascianica:

Очень интересный и довольно сложный для меня вопрос, так как не являюсь историком генезиса литовской национальной мысли. Восстание 1863–1864 гг., как показывают исследования Дарюса Сталюнаса, в исторической памяти Литвы долгое время было „чужим" местом памяти. Для литовских националистов, формировавших национальный нарратив, были важны другие герои и другие исторические времена, которые в первую очередь ассоциировались с мощью Великого Княжества Литовского, деятелями науки, которые занимались изучением и развитием литовского языка и национальной культуры. Однако восстание, а точнее его последствия, привели к смене социальных лидеров, что позволяет говорить о зачатках формирования гражданской общности, определяемой уже по новым признакам. Во-первых, во время восстания крестьяне и дворянство впервые объединились в борьбе за общее дело, за „свободу", которую каждая из социальных групп воспринимала по-своему. Для дворянства речь шла о политической свободе, для крестьян — о социальных реформах. Обе эти группы

на некоторое время оставили в стороне социальные противоречия и предрассудки, и должны были переступить своего рода психологический барьер восприятия другого. Мне кажется, что зачатки таковой гражданской, или скорее социальной, активности, приобретенный опыт позволили позднее крестьянам активно включиться в борьбу за литовское печатное слово, национальную школу и свободу вероисповедания.

С другой стороны, последствия восстания ускорили кризис дворянства как социальной группы. Политика царских властей привела не только к ухудшению материального положения дворянства, снижению его сословной значимости, но и привела к изменению менталитета самой группы. В кругу выходцев из дворянства исторической Литвы и бывших ссыльных восстание 1863–1864 гг. все чаще воспринималось как трагическая ошибка, которая привела к социальному, а в некоторой степени и культурному упадку дворянства как группы. Вернуться к роли социального лидера общества исторической Литвы дворянство уже не смогло. Его представители искали способ не пропасть в обществе эпохи модернизации.

Доктар гістарычных навук Аляксандр Смалянчук:

Пры адказе на пытанне пра значэнне паўстання для гісторыі Беларусі варта ўлічваць як непасрэдныя вынікі вызвольнага чыну і яго паражэння, так і наступствы паўстання ў доўгатэрміновай перспектыве.

Паводле падлікаў беларускіх гісторыкаў, падчас паўстання на беларускіх землях (маюцца на ўвазе тэрыторыі Гродзенскай, Менскай, Магілёўскай, Віцебскай і часткі Віленскай губ.) адбылося каля 230 узброеных сутычак з расійскім войскам. Агульная колькасць паўстанцаў вызначаецца прыблізна ў 75 тыс. Разгром паўстання абярнуўся рэпрэсіямі супраць удзельнікаў і тых, хто ў той ці іншай форме падтрымаў змаганне. Людзі гінулі ад куль і на шыбеніцах, былі зняволены ў вязніцах ці высланы ў Сібір. Паводле падлікаў польскага гісторыка Веслава Цабана, у ссылцы апынулася прыблізна 38 тыс. удзельнікаў паўстання. Значная іх частка паходзіла з Беларуска-Літоўскага краю, адкуль высылаліся цэлыя шляхецкія засценкі. Апрача шляхты сярод ссыльных было шмат сялян і мяшчан. Дарэчы, гэтым паўстанне 1863 г. адрознівалася ад паўстання 1830–1831 гг.

Адначасна расійская адміністрацыя ўвяла рэпрэсіўны прававы рэжым, які гісторыкі ўслед за сучаснікамі тых падзей часам называюць „мураўёўскім”. Яго стрыжнем была палітыка прыспешанай русіфікацыі. У афіцыйнай тэрміналогіі яна часта фігуравала як „дэпаланізацыя”, але насамрэч была накіравана супраць нацыянальна-культурных асаблівасцей усіх карэнных народаў Беларуска-Літоўскага краю. Яе складнікамі былі забарона друку і адукацыі на польскай, беларускай і літоўскай мовах, пашырэнне „расійшчыны” праз школу, праваслаўную царкву, мясцовую адміністрацыю і рускіх памешчыкаў, якіх заахвочвалі набываць землі ў „Паўночна-Заходнім

краі". Адначасна прымаліся прававыя акты, якія стрымлівалі эканамічнае развіццё Краю. Часам для характарыстыкі сітуацыі ў 1860–1890-я гг. хочацца ўжыць тэрмін „акупацыйны рэжым". Гэта „мураўёўскае права" дзейнічала амаль паўстагоддзя. Толькі падзеі рэвалюцыі 1905–1907 гг. паспрыялі пачатку яго ліквідацыі.

Многія сацыяльныя актывісты і палітычныя дзеячы, якія нарадзіліся пасля паўстання, крытычна выказваліся пра „легкадумнасць" ініцыятараў барацьбы. Нават Власт (Вацлаў Ластоўскі) у *Кароткай гісторыі Беларусі* (1910) дыстанцыяваўся ад паўстання, назваўшы яго „польскім" і пералічыўшы негатыўныя для беларускай культуры наступствы паражэння.

У выйгрышы аказаліся толькі былыя прыватнаўласніцкія сяляне, якія скарысталі з таго, што часоваабавязанае становішча на беларускіх і літоўскіх землях было адменена не ў 1870 г., як планавалася, а ўжо 1 мая 1863 г. з дапамогай дзяржаўнага крэдытавання яны станавіліся ўласнікамі зямельных надзелаў, за працу на якіх раней даводзілася выконваць паншчыну і аброк. Гэты „выйгрыш" насамрэч быў абумоўлены паўстаннем, якое прымусіла расійскія ўлады палепшыць становішча сялян.

Таксама трэба адзначыць, што паўстанне паспрыяла грамадскай актывізацыі сацыяльных нізоў, незалежна ад таго, на чыім баку яны знаходзіліся. Пачынаўся новы перыяд беларускай гісторыі, на авансцэну якой паступова выходзілі новыя сацыяльныя актары.

Гаворачы пра значэнне паўстання ў доўгатэрміновай перспектыве, трэба адзначыць яго важнасць для памяці сучаснага беларускага грамадства. Дзякуючы працы гісторыкаў, літаратараў, мастакоў ды інш., удзельнікі паўстання сталі героямі беларускай калектыўнай памяці, а Каліноўскі ў публіцыстыцы часта фігуруе як нацыянальны герой № 1. Немагчыма ўявіць сацыяльную памяць Беларусі без змагароў 1863 г. Відавочна, што барацьба за свабоду, нават калі яе чарговы акт закончыўся паражэннем, мела вялікі гістарычны сэнс. У доўгатэрміновай перспектыве гэта барацьба асуджана на перамогу.

Што датычыць нацыянальнай ідэі, то лагічна было б звязваць яе вытокі з нацыянальным героем № 1. Аднак тут паўстаюць пэўныя праблемы. Сапраўды, многія беларускія гісторыкі менавіта з Каліноўскім звязваюць фармаванне нацыянальнай ідэі і пачатак змагання за незалежную дзяржаву. У прыватнасці, Сяргей Абламейка звярнуў увагу на стварэнне віленскімі „чырвонымі" 1 лютага 1863 г. Часовага ўрада Літвы і Беларусі. На яго думку, гэты дзень можна лічыць днём нараджэння новай мадэрнай Беларусі (гл. *Каліноўскі і палітычнае нараджэньне Беларусі*, 2020). Пра імкненне Каліноўскага дыстанцыявацца ад Варшавы і яго спрэчкі з камісарамі Нацыянальнага ўрада ўспаміналі дзеячы групоўкі „белых", напрыклад, Якуб Гейштар, сакратар Нацыянальнага ўрада Юзаф Яноўскі ды інш.

Аднак праблема ў тым, што ў тэкстах, аўтарам ці суаўтарам якіх быў Каліноўскі, мы не знаходзім уласна беларускай ідэі. Толькі ў перадсмяро-

тных *Лістах з-пад шыбеніцы* іх аўтар (*Ясько гаспадар з пад Вільні)* прызнаецца ў прыналежнасці да беларусаў. У большасці ж тэкстаў прысутны хутчэй феномен ліцвінскай культурнай традыцыі. „Ліцвінства" грунтавалася на традыцыях Вялікага Княства Літоўскага, якое ўспрымалася як гістарычная Айчына, на тэндэнцыі да дэмакратызацыі грамадскага жыцця, што праяўлялася ў цікавасці да народнай культуры, на ўсведамленні этнакультурнай адметнасці як ад рускіх, так і ад палякаў з Каралеўства Польскага. Яно было часткай рэчпаспалітаўскага патрыятызму, хоць і адрознівалася высокай ступенню аўтаномнасці. Літаратурныя і публіцыстычныя творы ў межах гэтай традыцыі ствараліся пераважна на польскай, а таксама на літоўскай і беларускай мовах лацінкай (гл.: А. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях (1864 — люты 1917)*, 2004).

„Ліцвінства" Каліноўскага і віленскіх „чырвоных" выразна эвалюцыянавала ў бок беларушчыны. Праўда, пуцяводнай зоркай тут былі хутчэй сацыяльныя, чым нацыянальныя арыенціры „шчырага апостала беларускага люду", як называў яго згаданы Юзаф Яноўскі (*Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, 1923). Сацыяльная праграма Каліноўскага непазбежна выводзіла яго на нацыянальны шлях, але падчас паўстання найважнейшымі прыкметамі яго беларушчыны былі толькі мова і абарона ўніяцкай царквы. Менавіта таму тэксты Каліноўскага і яго блізкага атачэння былі мала прыдатнымі для выпрацоўкі беларускага нацыянальнага дыскурсу. Невыпадкова пра яго як пра нацыянальнага героя дзеячы беларускага Адраджэння ўпершыню напісалі толькі ў 1916 г. у першым нумары віленскага „Гомана". Пры гэтым аўтару артыкула Вацлаву Ластоўскаму давялося „паправіць" тэкст другой часткі „Лістоў з-пад шыбеніцы", дзе ён замяніў аўтарскі зварот да „Марыські чарнабрэвай" у першым выпадку словамі „Беларуска зямелька", а ў другім — зваротам „Народзе".

Безумоўна, палітычная дзейнасць Каліноўскага падчас паўстання, беларускамоўная агітацыйная публіцыстыка віленскіх „чырвоных" была важным этапам у працэсе беларускага культурнага назапашвання. Яна працягвала традыцыю філаматаў і філарэтаў і пераводзіла яе ў палітычную прастору. Апошняе паспрыяла таму, што беларуская ідэя ўжо больш выразна загучала на рубяжы 1870–1880 гг. у публіцыстыцы народнікаў групы „Гоман", якія лічылі беларусаў „асобнай галіной славянскага племені", а таксама ў першых навуковых артыкулах гісторыка Мітрафана Доўнар-Запольскага (1888) і ў творчасці Францішка Багушэвіча (1891). На мой погляд, нараджэнне ўласна беларускай нацыянальнай ідэі звязана ўжо з дзейнасцю Беларускай сацыялістычнай грамады і рэдакцыі газеты „Наша Ніва" пачатку XX ст.

Кандыдат гістарычных навук Аляксандр Радзюк:

Паўстанне 1863 г. з'яўляецца адной з найважнейшых падзей XIX ст. у гісторыі не толькі Беларусі, але ўсяго рэгіёна Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Пры гэтым яго наступствы і, адпаведна, значэнне для кожнай з гэтых частак рэгіёна ў значнай ступені адрозніваюцца.

Для тэрыторыі тагачаснага Каралеўства Польскага паражэнне ўзброенай барацьбы 1863–1864 гг. азначала страту надзей на адраджэнне польскай дзяржаўнасці, што ў сваю чаргу прывяло да пошуку новых шляхоў і спосабаў барацьбы за сваю нацыянальную ідэю, да засяроджвання ўвагі на г. зв „працы арганічнай". Што тычыцца Літвы і літоўцаў, то паражэнне паўстання стала адным з каталізатараў літоўскага нацыянальнага руху. Пасля 1863 г. айцы-заснавальнікі літоўскай нацыі канчаткова адмаўляюць ідэі адраджэння агульнай дзяржавы колішняй Рэчы Паспалітай. Літоўскі нацыяналізм зрабіў стаўку на развіццё літоўскай ідэнтычнасці на аснове мовы з выключэннем з гэтага працэсу мясцовай польскамоўнай шляхты.

Для беларускіх зямель, з аднаго боку, былі характэрны тыя працэсы, што адбываліся ў Літве і Польшчы, але адначасна існавалі істотныя асаблівасці. Пры ацэнцы значэння паўстання 1863–1864 гг. для гісторыі Беларусі варта падкрэсліць, што менавіта ў гэты час упершыню было ўзнята пытанне беларусаў як адметнай нацыі. Адбылося гэта дзякуючы аднаму з лідараў паўстання на беларуска-літоўскіх землях Кастусю Каліноўскаму, які задэклараваў палітонім Беларусь у дачыненні да зямель не толькі ўсходняй, але цэнтральнай і заходняй частак нашай краіны і выразна акрэсліў яе жыхароў беларусамі. Аднак нягледзячы на гэту важную веху ў развіцці беларускай нацыянальнай ідэі, паўстанне не прывяло да абуджэння нацыянальнай свядомасці ці фармавання палітычнага руху, які б адстойваў інтарэсы беларусаў як асобнай нацыянальнай супольнасці. Больш за тое, у кароткай гістарычнай перспектыве перыяд пасля паўстання характарызаваўся палітыкай татальнай русіфікацыі мясцовага сялянскага саслоўя і дэпаланізацыі мясцовай шляхты.

Паражэнне паўстання прывяло да масавых рэпрэсій. Моцная хваля русіфікацыі, забарона друкаванага беларускага слова, рэлігійныя абмежаванні і канфесійны прыгнёт — гэта далёка не поўны пералік тых мер, якія былі ўведзены царскімі ўладамі пасля задушэння паўстання. Але па меры аддалення ў часавым вымярэнні ад 1863 г. падзеі, постаці, ідэі ды лозунгі паўстання паступова міфалагізаваліся і сталі адыгрываць важную ролю ў беларускім нацыябудаўніцтве. Яго значэнне не толькі ў фармаванні вобразу ахвярнасці ці стварэнні нацыянальнага пантэону герояў. Хаця апошняя функцыя тут вельмі важная, паколькі 1863 год нарадзіў першага нацыянальнага героя, які быў беларусам не толькі паводле сваёй тэрытарыяльнай прыналежнасці, але і паводле сваёй свядомасці. У развіцці беларускай нацыянальнай ідэі і беларускага руху важна, што іх далейшае развіццё ішло паводле тых

прынцыпаў, якія былі вызначаны Кастусём Каліноўскім: усведамленне сябе ў якасці адметнай нацыянальнай супольнасці, адрознай ад суседзяў, наданне выключна важнай ў нацыятворчым працэсе ролі беларускай мове, апора на сялянства.

Кандыдат гістарычных навук Дзмітрый Матвейчык:

У гісторыі „працяглага XIX стагоддзя" ў Беларусі паўстанне 1863–1864 гг. разам з сялянскай рэформай 1861 г. падзялілі гэты перыяд на дзве часткі — „перад" і „пасля". Розніца заключалася толькі ў тым, што сялянская рэформа ў першую чаргу мяняла эканамічную сітуацыю і праз яе — палітычную, а паўстанне ці, дакладней, тыя мерапрыемствы, што праводзіла расійская дзяржаўная адміністрацыя, змянялі ўнутрыпалітычнае становішча. Усе яны былі накіраваны на русіфікацыю Беларусі.

Прычым тэрмін „русіфікацыя" трэба разумець шырока. Гэта не толькі русіфікацыя моўная (распаўсюд і ўкараненне рускай мовы да выцяснення ўсіх іншых моў), але таксама русіфікацыя эканамічная (шчыльная сувязь беларускіх земель з агульнарасійскім рынкам і ніверліраванне асаблівасцей мясцовай эканамічнай сістэмы), русіфікацыя адміністрацыйная (поўнае сціранне асаблівасцей мясцовага заканадаўства), русіфікацыя культурная (поўная арыентацыя на дасягненні культуры Цэнтральнай Расіі) і нават русіфікацыя ментальная (усведамленне сябе рускімі ці „вялікаросамі"). І хаця гэта русіфікацыя, выведзеная на максімальна высокую ступень віленскім генерал-губернатарам Міхаілам Мураўёвым і колам яго паплечнікаў, ніколі не дасягнула сваіх канчатковых мэт, сведчаннем чаго з'яўляецца існаванне беларускай нацыі і беларускай дзяржавы, але яе наступствы відавочныя і сёння.

Што тычыцца значэння паўстання для развіцця беларускай нацыянальнай ідэі, то тут можам казаць пра два кірункі. Першы з іх зараджаецца напярэдадні і падчас паўстання, калі з'явілася беларускамоўная палітычная публіцыстыка, у межах якой пачала фармавацца ідэя самастойнасці беларускага народа. Безумоўна, у творах таго перыяду (канец 1850-х — пачатак 1860-х гг.) гэтая ідэя не набыла яшчэ канкрэтнай формы, а да фармулёўкі ідэі самастойнай беларускай дзяржавы (хаця б у форме Літвы-Беларусі ці адроджанага Вялікага Княства Літоўскага) не дайшло нават у разгар паўстання. Гэты кірунак быў разбіты і гвалтоўна спынены разам з разгромам паўстання і рэпрэсіямі ў адносінах да яго ўдзельнікаў і ўсіх западозраных у нелаяльнасці да расійскіх улад. У сувязі з тым, што ўся дадзеная публіцыстыка мела крытычны настрой у адносінах да расійскага панавання ў Беларусі, яна трапіла пад забарону. Друкаванае беларускае слова ў вачах расійскага чыноўніка, які да таго ж не заўсёды адрозніваў беларускую мову ад польскай, мела выразны налёт апазіцыйнасці. Аднак гэты кірунак не быў цалкам знішчаны. Аднойчы агучаныя ідэі захаваліся і чакалі свайго часу да

канца XIX ст., калі атрымалі далейшае развіццё. Пасля публікацыі ў 1891 г. слоў удзельніка паўстання Францішка Багушэвіча „Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!" гэты кірунак беларускай нацыянальнай ідэі быў узноўлены і ў пачатку XX ст. атрымаў хуткае развіццё.

Магчыма, нават больш важным кірункам стаў г. зв. „заходнерусізм". Яго важнасць нельга зразумець без усведамлення таго кантэксту, у якім ён пачаў развівацца. Справа ў тым, што для ўраджэнца Цэнтральнай Расіі ў сярэдзіне XIX ст. Беларусь, таксама як Украіна, Літва, Латвія ды інш., населеныя ўмоўна невялікімі народамі на захадзе Расійскай імперыі, была абсалютнай *terra incognita*. Адпаведна, калі адзін з ідэолагаў і заснавальнікаў заходнерусізму Міхаіл Каяловіч у 1860-я гг. пачаў пісаць пра „беларусаў", то, незалежна ад кантэксту, для многіх гэта было сапраўднае адкрыццё. У той час, калі „апазіцыйны" кірунак не мог развівацца, кірунак „праўладны" меў такія магчымасці.

Безумоўна, калі Мураўёў з паплечнікамі браў на ўзбраенне „заходнерусізм" і яго пастулаты, ён быў далёкі ад пошукаў адметнасці беларускага народа і ўмацавання глебы для фармавання беларускай нацыі. Яго цікавіла толькі абгрунтаванне прыналежнасці насельніцтва Беларусі да „агульнарускага" народа і доказ „законнасці" права Расійскай імперыі валодаць беларускімі землямі. Аднак развіццё „заходнерусізму" ў другой палове XIX ст. мела такія наступствы, якія Мураўёў не мог прадбачыць. На працягу апошняй трэці XIX ст. і пачатку XX ст. у межах гэтага кірунку быў назапашаны велізарны эмпірычны матэрыял па гісторыі і этнаграфіі Беларусі, які ў далейшым лёг у аснову навуковых і навукова-папулярных прац адпаведнай тэматыкі і быў выкарыстаны для абгрунтавання права беларусаў на самавызначэнне. Увогуле, менавіта ў межах „заходнерусізму" сфармавалася такая дысцыпліна як беларусазнаўства і менавіта дзякуючы прадстаўнікам гэтага кірунку ў адзіным у Расійскай імперыі Усеагульным перапісе насельніцтва (1897) з'явілася асобная графа „беларуская мова", хоць як частка „рускай мовы".

Зліццё двух гэтых кірункаў у адзіны, што адбылося ў пачатку XX ст., дало хуткі і магутны вынік. Калі ў канцы XIX ст. пра Беларусь і беларусаў звесткі яшчэ толькі распаўсюджваліся, то ў 1903 г. Беларуская Рэвалюцыйная Грамада ўжо патрабавала незалежнай рэспублікі для беларусаў, а ў 1918 г. была абвешчана незалежнай беларуская дзяржава — Беларуская Народная Рэспубліка. Варта адзначыць, што ад згаданага заkліка Францішка Багушэвіча да абвяшчэння незалежнасці БНР прайшло ўсяго 27 гадоў! Мы не можам сцвярджаць, што паўстанне 1863–1864 гг. адыграла ў гэтым вызначальную ролю, бо нацыятворчыя працэсы адбываліся ва ўсёй Цэнтральна-Усходняй Еўропе, але можна адзначыць, што гэта роля была істотнай.

Як трэба разумець лозунг „За вольнасць нашу і вашу”?

Доктор історичних наук Ігор Чорновол:

Декілька переглянутих мною польських інтернет-ресурсів в один голос стверджують, що гасло „За нашу і вашу свободу!” керівники повстання адресували солдатам і офіцерам російської армії. Але мені здається, що аудиторія цього гасла була не набагато меншою, ніж аудиторія гасла *Liberté, Égalité, Fraternité*. І це спрацювало дуже добре: міжнародний резонанс повстання 1863 р. був значний. Крім того, і це теж відомо, керівники повстання закликали приєднатися до повстання пригноблені народи Росії, передовсім — білорусів, литовців і українців.

Продовжу розвивати тему В. Антоновича, цього разу акцентуючи на впливі ідеології польського федералізму на його світогляд.

Покійна Річ Посполита спромоглася сформувати єдине й водночас поліетнічне інформаційне поле, яке продовжувало функціонувати ще й у XIX ст. Тому для поляків українці були тоді не „чужими”, а все ще „своїми”. І значною мірою навпаки. Свідчення цьому — „українська школа” польської літератури, яка існувала й у XX ст. Гадаю, у цьому контексті варто згадати й про походження В. Антоновича. Він був нешлюбним сином гувернантки Моніки Ґурської, яка по материнській лінії була внучкою князя Каспера Любомирського й української селянки, та Яноша Джиджая — випускника львівського університету, угорця „по мечу”, українця „по кужелю” — і носив прізвище білоруса Боніфатія Антоновича, з яким його мати взяла фіктивний шлюб перед його народженням.

Тож у період романтизму, коли народна традиція набувала особливої вартості, територіальний патріотизм шляхти України зміцнився. Не підлягає сумніву, що якби польське повстання перемогло, то незалежна Польща відродилася б у форматі федерації Польщі, Литви та Руси-України. Польська література, а згодом й історіографія все більше пропагували новий історичний міф — „ягайлонську ідею”, яка полягала в ідеалізації монархії нащадків Ягайла як польсько-литовсько-українсько-білоруської федерації, Люблінської унії й попередніх унійних спроб через акцентування на добровільности об'єднання Королівства Польського, Великого Князівства Литовського й Руси, багатоетнічности Речі Посполитої та рівноправності її народів. В. Антонович започаткував довготривале протистояння „ягайлонській ідеї” в українській історіографії, утверджуючи наратив „Руси-України” та відмежовуючи історію України від історії Польщі. У цьому відношенні В. Антонович був непоступливий і працював на цьому полі до останнього свого подиху. Але як виявилося, відкидаючи „ягайлонську ідею” в історіографії, він схвалював її як політичний проект. „… я і біль-

шість знайомих моїх, — писав він М. Драгоманову 8 вересня 1885 р., — маємо більше надії на здійснення федералізму південно-західнослов'янського, ніж російського, і що таку форму вважали б бажанішою". „Я теж волів би південно-західну федерацію замість північно-східної. Але що робити, якщо перша провалилася ще 1569 р., якщо не раніше?" — відповідав йому М. Драгоманов, натякаючи на Люблінську унію (*Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: листування Київської старої громади з М. Драгомановим. 1870–1895*, Варшава 1938, с. 29, 32).

Погляди В. Антоновича пояснив М. Павлик — ревний послідовник М. Драгоманова в Галичині. 5 липня 1885 р., переконуючи М. Драгоманова неодмінно зустрітися з В. Антоновичем, бо в Україні ситуація змінилася „в головнім", М. Павлик додав такий коментар: „Певно: в тім, що тоді українці — прихильники Антоновича задумали були відірватися від Росії в осібну державу, а не добиватися політичної волі в зв'язки з Росією, — як радив Драгоманов" (*Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*, т. VI: 1882–1885, Чернівці 1911, с. 431).

Таким чином, польський федералізм, взагалі притаманний польській політичній думці XIX ст., у 1885 р., під впливом розвитку конфіденційних контактів В. Антоновича з польськими діячами, повстанцями 1863 р. зокрема, сприйняла й київська „Стара громада"; принаймні, якась її частина.

Dr Darius Stalūnas:

Как известно, этот лозунг в разных формах на землях бывшего Польско-Литовского государства повстанцами использовался уже по крайней мере во время предыдущего восстания 1830–1831 гг. и в первую очередь был адресован русским. Надежда на помощь со стороны антицарски настроенного российского общества была очень сильна как раз во время восстания 1863–1864 гг. Со второй половины XIX в. и до сегодняшнего дня этот лозунг использовался в разных контекстах, но чаще всего для сплочения порабощенных народов Центральной и Восточной Европы против восточного соседа (Российской империи, Советского Союза, Российской Федерации). По моим наблюдением, в последние 160 лет этот лозунг часто имел не только антироссийские, но и антирусские коннотации, но эта тема вполне может стать объектом нового серьезного исследования.

Если же этот вопрос подразумевает рассуждения о целях восстания 1863–1864 гг., то и в этом случае ответ будет неоднозначным. С одной стороны, понятно, что многие повстанцы боролись за возможность свободно исповедовать свою (католическую) религию, а также за гражданские свободы и улучшение социального и экономического состояния крестьян. Проблемы возникают при определении политических целей. Нет сомнений, что большинство повстанцев боролись за отделение от Российской империи, но как руководители восстания представляли будущее государство или государства?

„Официальные" документы восстания подталкивают нас к мысли, что его руководители (особенно так называемые „белые") думали о восстановлении того государства, которое было уничтожено в конце XVIII века. В то же время, накануне восстания в дискуссиях между лидерами „красных" и русскими демократами или же в показаниях, данных пленёнными руководителями восстания в Литве царским властям, речь шла о разных формах федерации, о праве на самоопределение народов и т. д. Мне кажется, что такая неоднозначная картина требует нового взгляда на эту проблематику.

Dr Olga Mascianica:

Лозунг „За нашу и вашу свободу" следует рассматривать с учетом адресата. В отличие от предыдущих восстаний, агитация и пропаганда восстания 1863–1864 гг. была ориентирована на различные социальные группы — дворянство, крестьян и даже на женщин. Авторы агитационной литературы должны были учитывать способ мышления, ценности и ожидания потенциальных участников восстания.

В первую очередь речь шла о политическом значении термина „свобода". Манифест восстания (22 января 1863 г.), статьи виленской газеты „Chorągiew swobody" (июнь 1863 г.) говорили о возрождении Речи Посполитой, иногда употребляя лишь общий термин „свободная Польша" или „свободная Родина". Борьба за такого рода свободу воспринималась как основа для дальнейшего политического (даже в некоторой степени гражданского) развития общества. Следует отметить, что руководители восстания отмечали различие между регионами Речи Посполитой, например, между Польшей, исторической Литвой (Литва и Беларусь) и Русью (западная Украина). В литовской историографии существует мнение, что часть руководителей восстания (Константин Калиновский, Антанас Мацкявичюс) в случае успеха восстания подняли бы вопрос автономного статуса исторической Литвы. Также хочу обратить внимание на тот факт, что часть руководителей восстания, напр. Зигмунт Сераковский, рассматривали возможность федеративного устройства России. Еще в 1862 г. в обращении к военному министру Дмитрию Милютину Сераковский употребил термин „равные с равными, свободные со свободными", предлагая статус автономии для Польши и исторической Литвы, призывая царскую власть вернуть в судебные учреждения, школы, дворянские собрания употребление „местных языков и наречий", обеспечить свободу религиозной практики.

Работы литовских историков показывают, что в агитационных изданиях на литовском и белорусском языках особое значение имел тезис религиозной и социальной свободы. О социальной свободе говорилось в самом Манифесте восстания, который обещал безвозмездное получение крестьянами земельных наделов. Судя по активному распространению Манифеста, особенно благодаря католическому духовенству, которое было одним

из участников восстания, тезис социальной свободы мог поспособствовать активной мобилизации крестьян, недовольных реформой 1861 г.

Prof. dr hab. Wiesław Caban:

Hasło „Za naszą i waszą wolność" okrzyknięte przez Joachima Lelewela w czasie powstania listopadowego z biegiem lat nabierało nieco innej treści. W 1831 roku wprost nawiązywało do wystąpienia dekabrystów i wspólnej walki Polaków i Rosjan przeciw caratowi. Trafiało ono do Rosjan w niewielkim stopniu, a to dlatego, iż obawiano się, że Polacy walczą o Rzeczpospolitą w granicach z 1772 roku. Kwestię tę najdobitniej ujął Maurycy Mochnacki. W *Powstaniu narodu polskiego w roku 1830 i 1831* (s. 61) napisał: „Polska była to rzeczypospolita ziem koronnych, litewskich i ruskich. W innym kształcie i dzisiaj jej nie pojmujemy! Zdobyć, to jest odzyskać Litwę i Ruś zamierza każde powstanie nad Wisłą. [...] Odwieczna Polska w odwiecznych swych granicach stoi dzisiaj na masach w Koronie, na szlachectwie w tak zwanych zabranych guberniach. [...] Głównym teatrem każdej wojny naszej z Moskwą są północne i południowo-wschodnie województwa [...]".

Tego stanowiska trzymały się wszystkie ugrupowania emigracyjne. Z tym problemem musiał się zmierzyć Komitet Centralny Narodowy. Po ogłoszonym przez Michaiła Bakunina w lutym 1862 roku. manifeście *Do rosyjskich, polskich i słowiańskich przyjaciół* doszło we wrześniu tegoż roku do rozmów z Hercenem w Londynie. Ostatecznie wypracowano kompromisowe stanowisko sprowadzające się do stwierdzenia, że Komitet Centralny Narodowy dąży do odbudowy Polski w dawnych jej granicach, pozostawiając narodom w nim zamieszkującym, tj. Litwinom i Rusinom, wolność zupełną pozostania w związku z Polska, lub też rozporządzenia według własnej woli.

Zanim doszło do tzw. kompromisu londyńskiego, z wielu kręgów polskich ugrupowań niepodległościowych wyszły głosy polemiki z Bakuninem. Przedstawmy tu jeden z nich, a mianowicie głos Bronisława Zaleskiego, uczestnika spisku z lat 40. XIX wieku na Litwie, zesłańca syberyjskiego, a od 1861 roku związanego z Hotelem Lambert. Bakunin w swej broszurze m. in. zaproponował, by ludność zamieszkała Litwę, Białoruś i Ukrainę po zwycięstwie nad caratem sama wypowiedziała się w sprawie swej przynależności, przeprowadzając plebiscyt. Zaleski w swej broszurze *Michaił Bakunin i odezwa jego do przyjaciół rosyjskich i polskich przez Litwina* (Paryż 1862) podkreślał, że skoro ziemie te dobrowolnie przyłączyły się do Rzeczypospolitej, to winny dalej dzielić z nią los. Nie zgadzał się na przeprowadzenie plebiscytu. Jego zdaniem było to podejście niewłaściwe, gdyż od czasów rozbiorów mieszkańcy ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej byli przez władze carskie i prawosławnych popów odciągani od Kościoła katolickiego i poddawani wszelkiego rodzaju szykanom. Wytykał wprost Bakuninowi, że ten odwoływał się do plebiscytu tylko dlatego, że wiedział, iż wynik będzie korzystny dla Rosji.

Wracając do kompromisu londyńskiego można powiedzieć, że pozostał on jedynie na papierze. A najlepszym tego przykładem była odezwa Wydziału Za-

rządzającego Prowincjami Litwy z 4 kwietnia 1863 roku, w której wzywano braci Litwinów i Rusinów, stanowiących z Polską jedną nierozerwalną całość, do jak najściślejszego zjednoczenia się i skupienia wszystkich sil narodowych około zatkniętej chorągwi narodowej. Odezwę taką zredagowali ludzie, którzy mieli pełną świadomość, że masy chłopskie zamieszkujące ziemie nad Niemnem, Dnieprem, Dniestrem i Prypecią nie są tym samym, co wieśniacy znad Wisły i Pilicy.

I w ogóle hasło „Za wolność naszą i waszą" się zdezaktualizowało. Za wolną Polskę nie chciały się bić ani liberalne elity Petersburga sympatyzujące z Polakami w latach 1861–1862, ani Rosjanie z Koła Oficerów. Zrozumiano taktyczną wskazówkę Hercena z września 1862 roku, która brzmiała: „Nie wolno wam rozpłynąć się w sprawie polskiej, ale powinniście zachować w niej siebie dla sprawy rosyjskiej". Kwestia, według Polaków „ziem zabranych", a według Rosjan „ziem odebranych", była nie do pogodzenia.

Prof. dr hab. Stanisław Wiech:

Powstanie styczniowego zamykające epokę romantycznej i bohaterskiej walki „Za naszą i waszą wolność" było ostatnim zrywem niepodległościowym zakładającym odbudowę Polski w granicach 1772 roku. Ułożony w styczniu 1863 roku przez poetkę Marię Ilnicką „Manifest do narodu" wzywał w imieniu władz powstańczych wszystkich Polaków „na pole walki już ostatniej, na pole chwały i zwycięstwa". Manifest równocześnie uznawał „wszystkich synów Polski bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu wolnymi i równymi obywatelami kraju".

Zawarta w manifeście idea równości i wolności społecznej i narodowej została rozwinięta w odezwie Rządu Narodowego z maja 1863 roku, w której podkreślano łączność Królestwa Polskiego z Litwą i Rusią. Rząd Narodowy uznał te ziemie „za części zupełnie równe z Koroną i wespół z nią jedną państwową całość Polski stanowiące". Litwinom i Rusinom oficjalnie przyznawano prawo do „najrozleglejszego rozwoju narodowości ich i języka". Jedność i zarazem dużą autonomię trzech części przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, o jaką po raz ostatni walczyli polscy powstańcy, manifestowały przyznana władzom powstańczym w Wilnie i Kijowie duża samodzielność w poczynaniach i kierowaniu powstaniem, jak też nowa pieczęć Rządu Narodowego, łącząca w całość herby Orła, Pogoni i Michała Archanioła.

Programowo określone w „Manifeście" i odezwie Rządu Narodowego cele powstania: wyzwolenie społeczne, narodowe i polityczne wszystkich mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej, a więc walka nie tylko za „naszą", ale także i „waszą" (chłopów, Litwinów, Białorusinów, Ukraińców) wolność, stanowczo kłóci się i podważa wysuwane głównie przez pogromców powstania zarzuty, iż zryw niepodległościowy roku 1863 roku miał charakter partykularny i był wyłącznie „buntem polskiej szlachty i duchowieństwa katolickiego".

Доктар гістарычных навук Аляксандр Смалянчук:

У паўстанні 1863–1864 гг. лозунг „За вольнасць нашу і вашу" меў некалькі вымярэнняў. У першую чаргу адзначым палітычнае вымярэнне. Барацьба распачалася дзеля вызваленне ад расійскага панавання і вяртання ўласнай дзяржаўнасці. Праўда, форма адроджанай Рэчы Паспалітай бачылася па-рознаму ўдзельнікамі вызвольнай барацьбы. Відавочна імкненне віленскіх „чырвоных" да пэўнай самастойнасці, а можа, і незалежнасці гістарычнай Літвы. Між іншым пра гэта сведчыць стварэнне Каліноўскім і яго прыхільнікамі 1 лютага 1863 г. Часовага ўрада Літвы і Беларусі ў Вільні, а таксама сведчанні сучаснікаў Каліноўскага, у тым ліку з групы „белых". Часовы ўрад праіснаваў менш за месяц. У другой палове лютага да ўлады ў Вільні прыйшлі „белыя" на чале з Якубам Гейштарам, якія паступова перадавалі свае паўнамоцтвы Варшаве, што адлюстравалася ў зменах назвы віленскай паўстанцкай арганізацыі. У чэрвені яна ўжо называлася *Wydział Wykonawczy Rządu Narodowego na Litwie*.

Таксама вольнасць мела выразнае сацыяльнае вымярэнне, якое засведчыла наступленне новай эпохі вызвольнага руху, дзе палітычныя і нацыянальна-культурныя задачы перапляталіся з сацыяльнымі. У першую чаргу гаворка ішла пра аграрную рэформу, якая павінна была значна палепшыць становішча сялянства і вырашыць зямельную праблему. Гэта быў вельмі важны пункт праграмы „чырвоных", хоць сярод іх не было адзінства па пытанні глыбіні сацыяльных пераўтварэнняў. Не менш важным патрабаваннем была сацыяльная (станавая) роўнасць. Напрыклад, сяляне, мяшчане і шляхта фігуруюць як роўныя ў беларускамоўнай запісцы *Каімшчына на Літве і Белай Русі*, падрыхтаванай у маі 1863 г. у асяроддзі віленскіх „чырвоных".

Падобна, што для апошніх прыярытэтам быў менавіта сацыяльны аспект паўстання, таму шмат рабілася дзеля прыцягнення сялянства да барацьбы. Адзначу, што гэтыя задачы непазбежна выводзілі „чырвоных" на шлях беларускай нацыянальнай працы. Адпаведна вольнасць мела таксама нацыянальна-культурнае вымярэнне. У прыватнасці, Каліноўскі ўздымаў пытанне пра беларускія школы ў першай частцы *Лістоў з-пад шыбеніцы*. Беларушчына таксама прысутнічала ў абароне ўніяцкай (Грэка-каталіцкай) царквы як беларускай царквы.

Апошняе трэба трактаваць і як канфесійнае вымярэнне лозунга „За вольнасць нашу і вашу". Заваёва свабоды гарантавала роўнасць хрысціянскіх веравызнанняў, неўмяшальніцтва дзяржавы ў дзейнасць Рымска-каталіцкага касцёла і спыненне праследу вернікаў Грэка-каталіцкай царквы ў Беларусі. Дакументы сведчаць, што ўніяты Беларусі шукалі заступніцтва нават у папы рымскага, які ўвосень 1863 г. атрымаў ліст ад вернікаў з Віцебскай губ. Тэма праследу за прыналежнасць да ўніяцкай царквы была важным элементам паўстанчай агітацыі (гл., напрыклад, чарнавік ліста „*Do Ciabie Światy nasz Ojcze…*").

Як вядома, лозунг „За вольнасць нашу і вашу” ў момант свайго з'яўлення (1830) быў накіраваны на расіян, сярод каторых паўстанцы спадзяваліся знайсці саюзнікаў у змаганні з самаўладдзем. Надзеі не спраўдзіліся. У пэўным сэнсе Расія адказала на гэты заклік вершам Аляксандра Пушкіна *Клеветникам России* (1831), аўтар якога пагражаў смерцю ворагам Імперыі. Падобна, што падчас паўстання 1863 г. гэты лозунг меў ужо не толькі нацыянальны ці інтэрнацыянальны характар, але і сацыяльны. Прынамсі, у агітацыі віленскіх „чырвоных” заклік да барацьбы быў адрасаваны ўсім станам, якія лічыліся аднолькава прыгнечанымі „маскоўскай уладай”.

Кандыдат гістарычных навук Дзмітрый Матвейчык:

Лозунг з'явіўся падчас Лістападаўскага паўстання. Упершыню ён прагучаў у Варшаве 25 студзеня 1831 г. на ўрачыстасцях, прысвечаных памяці дзекабрыстаў. Сцвярджэнні некаторых аўтараў, што лозунг выкарыстоўваўся яшчэ падчас паўстання 1794 г., пакуль не атрымалі дакументальнага пацвярджэння. Ён быў абвешчаны на дзвюх мовах — польскай („W imię Boga za naszą i waszą wolność”) і рускай („Во имя Бога за нашу и вашу вольность”). Яго аўтарам лічыцца гісторык Іаахім Лялевель, які прадстаўляў дэмакратычную, альбо рэспубліканскую, плынь у кіраўніцтве Лістападаўскім паўстаннем. І хаця лозунг пачаткова ўсяго толькі падкрэсліваў той факт, што за вызваленне ад панавання расійскіх імператараў змагаюцца як „палякі”, так і „рускія”, у далейшым яго „інтэрнацыяналізм” атрымаў больш шырокае гучанне.

Як сведчаць абставіны паходжання лозунга, яго першым адрасатам быў расійскі народ. Аднак з улікам палітычных рэалій 1831 г. можна выказаць меркаванне, што яго другі адрасат знаходзіўся на захадзе. Як вядома, у 1830 г. у манархічнай Францыі адбылася буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя і была ўсталявана ліберальная манархія. Расійская імперыя, будучы адным з гарантаў палажэнняў Венскага кангрэсу 1815 г., паводле якога Францыя станавілася манархіяй на чале з дынастыяй Бурбонаў, мела намеры паслаць свае войскі на задушэнне рэвалюцыі. І менавіта гэтыя намеры маглі даць дадатковы імпульс да пачатку паўстання ў Варшаве ў лістападзе 1830 г. Таму лозунг мог мець адрасатам Францыю і французскі народ, на чыю дапамогу ў сваёй барацьбе паўстанцы спадзяваліся ўвесь час.

Менавіта такія ўласцівасці лозунга, як універсальнасць і інтэрнацыяналізм, забяспечылі яму доўгае жыццё. Інакш кажучы, ён браўся на ўзбраенне кожны раз, калі на землях былой Рэчы Паспалітай разгортвалася ўзброеная барацьба за незалежнасць. Прычым не было важным, за якую незалежнасць ідзе змаганне (Рэчы Паспалітай ці новых нацыянальных дзяржаў) і ад каго даводзіцца яе бараніць (ад Расійскай і Аўстрыйскай імперый, Прусіі, Савецкай Расіі ды інш.).

Падчас паўстання 1863–1864 гг. лозунг выкарыстоўваўся менавіта з тым жа пасылам, з якім ён быў народжаны. Не варта забываць, што паўстанцы

апрача таго, што змагаліся за аднаўленне Рэчы Паспалітай, былі яшчэ і рэвалюцыянерамі, бо нават прадстаўнікі лагера „белых" не ўяўлялі будучую дзяржаву без сацыяльных рэформ. Розніца паміж рознымі палітычнымі плынямі сярод паўстанцаў заключалася толькі ў тым, наколькі глыбокімі бачыліся гэтыя рэформы. Адпаведна, рэвалюцыйны пасыл адрасаваўся прадстаўнікам расійскай рэвалюцыйнай плыні, а інтэрнацыянальны — еўрапейскай грамадскасці, бо на дапамогу еўрапейскіх дзяржаў (у першую чаргу Францыі і Вялікабрытаніі) паўстанцы зноў спадзяваліся.

Універсальнасць і інтэрнацыяналізм лозунга таксама спрыяюць таму, што яго актуальнасць не знікла па сённяшні дзень. Можна прадбачыць, што ён будзе выкарыстоўвацца і ў далейшым.

Якое месца займае паўстанне 1863 г. і яго героі ў памяці сучаснага грамадства Літвы, Польшчы, Беларусі і Украіны?

Dr Darius Stalūnas:

Хотя начиная со второй половины XIX века в Литве всегда были публицисты и историки, которые с уважением относились к повстанцам 1863–1864 гг., писали о них статьи и книги, строили памятники, занимались перезахоронением останков участников восстания, в доминирующем нарративе это историческое событие воспринималось как чужое, „не наше", как „польские времена". „Своим" оно стало только в советское время, когда официозные историки превратили его в крестьянское восстание против „царизма и помещиков". Но этот нарратив доминировал только в первые десятилетия после Второй мировой войны. Параллельно функционировал и другой, тоже советский нарратив, который в этом восстании искал совместную борьбу революционеров — представителей „братских народов". К концу советской эпохи появилось все больше и больше публикаций, которые события 1863–1864 гг. описывали без каких-либо особенных идеологических коннотаций.

За последние 30 лет это восстание в Литве окончательно стало „своим". Этому способствовало много причин. Часть историков отказалось от этноцентрической концепции истории Литвы, и в центре их исследований был уже не литовский народ, понимаемый в этнических и лингвистических категориях, а литовское общество. Благодаря польским историкам (Юлиушу Бардаху, Яну Юркевичу), литовские исследователи „обнаружили" хотя польскоговорящее, но с Литвой политически идентифицировавшееся дворянство. К тому же всегда были нужны герои для подражания — борцы за свободу.

Но все-таки главная причина, объясняющая превращение этого восстания в важное литовское „место памяти", — это изменившаяся геопо-

литическая ситуация и новая иерархия врагов. Польша и поляки, которые в конце XIX — первой половине XX в. были для литовцев врагом № 1, за последние 30 лет стали союзниками, а место главного врага твердо заняла Россия. В такой ситуация очень легко инструментализировать это, как и более раннее, восстание для мобилизации антироссийских настроений. Особенно важным „местом памяти" в Литве оно стало во время юбилейного 2013 года, когда по инициативе как государственных структур, так и гражданского общества проходило много мероприятий (специальная сессия Сейма, показ документальных фильмов, выставки, статьи в разных изданиях, научные конференции и т. д.). Еще одним толчком к актуализации этого восстания стало обнаружение останков участников восстания в Вильнюсе, на горе Гедимина рядом с замком в 2017 г. и их государственные похороны с участием президентов Литвы и Польши, а также представителей других стран в 2019 г. 22 января 2022 г. литовские власти организовали официальное мероприятие на вильнюсских Росах, где похоронены руководители и участники восстания.

События 2013, 2017, 2019 и 2022 годов показывают, что восстание 1863–1864 гг. является важным сюжетом в официальном дискурсе. Сенсационное обнаружение останков повстанцев в центре Вильнюса, повторяющиеся мероприятия официальных властей, связанные с этим восстанием, позволяют предполагать, что оно занимает все более и более важное место в культурной памяти литовского общества (память о Январском восстании в польском обществе Литвы имела другую динамику и здесь не обсуждается). В то же самое время не совсем понятно, насколько хорошо инициаторы упомянутых мероприятий, а тем более литовское общество, понимают эпоху восстания, цели его руководителей, политические программы того времени. Обычно восстание 1863–1864 гг. описывается как „борьба за свободу" без объяснения сути этой свободы. В 2013 г. в памятных мероприятиях в Литве вообще не упоминалось, что восстание также происходило в Польше. С другой стороны, все знают, что боролись против России, а это сейчас самое главное.

Dr Olga Mascianica:

На мой взгляд, особых перемен в исторической памяти общества Литвы относительно восстания 1863–1864 гг. не произошло. Даже обнаружение захоронения участников восстания в Вильнюсе для большинства жителей Литвы (я не говорю о той части общества, которая в профессиональном отношении связана с историей или просто увлекается исторической тематикой) стало не более чем интересным историческим фактом. Оно не пробудило особого интереса к самому восстанию.

Моя работа над книгой о повстанцах показала, что в историческом сознании общества восстание остаётся маргинальным событием. Довольно

часто посредством различных информационных средств мне приходилось рассказывать историю восстания, в первую очередь объясняя, какие цели имели повстанцы, кем они являлись, на какой территории развертывалось восстание. Для большинства общества Литвы XIX век более ассоциируется с национальным возрождением, борьбой за свободу литовской печати. Сложно ответить на вопрос, почему для общества восстание 1863–1864 гг. не стало частью исторической памяти. Может быть, это связано с тем, что повстанцы воевали за возрождение Речи Посполитой и не мыслили в современных политических и национальных категориях.

Необходимо отметить, что в последнее время в связи с изменившейся геополитической ситуацией восстание 1863–1864 гг. стало чрезвычайно актуальным в политическом дискурсе. Оно характеризуется как пример совместной героической борьбы поляков, литовцев, белорусов и украинцев с общим врагом. В этом дискурсе часто используется лозунг „За нашу и вашу свободу", который подразумевает, что помощь Украине обеспечивает спокойствие во всем регионе. Именно этим обусловлены инициативы политических структур Литвы в 2023 г. на всей территории государства проводить мероприятия, связанные со 160-й годовщиной начала восстания.

При этом возникает риторический вопрос: приведут ли эти обязательные мероприятия к существенным изменениям в исторической памяти литовского общества? Мне кажется, что восстание 1863–1864 гг. в памяти Литвы никогда не станет в общий ряд с временами Витовта Великого, партизанской борьбой или борьбой за государственную независимость Литвы в 1918 г.

Кандыдат гістарычных навук Дзмітрый Матвейчык:

У памяці беларускага грамадства паўстанне 1863–1864 гг. заўжды займала важнае месца. Ужо на пачатку XX ст. пачалі з'яўляцца першыя беларускамоўныя публікацыі адпаведнай тэматыкі. Пазней яно трывала замацавалася ва ўсіх падручніках па гісторыі Беларусі XIX ст., незалежна ад палітычнай арыентацыі іх аўтараў. У 1920-я гг. вобраз паўстання атрымаў настолькі глыбокае ўкараненне, што адзін з першых мастацкіх фільмаў, знятых кінастудыяй „Белдзяржкіно", быў прысвечаны менавіта яму („Кастусь Каліноўскі", 1928 г.). На працягу канца 1920-х — першай паловы 1930-х гг. пазітыўны вобраз паўстання часам ставіўся пад сумненне савецкімі ідэолагамі, аднак з канца 1930-х гг. ён ізноў замацаваўся ў станоўчай ацэнцы і да канца савецкай эпохі амаль не змяняўся.

У 1990-я гг. абазначыліся тэндэнцыі да змены яго ацэнак са станоўчых на негатыўныя, а на пачатку XXI ст. прарасійскія прапагандысты ў Беларусі ацэньвалі яго выключна адмоўна, а ўдзельнікі паўстання выразна дэманізаваліся. У той жа час працягваў развівацца іншы прапагандысцкі кірунак, прадстаўнікі якога працягвалі ацэньваць паўстанне выразна станоўча, нават рамантызавана, а ў адносінах да іх удзельнікаў выкарыстоўвалі (і ро-

бяць гэта да цяперашняга часу) выключна хвалебную рыторыку. У сувязі з тым, што і адныя, і другія імкнуцца да як мага больш шырокага распаўсюду сваіх поглядаў, у медыйнай прасторы на сённяшні дзень бачны альбо адныя, альбо другія, што вядзе да вельмі скажонага ўспрыняцця паўстання г. зв. „шырокай грамадскасцю", прадстаўнікі якой не з'яўляюцца спецыялістамі-даследчыкамі і не могуць самастойна ацаніць тую ці іншую факталогію. У выніку „сярэднестатыстычны беларус" сёння ведае, што паўстанне было, і спрабуе яго ацэньваць у катэгорыях „пазітыўнага" альбо „негатыўнага". Разам з гэтым шырокі распаўсюд звестак пра Кастуся Каліноўскага вядзе да персаніфікацыі паўстання. Яго сувязь з постаццю Каліноўскага настолькі моцная, што ў бягучым маўленні ці палітычна-публіцыстычных тэкстах нярэдка ўжываецца словазлучэнне „паўстанне Каліноўскага". Увогуле ў сучаснай Беларусі адносіны да паўстання з'яўляюцца своеасаблівай „лакмусавай паперкай", па якой магчыма пазнаваць прыхільніка той ці іншай палітычнай плыні.

Аднак з тых жа 1990-х гг. у акадэмічным асяроддзі развіваецца ўласна навуковая плынь, якая імкнецца да пераадолення эмацыянальнага і палітызаванага ўспрыняцця як самой падзеі, так і яе ролі ў далейшай гісторыі Беларусі. Яе прадстаўнікі, а гэта, як правіла, супрацоўнікі навуковых устаноў і арганізацый, вядуць навукова-даследчую працу, а вынікі іх даследаванняў публікуюцца пераважна на старонках навуковых выданняў. За апошнія некалькі дзесяцігоддзяў з'явілася вялікая колькасць артыкулаў і кніг па тэматыцы паўстання, але па сённяшні дзень беларускай гістарыяграфіі паўстання 1863–1864 гг. выразна не хапае паўнавартаснай комплекснай навуковай манаграфіі.

Кандыдат гістарычных навук Аляксандр Радзюк:

Нягледзячы на тое, што з часоў паўстання мінула 160 гадоў, трактоўка паўстання і, адпаведна, памяці аб ім з'яўляецца надзвычай актуальнай не толькі для асяродка прафесійных гісторыкаў, але і для ўсяго беларускага грамадства. Можна канстатаваць, што сёння ў Беларусі гэта падзея стала адным з эпіцэнтраў вайны розных гістарычных наратываў, якія прапануюць сучаснаму грамадству розныя трактоўкі і погляды на тыя падзеі.

Яшчэ нядаўна ў беларускай гістарыяграфіі панаваў погляд на паўстанне як на спробу ажыццяўлення сацыяльнай рэвалюцыі. Сцвярджалася, што незадаволеныя ўмовамі аграрнай рэформы 1861 г. беларускія сяляне пад кіраўніцтвам сацыял-рэвалюцыянера Кастуся Каліноўскага ўзняліся на барацьбу супраць царызму за зямлю і свабоду. У тыя часы было зроблена шмат для ўвекавечвання памяці як пра само паўстанне, так і пра асоб, з ім звязаных. У розных гарадах Беларусі з'явіліся вуліцы імя Каліноўскага ды іншых вядомых паўстанцаў, імя Каліноўскага было мемарыялізавана і ў іншыя спосабы. Важная роля ў справе пашырэння памяці аб паўстанні як

гераічнай падзеі беларускай мінуўшчыны належыць мастацкім літаратурным і музычным творам. Вялікае значэнне ў гэтым адыграў пісьменнік Уладзімір Караткевіч.

У 90-я гады XX ст. разам з адыходам ад марксісцкай канцэпцыі гісторыі і спробамі пабудовы нацыяцэнтрысцкай гістарычнай мадэлі ў Беларусі адбыўся перагляд пэўных трактовак, якія тычыліся таксама паўстання 1863 г. Яго сутнасць заключалася ў адыходзе ад канцэпцыі сацыяльнай рэвалюцыі на карысць трактоўкі яго як нацыянальна-вызвольнай барацьбы за незалежнасць. Адпаведна, Кастусь Каліноўскі аказваўся не толькі адным з кіраўнікоў паўстання, але таксама першым „абуджальнікам" беларускай нацыі.

Але адначасна адрадзіліся ідэі заходнерусізму. Як і іх генетычныя папярэднікі XIX — пачатку XX ст., прадстаўнікі гэтай ідэалагічнай плыні адмаўлялі факт існавання беларускай нацыі і беларускай мовы. Трактуючы гісторыю Беларусі выключна з пазіцый расійскай імперскай ідэалогіі, яны шмат увагі ўдзялілі паўстанню 1863 г. Яно трактавалася як „інтрыга палякаў" і „бунт супраць законнай улады", а Каліноўскі характарызаваўся як „польскі тэрарыст". Апошняму ў якасці антыпода ўсяляк супрацьпастаўляўся Міхаіл Мураўёў, які нібыта выратаваў беларусаў ад апалячвання і акаталічвання. Падзеі апошніх гадоў сведчаць, што падобныя трактоўкі пашыраюцца не толькі праз сацыяльныя рэсурсы „неазаходнерусістаў". Усё часцей яны гучаць як элементы дзяржаўнай прапаганды.

Prof. dr hab. Wiesław Caban:

Powstanie styczniowe jest żywe nie tylko w badaniach historycznych, ale w pamięci Polaków. Od początku lat 90. XX wieku obserwujemy intensyfikację działań organizacji regionalnych, które starają się pielęgnować mogiły, kopce i krzyże z czasów powstania styczniowego.

Przed przygotowaniem tego tekstu zrobiłem małe badanie, wykorzystując Internet. W czasie powstania styczniowego miało miejsce ok. 1 200 bitew i potyczek. Losowo wybrałem 120 miejscowości, gdzie doszło do bitwy lub potyczki, i proszę sobie wyobrazić, że o każdej tej bitwie są zamieszczone informacje, widnieją zdjęcia mogił i innych zabytków upamiętniających wydarzenia nocy styczniowej. Jednym słowem wokół wydarzeń sprzed 160 laty kształtują się tzw. małe ojczyzny, mające istotny wpływ na cementowanie tkanki narodowej. (Przykładowo można zajrzeć na stronę: https://tkn24.pl/tag/uroczysko-ormanicha/ lub http://powstanie1863.zsi.kielce.pl/index.php?id=s30

Trzeba także pamiętać, że powstanie styczniowe stało się inspiracją do powstawania grup rekonstrukcyjnych. Czy ktokolwiek jest w stanie policzyć, ile ich w ostatnich trzydziestu lat powstało w kraju? Ze swego doświadczenia wiem, że grupy rekonstrukcyjne z regionu świętokrzyskiego utrzymują kontakty ze swymi odpowiednikami z innych części Polski.

Byłem organizatorem i uczestnikiem konferencji z okazji okrągłych rocznic w 1993 roku, 2003 i wreszcie w 2013 roku. Na każdej z tych konferencji spotkałem coraz szersze grono badaczy, którzy przedstawiali nowe zagadnienia związane z przebiegiem wydarzeń z lat 1861–1864, zarówno w skali ogólnokrajowej, jak i regionalnej. Można się o tym w pełni przekonać oddając się lekturze publikacji pokonferencyjnych. Podobnie zapewne będzie, gdy zakończymy obchody 160. rocznicy.

Prof. dr hab. Stanisław Wiech:

Obraz powstania, jego retrospekcje, ocena i pamięć o nim zmieniały się nieustannie. Największą dynamikę tych zmian wyznaczał dystans emocjonalny i czasowy. Bo przecież dla niektórych pamięć o powstaniu zanikała niemal tak szybko, jak wsiąkała krew przelana przez powstańców na polach bitew i stokach Cytadeli. Dla innych pamiątka powstania była przez całe dziesięciolecia żywa, skrzętnie pielęgnowana, dyktowała wręcz przyszłość, stanowiła podnietę, testamentowe odwołanie, gdy trzeba było wybrać lub odnowić drogowskazy narodowych dążeń.

Polska literatura, malarstwo, teatr, kultura przygarnęły tematykę powstania na różne sposoby. Trawiąc jego realia, spuściznę i mity, przekazały ponownie do odbioru społecznego jego wartości i znaczenie, przybliżyły zarówno te wzniosłe, jak i tragiczne momenty. Z tego materiału udało się częściowo zbudować bynajmniej nie jednorodną, lecz co ważne wspólną pamięć, która ma to do siebie, że w wymiarze narodowym konsoliduje, wzmacnia, daje punkt odniesienia, ogniskuje myśli i czyny. Wyrastające z pamięci o ludziach, miejscach i wydarzeniach z lat 1863–1864 poczucie obowiązku solidarnego współdziałania, ofiarności na rzecz dobra narodu i państwa polskiego było też zrodzonym z klęski zwycięstwem. Bo przecież w klęsce zawierają się elementy przyszłego zwycięstwa, tak samo, jak w zwycięstwie kryją się już zarodki przyszłej klęski. Doskonale ujął to żyjący w osamotnieniu na emigracji, lecz duchowo związany z pokoleniem powstańców 1863 roku Cyprian Kamil Norwid, który umierając w dwudziestą rocznicę powstania styczniowego napisał: „Upadek, który pozostawia po sobie następstwa żywotne, jest zwycięstwem".

Dowodem na żywą pamięć o powstaniu styczniowym są nie tylko uroczyste obchody rocznicowe, czy też organizowane w tym czasie marsze, apele, nabożeństwa, konferencje, rekonstrukcje historyczne itp. Bardziej przekonującym i zarazem ujmującym świadectwem mocnego zakorzeniania się tradycji powstańczych są możliwe do zaobserwowania, a udokumentowane choćby na stronach internetowych, coraz liczniejsze przykłady zaangażowania się lokalnych społeczności w odtworzeniu i utrwaleniu historycznych pamiątek związanych z powstaniem. Troska o mogiły powstańców, miejsca historyczne z czasów powstania (krzyże, kopce, pomniki, obozowiska), przekazy ustne, pamięć o lokalnych przywódcach i uczestnikach powstania — wszystko to w sposób namacalny dowodzi, że powstanie styczniowe stanowi jeden z najważniejszych obszarów zagospodarowa-

nych w polskiej pamięci historycznej. Te oddolne inicjatywy są także budującym przykładem wypełniania ciążącego na nas obowiązku oddania hołdu tej generacji, której być może nie dane było za życia cieszyć się mianem moralnego zwycięzcy.

Доктор історичних наук Ігор Чорновол:

Галицька громадськість розпочала відзначати ювілеї повстань відкрито, не ховаючись, приблизно розпочинаючи з 1883 р. Спочатку зазвичай це були урочисті богослужіння в костелах або якісь незначні акції, вечір танців з метою збору коштів для потреб ветеранів повстання, наприклад. Вперше поляки відзначили ювілей повстання публічно 1888 р. Остаточно австрійська влада розпочала толерувати культ повстання 1894 р. — під час Галицької крайової вистави ім. Т. Костюшка (яку очолив уже згаданий кн. А. Сапіга, найбільша громадська імпреза за всю історію Галичини). 1903 р. святкування вперше отримали формат організованого масового заходу. Ювілей 50-річчя повстання (1913) — пік культу повстань, у Львові відбулися грандіозні урочистості, серед іншого — факельний похід на Пагорб повстанців Личаківського кладовища, де вже стояв пам'ятник. Відтак основним об'єктом пам'яті про 1863 рік у Львові стала повстанська дільниця Личаківського цвинтаря.

Львівське Товариство ветеранів 1863 р. постало 1887 р. Через декілька місяців поліція ліквідувала товариство, але 1888 р. воно відродилася під назвою Товариство взаємної допомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр. Наприкінці 90-х років XIX ст. воно домоглося виділення на Личаківському цвинтарі у Львові окремого поля для поховання своїх членів. Тож зараз на східному краю Личаківського цвинтаря піднімається схований за зеленню дерев пагорб, на якому у 18 рядах під простими сталевими хрестами спочиває 230 повстанців. Цвинтар був впорядкований стараннями польського консулату в Києві 1985 р. і капітально відреставрований коштом польського уряду вже в XXI столітті. Із західного підніжжя на пагорб веде стежка, яка продовжується сходами. Сходи виводять до пам'ятника у вигляді чоловіка з типовими слов'янськими рисами, зачіскою, в одязі, з мечем та прапором Вітебської землі на потужному скельному постаменті. Пам'ятник виконали скульптор А. Дуда і Ю. Хмелінський у майстерні Олександра Заґурського (1907) на замовлення полковника повстання 1863 р. Йосифа Нєчуї-Мінєвського, який доробився значного маєтку під час будови Суецького каналу. Пам'ятник представляє реальну особу — Шимона Візунаса Шидловського.

Ш. Шидловський — постать загадкова. Він з'явився у Львові уже в літньому віці, без засобів для існування і знайшов притулок у монастирі сестер милосердя у Львові. На свята виходив з своєї келії, вбраний у білоруський селянський одяг, з повстанським прапором Вітебської землі. А оскільки й зовнішність мав незвичайну, то громадськість його легко впізнавала. Так Шимон став живим символом повстання 1863 р.

Про себе він розповідав таке. Походив з Вітебської землі і був нешлюбним сином князя Святополка-Мирського. Навчався в придворній військовій академії в Санкт-Петербурзі, був ад'ютантом генерала Трепова і врятував генералові життя під час замаху. 1861 р. повернувся на Білорусь, де взяв активну участь у підготовці повстання. Того ж року він вже тримав знамено Вітебської землі під час святкування роковин Городельської унії у місцевості Тілож на Вітебщині. Знамено походило з костела в містечку Сураж. У 1861–1862 рр. юнак пішки пройшов усю Правобережну Україну як емісар польського підпілля.

Згодом брав участь у боях з російською армією в Білорусі. Сураж на декілька днів захопив загін польських партизанів і коли вони відступили, Візунас забрав з собою згадане знамено. Був двічі поранений. Спочатку його наскрізь простромив російський багнет, що все ж не завадило йому залишитися в строю. Згодом він отримав вогнепальну рану в праву руку. Його врятували білоруські селяни, які не видали й вилікували його. Після того як рани загоїлися, переодягнений в білоруський селянський одяг юнак перейшов австрійський кордон. Помер 10 березня 1906 р. Після його смерті його знамено стало прапором Товариства взаємної допомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр. 1923 р. товариство повстанців 1863 р. передало вітебський прапор Львівській кадетській школі, відтоді воно було знаменом львівських кадетів (J. Białynia-Chołodecki, *Szymon Wizunas Moczydłów Szydłowski (tegoż autobiografia). Przyczynek do dziejów lat 1863–1864*, Lwów 1924).

Шимон Шидловський — мабуть, прибране ім'я. Можливо, ця постать Ш. Шидловського невідома білоруським історикам. Тому я детальніше зупинився на його біографії для привернення уваги до його особи.

Що ж стосується українських діячів, то вони, хоча й у цілому досвід повстання 1863 р. оцінювали позитивно (крім москвофілів; „uciekienierzy" — так ті глузували з повстанців), в урочистих заходах участі не брали, вважаючи їх за польський національний ювілей. Єдиний виняток — Українська соціально-демократично партія, діячі якої засвітилися на ювілеях повстання 1863 р. не раз. Утім, проблема потребує додаткового дослідження.

Оскільки повстання 1863 р. дало поштовх до утворення і Інтернаціоналу (1864), Маркс, Енгельс і Ленін оцінювали його позитивно, радянська історіографія розглядала повстання 1863 р. в позитивному світлі, радянські школярі могли прочитати про нього в підручниках історії. Одним абзацом, щоправда, або й одним реченням. Не пригадую, щоб якось спеціально наголошували на повстанні 1863 р. на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка. Зрештою, проблема польських повстань в радянський період — передовсім наукова проблема. Центром їх дослідження був Інститут слов'янознавства і балканознавства АН СРСР у Москві. Інколи до наукових досліджень залучалися й історики України,

декілька добрих монографій (російською мовою, у стилі „радянського позитивізму") було видано в Києві на столітній ювілей повстання.

Центральним пунктом пам'яті про повстання 1863 р. в Україні став, однак не Пагорб повстанців на Личаківському цвинтарі у Львові, а Київська фортеця. Там було ув'язнено декілька тисяч повстанців, кількох було страчено. Тепер це Національний історико-архітектурний музей „Київська фортеця". Першим польським високопосадовцем, який відвідав Київську фортецю з метою вшанування пам'яті про повстанців 1863 р., був президент Лех Валенса (1993). Відтак там встановили пам'ятний хрест і декілька меморіальних таблиць. Однак українські високопосадовці довший час уникали участі у цих польських акціях.

До відзначення 150-літнього ювілеї повстання вже долучалися й українські заклади культури — на рівні краєзнавчих музеїв, як правило, за співучасті польських або литовських дослідницьких центрів.

160-літній ювілей повстання 2023 р. в Україні вже відзначався за участі представників влади. Міністр культури та інформаційної політики Олександр Ткаченко, заступник міністра закордонних справ Євген Перебийніс, Надзвичайний і Повноважний Посол Польщі в Україні Бартош Ціхоцький та Надзвичайний і Повноважний Посол Литви в Україні Вальдемарас Сарапінас поклали квіти до меморіалу страченим учасникам повстання в Національному історико-архітектурному музеї „Київська фортеця"; заступник голови Львівської обласної військової адміністрації Юрій Бучко і Генеральний консул Республіки Польща у Львові Еліза Дзвонкєвич — на меморіалі повстанцям 1863 р. на Личаківському цвинтарі. А автор цих рядків залучений Південно-Східним науковим інститутом у Перемишлі (директор — професор Станіслав Стемпєнь) до організації вистави до 160-річчя повстання у Перемишлі, Варшаві та Львові.

АРТЫКУЛЫ І ПАВЕДАМЛЕННІ

Аляксей Ластоўскі,
кандыдат сацыялагічных навук (Вільня)
ORCID: 0000-0002-5034-7454

Бенедыкт Дыбоўскі і забыты праект „Белаляхіі”: альтэрнатывы беларускай ідэнтычнасці

Постаць Бенедыкта Дыбоўскага добра вядома ў Беларусі. Славуты даследчык Сібіры і Байкала нарадзіўся пад Менскам, што дазволіла ўпісаць Дыбоўскага ў пантэон беларускіх навукоўцаў. Яго імя прысутнічае ў энцыклапедычных даведніках, а прысвечаныя яму артыкулы рэгулярна з’яўляюцца ў СМІ. Памятаюць пра Б. Дыбоўскага і на лакальным узроўні ў вёсцы Дуброва Маладзечанскага раёна.

Гэтай папулярнасці моцна паспрыяла тое, што яго імя было ўведзена ў шырокі зварот у Беларусі яшчэ ў канцы 1960-х гадоў дзякуючы навукова-папулярным публікацыям Адама Мальдзіса[1] і Валянціна Грыцкевіча[2]. У БССР апрача беларускага паходжання для папулярызацыі Дыбоўскага давялося яго ўпісаць у рэвалюцыйна-дэмакратычны канон. На шчасце, у тыя часы ўдзел у паўстанні 1863–1864 гг., які паслужыў прычынай ссылкі Дыбоўскага ў Сібір, мог быць рэпрэзентаваны менавіта ў пазітыўным рэвалюцыйным ключы. Шматлікія эпізоды біяграфіі навукоўца таксама рабілі яго бяспечным для згадвання ў савецкія часы. У прыватнасці, ён крытыкаваў кала-

[1] А. Мальдзіс, *Падарожжа ў XIX стагоддзе: з гісторыі беларускай літаратуры, мастацтва*, Мінск 1969, с. 143–150.

[2] В. П. Грицкевич, *Путешествия наших земляков: из истории страноведения Белоруссии*, Минск 1968, с. 173–185.

ніяльную палітыку расійскага імперыялізму і шмат намаганняў прыкладаў у абарону малых народаў Сібіры і Далёкага Усходу, быў адным з першых публічных і адданых дарвіністаў у польскай навуцы, вельмі рэзка крытыкаваў рэлігію і асабліва каталіцкі клір, у 1927 г. з удзячнасцю прыняў абранне членам-карэспандэнтам АН СССР.

Адначасна папулярызатарам яго асобы давялося ісці на некаторыя фальсіфікацыі. Напрыклад, у Мальдзіса чытаем, што Бенедыкт Дыбоўскі з радасцю сустрэў звесткі аб перамозе Кастрычніцкай рэвалюцыі, што ён не здолеў пераехаць у СССР, але падтрымліваў цесную сувязь з савецкімі навукоўцамі. Пацвярджэнне мае толькі апошняе. Дыбоўскі сапраўды падтрымліваў сувязі з расійскімі, а пасля 1917 г. — з савецкімі навукоўцамі. Але аналіз эпісталярнай спадчыны сведчыць, што да бальшавіцкай рэвалюцыі ён ставіўся крытычна[3], а наконт планаў пераезду ў СССР згадак знайсці не атрымалася.

У апошнія гады з’явіліся публікацыі пра сувязі Дыбоўскага з беларускай зямлёю, пра яго повязь з менскай гімназіяй[4] і побыт на Навагрудчыне[5]. Але да гэтага часу малавядомай застаецца яго грамадска-палітычная актыўнасць. Між тым Дыбоўскі не толькі папулярызаваў дарвінізм і мову эсперанта, змагаўся з ужываннем алкаголю і клерыкалізмам, ён публікаваў артыкулы і брашуры па самых розных аспектах грамадскага жыцця. У апошні час таксама з’явіліся публікацыі, у якіх аналізуецца яго роля ў пашырэнні еўгенікі ў Польшчы[6], а таксама яго называюць „протафеміністам”[7].

У гэтым артыкуле хачу звярнуць увагу на стаўленне Дыбоўскага да нацыянальнага пытання. Зразумела, што большасць прац, якія зрабілі яго славутым, маюць вузкі профіль натуральных навук (біялогія, заалогія, фізічная антрапалогія), але разам з тым ён пакінуў шмат успамінаў, публікацый па гістарычнай антрапалогіі, што былі праігнараваны і не ўвайшлі ў навуковы зварот. Больш за тое, аналіз поглядаў Дыбоўскага на нацыянальнае пытанне дазваляе зрабіць выснову, што менавіта ён быў аўтарам канцэпцыі „Белаляхіі”, якую можна лічыць альтэрнатыўным праектам беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці. Гісторыя з публікацыяй артыкула *Беларусь альбо Белаляхія* вельмі заблытаная, і я паспрабую прапанаваць уласную версію аўтарства гэтага ананімнага тэксту. Адразу

---

[3] *Korespondencja Benedykta Dybowskiego do Janusza Domaniewskiego w latach 1919–1920*, „Memorabilia zoologica”. Nowa Seria, 2019, nr 5, s. 33.

[4] Е. Ахвердова, *Бенедикт Дыбовский и минская мужская гимназия середины XIX века* [в:] *Професор Бенедикт Дибовський — визначний дослідник спільної природної спадщини Польщі, Білорусі та України*, Львів 2018, с. 67–86.

[5] А. Капилов, *Связи Бенедикта Дыбовского с Беларусью (1885–1930)* [в:] *Професор Бенедикт Дибовський — визначний дослідник...*, с. 102–121.

[6] A. Słoniowska, *Benedykta Dybowskiego program odrodzenia ludzkości*, „Galicja. Studia i materiały”, 2022, nr 8, s. 13–28.

[7] M. Skucha, *Benedykt Dybowski i Włodzimierz Popiel, albo o pewnym dyskursie profeministów polskich przełomu XIX i XX wieku*, „Pamiętnik Literacki”, 2016, nr 2, s. 47–64.

адзначу, што для поглядаў Дыбоўскага па нацыянальным пытанні характэрна спалучэнне рамантычнага светапогляду, ужо архаічнага для канца XIX — пачатку XX ст., з прагматыкай натуральных навук.

У публікацыях Мальдзіса і Грыцкевіча пытанне нацыянальнасці Дыбоўскага досыць лёгка вырашалася. Прадстаўнікі польскамоўнай шляхты станавіліся часткай беларускай гісторыі ўжо па факце нараджэння ў Беларусі. Гэта быў бяспечны шлях інтэграцыі польскамоўнай шляхецкай культуры ў беларускі канон, што было прынцыпова важным у той час. Але зараз варта на іншых тэарэтычных і метадалагічных прынцыпах паставіцца да пытання ідэнтычнасці ўраджэнцаў Беларусі канца XIX — пачатку XX ст. Гэта быў вельмі складаны і дынамічны час нацыястварэння, калі паступова разбураліся патэрны палітычнай свядомасці, атрыманыя ў спадчыну ад Рэчы Паспалітай. Напрыканцы XIX ст. мы назіраем рост нацыянальнай мабілізацыі і з'яўленне „новых" народаў — літоўцаў, беларусаў, украінцаў. Апошняе таксама ўплывала на самаідэнтыфікацыю і мясцовай „польскай" шляхты.

Асоба і погляды Дыбоўскага якраз вельмі цікавыя ў гэтай сувязі. Ён пражыў доўгае і плённае жыццё, быў сведкам важных падзей, пачынаючы ад асабістага ўдзелу ў паўстанні 1863–1864 гг. Безумоўна, ён заўжды захоўваў пазіцыю польскага патрыёта, але ўважлівы аналіз сведчыць, што яго ідэнтычнасць была складанай і шматузроўневай. Яна нават не месціцца ў добра апісанай мадэлі *gente Lithuanus, natione Polonus*[8]. Самаўсведамленне — гэта не проста дэкларацыя сябе ў нацыянальных катэгорыях, гэта таксама сістэма каштоўнасцей і патэрны паводзін. Выпадак Дыбоўскага падаецца цікавым і паказальным. Ён можа быць выкарыстаны ў тым ліку дзеля пераасэнсавання феномену свядомасці на беларуска-літоўскіх землях у часы імклівых грамадскіх і палітычных змен.

Паспрабую паказаць розныя ўзроўні яго нацыянальнай свядомасці. Асновай для гэтага будзе вывучэнне пакінутых ім тэкстаў (у першую чаргу ўспамінаў), а таксама навуковых публікацый, эпісталярнай спадчыны, успамінаў пра Дыбоўскага.

Як для большасці прадстаўнікоў шляхты, для якіх важнейшым вызначальнікам сацыяльнага статусу было валоданне зямлёй, для Дыбоўскага цэнтрам атаясамлення сябе з Радзімай быў радавы маёнтак. Ён пакінуў падрабязнае апісанне маёнтка Адамарын, дзе нарадзіўся, у сваёй кнізе ўспамінаў *O Syberji i Kamczatce*, дакладней, у другім выданні гэтых успамінаў 1912 г. Пасля смерці брата Уладзіслава ў 1910 г. ён дадаў у кнігу кароткі біяграфічны нарыс, дзе падрабязна асвятляецца іх дзяцінства, праведзенае ў ваколіцах Менска[9].

---

[8] Ю. Бардах, *Шматузроўневая нацыянальная свядомасць на літоўска-рускіх землях Рэчы Паспалітай у XVII–XX стст.* [у:] *Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2010, с. 292–311.

[9] B. Dybowski, *O Syberji i Kamczatce*, Lwów 1912, s. IX–XX.

Гэтымі ўспамінамі Дыбоўскі не вылучаецца з мноства прадстаўнікоў польскамоўнай шляхты, якія пакінулі свае мемуары, дзе сустракаем агульныя тропы ідэалізацыі радавых маёнткаў. Па-першае, бачым гарманічнае спалучэнне сядзібы і наваколля з паэтызацыяй прыроды. Па-другое, сацыяльныя адносіны ўяўляюцца цалкам бесканфліктнымі, а менавіта землеўласнікі апякуюцца сялянамі ў патрыярхальнай манеры: „Адносіны да дваравой службы і да сялян былі сапраўды сямейнымі і наўпрост ідэальнымі"[10]. І, па-трэцяе, сядзібы шляхты ў такіх настальгічных рэпрэзентацыях прадстаюць носьбітамі высокай пісьменнай культуры і палітычнай традыцыі Рэчы Паспалітай, а з ліквідацыяй палітычных інстытутаў традыцыя перадаецца праз сямейнае выхаванне, што дазваляе рэтрансліраваць польскую культуру: „Мы лічылі Адамарын зямным раем, аточаныя цалкам старапольскай атмасферай. Мова, штодзённыя і ўрачыстыя строі, звычаі — усё было польскім"[11]. Цікава, што гэта замілаванне традыцыйным ладам жыцця ў аўтара спалучалася з дарвінізмам, антыклерыкалізмам і протафемінізмам.

Разам з тым у Дыбоўскага бачым цалкам прагматычны падыход да лакальнай ідэнтычнасці, калі яна пераўтвараецца ў сацыяльны капітал, калі лакальныя сувязі (сваяцтва, зямляцтва, супольнае навучанне) ператвараюцца ў сетку кантактаў, якія навуковец выкарыстоўвае падчас сваіх падарожжаў. Асабліва ўражвае дзённік падарожжа па Сібіры, калі ў кожным горадзе Дыбоўскі звяртаўся найперш да „сваіх", а менавіта да колішніх навучэнцаў Менскай гімназіі. Прытым ён амаль не выкарыстоўваў рэсурс навучання ў Дэрпцкім універсітэце. Відавочна, што гімназія ў Менску атаясамлівалася ў навукоўца з *Heimat* і служыла асноўным маркерам для вылучэння „сваіх". Падтрымка такой сеткі кантактаў патрабавала намаганняў. У мемуарах Дыбоўскі пісаў, што ён пастаянна распытваў пра агульных знаёмых, запісваў іх адрасы. Пры гэтым на старонках дзённіка ён згадваў не толькі калег і прыяцеляў па Менскай гімназіі, блізкіх яму па сацыяльным статусе. Яго цікавілі нават „простыя людзі", што паходзілі з родных мясцін. Сустрэчы з імі ў Сібіры ён занатоўваў у дзённік.

Як бачым, лакальная ідэнтычнасць — гэта не проста настальгічныя згадкі пра паходжанне. Яна прагматычна выкарыстоўваецца як аснова для сацыяльнага капіталу, для выбудоўвання сацыяльных сувязей, якія дапамагаюць у складаных жыццёвых сітуацыях.

Меншчына займала ў Дыбоўскага месца Радзімы, з якой ён адчуваў моцную повязь па праву нараджэння, сямейнага выхавання і школьнай адукацыі. Аднак аналіз яго разнастайнай спадчыны паказвае, што з часам у яго з'яўляецца новая Радзіма. Як ні дзіўна, гэта не Львоў ці агулам Галіцыя, куды ён перабраўся пасля сваіх сібірскіх вандровак на сталую прафе-

[10] Ibidem, s. X.

[11] Ibidem.

сарскую пазіцыю і дзе застаўся да сваёй смерці. Новая Радзіма ў яго — гэта Наваградчына.

Сталыя сувязі з Наваградчынай прасочваюцца найперш па яго біяграфіі, паколькі там пасяліўся брат Уладзіслаў, з якім Бенедыкта звязвалі моцныя асабістыя сувязі. З 1878 г. брат жыў у арандаваным ва Умястоўскіх фальварку Нюнькава, а калі стала дрэнна са здароўем, то перабраўся пад дагляд сястры Мальвіны Наргелевіч у Войнава (абодва маёнткі знаходзіліся ў ваколіцах Любчы). У гэты перыяд Бенедыкт Дыбоўскі кожнае лета наведваў Наваградчыну, у тым ліку і пасля смерці брата ў 1910 г.[12] Звычайна навучальны год ён праводзіў у Галіцыі, а ўлетку абавязкова ехаў на Наваградчыну. У цяжкую сітуацыю Дыбоўскі трапіў у 1914 г., калі з-за пачатку Першай сусветнай вайны як аўстрыйскі грамадзянін ён не здолеў адразу вярнуцца ў Львоў.

Чым жа Наваградчына так вабіла прафесара? У першую чаргу тым, што для яго яна была асвечана велічнымі постацямі Адама Міцкевіча і Тадэвуша Касцюшкі, якія былі надзвычай важнымі для светаўспрымання Дыбоўскага. Паводле ўспамінаў Юльяна Талька-Грынцэвіча, бліжэйшага сябра і навуковага паплечніка Дыбоўскага, таго часта папракалі ў засіллі правінцыялізмаў у яго мове (зразумела, што гаворка ідзе пра беларусізмы), на што той адказваў, што размаўляе на мове Касцюшкі і Міцкевіча[13]. Але Дыбоўскі не проста ганарыўся тым, што жыве на зямлі, якая нарадзіла гэтых герояў, ён шмат зрабіў для актуалізацыі гэтых постацей праз навуковую парадыгму, антрапалагічныя[14] і прыродазнаўчыя даследаванні.

Калі яго брат Уладзіслаў аналізаваў гербарый Наваградчыны, ужываны Міцкевічам у яго творах[15], то і для Бенедыкта было важна зрабіць профільны навуковы ўнёсак у вывучэнне і папулярызацыю спадчыны Адама Міцкевіча. Вядома, што ён рэгулярна бываў у Туганавічах. І, калі ў 1885 г. Вінцэнт Каратынскі апублікаваў у газеце „Tygodnik illustrowany" ўспаміны пра Туганавічы, то ў якасці ілюстрацый былі выкарыстаны апрацаваныя мастаком фотаздымкі Бенедыкта Дыбоўскага[16]. Цікава, што калі ў 1911 г. Адам Карповіч наведаў Туганавічы, то ў маёнтку ён сустрэў Дыбоўскага, які праводзіў для знаёмых экскурсію[17].

Як вядомы даследчык Байкала Дыбоўскі не мог прамінуць і апетае Міцкевічам возера Свіцязь. Яшчэ ў 1890 г. ён спрабаваў зафіксаваць яго памеры[18],

---

12 А. Капилов, *Связи Бенедикта Дыбовского с Беларусью (1885–1930)* [в:] *Професор Бенедикт Дибовський — визначний дослідник…*, с. 102–121.

13 Ibidem, с. 106.

14 Публікацыі ў часопісе „Kosmos" не ўводзіліся ў навуковы зварот беларускімі навукоўцамі.

15 W. Dybowski, *Rośliny litewskie w poezyach Adama Mickiewicza*, „Kosmos", 1898, t. XXII, s. 218–228.

16 W. Korotyński, *Wspomnienia o Adamie Mickiewiczu w Tuhanowiczach*, „Tygodnik Ilustrowany", 1885, t. 5, nr 129.

17 А. Капилов, *Связи Бенедикта Дыбовского с Беларусью…*, с. 113.

18 A. Rehman, *Jezioro Świteż i Kołdyczewskie,* „Wszechświat" 1891, t. 10, nr 45.

а ў 1898 г. апублікаваў апісанне возера, у якім навуковыя метады шчыльна пераклікаюцца з паэтычнымі апісаннямі[19]. Можна казаць пра асаблівую любоў Дыбоўскага да гэтага возера, бо ў 1912 г. ён апублікаваў яшчэ адзін артыкул пра Свіцязь (з фотаздымкамі Яна Булгака), у якім цытаваў вершы Міцкевіча і хваліў яго за дакладнае апісанне возера[20]. Таксама Дыбоўскі спрыяў вывучэнню „камня філарэтаў", рабіў яго здымкі, а фрагмент перадаў у мінералагічны музей Львоўскага ўніверсітэта[21].

Цікава і тое, што Дыбоўскі спрабаваў прапусціць асобу Адама Міцкевіча праз тагачасны навуковы апарат фізічнай антрапалогіі. Ён збіраў апісанні знешнасці і характару Міцкевіча, а таксама аналізаваў прыжыццёвыя партрэты. Сярод асноўных рыс вялікага паэта вылучаў гарачую любоў да Айчыны і прывязанасць да родных мясцін, што, на думку антраполага, таксама сведчыла пра адсутнасць у Міцкевіча „расава" чужых элементаў. Паходжанне паэта ды іншых жыхароў Наваградскай зямлі („наваградскіх тыпаў") ён характарызаваў у парадыгме змяшання блізкіх расавых элементаў „арыйскага паходжання": „Змяшаны тып, які паўстаў у выніку гарманічнага злучэння рыс кельцкага племені са змяшаным іберыйска-лігурыйскім племенем, а часткова — і з тэўтонскім"[22]. Шмат увагі Дыбоўскі надаваў пытанню, ці ёсць у Міцкевіча часткова „ізраільскае" паходжанне, з улікам звестак, што маці паэта Барбара Маеўская паходзіла з габрэйскай сям'і. Як даследчык, ён адмаўляў прысутнасці ў расава-антрапалагічным тыпе Міцкевіча „чужых" элементаў.

Найбольшую цікавасць для нас уяўляе фінальная дыскусія, а менавіта яго адказ на пытанне, „ці быў Прарок ліцвінам, ці беларусам". Гэты фрагмент мне падаецца настолькі важным для разумення ідэнтычнасці Дыбоўскага, які адчуваў сябе таксама наваградчанінам, што прывяду тут яго цалкам: „Гэта пытанне магло нарадзіцца толькі ў найноўшыя часы, паколькі раней пра тое ніхто і думаць не мог, што яно паўстане, бо „Беларуссю" называлі Магілёўскую зямлю, а не Менскую, Наваградскую, ці Гарадзенскую альбо Віленскую. Пад назвай „Літва" разумелі ўвесь геаграфічны абшар даўняй Польшчы пад „Пагоняй", а не маленькую частку, дзе люд дагэтуль размаўляе літоўскай гаворкай. Прытым добра вядома, што амаль уся Наваградчына раней была лінгвістычна літоўскай, затым пераняла дзяржаўна-палітычную гаворку вялікіх князёў літоўскіх і стала лінгвістычна беларускай, а ў пазнейшы час, прыняўшы польскую асвету, стала па большай частцы лінгвістычна польскай. Таму ніводны наваградчанін ніколі сябе беларусам

[19] B. Dybowski, *Świteż*, „Kosmos" 1898, t. XXII, s. 644.
[20] B. Dybowski, *Dwie Świtezi*, „Ziemia" 1911, nr 5–9.
[21] R. Zuber, *Kilka słów o „Kamieniu Filaretów" pod względem geologicznym*, „Kosmos" 1898, t. XXII, s. 216.
[22] B. Dybowski, *Próba określenia składników rasowoplemiennych uwydatnionych w postaci wieszcza naszego Adama Mickiewicza rozpatrywanych na tle typów mieszkańców Europy i ziemi Nowogrodzkiej*, „Kosmos", 1898, s. 206.

не называў, але лічыў сябе ў першую чаргу палякам, у другую — ліцвінам. У нас былі ліцвіны, якія размаўлялі па-беларуску, па-літоўску, па-жамойцку, па-латышску, па-чухонску і па-польску, у нас былі палякі, якія размаўлялі па-польску, па-русінску[23] і па-нямецку, а ўсіх разам аб'ядноўвала адна вялікая душа — ідэя сацыяльна-нацыянальнай супольнасці”[24].

Да 100-годдзя са смерці Касцюшкі Дыбоўскі прааналізаваў антрапалагічны тып правадыра паўстання, дзе крыніцай былі ўсе даступныя апісанні знешнасці і прыжыццёвыя партрэты. У сваім падыходзе да расавай антрапалогіі Дыбоўскі прытрымліваўся ўяўлення пра пазітыўны эфект змешвання расава блізкіх элементаў, што разыходзілася з пашыраным уяўленнем пра каштоўнасць захавання „чыстай крыві”. Ён падкрэсліваў, што „ўсе тры базавыя этнаграфічныя элементы дзяржавы Ягелонаў — польскі, літоўскі і рускі — рэпрэзэнтаваны ў сям'і Касцюшкі. Гэта кроў змешвалася, каб стварыць шляхетную аснову асобы Тадэвуша”[25].

Дыбоўскі, для якога вельмі важнай была любоў да *Heimat* (па праву нараджэння ці інтэлектуальнага прысваення), такія ж рысы прыпісваў Касцюшку: „Ён любіў сваю родную старонку і высока цаніў сваё літоўска-польскае паходжанне”[26]. У падсумаванні артыкула аўтар вярнуўся да сваёй улюбёнай ідэі пра змешванне расавых элементаў: „Расава-племянны базіс Тадэвуша Касцюшкі заснаваны на трох галоўных элементах: мазурска-польскім, літоўска-рускім і руска-літоўскім з перавагай польскага элемента”[27].

Варта ўвагі, што Дыбоўскі выкарыстоўвае складаны і архаічны лексікон „Літвы і Русі” (і гэта ў 1917 г.!), але ў рэзюмэ на нямецкай мове ён быў вымушаны выкарыстоўваць больш празрыстую тэрміналогію пра „польскі, беларускі (weissrussischen) і літоўскі (lithuanischen) расавыя тыпы”. Напрыканцы артыкула пра Касцюшку аўтар прыгадаў дыскусію з калегам наконт прысутнасці ў антрапалагічным тыпе героя „крыўскага” і „чухонскага”[28] элементаў. На падставе задзёртасці носа правадыра паўстання ён адкідаў гіпотэзу пра прысутнасць гэтых элементаў.

Ці можам мы на аснове тэкстаў Дыбоўскага рэканструяваць самасвядомасць навукоўца? У якасці нацыянальнага самавызначэння ў яго яўна дамінуе „паляк”, значна радзей сустракаецца „ліцвін”. Але нават слова „паляк” тут мае складаную канструкцыю.

У якасці ж вызначэння сваёй Радзімы, як Меншчыны, так і „прысвоенай” Наваградчыны, Дыбоўскі паслядоўна ўжывае тэрмін „Літва”. Калі ён у сваіх працах прыводзіў прыклад ці штодзённасці, ці грамадскага жы-

---

23 Дыбоўскі заўжды выкарыстоўваў тэрмін „русіны” для пазначэння ўкраінцаў.

24 B. Dybowski, *Próba określenia składników rasowoplemiennych...*, s. 211.

25 B. Dybowski, *Andrzej Tadeusz Bonawentura Kosciuszko*, „Kosmos” 1918, t. XLII, s. 13.

26 Ibidem, s. 21

27 Ibidem, s. 25.

28 Чухонскі — у дадзеным выпадку фіна-ўгорскі.

цця на Радзіме, то заўжды пісаў „у нас, на Літве". Пры гэтым ён жыў у Львове і меў аўстрыйскае грамадзянства. Найбольш блізкімі яму былі людзі менавіта „з Літвы", і ён прыкладаў сур'ёзныя інтэлектуальныя намаганні для папулярызацыі мінуўшчыны і прыроднай прыгажосці „сваёй" Літвы ў меру ўласных кампетэнцый.

„Літва" Дыбоўскага мела сваім цэнтрам Наваградчыну. Нават Віленшчына для яго была перыферыйнай, хоць зрэдку ён усё ж публікаваўся ў віленскім перыядычным друку. Гэта „Літва" Міцкевіча (толькі без старадаўняй балцкай гісторыі) — яўна архаічнае паняцце для рубяжа XIX–XX стст. Дыбоўскі заўважыў беларускі нацыянальны рух, цікавіўся асаблівасцямі беларускай мовы, спрабаваў аналізаваць свядомасць мясцовых жыхароў, але яго зусім не цікавілі этнічна літоўскія тэрыторыі. Літоўскі нацыянальны рух выклікаў непрыняцце, паколькі пярэчыў рамантычнаму ідэалу аднаўлення „Вялікай Літвы", заснаванай на польскай культуры.

Паколькі гэта складаная шматузроўневая ідэнтычнасць, то паспрабую пазначыць па ўзроўнях, хто быў бліжэй па свядомасці.

„Свае"	„Палякі з Літвы", польскамоўная шляхта з Меншчыны і Наваградчыны, з якімі Дыбоўскі меў шчыльныя сувязі.
„Блізкія"	Палякі з іншых земляў (этнічнай Літвы ці Каралеўства Польскага). З „караняжамі" ён адчуваў рознасць інтарэсаў, асабліва датычна лёсу Літвы[29]. Беларускамоўных сялян ён лічыў прыналежнымі да польскай цывілізацыі, прасякнутымі польскай культурай.
„Чужыя"	Да іншых народаў у яго досыць непрыязнае стаўленне, якое часам дасягае варожасці. Па сучасных мерках яго можна назваць антысемітам. Да ўкраінцаў („русіны") ён ставіўся варожа, асабліва ў кантэксце польска-ўкраінскага канфлікту за Львоў. Рускія ў яго дзённіках абвінавачваюцца ў п'янстве, крадзяжах і карупцыі. Руская мова выклікае агіду. Літоўцы („жамойты") таксама выклікаюць раздражненне. „Жмудзінаў" лічыў ворагамі, паколькі адмаўлялі ідэю федэрацыі з Польшчай[30].

На фоне негатыўных характарыстык розных народаў, якімі насычаны дзённік Дыбоўскага і яго ліставанне, здзіўляе асаблівае месца, якое ён адводзіў беларусам. Для яго гэта носьбіты польскай культуры. Іх мова найбольш блізкая да польскай. Беларусы, паводле меркавання навукоўца, павінны былі ўвайсці ў федэратыўную унію з Польшчай.

[29] P. Daszkiewicz, D. Iwan. *Ostatnie lata życia Benedykta Dybowskiego (1833–1930) w świetle korespondencji z Januszem Domaniewskim (1891–1954) — przyczynek do biogramu*, „Kosmos" 2020, t. LXIX, nr 54, s. 558–559.

[30] Ibidem, s. 559.

Бачым, што Дыбоўскага вельмі цікавілі этнічныя і нацыянальныя пытанні. Ён звяртаў увагу на асаблівасці гаворкі, спрабаваў класіфікаваць расы і паглыблена вывучаў мінуўшчыну сваёй зямлі. Дыбоўскі не быў „кабінетным вучоным", аддаленым ад актуальнага грамадска-палітычнага жыцця. І тут можна перайсці да галоўнай ідэі гэтага тэксту — да спробы звязаць Дыбоўскага з адным загадкавым і напаўзабытым тэкстам.

Найперш трэба адзначыць асаблівасць публіцыстычных тэкстаў Дыбоўскага, які часта і паслядоўна замяняў тэрмін „беларускі" на „белаляхіцкі". У гэтым ён нагадвае Вацлава Ластоўскага, які спрабаваў замяніць „беларускі" на „крыўскі". Відавочна, што пры гэтым тэрмін „беларускі" набываў выразнае этнічнае значэнне і належаў ужо да мадэрнай нацыянальнай катэгарызацыі, якая выціскала старасвецкія размытыя катэгорыі „Літвы" і „Русі". Як і ў Ластоўскага, тут адчуваўся намер прыбраць „рускасць", якая па найменні прывязвала Беларусь да расійшчыны.

Характэрна, што ў нядаўнім выданні расійскага перакладу кнігі *О Сибири и Камчатке* разгублены перакладчык даў наступнае вызначэнне „Белаляхіі" Дыбоўскага: „Белолехия (польск. Białolechia i Białolachy) — историческое определение территории Минщины и Витебщины в составе Великого Княжества Литовского"[31]. Аднак гэта не гістарычнае паняцце, яно не сустракаецца ў крыніцах да канца XIX ст. Мы маем справу з нааватворам, які з'явіўся ў эпоху нацыянальнага будаўніцтва. Ён мусіў праектаваць на этнас такі варыянт назвы, які б адразу задаваў пэўныя культурна-цывілізацыйныя каардынаты, і дзе „расійскі" падмурак мусіў быць заменены на „ляшскі" (то бок польскі). Пры гэтым Дыбоўскі застаецца адзінай вядомай асобай, якая паслядоўна і сістэматычна выкарыстоўвала тэрміны „Белаляхія" і „белаляшскі" ў сваіх працах. Прывядзём тут некалькі цытат з прац розных гадоў.

Пра так званае „жаночае пытанне" з пункта гледжання прыродазнаўчых навук (1897): „Zresztą słusznie głosi przysłowie Białolechieckie, że „nie prykrauszy nie prythauszy[32] bahatym nie budziesz"[33].

Пра шкоднасць алкагольных напояў для арганізму жывёл і людзей (1902): „Wtedy jeszcze na Litwie wszędzie mówiono po polsku [...] Popi nawiat w cerkwiach odprawiali nabożeństwa po białolechicku, dla parafjan pod nahajem kazackim „oprawosławionych" [...] Słowem był to jeszcze raj na Białolechji, w porównaniu z tem, co tam mamy dzisiaj[34]; „Przysłowie Białolechickie powiada: Sawa nie prywiadzie sakała, a takuju sawu jak sama"[35].

[31] Б. Дыбовский, *О Сибири и Камчатке. Часть I. Путешествие из Варшавы на Камчатку*, Вятка 2021, с. 144.

[32] Відавочна, што пры перадачы беларускай мовы паўстала памылка. Правільна: …*nie pryłhauszy*.

[33] B. Dybowski, *O kwestji t.zw. „kobiecej" ze stanowiska nauk przyrodniczych*, Lwów 1897, s. 92.

[34] B. Dybowski, *O wpływie trunków alkoholicznych na organizm zwierzęcy i ludzki*, Lwów 1902, s. 92

[35] Ibidem, s. 140.

Пра Сібір і Камчатку (1912): [...] musiałem być na dwóch wieczerzech, czyli na t.zw. po białolechicku „kucyach"[36]; „[...] często cytowałem mu był przysłowie białolechickie, źe nie pryukrauszy i nie pryłhauszy bahatym nie budziesz";

„Jaka to ołbrzymia różnica mieszkań sybiriaków od chat naszych włościan w ziemi Nowogródzkiej — tu domek zamoźniejszego Sybiraka raczej podobny do dworka szlachieckiego, aniżeli do chaty włościanina z Białolechii"[37];

„Wogóle mowa t. zw. „białoruska" nigdzie się nie utrzymała na Syberyi. Jedno co Białórusini wprowadzili wraz z Polakami do Syberyi to kołnierz od koszuli prosty, symetryczny po obu stronach, a nie tak zwany „kasoj worotnik" moskiewski. Dla mnię osobiście szkoda języka białoruskiego, że nie wytrzymuje konkurencyi z syberyjsko-rossyjskim, lubię tę gwarę: prostą, naiwną, wyrażającą sposobem lapidarnym myśli często glębokie i pełne dowcipu naturalnego, ale za to wstrętny mi jest ów „wolapik" książkowy, rzekomo białoruski, fabrykowany na poczekaniu przez Don-Kiszotów z Białolechii. Jedyny sposób, ażeby uratować teraz język „białolechicki" od zagłady jest spisywać przy pomocy fonografu z jedynego dobrego źródła cały szereg czystych zwrotów i prawdziwych wyrazów białoruskich wypowiadanych przez usta wiekowych kobiet, gdyż młodsze pokolenie nawet i niewieście skaziło mowę swoją domieszką z wyrazów i zwrotów mowy kazionnej. Wszyscy działacze rosyjscy pogardzają mową białoruską. Dawniej urzędnicy miejscowi i duchowni unici pochodzący z kraju białoruskiego, mówili z ludem w jego narzeczu, obecnie nasłani z pod ciemnej gwiazdy urzędnicy i duchowni, uważają za ubliżenie własnej godności, uczyć się mówić po białorusku — to też i lud sam powoli uznaje swój język za niegodny ust ludzi klas wyższych. „Mużyckij jazyk" powiadają i nim już mówić sami się wstydzą[38].

Успаміны з паўстагадавой мінуўшчыны (1913): „Jako przykłady, ilustrujące to, com powiedział, podaję krótkie historje naszych partji „litewsko-białolechichkich" czyli Białoruskich"[39].

Да гэтых „беларускіх партый" Дыбоўскі залічыў Наваградскую, Тонеўскую[40], Рубяжэвіцкую, Койданаўскую, Ракаўскую, Івянецкую, Нясвіжскую, Клецкую і Слуцкую.

Дыбоўскі рэгулярна ўжываў тэрміны „Белаляхія" і „белаляхі" ў якасці сінонімаў „Беларусь" і „беларусы". Паўстае пытанне: адкуль у яго ўзялася гэта „Белаляхія"? Адзіная крыніца, вядомая ў беларускай гістарыяграфіі (дакладней, этнаграфіі), — гэта артыкул *Białoruś a Białolechia*, апублікаваны ў львоўскім альманаху „Przewodnik Naukowy i Literacki" ў 1895 г. (што ха-

[36] B. Dybowski, *O Syberyi i Kamczatce. Cz. I,* Warszawa — Kraków 1912, s. 8.
[37] Ibidem, s. 117.
[38] Ibidem, s. 135.
[39] B. Dybowski, *Wspómnienia z przeszłości półwiekowej*, Lwów 1913, s. 2.
[40] Тонвы, зараз Тонава Стаўбцоўскага раёна. У гэтым фальварку прайшло дзяцінства Бенедыкта Дыбоўскага.

рактэрна, у раздзеле „Літаратурная хроніка")[41]. Артыкул ананімны, спроб вызначэння яго аўтарства не рабілася.

У 1964 г. на яго звярнуў увагу Васіль Бандарчык у сваёй *Гісторыі беларускай этнаграфіі XIX ст.*: „З рэакцыйных, шавіністычных пазіцый у 1895 г. выступіў львоўскі часопіс „Przewodnik Naukowy i Literacki", змясціўшы артыкул невядомага аўтара пад назвай „Беларусь і Белаляхія". Аўтар артыкула намагаецца даказаць, што беларусы не належаць да ўсходнеславянскіх народаў, а з'яўляюцца адгалінаваннем палякаў. Для пацвярджэння сваіх доказаў ён імкнецца прыцягнуць гістарычныя і моўныя звесткі і робіць вывад: „Нашчадкі дрыгавічоў і радзімічаў з'яўляюцца адвечнымі ляхамі". Нарэшце ён прапануе назву „беларусы" замяніць назвай „белаляхі". Такая назва, на яго думку, была б самай правільнай і пры гэтым не парушала б існуючага адрознення сучаснай мовы белаляхаў ад польскай"[42].

Відавочна, што гэта праца была добра вядомай вучню Бандарчыка Ігару Чыквіну, які згадваў яе ў сваіх публікацыях канца 1980-х гг., але ўжо для абгрунтавання тэзіса пра слабасць беларускай ідэнтычнасці і пашыранасць „тутэйшай свядомасці"[43]. У якасці кур'ёзу адзначу, што да гэтага артыкула ў 2019 і 2021 гг. звяртаўся вядомы прыхільнік „рускага міра" Леў Крыштаповіч, які выкарыстоўваў яго, каб граміць варожыя „польска-шляхецкія" канцэпцыі беларускай ідэнтычнасці. Падобна, што і ён даведаўся аб артыкуле пра Белаляхію, дзякуючы абагульняючай працы Бандарчыка[44]. Здзіўляе, што ніхто са згаданых аўтараў не заўважыў невялікай прадмовы, якая паведамляла, што артыкул перадрукоўваецца (са скарачэннямі) з газеты „Przegląd Wszechpolski" (1895, nr 3). Таксама згадваўся псеўданім аўтара *Vistulanus*. Рэдакцыя заяўляла, што не падзяляе поглядаў аўтара.

Зварот да першакрыніцы дазваляе прыступіць да загадкі аўтарства. „Przegląd Wszechpolski" — выданне добра вядомае ў польскай гісторыі ідэй. Газета спачатку называлася „Przegląd Emigracyjny" (1892–1895) і выдавалася Польскім гандлёва-геаграфічным таварыствам. У галоўным фокусе выдання знаходзіліся эканамічныя сувязі з польскай эміграцыяй. Таксама газета ўдзельнічала ў дыскусіях пра эканамічную эміграцыю, што было надзвычай важным у кантэксце эпохі. Радыкальная змена канцэпцыі выдання адбывалася якраз у 1895 г. у ліпені 1895 г. рэдактарам газеты стаў Раман Дмоўскі, а само выданне пад новай назвай ператварылася ў вядучы орган

[41] *Bialoruś a Bialolechia*, „Przewodnik Naukowy i Literacki", 1895, rocznik XXII, s. 281–287.

[42] В. К. Бандарчык, *Гісторыя беларускай этнаграфіі XIX ст.,* Мінск 1964, с. 257.

[43] І. У. Чаквін, *Да пытання аб этнічнай самасвядомасці беларусаў у часы Скарыны* [у:] *Спадчына Скарыны*, укл. А. Мальдзіс. Мінск 1989, с. 39; И. В. Чаквин, П. В. Терешкович, *Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV — начало XX в.)*, „Советская этнография" 1990, № 6, с. 42–54.

[44] Л. Криштапович, *Польско-шляхетская трактовка белорусской истории и русский мир,* [online], http://ross-bel.ru/analitika-portala-vmeste-s-rossiey/news_post/lev-krishtapovich-polsko-shlyakhetskaya-traktovka-belorusskoy-istorii-i-russkiy-mir, [dostęp: 7.05.2023].

польскай нацыянальнай дэмакратыі. Тут фармуляваліся асноўныя палітычныя ідэі гэтага руху[45].

Здаецца лагічным атаясаміць гэты артыкул не з нейкім няўцямным літаратурным альманахам, а з львоўскім асяродкам польскіх нацыянальных дэмакратаў. Першасная публікацыя артыкула атаясамліваецца якраз з дзейнасцю эндэцыі[46]. У спробах знайсці нейкія сляды канцэпцыі „Белаляхіі" ў беларускім нацыянальным руху патрапілася згадка ў артыкуле *Думкі тутэйшага чалавека* („Беларускае жыццё", 5 чэрвеня 1919 г.): „Польская эндэцыя кажа, што тут у нас Белапольшча. Дык можа я, знакам тым, бела… паляк?". Праўда, за гэты час „Белаляхія" пераўтварылася ў „Белапольшчу", але бачым, што сам гэты канцэпт цыркуляваў у дыскусіях пра беларускую нацыянальную ідэнтычнасць.

Ці можа месца першай публікацыі (Львоў, 1895, газета, у якую прыходзіць працаваць Раман Дмоўскі) прывесці да разгадкі, хто мог быць аўтарам гэтага тэксту? І тут выяўляецца, што простага адказу няма. Нагадаю, што адзінай публічнай асобай, якая свядома і працяглы час выкарыстоўвала тэрміны „Белаляхія" і „белаляшскі" з'яўляецца Бенедыкт Дыбоўскі. Настойлівасць, з якой ён гэта рабіў, пры тым, што канцэпт не атрымаў пашырэння, сведчыць, што гэтыя ідэі былі яму вельмі блізкімі. Ці мог быць ён аўтарам?

Прывяду аргументы на карысць аўтарства Дыбоўскага.

1. Кампетэнцыі гістарычныя. Аўтар артыкула паказвае абазнанасць у актуальнай этнаграфічнай і гістарычнай літаратуры. Мы сёння можам лічыць наіўнай аргументацыю пра „ляшскія" карані радзімічаў, але ў той час гэта абмяркоўвалася ў навуковай літаратуры (гл.: тэксты Яўхіма Карскага ці Аляксея Шахматава). Крыніцай маглі быць і працы Яна Длугаша, які спасылаўся на хроніку Нестара ў сваім вызначэнні радзімічаў як ляхаў. Дыбоўскі цытаваў Длугаша ў сваіх творах.
2. Кампетэнцыі лінгвістычныя. У якасці нарматыўнай беларускай/белаляшскай мовы аўтар прапаноўвае звяртацца да гаворак з-пад Наваградка, Менска і Магілёва і супрацьпастаўляе іх русіфікаваным віцебскім гаворкам. Відавочна, што гэта таксама адпавядае колу зацікаўленняў Дыбоўскага. На старонках прац Дыбоўскага можна сустрэць сцвярджэнні, што беларуская мова бліжэй да польскай, чым да „вялікарасійскай"[47].
3. Тэкставыя пераклічкі. Многія фрагменты тэксту цалкам адпавядаюць стылістыцы і тэрміналогіі Дыбоўскага. Так, пра ўплыў „польскага элементу" ён любіў разважаць у тэрмінах „мазурскага" дамешку.

---

[45] G. Krzywiec, *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa 2009, s. 188–189.

[46] B. Stoczewska, *Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, Kraków 2013, s. 80.

[47] B. Dybowski, *Wspómnienia z przeszłości półwiekowej*, s. 64.

Тое ж самае мы знаходзім у гэтым артыкуле. Пасаж пра беларускіх сялян, якія лічаць сябе палякамі, паўтараецца ў працы пра Міцкевіча.

Але разам з тым у тэксце ёсць элементы, якія не дазваляюць яго атаясаміць з Дыбоўскім:

1. Псеўданім аўтара *Vistulanus*. Відавочна, што Дыбоўскі, калі б вырашыў у псеўданіме пазначыць сваё паходжанне, то спасылаўся б на Меншчыну ці на Наваградчыну. Гэта былі ключавыя мясціны для яго свядомасці. Немагчыма ўявіць, каб ён выкарыстоўваў такі псеўданім.
2. У тэксте прысутнічае адзін эксплiцытны біяграфічны маркер. Напрыканцы аўтар адзначыў, што яму добра вядомы „нямецка-літоўскія паветы на левым беразе ніжняга Нёмана”. Ніякіх згадак пра побыт Дыбоўскага ў гэтым рэгіёне я не знайшоў. Магчыма, ён мог наведваць кагосьці з сяброў у гэтай мясцовасці, але наўрад ці кароткачасовыя візіты маглі стаць падставай сцвярджэння пра добрае веданне гэтых мясцін.
3. Два перадапошнія абзацы ўяўляюць сабою зацятую палеміку з літоўскім нацыянальным рухам. Аўтар заклікаў адмовіцца ад ужывання тэрміна „Літва” ў гістарычным значэнні, у т. л. адносна беларускіх (белаляшскіх) земляў. Адпаведна, ён прапанаваў не называць Касцюшку і Міцкевіча „ліцвінамі”, а пакрэсліваць іх прыналежнасць да польскай нацыі. Зразумела, што гэтыя тэзісы таксама не маглі быць агучаны Дыбоўскім. Дарэчы, пры паўторнай публікацыі яны былі скарочаны.

Калі ж разглядаць у якасці аўтара Рамана Дмоўскага, то гэтыя маркеры адпавядаюць яго біяграфіі. Дмоўскі нарадзіўся ў Варшаве. Чаму б і не „Vistulanus”? Але найбольш значны другі біяграфічны маркер, які адмыслова падкрэслены ў канцы артыкула, менавіта добрае веданне нямецка-літоўскага памежжа на левым беразе ніжняга цячэння Нёмана. У 1893 г. за арганізацыю маніфестацыі да стагоддзя Канстытуцыі 3 мая Дмоўскі быў высланы ў Мітаву, адкуль у лютым 1895 г. уцёк да Львова. На той момант гэта быў адзіны досвед сутыкнення з этнічна змешанымі абшарамі ў жыцці Дмоўскага, які ён мог трактаваць як унікальную кампетэнцыю. Адпаведна, яе згадванне ў тэксце, дзе яно не мае аніякай угрунтаванасці, з’яўляецца зразумелым з асабістых прычын.

І, нарэшце, адмова ад канцэпцыі гістарычнай Літвы, пры якой Літва павінна сціснуцца да этнаграфічных абшараў, а астатнія землі будуць успрымацца тэрыторыяй Польшчы, — гэта, безумоўна, важны блок палітычнай праграмы нацыянал-дэмакратыі, яе шляху вырашэння пытання „Усходніх Крэсаў”.

Пералічаны вышэй набор кампетэнцый, якія мусілі быць у аўтара артыкула, не адпавядае інтэлектуальным магчымасцям Дмоўскага. Яму не былі добра вядомыя асаблівасці беларускіх гаворак і свядомасці мясцовага сялянства. Гэта выключае і магчымасць вызначэння яго як адзінага аўтара гэтага артыкула.

Але зробім яшчэ адно біяграфічнае набліжэнне. Дмоўскі скончыў фізіка-матэматычны факультэт Варшаўскага ўніверсітэта і абараніў ступень кандыдата прыродазнаўства (1891), меў навуковыя публікацыі. Так, у 1893 г. у часопісе „Wszechświat" ён апублікаваў артыкул *Родавое развіццё зубоў у млекакормячых*[48], у якім згадваў незавершаныя даследаванні Дыбоўскага на тую ж тэму. У гэтым жа часопісе рэгулярна публікаваўся Дыбоўскі, і, верагодна, ён уважліва сачыў за публікацыямі. Можна з пэўнасцю сцвярджаць, што іх навуковыя інтарэсы былі блізкімі, яны ведалі пра працы адзін другога. Не дзіўна, што калі Дмоўскі ўцякаў з Мітавы і прабіраўся ў Львоў, то спыняўся на кватэры Дыбоўскага і нават працаваў у якасці яго асістэнта. Магчыма, насамрэч былы паўстанец, які прайшоў праз сібірскую ссылку, мог такім чынам падтрымаць маладога польскага патрыёта. Дадам, што абодвух яднаў і заняты антысемітызм. Такім чынам, выяўляецца, што два патэнцыйныя аўтары гэтага артыкула на момант яго напісання працуюць разам і жывуць у адной кватэры ў Львове па адрасе вул. Яна Длугаша, 14 (зараз вул. Кірылы і Мяфодзія).

На жаль, я не знайшоў інфармацыі, як маглі складвацца стасункі паміж Дыбоўскім і Дмоўскім у той час. Можна зрабіць гіпатэтычную рэканструкцыю, што малады Дмоўскі пасля прыходу ў рэдакцыю меў патрэбу ў новых матэрыялах і скарыстаў для публікацыі рукапіс Дыбоўскага, але дадаў туды некалькі сваіх абзацаў і пазначыў гэты тэкст як уласны артыкул. Упэўнены, што сама канцэпцыя Белаляхіі і асноўны корпус аргументацыі належыць Б. Дыбоўскаму, а публікацыю, магчыма, здзейсніў Р. Дмоўскі.

Гэта двайное аўтарства магло паўплываць і на складаны лёс самой публікацыі. Дыбоўскі, які да канца жыцця выкарыстоўваў тэрмін „Белаляхія", не мог прызнацца ў аўтарстве канцэптуальнага тэксту з двума абзацамі, дзе крытыкаваўся канцэпт гістарычнай Літвы. Цікава было спраўдзіць, ці меў ён дачыненне да паўторнай публікацыі артыкула ў „Przewodnik Naukowy i Literacki", дзе з тэксту якраз былі прыбраны тэзісы пра адмаўленне ад „гістарычнай Літвы".

Сам тэкст быў напісаны з парадыгмы, якая супярэчыла праграме польскіх нацыянальных дэмакратаў, што дамінавала на старонках газеты „Przegląd Wszechpolski". Тэрмін „Белаляхія" там больш не сустракаецца. На наступны год на старонках гэтага выдання з'яўляецца яшчэ адзін праграмны тэкст *Nasze stanowisko na Litwie i Rusi*, але ўжо ў адпаведнасці з вызначанымі прыярытэтамі нацыянал-дэмакратыі (1896, nr 8). Гэты тэкст ананімны, але ў любым выпадку ён праходзіў праз рукі рэдактара Дмоўскага. Як бачна з назвы, там выкарыстоўваецца архаічная на той момант тэрміналогія, але пад „ліцвінамі" ўжо маецца на ўвазе літоўскі этнанацыянальны рух. Ніякай „Белаляхіі" тут няма ні ў назве, ні ў тлумачэнні этнічных асаблівасцей гэтых земляў.

Вось тут мы сапраўды можам казаць пра фармуляванне праграмы нацыянал-дэмакратыі да ўсходніх земляў даўняй Рэчы Паспалітай: „Край гэты ўжо

[48] R. Dmowski, *Rozwój rodowy uzębienia u zwierząt ssących*, „Wszechświat", 1893, nr 11.

пяць стагоддзяў — наша ўласнасць". Рэчаіснасць асэнсоўваецца выключна як барацьба мадэрных нацыяналізмаў. На той момант нацыянал-дэмакратыя яшчэ не адмаўляецца ад магчымасці супрацы з іншымі „маладымі" нацыяналізмамі, але пазней пяройдзе да непасрэднай канфрантацыі, у т. л. і з беларускім нацыянальным рухам.

Шляхі Дыбоўскага і Дмоўскага радыкальна разыходзяцца, апошні больш не займаецца навукай, цалкам паглыбляецца ў палітычную актыўнасць. Дыбоўскі да канца свайго жыцця застаецца рэспектабельным прафесарам, з відавочнымі палітычнымі амбіцыямі, але не ў рэчышчы праграмы партыі Дмоўскага. У дадзеным выпадку хочацца працытаваць фрагмент з яго перапіскі (12.6.1919): „Napisałem artykuł o całości Litwy. Byłbym bardzo ciekaw jak się P[an] zapatrujesz na tę myśli? Królewiacy są tego zdania, że Polska powinna wykroić pas Polski z Litwy, jak Białystok, Grodno, Wilno, a resztę polsko-litewską oddać na pastwę Żmudzinów, Białorusinów, etc. W taki sposób byłoby Wilno zeszło na miasto prowincjonalne Polski. Ja przeciwnego jestem zdania, ażeby się Litwa federacyjnie połączyła i cała Federacja jako wielka Litwa, złączyła się z Polską rdzenną w unii braterskiej jako równi z równymi, wolni z wolnymi. Wilno byłoby stolicą wielkiej Litwy, Warszawa stolicą Wielkiej Polski. Na wykrajaniu pasa polskiego nie przystaję. 3) Inna kwestia mnie zajmuje mianowicie: My proponujemy narodom, mającym się połączyć z Polską równość i moralność, bez żadnej myśli o hegemonji czy to narodowościowej, czy językowej. Czy też wyznaniowej (oczywista rzecz, że tu nie ma mowy o Żydach)"[49].

Дыбоўскі ў той час заставаўся прыхільнікам уніі Польшчы і гістарычнай Літвы. У яго візіі гэта мусіў быць саюз роўных з роўнымі, з моўнай і рэлігійнай свабодай. Зразумела, што гэтыя погляды наўпрост супярэчылі таму, што прасоўваў Дмоўскі. У апублікаванай перапісцы можна знайсці таксама з'едлівыя каментары ў дачыненні да былога асістэнта. У далейшым Дыбоўскі зблізіўся з лагерам Юзафа Пілсудскага, падтрымаў майскі пераварот 1926 г. і стаў адкрытым праціўнікам нацыянал-дэмакратаў[50].

Канцэпт „Белаляхіі" мы можам смела ўпісаць у кантэкст дыскусій пра шляхі нацыянальнага будаўніцтва ў маладым беларускім нацыянальным руху, калі важнай задачай было адмежаванне ад суседзяў і стварэнне ўнікальнага праекта ідэнтычнасці. У гэтым можна бачыць паралелі з „крыўскім" і „вялікалітоўскім" праектамі. У апошніх выпадках ставіліся падобныя задачы: стварыць праз правільную назву рамкі нацыянальнай ідэнтычнасці, якія б адпавядалі гістарычнай традыцыі і разам з тым вылучалі беларусаў з „рускай" ідэнтычнасці.

Для беларускага нацыянальнага руху таксама было прынцыповым выбудаваць і адрозненне беларусаў ад палякаў, у той час як праект „Белаляхіі" ба-

---

49 *Korespondencja Benedykta Dybowskiego do Janusza Domaniewskiego w latach 1919–1920*, „*Memorabilia zoologica*", Nowa Seria, 2019, nr 5, s. 33.

50 P. Daszkiewicz, D. Iwan. *Ostatnie lata życia Benedykta Dybowskiego (1833–1930)*..., „Kosmos" 2020, t. LXIX, nr 54, s. 555–561.

зіруецца на сцвярджэнні прынцыповай уключанасці беларусаў у абсяг польскай цывілізацыі. Разам з тым аўтар тэксту не адмаўляе беларусам у праве на самавызначэнне ці адметнасці мовы, але лічыць, што ў сілу паходжання, гістарычнага лёсу, уключанасці ў польскую цывілізацыю лепшым варыянтам будзе дзяржаўная супольнасць. Тут закладвалася аснова для федэрацыі Польшчы і Беларусі.

Па іроніі лёсу артыкул „Беларусь ці Белаляхія" вызначыўся месцам яго публікацыі. Ён быў успрыняты як маніфест польскіх нацыянальных дэмакратаў, у якім убачылі намер асіміляцыі беларусаў. Усё гэта вызначыла варожае стаўленне да гэтага праекта з боку беларускага нацыянальнага руху. Насамрэч „Белаляхія" была не прыдатнай ні для мэт эндэцыі, ні для беларускага нацыяналізму. Фактычна Бенедыкт Дыбоўскі застаўся адзіным прыхільнікам гэтай ідэі, які пашыраў яе ў сваіх творах, але не знайшоў у гэтай справе ні інтэлектуальнага, ні палітычнага водгуку.

Benedykt Dybowski i zapomniana koncepcja „Białolechii" jako alternatywa dla tożsamości białoruskiej

Artykuł analizuje poglądy na kwestię narodową słynnego naukowca Benedykta Dybowskiego, powszechnie znanego badacza Syberii i Bajkału. Jego osobista tożsamość pod wieloma względami zachowwywała konserwatywną lojalność wobec ideałów historycznej Litwy, jednocześnie skupiając się na regionie mińskim i nowogródzkim. Niezauważone wcześniej zjawisko, regularne używanie przez Dybowskiego nazwy „Białolechia" jako synonimu „Białoruś", pozwala łączyć je z opublikowanym anonimowo we Lwowie artykułem z 1895 r., w którym zaproponowano alternatywną koncepcję białoruskiej koncepcji narodowego. W artykule dokonano hipotetycznej rekonstrukcji publikacji tego artykułu, łączącej się również z postacią przywódcy Narodowej Demokracji Romanem Dmowskim.

Benedykt Dybowski and the forgotten project of „Białolechia" as an alternative to Belarusian identity

The article examines the views on the national question of the famous scientist Benedykt Dybowski, widely known as a researcher of Siberia and Baikal. His personal identity in many respects preserves conservative loyalty to the ideals of historical Lithuania, while having a local focus on the Minsk and Navahradak regions. A previously unnoticed phenomenon, the regular use by Dybowski of the name „*Białolechia*" as a synonym for „Belarus" allows us to connect it with the publication of an anonymous article from Lviv in 1895, where an alternative concept of the Belarusian national project was proposed. In the article, a hypothetical reconstruction of the publication of this article is made, which also connects it with the figure of the leader of the Polish National Democracy, Roman Dmowski.

Dr hab. Helena Głogowska (Bydgoszcz)
ORCID: 0000-0003-2936-5575

Wokół Horadzienskaha Hurtka Biełaruskaj Moładzi: ks. Franciszek Hrynkiewicz i Anna Solanko

Horadzienski Hurtok Biełaruskaj Moładzi doczekał się należnego mu miejsca w historii białoruskiego ruchu narodowego. Związany jest on z jego początkami na Grodzieńszczyźnie przed i wojną światową. Jego inicjatorem był ks. Franciszek Hrynkiewicz, urodzony 5 października 1884 r. w Nowym Dworze na Białostocczyźnie, który w 1909 r. po naukach teologicznych w Innsbrucku i Monachium został skierowany do Grodna (Horadna) na stanowisko prefekta gimnazjum. Tam wraz z nauczycielami i uczniami zorganizował Horadzienski Hurtok Biełaruskaj Moładzi (HHBM), który stał się początkiem budzenia się białoruskiej świadomości narodowej na Grodzieńszczyźnie. Ważną rolę w HHBM odgrywała nauczycielka Anna Solanko, która również uczyła się w Innsbrucku i Monachium, razem z ks. F. Hrynkiewiczem.

Dotychczas głównym źródłem wiedzy o HHBM były wspomnienia Ludwiki Siwickiej (Zośki Wieras), która wiele zrobiła, by zachować pamięć o tej organizacji. Jednak, jak każde wspomnienia, są one subiektywne. Tym niemniej należy zgodzić się ze stwierdzeniem Andreja Czarniakiewicza, że „асаблівая роля ў захаванні спадчыны па гуртку належыць Зосьцы Верас — Людвіцы Сівіцкай-Войцік, якая актыўна прычынілася як да дзейнасці „Хаткі", так і да „папулярызацыі" пазней яе імя»[1]. Wspomnienia te były publikowane w 1925, w 1972, w 1981 i w 2002 r. oraz w książce „Я помню ўсё» (Гародня — Wrocław 2013)[2]. Korzystali z nich wszyscy, którzy cokolwiek pisali o tej organizacji, m.in. Alaksiej Piatkiewicz[3]. Jest on autorem haseł o tej organizacji w encyklopediach białoruskich[4]. Zbierając materiały, korespondował w latach 70. i 80. Z L. Siwicką,

1 А. Чарнякевіч, *Гістарыяграфія беларускага нацыянальнага руху на Гродзеншчыне ў першай палове XX стагоддзя*, [у:] *Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў.* Зборнік навуковых артыкулаў, Гродна 2006, с. 106–107.

2 Л. С.-Ш., *Успаміны аб „Гарадзенскім Гуртку Беларускай Моладзі"*, „Студэнская думка" 1925, № 3, с. 28–32; nr 4, s. 31–34; З. Верас, *Гродзенскі гурток: з успамінаў*, „Маладосць" 1972, № 10, с. 143–146; З. Верас, *Гродзенскі гурток беларускай моладзі*, [у:] *Беларускі каляндар 1981*, Беласток 1981, с. 180–189; *Горад святога Губерта. Выпуск першы*, Сейны 2002, с. 87–95; З. Верас, *Я помню усё...*, Гародня — Wrocław 2013, с. 16–23.

3 А. Пяткевіч, *Гродзенскі гурток беларускай моладзі і Сакольшчына*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 1998, nr 9, s. 136–141.

4 *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*, т. 2, Мінск 1985, с. 188; *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 3, Мінск 1996, с. 133–134.

która w 1971 r. pisała mu, że „Распрацоўка гісторыі гуртка для мяне важней за ўсё”[5]. O HHBM pisał też Andrej Czarniakiewicz[6], zamieszczając o nim hasło w informatorze biograficznym „Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродна 1909–1939” (Мінск 2003)[7].

Pierwsze wspomnienie o HHBM ukazało się w 1924 r. w piśmie „Kryvič” wydawanym w Kownie przez Wacława Łastowskiego. Napisał je niejaki „Jan z-nad Łososny”. Wspomina w nim ks. Franciszka Hrynkiewicza oraz wydany przez Hurtok „Kołas našaj nivy”: „У 1913 гаду ў Горадні група вучнёў сярэдніх школ залажыла „Беларускі гурток”, які ставіў сабе мэтай самаасьвету і самоўсьведамленьне. Сабраліся ў гэтым гуртку выключна дзеці беларускіх селян, каталікі, якім чужа было ў падобных польскіх арганізацыях, як роўна і падобных праваслаўных, у якіх у тыя часы панаваў дух самодзержавія і „общерускасьці”. І нічога дзіўнага, бо ў польскіх арганізацыях гурталіся дзеці паноў і падпанкаў, бацькі і акружаньне якіх жыло жалямі ўтрачанага панаваньня над беларусамі, ў расійскіх-жа — дзеці расійскага чыноўніцтва і праваслаўнага духавенства, бацькі і акружэньне якіх трымалі, ў той час, ў сваіх руках уладу над беларускім народам. […]

На тыя часы адзіным чалавекам у Горадні, які адважываўся часам гаварыць некалькі нясьмелых слоў па беларуску быў ксёндз Грынкевіч, гродзенчук, сын селяніна. Гэтых некалькі нясьмелых слоў кс. Грынкевіча былі магічнай прыцягаючай сілай для школьнай маладзежы, тым больш што яна мела з ім стычнасьць як з капэлянам. Без вялікага высілку са стараны кс. Грынкевіча, каля яго ўтварыўся „Беларускі Гурток”, у аснову якога паложана была веравызнаўчая азнака. Умяшаньне ў беларускае адраджэньне на гарадзенскім грунце ксяндза і прыданьне яму тут конфэсіянальнай афарбоўкі адразу ўмацавала за Беларускім Гуртком у вачах маладзежы праваслаўнай пераконаньне, што рух гэты выходзіць з польска-каталіцкіх крыніц, а гэта ў свой чарод паставіла таму пашырэньня яго на маладзеж зрусыфікаваную.

Зрэшта, трэба прызнаць, што ў гэтым была доля праўды. Кіраўнік горадзенскага „Беларускага Гуртка” кс. Грынкевіч не належаў да беларускіх адраджэнцаў якія бачылі ў беларускім народзе самамэту, — ён выхаваны быў сам на баламутных ідэях польскага пасланніцтва на беларускіх землях і беларускае адраджэньне трактаваў як провінцыянальную польскую адмену. Стануўшы на шляху беларускага адраджэньня ён сваім прыроджаным

[5] З. Верас, *Я помню усё...*, с. 112 (ліст З. Верас А. Пяткевічу ад 18.11.1971 г.). O HHBM i jego członkach także w innych listach do A. Piatkiewicza, s. 114–124, 134, 159, 232–233, 242, 246, 305–306.

[6] А. Чарнякевіч, *Першы колас беларускай нівы*, „Биржа иформации”. 2003, № 292, 4. 09., [online] https://web.archiwe.org/web/20160304203118/http://gazeta.grodno.by/291/t6.html, [dostęp: 5.03.2023].

[7] А. Чарнякевіч, *Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродна 1909–1939: біяграфічны даведнік*, Мінск 2003, с. 72–74.

фанатызмам парываючы за сабой маладзеж, адначасна ўходзіў ў лабірынт супярэчнасьцяў з самім сабой. Згэтуль ва ўсёй яго рабоце з горадзенскай маладзежжу атрымлівалася крывая, ламаная лінія, бо абуджанае нацыянальнае пачуцьцё ў моладзі выходзіла часта з рамак беларускай парафіяльшчыны іх кіраўніка. Заяўляючы сябе беларусам, кс. Грынкевіч ня меў ў сваей душы беларускай ідэолёгіі. Увесь яго сьветагляд, культурны і палітычны, тоўпіўся ў рамках польшчыны, ў якой бабыльскі куточак адводзіўся, безумоўна блізкай і дарагой яму, беларушчыне”[8].

Dalszą część wspomnień autor poświęcił wydanej przez HHBM jednodniówce „Kołas našaj nivy”, za której inicjatora uważał ks. F. Hrynkiewicza: „Адзіным відомым дакумантам тагочаснай дзейнасьці „Беларускага Гуртка” ў Горадні, пад духовым кіраўніцтвам кс. Грынкевіча, асталася аднаднёўка „Kołas našaj nivy. Hrodno 1913 h.” Гэта ад рукі пісаны зборнічак вучнёўскай літэратуры, адбіты на шапірографе сіняй фарбай. Характар пісьма выказуе вучнёўскі мазоль. Прадмова відаць пісана рукой кіраўніка гуртка. За тэму ўзята эвангельская прыповесьць „Выйшаў сейбіт сеяць”. Тут гаворыцца аб зярнятах паўшых на рознаякую глебу. Канчаецца перадавіца-прадмова жаданьнем, „каб і гэты горадзенскі „Kołas” выдаў хоць маленькі, найменшы каласочак з параю зернятак: зернятак каханьня бацькаўшчыны і братоў родных”. […] Усяго ў сшытку, фармату пісомай паперы, 16 стр. і 16 загалоўкаў рожных твораў. Трэба прызнаць за заслугу рэдактарам, што мова ў іх часопісі чыстая, прыгожая з адценкам горадзенскага дыялекту ў якім гавораць „панэ”, „валэ”, „мужыке”, „дзяўке” і т. п. Пісана аднаднёўка лацінкай. Парушана кс. Грынкевічам у Горадні беларуская стыхія хутка перарасла самога іх сейбіта, асабліва калі маладзёж, кончыўшы гімназію, трапіла ў Петраградзкі ўнівэрсытэт, саткнулася з моладзьдзю з другіх беларускіх правінцый і гарадоў”[9]. Rzeczywiście jednodniówka jest dotychczas jedynym dokumentalnym śladem po działalności HHBM i zachowała się w zbiorach Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie.

L. Siwicka nie mogła zgodzić się ze stwierdzeniami z powyższych wspomnień o HHBM i napisała własne, które ukazały się w 1925 r. w Wilnie na łamach „Studenskaj Dumki”. Przypomniała ona o HHBM z okazji 15. rocznicy pierwszej białoruskiej wieczornicy-spektaklu, o której „аднак, мала хто, або ляпей, амаль ніхто ня ведае»[10]. Pisała wówczas, że jego założycielami i kierownikami jesienią 1909 r. byli ks. Franciszek Hrynkiewicz i uczeń klasy siódmej gimnazjum Adam Byczkowski. Na zebraniu organizacyjnym, które odbyło się w mieszkaniu ks.

---

8 Ян з-над Ласосны, *Горадзенскі Беларускі Гурток 1913 г. (Успаміны)*, „Крывіч” 1924, № 1(7), с. 64–65.

9 Тамсама, с. 65.

10 Л. С.-Ш., *Успаміны аб „Горадзенскім гуртку беларускай моладзі”*, „Студэнская думка”. 1925, № 3, с. 28.

Hrynkiewicza[11], wybrano zarząd: Adam Byczkowski — przewodniczący, Paweł Aleksiuk — wiceprzewodniczący, Zygmunt Abramowicz — sekretarz, Ludwika Siwicka — bibliotekarka[12]. Była to organizacja nielegalna i działała w konspiracji.

Horadzienski Hurtok Biełaruskaj Moładzi. 1911? W centrum ks. Fr. Hrynkiewicz. Z archiwum autorki

Na pierwszym posiedzeniu Zarządu ustalono plan pracy na najbliższy czas i cele organizacji: zjednoczenie młodzieży białoruskiej (głównie szkolnej) w Horadni, samokształcenie i związek ze wsią[13]. Praca Hurtka sprowadzała się do cyklicznych (raz w tygodniu) „lekcji", na których czytano i analizowano utwory pisarzy białoruskich oraz przedstawiano referaty z historii i geografii Białorusi[14]. Ludwika Siwicka prowadziła bibliotekę, w której już przy powstaniu Hurtka znalazły się książki białoruskie, które były wydawane w Wilnie bądź w Petersburgu: „Smyk" i „Dudka" Franciszka Bohuszewicza, „Żalejka" Janki Kupały, ofiarowane podczas założenia HHBM. W bibliotece były wszystkie książki, jakie można było dostać w Wilnie i w Petersburgu: „Кніжкі і каляндары выпісваліся „на камісію" і разыходзіліся ня толькі па Гародні але і па вёсках, кожны сябар гуртка абавязаны быў прадаваць кніжкі ў як найбольшым ліку. Грошы прыдбаныя такім спосабам ішлі йзноў на патрэбы бібліятэкі і канцылярыі гуртка"[15].

[11] З. Верас, *Гродзенскі гурток беларускай моладзі*, [у:] *Беларускі каляндар...*, с. 180.

[12] Л. С.-Ш., *Успаміны аб „Горадзенскім...*, с. 29; З. Верас, *Гродзенскі гурток беларускай моладзі*, [у:] *Беларускі каляндар...*, с. 180.

[13] Тамсама.

[14] Л. С.-Ш., *Успаміны аб „Горадзенскім...*, с. 29.

[15] Тамсама, с. 29.

Przy HHBM działał też chór, którym kierował Jan Lewkowicz. Korzystano ze śpiewnika Antoniego Hryniewicza „Biełaruskije Pieśni z notami" (Pieciarburh 1910) oraz z okolicznego folkloru.

Organizowano też przedstawienia teatralne. 19 lutego 1910 r. w Grodnie w domu Solanków przy ulicy Policyjnej, 13 odbyła się pierwsza białoruska wieczornica. Na podstawie zachowanego programu Ludwika Siwicka wymieniła jego punkty i uczestników: przemowa — Adam Byczkowski, referat Pawła Aleksiuka „Białorusini i ich odrodzenie narodowe", „A chto tam idzie" Janki Kupały z muzyką Ludomira Różyckiego w wykonaniu Józefy Kasackiej i Zygmunta Abramowicza, deklamacja wiersza Janki Kupały „Pażalej mużyka" przez A. Klukowskiego, muzyka orkiestry instrumentów strunowych. W drugiej części pokazano komedię „Po rewizji" Marko Kropiwnickiego, w trzeciej recytowano poezję: „Dudkę" Macieja Buraczka (Franciszka Bohuszewicza) — Edmund Kunda, „Hora" — śpiewała J. Kasacka, „Jamszczyk" Janki Łuczyny — Paweł Aleksiuk i K. Burzyński, „Chrak" — A. Laukowicz[16]. Wieczornica cieszyła się takim powodzeniem wśród zebranych, że następnego dnia została powtórzona.

Na początku roku szkolnego 1910–1911 liczba członków HHBM wzrosła. Przybyli chłopcy z młodszych klas, więc Hurtok podzielono na 3 sekcje: starszą, średnią i młodszą. Starsi i średni zajmowali się literaturą, historią i geografią Białorusi oraz kierowali młodszą sekcją. Jej członkowie, uczniowie pierwszej i drugiej klasy gimnazjum czytali po białorusku, pisali dyktanda, uczyli się wierszy[17]. Raz w miesiącu organizowano dla nich wieczorki z deklamacjami, śpiewami i zabawami.

Koło połowy lutego 1911 r. odbyła się wieczornica, w której uczestniczył Iwan Łuckiewicz z Wilna. Adam Byczkowski przeczytał referat „Odbicie duszy ludu białoruskiego w jego pieśniach, baśniach i legendach". On też reżyserował przedstawienie „Modny szlachciuk" Karusia Kahanca (Kazimira Kostrowickiego), w którym grali: L. Siwicka, Jazep Lawicki, Kaziuk Kołyszko, Vincuk Siemianowicz, Janka Lewkowicz[18]. Deklamowali i śpiewali w chórze m. in.: Anna i Maria Solankówny, Józefa Hrynkiewicz, Stanisława Kunda, Józefa Kasacka, Maria Bobryk, Feliks Łabieniec, Antoni Śpiewak, Edmund Kunda[19].

W relacji z przedstawienia Łuckiewicz pisał: „Я дзіваваўся, гледзячы на артыстоў, як яны умелі падглядзець, падсьцерагшы характар вясковых сватаньнёў, умелі устроіць усё так, як яно папраўдзі бывае ў хаці беларускай. […] Добра сыгралі ўсе, і відаць, што аддаюцца справе з цэлым агнём маладых сваіх дум. […] Вынасіў падзякаваньне за прыемны вечэр і веру, што гродзенская беларуская моладзь родную справу пасуне ўперед"[20].

[16] Tamże, c. 28.
[17] Tamże, c. 30.
[18] Л. С.-Ш., *Успаміны аб «Горадзенскім...*. с. 31; З. Верас, *Гродзенскі гурток беларускай моладзі*, [у:] *Беларускі каляндар...*, с. 185.
[19] Tamże.
[20] Нашанівец, *Гродна*, „Наша Ніва", № 8, 24.02.1911 г., с. 124–125.

Młodzież wyjeżdżała także zimą na występy na Sokólszczyznę do Krysztoporowa, Dubnicy, Sieruciowców.

9 maja 1911 r. pożegnano się z organizatorem i przewodniczącym Adamem Byczkowskim, który kończył gimnazjum i udawał się na studia do Petersburga. W prezencie otrzymał pierwszy tom pracy Jefima Karskiego „Biełarusy" z dedykacją od członków HHBM, pisaną wierszem w języku białoruskim „łacinką":

Na wysokaj hare / Mież kamieniaŭ, karčoŭ, / Arataj tam hare / Chwali žoŭtych piaskoŭ. / i u hety piasok / Zlity potam, krywioj, / Syple žmieńmi ziarno, / Šepčučy: „Boh z taboj". / A i dumki jaho / Chutko spoŭniatsia, zwon / Cichaj pieśni kałasoŭ / Čutny: „Plon niasiem, plon". / Tak harali i Wy, / Hrunty našych sercoŭ, / Zasiewajučy u ich / Załaty ziorny słoŭ. / Słoŭ dyktujučych nam: / Miłaść rodnaho kraju, / i synoŭ ŭsich jaho, / Až ad kraju — da kraju. / A nam, udzięčnym Wam / Za Wašu pracu, staranie, / Tak na sercy lažyć / Dobraje ich uzhadawańnie: / Kab žež heta siejba / Nie pierejšła jak son, / Nie razwiejałaś u dym, / A bahaty dała plon![21]

Pod wierszem zapisano dedykację: „Darahomu siabruku Adamu Byčkoŭskamu na dobruju pamiać ad HHBM" i podpisali się: po kolei: Ks. Hrynkiewič, K. Kołyško, J. Lewičak, St. Bilmin, A. Zieniuk, W. Chirkouski, E. Kunda, H. Šegidewič, H. Kołyško, L. Siwicka, Z. Klim, A. Solanko, S. Kunda, W. Siemienowicz, A. Sienkiewicz, J. Kossacka, M. Solanko, J. Romanski, J. Soboleŭski, A. Śpiewak, A. Docha.

Adam Byczkowski zabrał tą książkę do Petersburga, tam mu ją wykradziono i odesłano do kancelarii gubernatora grodzieńskiego[22]. Jak z powrotem trafiła do Petersburga, pozostaje tajemnicą. Donos do gubernatora przyczynił się do zmniejszenia zaangażowania ks. Franciszka Hrynkiewicza w działania „Hurtka"[23].

Ludwika Siwicka we wspomnieniach z 1925 r. pisała, że „Сабраўшыся ў восені 1912 году гурток спаткала неспадзяваная навіна. Кіраваўшы да гэтай пары гуртком кс. Ф. Грынкевіч, парваў цяпер з ім усялякія адносіны; ці гэта пад уплывам прасьледаваньняў з боку вышэйшага каталіцкага духавенства, ці дзеля перамены ўласных поглядаў, але-ж, адным словам, перастаў зусім цікавіцца доляй гуртка. Гэтае здарэньне адбілася вельмі сумным рэхам у душах старшай моладзі. Не дзеля таго, што яна не пачувалася на сілах працаваць далей самастойна, але ж таму, што гэта было першае

21 Dedykacja w: Е. Карскій, *Белоруссы*, т. I (Варшава 1903), który znajduje się w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej (RBN) w Petersburgu, w kolekcji książek z dedykacjami w Zespole Rosyjskim (sygn. 38.464.34). W tomie są też pieczątki: „Центральная библиотека работников Народнай Связи в Петрограде" oraz „Центральная библиотека Областн. Прав. Союза Связи. г. Ленинград, ул. Герцена, 61", co świadczy o tym, że zanim trafiła do zbiorów RBN, po i wojnie światowej była w zbiorach wymienionych bibliotek. Fotografię dedykacji przekazał w l. 90. M. Nikołajew, pracownik naukowy tej biblioteki, któremu dziękuję też za informację o proweniencji tomu. Autorką wiersza była L. Siwicka, o czym informowała A. Piatkiewicza w liście z 5.03.1986 r. (З. Верас, *Я помню усё...*, с. 318).

22 A. Stankievič, *Biełaruski chryścijanski ruch*, Vilnia 1939, s. 54.

23 H. Kozłowska-Głogowska, *„Kołas našaj nivy"*, „Czasopis" 2003, nr 7–8, s. 47.

адступленьне і то з боку кіраўніка і арганізатара. Паміма волі пачалі сябры неяк падазрона глядзець і адзін на аднаго ня веручы балей ў шчырасьць і трываласьць уласных поглядаў"[24].

We wspomnieniach opublikowanych w 1981 r. pisała zaś, że „пасля новага 1912 года наш кіраўнік, пад націскам вышэйшых духоўных улад адыйшоў ад гуртка і наогул ад беларускіх спраў"[25]. Czy tak było w rzeczywistości, trudno jednoznacznie stwierdzić, co było przyczyną, że ks. F. Hrynkiewicz przestał się angażować w działalność HHBM.

Mimo tego, co napisał autor wspomnień o HHBM w 1924 r., nie mógł on uczestniczyć w wydaniu „łacinką" jednodniówki „Kołas našaj niwy" (L. Siwicka nazywa ją „Kołas biełaruskaj niwy"[26]). W skład redakcyjnej komisji wchodzili Adolf Zieniuk, Jazep Lewicki, Ludwika Siwicka, Maria Bobryk i Feliks Łabieniec, którzy pracowali „шчыра і заўзята": „пад заслонай позьняй ночы на пазычаным шапірографе адбілі 50 экз. аднаднёўкі"[27]. „Я. Лявіцкі (псеўданім „Юрка Снапко") даў некалькі сваіх вершаў. А. Зянюк і М. Бобрык — апавяданні. Адно апавяданне апрацаваў Ф. Лабенец, а я напісала перадавіцу" — tak po latach wspominała treść jednodniówki L. Siwicka[28].

Mimo bogatej korespondencji prowadzonej przez L. Siwicką z zainteresowanymi badaczami HHBM i byłymi członkami niewiele innych wspomnień o nim powstało. W 1987 r. w białoruskiej gazecie emigracyjnej „Biełarus"[29] wspomnienia o HHBM opublikował jeden z jego członków Bolesław Grabiński, pisząc do L. Siwickiej (*Zośki Wieras*) 17 lutego 1988 r., że jej publikacja w „Kalendarzu Białoruskim 1981" w Białymstoku, zrobiła na nim wielkie wrażenie i postanowił osobiście opowiedzieć „сьведамым беларусам, разсеяным па ўсяму сьвету"[30]. Wspomnienia te w znacznym stopniu powtarzają informacje zawarte we wcześniejszych wspomnieniach L. Siwickiej, ale też opowiadają o stopniowym szerzeniu się białoruskiej świadomości narodowej i o złożonym procesie przenikania jej do sfery publicznej, w której dominowały polska i rosyjska tożsamości.

Pisał: „Уся беларуская моладзь вясковага паходжаньня майго часу ніякага нацыянальнага ўсьведамленьня не мела. Бацькі былі „рускай" або „польскай" веры, і самыя не ведалі, хто яны. Я паходжу зь вёскі на так званым запушчанскім прасторы з выключна каталіцкім насельніцтвам. Запушчане ведалі, што яны „польскай" веры, але польскага нацыянальнага ўсьве-

[24] Л. С.-Ш., *Успаміны аб „Горадзенскім Гуртку Беларускай Моладзі"*, „Студэнская Думка". 1925, № 4, с. 32.

[25] З. Верас, *Гродзенскі гурток беларускай моладзі*, [у:] *Беларускі каляндар...*, с. 187.

[26] З. Верас, *Гродзенскі гурток беларускай моладзі*, [у:] *Беларускі каляндар...*, с. 188; Л. С.-Ш., *Успаміны аб „Горадзенскім гуртку беларускай моладзі»*, „Студэнская Думка". 1925, № 4, с. 32.

[27] Л. С.-Ш., *Успаміны аб «Горадзенскім…*, с. 32.

[28] З. Верас, *Гродзенскі гурток беларускай моладзі*, [у:] *Беларускі каляндар...*, с. 188.

[29] „Беларус». 1987, № 337–338.

[30] А. Смалянчук, з *успамінаў Баляслава Грабінскага (1889–1991)*, [у:] *Горад Святога Губерта Выпуск VI,* Горадня 2012, с. 111.

дамленьня або патрыятызму там ня было, яны за Палякаў сябе не ўважалі. Наадварот, запушчане ўважалі мазуроў за Баброю (якія звалі нас „русінамі") за горшых, дурнейшых, што адлюстроўвалася ва ўсялякіх прыказках і жартах. Такім чынам, з дому я ніякага нацыянальнага ўсьведамленьня ня меў. […] Сьведамым беларусам я пачуўся як пачаў наведваць гурток. У моладзі, што належала да арганізацыі, быў вялікі энтузіязм і ён перадаваўся кожнаму новаму сябру. Спрычыніўся да гэтага нязвычайны дар духовага правадыра-заснавальніка й кіраўніка гуртка кс. Грынкевіча. Грынкевіч быў высака адукаваным чалавекам. […] Меў ён дзіўную сілу пераконваньня. Бяз розьніцы, дзе і аб чым ён гаварыў"[31].

Ks. F. Hrynkiewicz w ciągu lat 1909–1914 był jedyną osobą, która wówczas w Grodnie organizowała ruch białoruski. W 1977 r. Zygmunt Abramowicz (1892–1988, aktor trupy Ihnata Bujnickiego, były członek HHBM) wspominał swego wychowawcę: „Dawne przedmaturalne lata, ściśle 1909–1910 spędziłem w starym Grodnie. W murach poklasztornych mieszkał nasz Ks. Prefekt, którego wzruszonym sercem wspominam do dziś, do dziś mojej późnej starości. [...] Nie szczędził sił ani w Służbie Bożej, ani też w szafowaniu dobrocią, wyrozumiałością i serdecznym zrozumieniem aspiracji i dążeń młodzieży. Wokół osoby ks. Franciszka skupiło się w tym okresie grono młodych uczennic i uczniów szkół średnich Grodna. Niektórzy czuli się Białorusinami, inni „wyznawali" polskość w jej szerokim kresowym pojmowaniu i manifestowaniu. Jak np. wszyscy (wbrew zakazowi władz szkolnych) braliśmy udział w pogrzebie znakomitej pisarki Elizy Orzeszkowej. Śp. ksiądz Franciszek pięknie pojmował i konsekwentnie realizował swoje obowiązki kapłańskie, dawał przykład przyjaznego stosunku do ludzi, pobudzał do wzajemnego szacunku pomiędzy młodzieżą"[32].

Historyk Andrej Czarniakiewicz pisał, że „да нацыянальна-творчых цэнтраў беларускага адраджэння Гародня далучаецца толькі восенню 1909 года, калі пад кіраўніцтвам ксяндза-каноніка Бернардзінскага кляштара Францішка Грынкевіча навучэнцы старэйшых класаў мясцовых гімназій (усяго каля дзесяці чалавек) заклалі Гарадзенскі гуртох беларускай моладзі «Хатка»"[33].

Na niezwykłą rolę ks. F. Hrynkiewicza w białoruskim chrześcijańskim ruchu zwrócił uwagę jeszcze przed II wojną światową ks. Adam Stankiewicz, powołując się na wspomnienia osobiste księdza oraz jego znajomych adwokata Adama Byszkowskiego, dr. Bolesława Grabińskiego, ks. Władysława Tołłoczki oraz jego brata dr. Stanisława Hrynkiewicza[34]: „Pačatak biełaruskaj narodnaj, u duchu chryści-

[31] Б. Грабінскі, *Гродзенскі Гуртох Беларускай моладзі*, [у:] *Горад Святога Губерта Выпуск VI*, Горадня 2012, с. 114–115.

[32] Wspomnienie Z. Abramowicza o ks. F. Hrynkiewiczu, maszynopis, w zbiorach autorki.

[33] А. Чарнякевіч, *Нараджэньне беларускай Гародні. З гісторыі нацыянальнага руху 1909–1939 гадоў*, Мінск 2015, с. 13.

[34] A. Stankievič, *Biełaruski chryścijanski ruch*, Vilnia 1939, s. 51.

janskim, arhanizavanaj pracy, źviazany pradusim z asobaj ks. Fr. Hrynkievića"[35]. Za sprawą HHBM stał się on na tyle znaną postacią, że jego biogram znalazł się w białoruskich encyklopediach i słownikach biograficznych[36]. Ks. A. Stankiewicz uważał, że „biełaruskaja nacyjanalnaja dumka začynaje ŭ jaho vyjaŭlacca ŭžo ŭ Duch. Seminaryi ŭ Vilni. Spryjali hetamu tavaryšy kleryki litoŭcy. Budučy studentam u Duchoŭnaj Akademii ŭ Pieciarburzie, ks. Fr. Hr. jość užo śviedamym Biełarusam. Spryčyniajecca da hetaha praf. Br. Epimach-Šypiła i tavaryšy akademiki: ks. Ad. Lisoŭski i ks. H. Betto. U hetym časie 18.XII.1905 h. jon na studenckim sabrańni čytaŭ referat ab biełarusach. Śviedča ab hetym biskup M. Rejnis, jahony tavaryš"[37].

Ks. F. Hrynkiewicz został wychowany w kulcie przodków unickich. Ukończył rosyjską szkołę ludową w Nowym Dworze, a potem gimnazjum w Grodnie. 8 października 1901 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Wilnie, które ukończył 16 czerwca 1905 r.. Następnie wyjechał do Petersburga do Akademii Teologicznej, gdzie w ciągu dwóch lat nauczył się języka niemieckiego. Na księdza został wyświęcony 24 czerwca 1907 r. i w Nowym Dworze odprawił mszę prymicyjną[38].

Od 2 października 1907 r. do lipca 1908 r. studiował teologię moralną i nauki pedagogiczne[39] w Innsbruku, zaś w latach 1908–1909 — w Monachium. Byli tam także ks. Adam Lisowski i Anna Solankówna z Grodna. „Hetaja biełaruskaja trojka na čužynie raźvivała biełaruskuju dumku", — pisał o nich ks. A. Stankiewicz[40]. Tam ks. F. Hrynkiewicz przyjaźnił się ze studiującymi Litwinami i Ukraińcami. Zachowała się korespondencja z tamtych czasów księdza i jego przyjaciół[41]. W archiwum Canisianum w Innsbruku znajduje się ankieta personalna ks. Franciszka Hrynkiewicza[42].

W 1909 r. ks. F. Hrynkiewicz wracał do Grodna napełniony ideą pracy odrodzeniowej na gruncie białoruskim. Stąd jego zaangażowanie w działalność uświadamiającą wśród młodzieży gimnazjalnej. Jak stwierdzał na podstawie licznych wspomnień ks. A. Stankiewicz „Ahułam na praciahu 5–6 hadoŭ (1909–1914)

---

[35] Тамсама, s. 45.

[36] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі,* т. 3, Мінск 1996, с. 164; *Беларуская энцыклапедыя*, т. 5, Мінск 1997, с. 483; А. Чарнякевіч, *Постаці беларускага...*, с. 72–74; *Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя. Жыццяпісы. Мартыралогія. Успаміны*, Мінск-Мюнхен 1999, с. 59; А. Чарнякевіч, *Памяць пра Гродна. Матэрыялы да біяграфічнага слоўніка постацей міжваеннага горада 1919–1939 гг.*, Гродна 2015, с. 88–89. Zastanawiające jest to, że jego biogramu nie ma w: А. Пяткевіч, *Людзі культуры з Гродзеншчыны*, Гродна 2000.

[37] A. Stankievič, *Biełaruski chryścijanski...*, s. 45–46.

[38] X. A. N., *Ś. p. ks. Franciszek Hrynkiewicz*, „Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie". 1933, nr 15–16, 10 i 16.08., s. 186.

[39] Tamże.

[40] A. Stankievič, *Biełaruski chryścijanski...*, s. 46.

[41] Korespondencja w zbiorach autorki (przekazana przez J. Hrynkiewicza z Nowego Dworu), J. Kochańskiej z Malborka oraz w M. Sieliwaczowa z Kijowa.

[42] Gedenbuch (C) des Theologischen Konviktes: N° vel pag: 710–1070 October 1906 — Oktober 1909, k. 807.

asoba ks. Hrynkievića ŭ Horadni była asobaj centralnaj i adzinaj, jakaja budziła i arhanizavała tam ruch biełaruski”[43].

Po powrocie z zagranicy pracował jako wikariusz przy Farze grodzieńskiej i przy kościele pobernardyńskim, a jednocześnie był prefektem prywatnych szkół średnich w Grodnie. 20 lipca 1911 r. został naznaczony na kapelana przy kościele PP. Brygidek, objętym przez SS. Nazaretanki i pozostawał na tym stanowisku do 1920 r., gdy zostało zorganizowane państwowe gimnazjum im Adama Mickiewicza. Będąc kapelanem był jednocześnie prefektem szkół średnich[44].

Mimo mniejszego zaangażowania od 1912 r. wspierał inicjatywy białoruskie. Z radością powitał wydanie katolickiego pisma „Biełarus” w 1913 r. z Grodna pisał do redakcji: „Czytajuczy pierwszy i druhi numery pierszaj biełaruskaj hazety, nieznanaja radaść zachapiła mianie. Cieszyusia ja z usiaho serca, dy ażno nie wierycca, szto woś i my, biełarusy, ureszci możemo mieć hazetu, drukawanaje słowa ab naszych patrebach, szto można ureszci i u naszaj rodnaj mowi hawaryć ab Bohu. [...] i uspomniłosia mnie, jak heta usie blizkije, bratskije narody: Sławiency, Czechi, Charwaty, Rusiny daunym dauno chwalać Boha, wuczacca wiery św., czytajuć kniżki prosta i lohka na mowi toj samaj, szto im ad pierszych dzion żyćcia użo była swojska, bo czuli jaje nad kałyskaj ad maciary, bo hawaryli pierszyje słowy u joj da Boha, da słonka i kwietkau. [...] Znajoma mnie użo dawoli dauno „Nasza Niwa” — dobra hazeta, ale nie stawało tam taho, czaho tak nam potreba, czaho żadaje nasza dusza. I woś ja tak mocna ucieszyusia, szto bliżycca toj czas, kali i my narouni z druhimi ludźmi u naszaj prostaj a swajoj, baćkauskaj mowi ad Boha nam danaj, mahczymiemo ab Bohu, wiery czytać, hawaryć. — Nia tolki u chaci majej, ale i pa chatach usich maich susiedau budzie wasza hazeta żadanym hościem”[45].

Ks. F. Hrynkiewicz wspomagał także „Biełarusa” materialnie i moralnie. Namawiał do pisywania doń i w ogóle do pracy na niwie białoruskiej ks. Władysława Tołłoczkę[46]. Uczestniczył też w wydaniu modlitewnika katolickiego, opracowanego przez ks. Bolesława Paczopkę „Boh z nami” (Wilnia 1915).

Co było przyczyną, że w czasie i wojny światowej i po wojnie ks. Franciszek Hrynkiewicz przestał aktywnie działać w ruchu białoruskim? Nadal pozostawał w Grodnie. Nadal był Białorusinem i w tym duchu wpłynął na dużo młodsze rodzeństwo: Józefę (ur. w 1900 r.) i Stanisława (ur. w 1902 r.). W warunkach wojny zaangażował się w organizację szkolnictwa polskiego w Grodnie i polskich organizacji oświatowych — Polską Macierz Szkolną. Jego zabiegom i wpływom zawdzięczać należy zaczątek gimnazjów męskiego i żeńskiego oraz seminariów nauczycielskich w Grodnie[47]. Także w Nowym Dworze zorganizował trzyoddzia-

[43] A. Stankievič, *Biełaruski chryścijanski...*, s. 54.
[44] X. A. N., *Ś. p. ks. Franciszek...*, s. 186–187.
[45] F. Becz., *Hrodna*, „Biełarus”, nr 3, 27.01.1913 r., s. 4–5.
[46] A. Stankievič, *Biełaruski chryścijanski...*, s. 46–47.
[47] X. A. N., *Ś. p. ks. Franciszek...*, s. 187.

Ksiądz Franciszek Hrynkiewicz. 1921? Z archiwum autorki

łową szkołę ludową. Czy był na tyle realistą, że jako duchowny nie widział szans na powodzenie białoruskiej idei narodowej u boku Polaków? Czy nie potrafił, a może nie chciał, walczyć o prawa Białorusinów z dawnymi swymi sojusznikami Polakami?

Antoni Łuckiewicz w swoim dzienniku w styczniu 1919 r. zapisał, że „Ксёндз Грынкевіч сапраўдным палякам стаўся і ўсю злосьць сваю да беларусаў тлумачыць тым, што яны сацыялісты”[48]. Tym niemniej, jak podaje A. Czarniakiewicz, ks. F. Hrynkiewicz 22 stycznia 1919 r. w imieniu Zarządu Białoruskiego złożył swój podpis pod protokołem z posiedzenia komisji w sprawie zwołania Krajowego Zjazdu Grodzieńszczyzny. Latem 1920 r. ukrywał się przed władzami sowieckimi, a po zajęciu Grodna przez polskie wojsko we wrześniu 1920 odprawił mszę w kościele[49].

Od początku 1921 r. był już tylko prefektem w państwowym gimnazjum męskim im Adama Mickiewicza w Grodnie, przy którym założył kaplicę i tam zamieszkał na stałe, zrzekając się kapelanii przy kościele klasztornym[50]. Według „Komunikatu defenzywy” za kwiecień — maj 1921 r. miał on mówić dzieciom, że chociaż czasowo powinny uczyć się po polsku, jednak są Białorusinami[51]. „Był jednym z najbardziej tolerancyjnych ludzi, — wspominał jego siostrzeniec Henryk Falkowski. — Swoich białoruskich poglądów nikomu nie narzucał. Działalność swą sprowadzał do nauczania tych, którzy przychodzili na jego „lekcje”, czyli tych, którzy czuli się Białorusinami. Jak mi wspominała moja matka (ś.p.) Jego tolerancja była posunięta do tego stopnia, że uczył polskiego patriotyzmu polską młodzież. Uważał, że współżycie Polaków i Białorusinów powinno być podstawową zasadą. Wszelkie spory powinny się ograniczać do krytycznych dyskusji”[52].

Rozczarowany był radykalizacją nastrojów białoruskich a jednocześnie polską polityką na Kresach, mającą na celu asymilację Białorusinów, a nie

48 Cyt. za: А. Чарнякевіч, *Постаці беларускага...*, с. 72–74.
49 Тамсама.
50 X. A. N., *Ś. p. ks. Franciszek....*, s. 187.
51 А. Чарнякевіч, *Постаці беларускага...*, с. 72–74.
52 H. Falkowski, *Uzupełnienie* do: L. Wojcikowa, *Ks. Franciszek Hrynkiewicz*, maszynopis, w zbiorach autora.

zgodne z nimi współżycie. Poza zainteresowaniem ruchem białoruskim, czytaniem literatury białoruskiej oraz kontaktami z Białorusinami, głównie z własnymi wychowankami, nie angażował się w politykę. Do tego miał problemy zdrowotne.

J. Odlanicki-Poczobutt wspominał, jak to „w pierwszych latach po wojnie Ks. Prefekt był bardzo zapracowany, bo wykładał religię w trzech szkołach, prowadził jako ks. moderator sodalicje Mariańskie i stowarzyszenie św. Wincentego. Miał czas wypełniony co do minuty"[53].

Wiosną 1930 r., czując się niezdrowo, zrezygnował z prefektury i 12 kwietnia otrzymał nominację na probostwo w Hoży na Grodzieńszczyźnie. Tam jednak zrozumiał, że duszpasterstwo na wsi nie da mu warunków do wzmocnienia się na siłach i w czerwcu poprosił arcybiskupa o zwolnienie z probostwa. Osiadł na pewien czas w rodzinnym Nowym Dworze[54]. W kwietniu 1932 r. został ponownie kapelanem SS. Nazaretanek. 24 czerwca 1932 r. urządziły mu one uroczystość 25-lecia jego święceń kapłańskich[55]. Poważnie już wówczas podupadł na zdrowiu. W 1933 r. załatwiał wszelkie formalności, aby wyjechać na leczenie nad Adriatyk. Ludwika Myślicka, nauczycielka gimnazjum im. Emilii Plater w Grodnie, której udzielał ślubu, chrzcił jej dzieci, po latach wspominała: „Przychodzi wieczorem pożegnać się i mówi, że jutro przy kasie biletowej zadecyduje, co wybrać: Adriatyk, czy Kosów (m. wypocz. w Polsce), do którego przeważnie wyjeżdżał na wakacje. Wybrał Kosów, ale już nie wrócił; wrócił, ale w trumnie"[56].

W Kosowie, koło Zaleszczyk w województwie tarnopolskim leczył się w zakładzie dr Tarnawskiego. Zmarł tam 26 lipca 1933 r. Jak podawano w „Dzienniku Wileńskim" „od tygodnia już chorował b. poważnie na anginę i to spowodowało zgon"[57]. W „Jutrzence Białostockiej" informowano o przewiezieniu zwłok ks. F. Hrynkiewicza do Grodna 29 lipca 1933 r. i o pogrzebie 31 lipca[58].

Tadeusz Bieniecki na łamach „Pod znakiem Marji" charakteryzował „tego niepospolitego, niecodziennego człowieka, jakim był ś. p. Ks. Fr. Hrynkiewicz. Cichy, spokojny, anielskiego serca, niósł ten pasterz owieczkom swoim pociechę i otuchę moralną, tam zaś, gdzie to nie wystarczało, służył zawsze pomocą materjalną, wcielając w życie na każdym kroku wzniosłe idee Chrystusowe. Różnice wyznaniowe i narodowościowe dla niego nie istniały. Był to lekarz dusz strapionych i pragnących znaleźć pocieszenie, istniał bowiem dla Niego człowiek ze swemi dolegliwościami, ranami i strapieniami. […] Jak bardzo cenioną i drogą sercu Grodnian była świetlana postać księdza, świadczy wymownie fakt w dniu Jego pogrzebu. Tysięczne tłumy odprowadzały na wieczny spoczynek zwłoki tej po-

53 Wspomnienie J. Odlanickiego-Poczobutta, maszynopis, w zbiorach autorki.
54 X. A. N., *Ś. p. ks. Franciszek...*, s. 187.
55 Tamże.
56 Wspomnienie L. Myślickiej, maszynopis, w zbiorach autorki.
57 *Zgon Ks. Pref. F. Hrynkiewicza*, „Dziennik Wileński". 1933, nr 203, 29.07, s. 2.
58 *Kronika*, „Jutrzenka Białostocka", 1933, nr 5–6, s. 14–15.

pularnej postaci naszego miasta, a wśród nich sporo było widać szarych sukman specjalnie przybyłych na ten dzień z odległych okolic”[59]. Na łamach „Wiadomości Archidiecezjalnych Wileńskich” pisano: „Skromny, cichy, uczynny, pogodny, prawdziwie „Kapłański” zjednywał sobie serca wszystkich, przedewszystkiem zaś młodzieży szkolnej; okazało się to przy pogrzebie, dn. 31 lipca, gdy nie tylko katolicy, lecz i innowiercy wzięli liczny udział w oddaniu ostatniej posługi[60]”.

W pogrzebie na cmentarzu Bernardyńskim uczestniczyło „bez mała całe Grodno, niezależnie od narodowości i religii. Widziano nawet wielu Żydów, którzy przyszli oficjalnie złożyć hołd wielkiemu człowiekowi[61]. Za zasługi jego imieniem nazwano miejską bibliotekę i ulicę przechodzącą obok gimnazjum im. Adama Mickiewicza. Ulicę tę można znaleźć na przedwojennych planach Grodna.

Nekrologi o śmierci księdza oraz wspomnienia o nim pojawiły się także w prasie białoruskiej. A. S-ki w „Chryścijanskaj Dumcy” (nr 7) z dnia 15 września 1933 r. napisał obszerne „Žałobnyja ŭspaminy. Ks. Fr. Hrynkiewič”: „Značeńnie biełaruskaj pracy Ks. Fr. Hr. ahramadnaje. Na biełaruskich ziemlach Horadzienščyny, u časie poŭnaha zaniapadu biełaruskaj nacyjanalnaj dumki, jon pieršy pawioŭ adradženskuju kulturnuju pracu. A praca jaho była nialohkaj. Strašnymi pieraškodami byli ciemnata, niawola našaha narodu i mahutnaja warožaść rasiejskaj imperyi. Niaprychilna i waroža, a prynamsi niedawierčywa, da biełaruskaj nacyjanalnaj idei, jak da takoj, adnosiłasia tak ža i polskaja intelihencyja, jakaja pačatki biełaruskaha adradžeńnia padtrymliwała nahetulki, nakolki hena adradžeńnie było raskładowym dziejnikam „jedinoj i niedielimoj” Rasiei, a biełaruskaja nacyjanalnaja idea, jak samastojnaja wartaść, padtrymańnia ŭ polskaj intelihencyi nia mieła. [...]

Paśla wajny Ks. Fr. Hr. astajučysia dalej u Horadzienščynie, pracy biełaruskaj bolš nie prawodziŭ. Rewalucyja i wajna, a ŭ ich wyniku ŭwaskresšaja Polšč, stwaryli całkam nowyja warunki i nowyja zadańni biełaruskaj sprawie, da jakich dastasawacca i siarod jakich aktyŭna pracawać Ks. Fr. Hrynkiewič užo nie patrapiŭ. Asabliwa, jak my niaboščyka razumieli, rabiŭ niemahčymaj biełaruskuju jamu pracu ŭ nowych warunkach fakt patreby ŭžo zmahacca z Palakami, a jany-ž choć drennyja, ale ŭsio-ž jašče ŭčarašnija sajuźniki. Da taho-ž nia mienšaj pieraškodaj u aktyŭnaj biełaruskaj pracy Ks. Fr. Hr. było i jaho zdaroŭje, na niastaču jakoha jon uściaž narakaŭ. Ale choć niaboščyk nie pracawaŭ pa wajnie na biełaruskaj niwie aktyŭna, to ŭsio ž-dyki biełaruskaj sprawaj zaŭsiody cikawiŭsia, čytaŭ biełaruskuju litaraturu i padtrymliwaŭ znosiny z niekatorymi biełaruskimi dziejačami. [...] Hetyja ahulnyja i niapoŭnyja ŭwahi ab pracy Ks. Fr. Hrynkiewiča na biełaruskaj niwie

59 T. Bieniecki, *Ś p. Ks. Mod. Franciszek Hrynkiewicz. Wspomnienie żałobne*, „Pod znakiem Marji”. 1933, nr 3, s. 65–66.

60 X. A. N., *Ś. p. ks. Franciszek...*, s. 188.

61 H. Falkowski, *Uzupełnienie* do: L. Wojcikowa, *Ks. Franciszek Hrynkiewicz*, maszynopis, w zbiorach autorki.

Anna Solanko. 1911? Z archiwum autorki

niachaj pasłužać Jamu zamiest našaha wianka na jaho syruju mahiłu i niachaj buduć wyražeńniem našaha pryznańnia i čeści Jaho pracy i Jaho światoj pamiaci!..."[62]

Wspominając po latach swego nauczyciela Kazimierz Obuchowicz stwierdził: „Był wyjątkowym człowiekiem i kapłanem, który na wzór swego mistrza (Jezusa) przeszedł przez życie, wszystkim dobrze czyniąc, niezależnie od stanu i narodowości. Na każdym, kto go znał bliżej, wywarł swój dobroczynny wpływ i dlatego trwałą i świetlaną pamięć pozostawił po sobie"[63].

W 1934 r. szykowano w Grodnie wydanie wspomnień o ks. F. Hrynkiewiczu, o czym informowano na łamach „Chryścijanskaj Dumki": „U čeść niadaŭna pamioršaha Ks. Fr. Hrynkiewiča ŭ Horadni maje wyjšci knižka"[64]. Jednak z jakichś względów nie wydano jej.

Prawą ręką ks. F. Hrynkiewicza w pracy HHBM była nauczycielka Anna Solanko. Wiedza o niej, podobnie jak o innych członkach organizacji jest niewielka. Do niedawna wiedziano, że była taka dziewczyna w HHBM. Były tam dwie siostry Solanko — Anna i Maria. W 1909 r obie razem z ks. F. Hrynkiewiczem tworzyły HHBM i w ich domu odbywały się pierwsze przedstawienia białoruskie. Bardzo skromnie wspominała o nich L. Siwicka[65].

Tak jak HHBM wpisał się na trwale w historię białoruskiego ruchu narodowego, zwłaszcza na Białostocczyźnie i Grodzieńszczyźnie, tak niewiele wiadomo o jego członkach. Chociaż pozostały o nim wspomnienia Zośki Wieras i niejakiego Jana spad Łasosny, to jego członkowie pozostają w zapomnieniu, bardziej

62 A. S-ki, *Žałobnyja ŭspaminy. Ks. Fr. Hrynkiewič*, „Chryścijanskaja Dumka" 1933, nr 7, s. 4–5.
63 Wspomnienia K. Obuchowicza, maszynopis, w zbiorach autorki.
64 z *biełaruskaj niwy*, „Chryścijanskaja Dumka". 1934, nr 2, s. 6.
65 З. Верас, *Я помню усё...*, с. 17, 19, 116, 309.

niż ich organizacja. Chociaż na zachowanych zdjęciach Hurtka widnieje ponad 30 osób, niewiele z nich można zidentyfikować, a już trudno cokolwiek o nich powiedzieć, zwłaszcza o ich losach.

Zośka Wieras napisała zaledwie cztery krótkie biogramy byłych członków HHBM: Adama Byczkowskiego, Jazepa Lewickiego, Adolfa Zieniuka i Janki Lewkowicza[66]. O innych tylko wspomniała: „З іншых сяброў: Ул. Чаржынскі […] — літаратурны крытык; Янка Чарапук — адвакат; Хіркоўскі — лекар; Я. Жук — лекар; Марыся Бобрык — сястра міласэрнасьці, у час Першай сусьветнай вайны адзначалася мэдалямі”[67]. Trochę więcej informacji o pozostałych członkach HHBM można znaleźć w jej korespondencji do dr. A. Piatkiewicza, który w 1998 r. w „Białoruskich Zeszytach Historycznych” opublikował artykuł „Гродзенскі гурток беларускай моладзі і Сакольшчына”. Zwrócił w nim uwagę na osoby ks. F. Hrynkiewicza, L. Siwickiej, A. Byczkowskiego, J. Lewickiego, A. Zeniuka oraz wspomniał o Wincuku Siemionowiczu, Janie Czerepuku, Feliksie Łabieńcu, Antonim Śpiewaku, Franuku Ejsmoncie, Stanisławie i Edmundzie Kundach[68]. Choć nie ma w nim przypisów, można domniemywać, że informacje o członkach HHBM autor otrzymał od L. Siwickiej. Prawdopodobnie A. Piatkiewicz pytał także o siostry Solanko, co wynika z listów L. Siwickiej do niego. Informacje o nich są tak skąpe, że niewiele wnoszą.

Andrej Czerniakiewicz w słowniku biograficznym „Постаці беларускага руху ў Гродне” wśród członków HHBM wymienił następujące osoby: Zygmunt Abramowicz, Paweł Aleksiuk, Stanisław Bilmin, Maria Bobryk, K. Burzyński, Bujnowski, Bukraba, Adam Byczkowski, Bolesław Grabiński, Stanisław Hrynkiewicz, Franciszek Hrynkiewicz, Józefa Hrynkiewicz, Piotr Dziadziewicz, S. Dziadziewicz, Antoni Docha, Józef Żuk, Adolf Zeniuk, Józia Kasacka, Zosia Klim, Moryś Klim, J. Klukowski, Kazimierz Kołyszko, Stanisława Kunda, Edmund Kunda, Feliks Łabieniec, Józef Lewicki, A. Lewkowicz, Jan Lewkowicz, Bolesław Mozolewski, H. Matuk, Jan Natusiewicz, Konstanty Puszkarewicz, Stanisław Romanowski, Józef Romański, Anna Solanko, Maria Solanko, Sosnowska, Wincenty Siemianowicz, Ludwika Siwicka, Antoni Śpiewak, Władzik Chirkowski, Jan Czerepuk, Czarnocki, Władysław Czerżyński, Szwaluk, Helena Szegidewicz, Franciszek Ejsmont — razem 47 osób.

Siarhiej Czyhryn również starał się o odtworzenie losów członków HHBM, m.in. Adama Byczkowskiego i Władysława Czarżyńskiego[69]. W 2021 r. opublikował w białostockiej „Niwie” fotografię HHBM z 1911 r., na której znajduje się 36 osób i zaznaczył, że „ніколі прозвішчы ўсіх сфатаграфаваных гурткоўцаў

66 Тамсама, с. 23–25.

67 Тамсама, с. 25.

68 А. Пяткевіч, *Гродзенскі гурток...*, s. 137–139.

69 С. Чыгрын, *Уладыслаў Чаржынскі родам з Беласточчыны*, „Ніва”. 2006, № 20, 14.05.; ён жа, *Уладыслаў Чаржынскі — крытык і літаратуразнавец*, „Ніва”, 2007. № 47, 19.11.; ён жа, у *пошуках слядоў Адама Бычкоўскага*, „Ніва”. 2008, № 41, 12.10., с. 8–9.

не былі расшыфраваны і раней не публікаваліся»[70]. Według niego fotografia została wykonana wiosną 1911 r. w czasie pożegnania z Adamem Byczkowskim. Zastanawiające jest dlaczego pod dedykacją A. Byczkowskiemu w i tomie „Biełorussy" J. Karskiego podpisało się zaledwie 20 osób, skoro fotografowano się niby w tym samym dniu. Daty fotografii nie wiązałabym z tym faktem, tym bardziej, że S. Czyhryn nie podał źródła tej informacji. Tak samo, jak nie ma źródła informacji o opisie tego zdjęcia, choć jest podana jego lokalizacja w publikacji „Горад Святога Губерта" (2012)[71].

We wspomnieniach L. Siwickiej o HHBM pojawiają jako jego inicjatorzy ks. Franciszek Hrynkiewicz oraz gimnazjaliści ostatnich klas: Adam Byczkowski (stryjeczny brat redaktora naczelnego „Biełarusa" Antoniego Byczkowskiego), Franciszek Ejsmont, Paweł Aleksiuk, siostry Solankówny — Anna i Maria, Helena Szegidewiczanka (już absolwentki gimnazjum) i Ludwika Siwicka (uczennica klasy szóstej)[72].

Andrzej Czarniakiewicz opracował biografię Pawła Aleksiuka[73]. W czasach HHBM to on pisał do „Naszej Niwy" o ruchu białoruskim w Grodnie. A. Maksimczyk napisał gruntowny artykuł o nieznanych losach i działalności Jana Natusiewicza, który świadomość białoruską również wyniósł z HHBM[74].

Ucząca się w Grodnie młodzież pochodziła głównie z Sokólszczyzny i prawdopodobnie nauki pobierała za namową ks. F. Hrynkiewicza. Była ona wyznania katolickiego, jak wówczas mówiono „polskiej" wiary, co nie było adekwatne z polską narodowością. L. Siwicka w jednym z listów do Alaksieja Piatkiewicza (z 14 lutego 1972 r.) pisała: „Там у нас пад Сухаволяй, Новым Дваром, Кузьніцай вёскі былі пераважна каталіцкія, а яны, хоць веру сваю называлі польскай, але сябе не называлі палякамі, а „тутэйшымі" і мову сваю — „тутэйшай", і як бы розныя цяперашнія гісторыкі ні круцілі, абсалютна не былі спалянізаваныя. Моцна трымаліся сваёй мовы, сваіх звычаяў"[75]. Uważała nawet, że ci, którzy przeszli przez HHBM zachowali „swój mocny białoruski duch"[76].

Ze wspomnień L. Siwickiej wynika, że mieszkanie Anny i Marii Solanków w Grodnie przy ulicy Policyjnej, 13 było miejscem spotkań „hurtkowców". Mianowicie tam odbywały się próby przedstawienia „Pa rewizii", zrobiono małą scenę. Tam też w 1910 r. odbyła się premiera spektaklu, przed którą A. Byczkowski przeczytał referat o odrodzeniu Białorusi: „Гасьцей сабралася поўна. Сядзелі

[70] С. Чыгрын, *Гарадзенскі гурток беларускай моладзі на старым фотаздымку*, „Ніва". 2021, № 41, 10.10., с. 9.

[71] Patrz: *Горад Святога Губерта. Выпуск VI*, Горадня 2012, с. 126.

[72] З. Верас, *Гродзенскі гурток беларускай моладзі*, [у:] *Беларускі каляндар...*, с. 180.

[73] А. Чарнякевіч, *Чужы сярод чужых, Павел Аляксюк і беларускае паланафільства*, Мінск 2017.

[74] А. Максімчык, *Янка Натусевіч: невядомыя старонкі жыцця і дзейнасці*, [у:] *Пічэтаўскія чытанні — 2019: універсітэцкая навука і гістарычная адукацыя ў Беларусі XX — пачатку XXI ст.* Мінск 2019, с. 142–151.

[75] З. Верас, *Я помню усё...*, с. 117 (list do A. Piatkiewicza z 14.02.1972 r.).

[76] Тамсама, с. 159 (list do A. Piatkiewicza z 15.03.1979 r.).

і стаялі пры сьценах, не было дзе павярнуцца. […] На другі дзень, на жаданьне публікі, прыйшлося спэктакль цалкам паўтарыць"[77].

Organizacja nie miała charakteru legalnego, więc jej spotkania i organizowane odczyty były nielegalne, co wiązało się z ryzykiem represji ze strony władz carskich, jak i duchownych. W 1910 r. działalność HHBM rozkręciła się na dobre — według L. Siwickiej 1 maja Maria Solanko wystąpiła z referatem „Biełarusy i ich nacyjanalnaje adradžeńnie" oraz deklamowała wiersz „Hej ty, wiecier". Wspominając przedstawienie „Modny szlachciuk" Karusia Kahanca, które odbywało się w lutym 1911 r., Siwicka pisała o jego oprawie — o poprzedzającym go referacie A. Byczkowskiego „Adhałosak duszy biełaruskaha narodu u jaho pieśniach, kazkach i lehendach". Potem śpiewał chór i było kilka deklamacji. Wśród tych, którzy deklamowali i śpiewali w chórze wymieniła m. in. siostry Solankówny.

16 stycznia 1972 r. w liście do A. Piatkiewicza pisała: „Салянкі мелі дом [...] вуліцы не помню. Бацька — нейкі ўрадовец. І дома гаварылі па польску, хоць належалі да гуртка і былі дзейнымі сябрамі, але пісалі да мяне па польску. Яны абедзьве былі шмат за ўсіх старэйшыя, ужо дарослыя асобы. Старэйшая з іх, Анна, выехала ў Манахіум на нейкія курсы, там пазнаёмілася са студэнтам-расейцам, выйшла за яго замуж, вельмі нешчасьліва. Скончыла самагубствам у Вільні, тут пахаваная. Магілу даглядаем мы з сынам або ўнукам. Другая, Марыя, падобна, памёрла ў Самаркандзе"[78]. W liście do Piatkiewicza z 3 września 1985 r. pisała: „на Росах ёсьць магіла-помнік нашай гродзенскай сяброўкі Анны Салянка. Таксама сфатаграфаваны — маю"[79].

By dowiedzieć się czegokolwiek o Annie Solanko, sięgnęłam do słownika biograficznego Andreja Czarniakiewicza „Постаці беларускага руху ў Гродне", w którym jest trochę więcej informacji: „Салянка Ганна (1885, Гродна — 1915, Вільня) — з сям'і чыноўніка інтандантуры ў Гродна. Скончыла Гродзенскую гімназію. Вучылася ў Інсбруку і Мюнхене, дзе разам з ксяндзамі А. Лісоўскім і Ф. Грынкевічам стварыла невялічкі беларускі гурток. Адна з заснавальнікаў восенню 1909 г. Гродзенскага гуртка беларускай моладзі. Згодна У. Талочкі, „правая рука кс. Ф. Грынкевіча". Пазней вучылася ў Мюнхене. Пасля замужжа жыла ў Латвіі. Памерла ад запалення. На кватэры яе бацькоў на вул. Мастaвой адбылася першая вечарынка гуртка, падчас якой А. Салянка іграла роль Параскі ў пастаноўцы „Пісаравы імяніны". O Marii Solanko Czarniakiewicz napisał jeszcze mniej informacji; pokrywają się one z tymi, które podała Siwicka.

I to faktycznie chyba było wszystko, co ktokolwiek napisał o siostrach Solanko i ich zaangażowaniu w ruch białoruski. Nawet w tych krótkich informacjach pojawiają się sprzeczne informacje dotyczące śmierci A. Solanko. Poza tym pod

---

[77] Тамсама, с. 17–18.

[78] Тамсама, с. 116.

[79] Тамсама, с. 309.

znakiem zapytania pozostawało miejsce jej spoczynku na cmentarzu Rossa, jako że w 1985 r. Siwicka pisała, że mogiła „запушчаная..."[80].

W 1905 r. w „Kurierze Litewskim" pojawiła się informacja o wizycie w Grodnie biskupa wileńskiego Edwarda Roppa: „Najważniejszą chwilą z pobytu biskupa było nawiązanie ojcowsko-przyjacielskiego stosunku z młodzieżą gimnazjalną. W niedzielę 2 października, o godz. 9-ej z rana, Pasterz spotkał się z młodzieżą w kościele farnym. Z przemówieniem powitalnem wystąpił uczeń 8-ej klasy p. Józef Sztachelski. Mówca w imieniu kolegów dziękował Biskupowi za możliwość uczenia się wiary w języku ojczystym. Następnie panna Anna Solanko, uczennica ostatniej klasy gimnazyum, po odpowiedniem przemówieniu, ofiarowała biskupowi od koleżanek prześliczny bukiet z białych róż i goździków"[81].

W 2017 r. podczas poetyckich spotkań „Maj nad Wilią", które organizuje Romuald Mieczkowski w jego wileńskiej galerii „Znad Wilii" wpadł mi w ręce redagowany przez niego kwartalnik „Znad Wilii" (2016, nr 4), w którym natrafiłam na tekst Michała Seliwaczowa „Niczym romantyczna latarnia" o jego fascynacji polszczyzną i Polską. M. Seliwaczow jest profesorem historii sztuki. Urodził się w 1946 r. w Kijowie. Ukończył Wydział Teorii i Historii Sztuki w Instytucie Malarstwa, Rzeźby i Architektury w Leningradzie (obecnie Petersburg). Jest wykładowcą na uniwersytetach Kijowa oraz autorem kilkuset publikacji w krajach byłego Związku Radzieckiego, w Polsce, Rumunii, Australii, Kanadzie, USA. Nie tyle autor i jego tekst zwrócił moją uwagę, co zdjęcie na początku artykułu, przedstawiające parę młodych ludzi, siedzących na ławce, oraz podpis pod nim: „Prawosławny dziadek" autora — Aleksy Seliwaczow, wileński nauczyciel gimnazjalny, i „babcia-katoliczka" — Anna z Solanków, nauczycielka. Około roku 1911"[82].

Zdawało się, że poza Siwicką, która zmarła 8 października 1991 r. nikt nic już o niej nie powie i temat jest zamknięty. M. Seliwaczow zaintrygował swym wstępem: „Kiedy zapytują mnie, skąd moja dobra polszczyzna, odpowiadam, że miałem „polską babcię". Owszem, to prawda. Tylko że babcia, Anna Solanko, zmarła w 1915 roku, kiedy mój ojciec miał zaledwie pół roku i pochowana jest na wileńskim cmentarzu na Rossie. Zachowały się jej dokumenty, dużo zdjęć — dziadek fotografował, wizytówka z napisem *Anna Seliwaczowa* „łacinką", pisane po polsku listy. Jej małżonek, Aleksy Seliwaczow, ożenił się po raz drugi w 1918 w Charkowie i w następnym roku sam zmarł na zapalenie płuc, jak i Anna. Pięcioletni wówczas Roman, mój ojciec, pozostał z macochą. Jego siostra, Helena, zmarła jako dziecko w Chorole na Połtawszczyźnie, gdzie wychowywała się u ciotki Maryji (siostra matki), więzi rodzinne zostały przerwane"[83].

Z tych kilku zdań wyłania się tragiczny los Anny Solanko, jej męża i dzieci. Z przypisów do tego akapitu można dowiedzieć się trochę więcej o dziadkach

[80] З. Верас, *Я помню усё...*, с. 309.
[81] *Kronika krajowa. Grodno*, „Kurier Litewski". 1905, nr 30, 6 (19) października, s. 3.
[82] M. Sieliwaczow, *Niczym romantyczna Latarnia*, „Znad Wilii". 2016, nr 4, s. 95.
[83] Tamże.

M. Seliwaczowa. Podał, że „Anna Solanko (1888–1915) pochodziła raczej ze spolonizowanych Białorusinów, urodziła się na stacji Kuźnica b. guberni Grodnieńskiej (ob. Kuźnica Białostocka). W 2010 w miasteczku nie znalazłem nikogo o nazwisku Solanko. Natomiast w Grodnie stoi dom, zbudowany w 1911 r. przy ul. Policejskiej, 13 (ob. Kirowa, obok więzienia, na zapleczu Katedry), w którym mieszkała jej rodzina”[84].

Zaś „Aleksy Seliwaczow (1887–1918), syn moskiewskiego sędziego, członka Towarzystwa Psychologicznego i słynnej malarki, uczennicy A. Słomskiego, W. Pierowa i W. Makowskiego w 1911 poślubił w Petersburgu „dziewicę wyznania rzymsko-katolickiego” (i też córkę dworzanina). Wbrew woli rodziców, Fiodora i Katarzyny, wskutek czego został pozbawiony wsparcia finansowego — tak brzmi legenda rodzinna. Studiował w Lipsku i Monachium, eksternistycznie otrzymał dyplom Uniwersytetu Moskiewskiego, prowadził wykłady ze „słowiesnosti” rosyjskiej w Dubbelnie pod Rygą, w Nowoczerkasku, a w gimnazjum w Wilnie uczył Michała Bachtina i jego brata Mikołaja. Pozostawił kilkanaście dzieł publikowanych i rękopisów, które dotąd ukazują się drukiem”[85].

M. Seliwaczow sporządził także przypis o macosze swego ojca: „Eudokia Seliwaczowa pochodziła z zamożnej wiejskiej rodziny Szulik (z drugiego małżeństwa — Ikonnikowa) i była nauczycielką, światłą osobą. Ukończyła Wyższe Kursy Żeńskie przy Imperatorskim Uniwersytecie w Charkowie. Ojciec nazywał ją mamą, ja — babcią. W jej domu i jej drugiego męża, architekta Georgija Ikonnikawa, zachowało się dużo pamiątek po Seliwaczowych”[86].

Dzięki R. Mieczkowskiemu udało się latem 2018 r. nawiązać kontakt z M. Seliwaczowym, który udostępnił liczne dokumenty i fotografie, związane z A. Solanko[87]. Seliwaczow nie wiedział o grobie swej babci — uważał go za stracony. Nadziei dodawał zapis L. Siwickiej, która jeszcze w połowie lat 80. pisała o nim, jako o istniejącym[88]. Okazało się, że grób A. Solanko zachował się w dobrym stanie — w 2019 r. odnalazła go na starej Rossie Ludwika Kardzis. Napis na nim jest dwujęzyczny i nie pozostawia żadnych wątpliwości: „Anna z Solanków Sieliwaczowa zm. 2 lutego 1915 r. przeżywszy lat 29 Анна Петровна Селивачева 1885–1915”.

Wśród przesłanych dokumentów wiele jest korespondencji, m. in. ks. F. Hrynkiewicza. Niektóre trudno rozszyfrować, albo domyślić się, kto był nadawcą. Wśród tych dokumentów istotne są te, które świadczą o faktach z życia A. Solanko. W świadectwie, wydanym w październiku 1907 r. przez władze Wileńskiego

[84] Tamże.
[85] Tamże.
[86] Tamże.
[87] Dzięki kontaktowi z M. Sieliwaczowem powstały artykuły: H. Głogowska *Kim była Anna Solanko?*, „Czasopis”, 2020, nr 2, s. 14–18; Л. Глагоўская, *Анна Салянка — сьвятло аднойдзенай зоркі*, „Czasopis”, 2020, nr 5, s. 19–22.
[88] З. Верас, *Я помню усё...*, с. 309.

Okręgu Szkolnego o nabyciu kompetencji nauczycielki domowej („домашней учительницы"), podano, że Anna Pietrowna Solanko, urodziła się w guberni grodzieńskiej 24 kwietnia 1885 r.[89] Jest to wiarygodna data jej urodzin, w której potem „przerobiono" rok na 1888, by nie była starsza od męża Aleksego Seliwaczowa. W dokumencie tym stwierdzono, że 28 maja 1906 r. wydano jej świadectwo nr 218 o ukończeniu Grodzieńskiego Gimnazjum Żeńskiego z następującymi ocenami: z „Zakonu Bożego" „с отличными успехами", z historii „с весьма хорошими успехами", z geografii, przyrody i pedagogiki „с очень хорошими успехами", z języka rosyjskiego, „słowiesnosti" i matematyki „с хорошими успехами".

Jak wynika z daty urodzenia A. Solanko była tylko o pół roku młodsza od ks. F. Hrynkiewicza. Czy razem pojechali do Innsbrucka na studia, czy tam się spotkali — póki co można snuć jedynie domysły. Co tam studiowała A. Solanko, czy pedagogikę, ale na pewno była w kontakcie z księżmi Fr. Hrynkiewiczem i A. Lisowskim. Również studia w Monachium kontynuowała w towarzystwie ks. F. Hrynkiewicza. Być może znali się z dawnych lat, gdyby wiarygodnym miejscem urodzenia A. Solanko okazała się Kuźnica Białostocka. Prawdopodobne w Monachium A. Solanko poznała Aleksieja Seliwaczowa, urodzonego 18 kwietnia 1887 r. w Moskwie. Jak podaje jego wnuk, w latach 1909–1911 dziadek uczył się w Lipsku i w Monachium, a 27 lipca 1910 r. otrzymał na podstawie zdanych egzaminów na Wydziale Historyczno-Filologicznym Imperatorskiego Uniwersytetu Moskiewskiego świadectwo uprawniające go do nauczania języka rosyjskiego i „słowiesnosti" w gimnazjach i progimnazjach. Siwicka wspominając o przedstawieniu w połowie lutego 1911 r. w Grodnie, pisała: „Публікі было шмат, быў нават адзін вучыцель літаратуры з рэальнай гімназіі — разумны, паступовы чалавек"[90]. Być może był nim A. Seliwaczow.

W zachowanym paszporcie A. Seliwaczowa odnotowano zmiany w jego życiu — na stronie 9 zapisano informację o jego ślubie z „дочерью статского титулярного советника Анной Петровной Солянко 23 л. от роду римо-католицкого вероисповедования", który wpisano do ksiąg metrycznych cerkwi prawosławnej pw. św. Mikołaja w Łapach pod nr 11 za 1911 r.[91] Ślub odbył się 30 maja. Udzielił go proboszcz Jakow Karasiew i diakon Adrian Jeromin w obecności świadków ze strony pana młodego Mieczysława Binasika — absolwenta Uniwersytetu w Petersburgu i radcy tytularnego Piotra Solanko oraz ze strony panny młodej — Mieczysława Kaczmarczyka (rolnika z guberni łomżyńskiej, powiatu ma-

[89] Свидительство, w zbiorach M. Sieliwaczowa w Kijowie.

[90] З. Верас, *Я помню усё...*, с. 19.

[91] Паспорт Ф. Селивачова, w zbiorach M. Sieliwaczowa; Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB), sygn. akt: Zespół 4/953/0/-/14, l. 48a–49. Akta Stanu Cywilnego parafii prawosławnej pw. św. Mikołaja w Łapach.

kowskiego, z majątku Syjanowo) i szlachcica Aleksandra Sołowiowa[92]. Cerkiew w Łapach została wybudowana w 1906 r. obok stacji kolejowej. Jej głównym ofiarodawcą był o. Jan Kronsztadzki. Uroczyście wyświęcono ją 2 grudnia 1906 r. w 1920 r. cerkiew rozebrano i wybudowano z niej kościół rzymsko-katolicki[93].

Wczytując się w ten zapis metrykalny o ślubie zwraca uwagę wiek A. Solanko. W 1911 r. miała ona już 26 lat, a jej wybranek — 24. W 1912 r. (prawdopodobnie w lipcu w Grodnie) młodemu małżeństwu urodziła się córka Helena. Rosyjski kulturolog Michaił Gierszenson, z którym korespondował A. Seliwaczow, 26 grudnia 1912 r. pisał mu: „Благодарю за сведения о себе; дочка — отличнейшее обстоятельство в жизни"[94]. 22 lipca 1914 r. w Wilnie urodził się syn Roman[95].

Młoda rodzina często zmieniała miejsce pobytu, co prawdopodobnie związane było z pracą nauczycielską Seliwaczowa. Czy jego żona również pracowała? Być może pracowała jako nauczycielka do urodzenia córki. W roku szkolnym 1911–1912 byli w Dubelnie pod Rygą, gdzie Seliwaczow pracował w gimnazjum, a w następnym — w Nowoczerkasku. W Dubelnie mieszkali przy ul. Gospodzkiej, 11, zaś w Nowoczerkasku — przy ulicy Ratnej, 14, m. 4[96]. W następnym roku szkolnym prawdopodobnie mieszkali już w Wilnie, gdyż tam 22 lipca 1914 r. urodził się syn Roman. A. Seliwaczow namiętnie zajmował się nie tylko literaturą rosyjską i kulturologią, ale także fotografią. Została po nim cała kolekcja fotografii, przechowywana w zbiorach rodzinnych jego wnuka.

Szczęśliwe życie młodej pary nie trwało długo. 2 lutego 1915 r. zmarła Anna Solanko, co odnotowano na 10 stronie paszportu A. Seliwaczowa[97]. Podpisał się pod tą informacją za proboszcza kościoła św. Jana ks. Władysław Tołłoczko, co świadczy o tym, że on również chował ją na Rossie. Taką informację o dacie śmierci i miejscu pochówku otrzymał też w 1991 r. z Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego Roman Seliwaczow[98]. Informacji o śmierci A. Solanko nie zamieściła gazeta „Nasza Niva", która w lutym 1915 r. jeszcze się ukazywała.

Siostra Anny — Maria zabrała sieroty do siebie. Wówczas mieszkała w Chorole na Połtawszczyźnie. Aleksy dokończył rok szkolny w Wilnie i prawdopo-

---

92 APB, sygn. akt: Zespół 4/953/0/-/14, l. 48a–49. Akta Stanu Cywilnego parafii prawosławnej pw. św. Mikołaja w Łapach.

93 *Prawosławne cerkwie na starych pocztówkach*, [online] chram.com.pl/cerkiew-sw.-mokolaja-cudotworcy-3, [dostęp: 9.08.2019]; A. Małek, *Prawosławna cerkiew pw. św. Mikołaja w Łapach*, „Białostocczyzna". 1995, nr 2, s. 91–93; A. Troc, *Żelezno-dorożnaja cerkiew w Łapach*, „Przegląd Prawosławny". 2000, nr 11, s. 32–33.

94 List M. Gierszensona do A. Sieliwaczowa z dn. 26.12.1912 r., w zbiorach M. Sieliwaczowa.

95 A. Puczkow, J. Marczenko, *Aleksy Sieliwaczow — wileński nauczyciel Michała Bachtina*, „Znad Wilii". 2013, nr 4, s. 105–106.

96 Adresy na podstawie zachowanej korespondencji, w zbiorach M. Sieliwaczowa.

97 Паспорт Ф. Селивачова, w zbiorach M. Sieliwaczowa.

98 Pismo Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas do R. Sieliwaczowa z dn. 18.09.1991 r., w zbiorach M. Sieliwaczowa.

dobnie w 1916 r. wyjechał do Charkowa, by być bliżej swoich dzieci. 29 kwietnia 1918 r. ożenił się z Eudokią Szulika, która zajęła się wychowywaniem jego syna Romana[99]. Córką Heleną zajmowała się Maria Solanko. W 1925 r., według M. Seliwaczowa, mieszkała w Jałcie, pracowała w aptece i wychowywała siostrzenicę, dopóki ta nie zmarła około 1926 r. A. Seliwaczow zmarł 25 listopada 1919 r. w Charkowie, podobnie jak pierwsza żona Anna, na zapalenie płuc[100].

Ich syn Roman miał dużo szczęścia — macocha Eudokia zastąpiła mu matkę, a jej nowy mąż Georgij Ikonnikow — ojca. W 1932 r. ukończył średnią szkołę plastyczną w Charkowe, a w 1941 r. zaliczył i rok Inżyniersko-Budowlanego Instytutu w Kijowie. Po II wojnie światowej w 1958 r. ukończył Moskiewski Instytut Poligraficzny. Pracował w muzeach i muzealnym kompleksie Kijewo-Pieczerskiej Ławry. Od 1950 r. był redaktorem graficznym w wydawnictwie „Radianska Szkoła", a od 1959 r. — w „Ukraińskiej Encyklopedii". Zmarł 31 maja 1995 r. w Kijowie[101].

Nic nie wiadomo o losie rodziców Anny Solanko (Piotra i Ju.- znane są tylko inicjały imienia matki) i rodzeństwa Aleksandra, Włodzimierza, Józefa, o których wiadomo z zachowanych fotografii i korespondencji. Nieznany jest także los Marii Solanko, chociaż była jedną z założycielek HHBM.

Większość „hurtkowców" pogubiła się w pamięci współczesnych, nie wiadomo kim byli, jak potoczyły się ich losy oraz jakie znaczenie miał w ich życiu HHBM. Niektórzy z nich jak lekarz Antoni Docha pracował na Białostocczyźnie (w Sokółce) po II wojnie światowej.

Вакол Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі: ксёндз Францішак Грынкевіч і Ганна Салянко

Гарадзенскі гурток беларускай моладзі (1909–1914) быў арганізацыяй, якая назаўсёды ўвайшла ў гісторыю беларускага нацыянальнага руху. Яе заснавальнікам з'яўляўся ксёндз Францішак Грынкевіч, якому прысвечаны артыкулы ў слоўніках і энцыклапедыях. Яго заслугі перад беларускім рухам ацэньваюцца па-рознаму. Постаць ксяндза з'яўляецца кожны раз, калі згадваецца Гарадзенскі гурток.

Легенду пра гэту арганізацыю ў асноўным стварыла Людвіка Сівіцкая (*Зоська Верас*), якая як заснавальніца і дзяячка гуртка паклапацілася пра тое, каб ён разам са сваімі сябрамі ўвайшоў у беларускую гістарычную памяць. Лёс многіх сяброў гуртка быў амаль невядомы. Да нядаўняга часу такой постаццю была і Ганна Салянко, адна з заснавальніц і актывістак гэтай арганізацыі. Адшуканыя новыя дакументы дазволілі ўзнавіць яе біяграфію і праверыць факты, прыведзеныя Людвікай Сівіцкай.

[99] A. Puczkow, J. Marczenko, *Aleksy Sieliwaczow...*, s. 105–106.
[100] М. Селивачов, *Историческая справка о судьбах предков за XX век*, maszynopis, w zbiorach autorki.
[101] Tamżę.

Around the Circle of Young Belarussians: Fr. Franciszek Hrynkiewicz and Anna Solanko

Horadzienski Hurtok Biełaruskaj Moladzi, the Circle of Young Belarussians, (1909-1914) was an organization that has been permanently entered into the history of the Belarusian national movement. Its founder was Fr. Franciszek Hrynkiewicz, who has since become a dictionary and encyclopaedic figure. Although his merits to the Belarusian movement have been assessed differently, his name appears in every mention of the Horadzienski Circle.

The legend of this organization was mainly created by Ludwika Siwicka (Zośka Wieras), who herself, being a founder and activist of the Circle, made sure that this organization and some of its activists entered into the Belarusian historical memory. Almost nothing is known about some of them. Until recently, such a figure was Anna Solanko, one of the founders and an activist of the Circle. New documents concerning her activity have made it possible to recreate her biography and verify some of the facts reported by Ludwika Siwicka.

Владислав Верстюк,
доктор історичних наук (Краків)
ORCID: 0000-0001-6023-0471

Українська Народна Республіка: неподолані виклики становлення[1]

Захоплення у Петрограді влади більшовиками у жовтні 1917 р. активізувало державну дезінтеграцію Росії, привело до утворення на її теренах регіональних урядів та проголошення автономних державних утворень. У листопаді Білоруська рада у „Грамоті до білоруського народу" засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандувача. Тоді ж „Союз об'єднаних горців Кавказу" створив уряд Гірської республіки, 29 листопада в Уфі татарські національні збори проголосили створення Урало-Волзьких штатів. Башкирська обласна рада (шуро) 15 листопада 1917 р. ухвалила рішення про національно-територіальну автономію Башкурдистану. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр „Алаш-орда". Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську голосував за автономію Сибіру. Цей перелік можна доповнити Кримсько-татарським національним, Військовим Донським, Кубанським крайовим урядами.

Не залишилась осторонь і Україна. Протягом весни–осені Українська Центральна Рада (УЦР) вела складний діалог з Тимчасовим урядом про надання Україні національно-територіальної автономії. Коли ж Тимчасовий уряд був повалений більшовиками, УЦР проголосила 7(20) листопада про створення на етнічних землях Української Народної Республіки (УНР). Широке оприлюднення III Універсалу відбулося через два дні у Києві на площі Богдана Хмельницького. В історії Центральної Ради це була помітна віха, якою розпочинався новий етап її діяльності — етап державно-національного будівництва. Називаючи Україну народною республікою, Центральна Рада, як свідчив М. Ковалевський, бажала цим „підкреслити ідею українського народоправства і демократії"[2]. Історія УНР доби Центральної Ради не була довгою, історія відвела їй лише шість місяців існування, всього півроку перенасиченого драматизмом життя. В даній статті спробуємо визна-

[1] Асновай артыкула стаў рэферат, агучаны на VIII Міжнароднай канферэнцыі Цэнтра беларускіх студый „Беларусь і Украіна на гістарычных скрыжаваннях" (Варшава, 25.11.2022) (заўвага рэд.).

[2] М. Ковалевський, *При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії*, Інсбрук 1960, с. 425.

чити найважливіші виклики, що випали на долю новоутвореної республіки, і з якими її політичному проводу не вдалося справитися.

Почати доведеться з самого початку, з моменту проголошення III Універсалу. Здається, у цьому важливому документі знайшли місце більшість демократичних принципів. Про це говорили і найважливіші закони та постанови, ухвалені Центральною Радою та Генеральним секретаріатом. Як приклад, можна назвати найголовніші. 10 листопада Мала рада затвердила закон про формулу судочинства: „Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки"[3]. Наступного дня — закон про вибори до українських Установчих зборів, які мали відбутися на основі рівного, загального, безпосереднього, таємного без різниці статі голосування, право голосу отримували практично всі громадяни, яким на день виборів виповнювалося 20 років, а позбавлялися його лише кримінальні злочинці і дезертири. Схиляючись до запровадження місцевого самоврядування, Центральна Рада за основу місцевих державно-адміністративних органів вирішила взяти земські інституції, перейменувавши їх у губернські, повітові та волосні народні ради, а їх виконавчі органи в народні управи (закон від 19 грудня).

Варто уважно прочитати III Універсал, як стає зрозумілим, що УЦР проголосила створення Української Народної Республіки не лише засобом самоорганізації власного народу, формою його захисту від анархії та безладдя, які чимдуж наростали, але й чинником „дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будуччину"[4]. Проголосивши автономію України, Центральна Рада взяла на свої плечі тягар перетворення Росії у федеративну державу. Рада сприяла проведенню виборів до Всеросійських установчих зборів. Генеральний секретаріат виступив з ініціативою утворення „федеративного правительства всіх республік і країв, що виникли на території колишньої Російської імперії"[5]. Центральний уряд Росії, на думку Генерального секретаріату, мав бути однорідно соціалістичним, сформованим представниками революційної демократії Росії спільно, а не винятково більшовиками.

Це був перший виклик, на реалізацію якого було покладено чимало часу і енергії. Але здійснити який не вдалося. Чому не вдалося? Ймовірну відповідь на це питання треба шукати в природі Російської імперії. Вона організовувалася зверху силою і на силі державного апарату трималася. Різні її частини були надто несхожі між собою, щоб інтегрувати їх в добровільний спосіб. Як вірно зазначив Лев Протасов, у багатонаціональних імперій

[3] *Українська Центральна рада.* Документи і матеріали. У 2 т., т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Упорядн.: В. Ф. Верстюк, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлєва; Ред. кол.: В. А. Смолій, Київ 1996, с. 400.

[4] Там само, с. 408.

[5] Там само, с. 404.

завжди існує межа їх реформування, за якою неминуче починається розпад[6]. Особливо в умовах кінця 1917 р. створення загальноросійського соціалістичного (демократичного) уряду було непосильним завданням, спроба реалізувати яке забрала в українських керманичів чимало часу та відволікла від інших нагальних проблем, які залишилися невирішеними.

Демократична платформа забезпечила Центральній Раді масову підтримку української громадськості. Навколо Києва та Центральної Ради об'єдналися не лише українські політичні сили, до нього почали тяжіти в силу реально діючих територіальних інтересів і обставин організації російських, єврейських і польських демократичних політичних партій та громадських організацій України.

Однак і опонентів у нової влади виявилося вдосталь. Праві політичні партії та організації, насамперед кадети заявляли, що III Універсал є узурпацією права Всеросійських Установчих зборів, випередженням соціальних реформ. Праві російські політичні сили не втрачали можливості звинувачувати Раду у сепаратизмі, спробах розвалити Росію. Стурбованість правих викликали продекларовані в Універсалі соціально-економічні перетворення. „Особливо затривожилися поляки, які були дуже налякані його соціальним змістом, — свідчив Д. Дорошенко, — котрий загрожував не тільки польській земельній власності, але й цілій армії дрібних служащих-поляків, що служили у більших власників за управляючих, економів, або наймали землю в аренду"[7]. Польські громадські організації звернулися до Генерального секретаріату з публічним протестом, в якому оголошували, що мільйон поляків, які живуть в Україні, не можуть визнати Універсал. Декларацію протесту проти скасування приватної власності на землю оголосили Союз земельних власників, Товариство цукрозаводчиків та Польська земельна рада. З ними солідаризувалися фінансові кола, які поставили Генеральний секретаріат перед фактом припинення фінансування цукрової промисловості, яка відігравала одну з ключових ролей в економіці України.

Земельна проблема виходила далеко за межі внутрішньої політики. III Універсал став предметом копіткого аналізу дипломатичного корпусу. Віце-консул Великобританії в Києві Джон Дуглас на початку грудня підготував аналітичну доповідь про очікуваний вплив Універсалу на аграрний сектор економіки України, в якій різко критикував земельну політику УЦР. „Як бачимо, основою земельних реформ, передбачуваних „Універсалом", є по суті експропріація земельної власності, що належить одному класу, на користь іншого, — писав віце-консул. — Таким чином, аграрні реформи, запроваджені „Народною Республікою" України, не мають нічого спільно-

---

[6] Л. Г. Протасов, *Всероссийское Учредительное Собрание: история рождения и гибели*, Москва 1997, с. 262.

[7] Д. Дорошенко, *Історія України. 1917–1923, т. 1. Доба Центральної Ради*, Нью-Йорк 1954, с. 188.

го з принципом націоналізації землі і з погляду існуючого закону є цілком протиправними. Що стосується наслідків, спричинених цими аграрними реформами, то необхідно цілком ясно визначити, що вони призведуть до найглибшого збудження у цілій галузі нашого цивілізованого життя і викличуть затяжний занепад і дезорганізацію виробничих сил цієї країни"[8].

Окрім негативних економічних наслідків віце-консул прогнозував і політичні: „Лихо полягає в тому, що Центральна Українська Рада, переслідуючи понад усе національні інтереси України, стоїть перед необхідністю привернути на свій бік широкі народні маси, у яких національні почуття ще дуже слабо розвинені. Ці маси вже спокушені ленінською доктриною аграрної реформи, яка проголосила безумовну націоналізацію землі. Таким чином, звернення Ради лише до національних почуттів України буде далеко недостатнім, щоб гарантувати їй підтримку мас"[9]. Як тепер знаємо, аналіз виявився точним.

Було в цій доповіді ще одне вбивче визначення Універсалу — „незаконний акт випадкової влади"[10]. Очевидно, ця доповідь була важливим елементом загальної оцінки української влади британською дипломатією, бо посол Великобританії Джордж Бьюкенен не поклав її під сукно, а направив до Лондона міністру закордонних справ Артуру Балфуру. Посол Бьюкенен досить упереджено ставився до УЦР, про що свідчить один із записів у його щоденнику: „Більшовики здобули собі більше прихильників на фронті, й українська партія діє з ними разом"[11]. Як відомо, ні Великобританія, ні Франція не наважилися юридично визнати Українську Народну Республіку. Про це трохи згодом.

Цікаво, що критикували Універсал не лише з правого, але й лівого боку. Більшовицька київська „Пролетарская мысль" назвала Універсал звичайною буржуазною, демократичною мелодекламацією, яку можна тлумачити у різний спосіб: „Робітників і селян можна запевняти, що Універсал є звернутий проти поміщиків та капіталістів, а останніх можна улещувати необхідністю заспокоїти робітників та селян деякими поступками"[12].

Це змусило український уряд вдатись до роз'яснень у земельній справі. 16 листопада Генеральний секретаріат оголосив, що „Універсал тільки проголошує загальні підвалини", які повинні ще набрати форми законів, причому „це скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити і остаточно встановити українські Установчі збори"[13]. Пояснення

[8] *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 6, Київ 2002, с. 43.

[9] Там само, с. 44.

[10] Там само.

[11] Дж. Бьюкенен, *Мемуары дипломата*, Москва 1991, с. 311.

[12] „Пролетарская мысль", 1917, 10 ноября.

[13] *Українська Центральна Рада*. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1, с. 449.

не стільки заспокоїло землевласників, скільки викликало невдоволення біднішого селянства, а за ним і політичних сил, які їх репрезентували. 18 листопада у Києві розпочала роботу III сесія Всеукраїнської Ради селянських депутатів. Загалом, підтримуючи Центральну Раду, вітаючи проголошення III Універсалу, сесія поставила перед УЦР завдання видати „Тимчасовий закон про порядкування земельними комітетами тими землями, лісами і водами, які Універсалом оголошено вже народною власністю і передано в завідування земельних комітетів", а також закон „Про скасування приватної власності на всю землю на території Української Народної Республіки"[14].

Ще гострішими видалися постанови III з'їзду УПСР (21–24 листопада). З'їзд, визнавши утворення УНР як великий національно-політичний здобуток революції, одночасно висловив стурбованість тим, що „національна сторона революції на певному ступені свого розвитку починає загрожувати дальшому успішному розвою класової соціально-економічної боротьби". З'їзд попереджав УЦР, що, ставши на шлях „політики соціального консерватизму", вона „згубить під собою опору трудової класи народу"[15]. Треба розуміти, що фракція УПСР і Всеукраїнська рада селянських депутатів складали більшість у Центральній Раді, тоді як уряд — Генеральний секретаріат — знаходився у руках українських соціал-демократів. Щоб не вносити розколу в діяльність законодавчої і виконавчої влади, уряд заходився в терміновому порядку розробляти земельний закон. Однак його прийняття не допомогло зберегти єдність. У січні 1918 р. соціал-демократичний уряд В. Винниченка пішов у відставку поступившись можливістю сформувати новий склад уряду українським есерам. Причиною такого повороту справ було не лише земельне питання, проблем виявилося значно більше, ніж їх очікували, а в уряду В. Винниченка не було чіткої програми їх подолання.

Найважливіші демократичні підвалини Української Народної Республіки були зафіксовані в проекті Конституції УНР, робота над яким була завершена 10 грудня 1917 р. Знайомлячи громадськість України з основами майбутньої Конституції, М. Грушевський 7 листопада в „Народній волі" писав, що „основні принципи будучого політичного ладу України, як його проектує комісія Центральної Ради, — республіка демократична не на словах тільки, а й на ділі, де не лишається місця ніякому«лічному режимові», де виконавча власть поставлена в докладно означені рамці"[16].

Центральна Рада намагалася звести будову національної держави у відповідності до раніше проголошених гасел національно-територіальної автономії у федеративній демократичній республіці Росії. За конституційним проектом УНР була складовою частиною федеративної Російської респу-

[14] П. Христюк, *Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.* у 4-х т., т. 2, Київ — Відень, 1921–1922, с. 64.

[15] Там само, с. 65.

[16] „Народна воля", 1917, 7 листопада.

бліки, але суверенне право на її території належало українському народові та здійснювалося через Всенародні збори українські (вищий державний законодавчий орган). Ці збори утворювали вищу виконавчу владу (кабінет міністрів). Третьою гілкою влади УНР мав бути генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалась неподільною, складалася вона із земель, яким надавалися права самоврядування. Широкі політичні права і свободи отримували громадяни України.

З появою такої демократичної держави в тілі Росії не були згодні більшовики, які захопили владу у Петрограді і проголосили про створення держави нового типу — держави диктатури пролетаріату. Проте наприкінці 1917 р. мало хто вірив у те, що влада на довший час залишиться у більшовицьких руках, навіть в середині більшовицької партії не було єдності в цьому питанні. Більшовик Г. Лапчинський, описуючи події кінця 1917 р. відзначав, „що ніхто з нас не був цілком певним, що рада народних комісарів, наша більшовицька влада, протримається довгий час, подолає всі труднощі й опір, що їх чинилося зо всіх боків. Адже проти неї був «Вікжель», німці, Дон, урядовницький саботаж, міські думи”[17]. Та й більшовицькі лідери, беручи владу до своїх рук, говорили, що це крок вимушений і тимчасовий. Вони обіцяли довести країну до Всеросійських Установчих зборів. Вибори до них показали, що переважна маса росіян голосувала за партію есерів (39,5% від загальної кількості голосів), більшовики отримали лише 25%, більшість з яких належала виборцям столиць і військ Західного та Північного фронтів. В Україні більшовики набрали ледь 10%, тоді як блок українських партій есерів та соціал-демократів понад 70%[18]. З 767 обраних депутатів Установчих зборів більшовиками були лише 180[19]. Очевидно такі підсумки виборів вселяли оптимізм українським політикам і були причиною недооцінки ними можливостей більшовиків, які, як відомо, проігнорували результати всенародного голосування і військовою силою просто розігнали Установчі збори. Це ще раз говорило про них як узурпаторів влади.

Розгін Установчих зборів викликав ряд розрізнених протестів, але не більше того. Останній шанс збудувати в Росії демократичний лад був втрачений. В цьому і полягала наступна драма Центральної Ради. Її політична концепція автономії України в складі демократичної Росії втратила сенс. В. Винниченко, через два роки потому осмислюючи перебіг історії кінця 1917–початку 1918 рр., присвятив не одну сторінку „Відродження нації” критиці обраної УЦР моделі демократичного державного будівництва. На його

---

[17] Г. Лапчинський, з *перших днів всеукраїнської радянської влади*, „Летопись революции”, 1927, № 5–6, с. 59.

[18] Л. Г. Протасов, *Всероссийское Учредительное Собрание...,* с. 164, 175, 299.

[19] Там само, с. 299.

думку, УЦР мусила діяти радикальніше[20]. Аналітично глибший П. Христюк вважав, що „основною помилкою Центральної Ради в той час була її позиція «соціального, міжкласового миру», її віра в те, що намічені цілі вдасться перевести без жорстокої боротьби з буржуазією. Ця позиція і ця віра вели до того, що Центральна Рада, з одного боку, не спішилась з переведенням в життя оголошених реформ, а з другого — переоцінювала вагу обраних на основі п'ятичленної формули органів самоврядування і майбутніх Установчих зборів і недооцінювала в той же самий час ваги і значення в революції класових органів працюючих мас — Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів"[21]. Залишимо наведені оцінки на совісті обох українських діячів, писали вони в обставинах, коли здавалося, що комуністична ідея реалізується у всесвітньому масштабі.

В. Винниченко і П. Христюк заднім числом шкодували, що Центральна Рада не пішла шляхом крайньої радикалізації політичної ситуації. Їх бідкання зрозумілі, можливо, хоч і сумнівно, що в такому випадку Центральній Раді вдалося б втримати владу у своїх руках, але певно, що тоді ми б мали справу з політичною силою іншого ґатунку, українським більшовизмом. Відповідно і наше ставлення до УЦР було б іншим.

Більшовики виявилися небезпечною проблемою для становлення української державності. Вони прийшли до влади у Петрограді на хвилі зростаючої суспільно-політичної кризи, радикалізації суспільства: робітники вимагали непомірних зарплат, селяни — поміщицьку землю, солдати — негайного завершення війни. Незміцнілі демократичні державні інститути післяроманівської Росії на чолі з Тимчасовим урядом виявилися неспроможними подолати гігантський клубок невирішених соціальних проблем. Відтягування їх рішення призвело до падіння Тимчасового уряду. Протягом 1917 р. у Росії зростали і міцніли соціалістичні, антибуржуазні настрої, вони вміло поєднувалися більшовиками з комуністичною доктриною і були використані при захопленні влади. Популізм перших ленінських декретів (про землю, про мир, про робітничий контроль) очевидний. Гра на соціальних інстинктах солдат, робітників, селян сприяла повній ліквідації старої соціальної системи.

З вищенаведеного неважко прийти до висновку, що конфлікт між Центральною Радою та більшовиками був неминучий. Проте Центральна Рада виявилася не готовою до такого протистояння. Ця неготовність була закладена в її державотворчу філософію. Вона передбачала, що федеративна демократична Росія буде будуватися суголосними силами, а можливі конфлікти будуть розв'язуватися мирними методами, шляхом перегово-

[20] Див.: В. Винниченко, *Відродження нації (Історія Української революції: марець 1917 р. — грудень 1919 р.)*. В 3-х частинах. Ч. 2, Київ — Відень 1920, с. 108.

[21] П. Христюк, *Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.*, т. 2, с. 57–58.

рів і узгодження інтересів, саме так вона будувала свої стосунки з Тимчасовим урядом.

З більшовиками все пішло іншим шляхом. Національно-визвольні рухи, в тому числі й український, підтримувалися більшовиками лише як супутня сила у боротьбі з Тимчасовим урядом. Після приходу більшовицької партії до влади ці рухи розглядалися винятково як буржуазно-націоналістична контрреволюція. Незважаючи на марксистсько-ленінську риторику про те, що більшовицька партія визнає право націй на самовизначення, очевидно, що національно-визвольний рух і більшовики користувалися різними ідеологіями. Перший бачив підвалиною своєї ідеології націю, підпорядковану єдності політичної волі, спрямовану на створення суверенної національної держави. Другі визнавали лише класові принципи, вважали націю історичним рудиментом, протиставляли принципу національної суверенності принцип інтернаціональної класової єдності.

Спроби захопити владу в Україні силами місцевих більшовиків провалилися. В Україні не було великих більшовицьких організацій за винятком Донецького басейну. До того ж ці організації діяли розрізнено, не маючи тісного зв'язку одна з іншою. Незаперечно в них не вистачало сил для самостійного захоплення влади в Україні. Необхідною виявилася допомога з півночі. Але й там на перших порах по захопленню влади у Петрограді не було чіткого розуміння, що робити з Україною. Більшовики діяли в кількох напрямках одразу. Для тиску на Центральну Раду Петроград активно використовував фінансові канали. Центральний банк, який опинився в руках більшовиків, припинив надходження в Україну готівки, в результаті десятки тисяч робітників, службовців не могли одержати платню, в суспільстві почало рости напруження. Рада стала перед проблемою власної валюти.

Перший удар більшовики спрямували проти залишків російської армії, яка втратила боєздатність, але була важливим аргументом у боротьбі за владу всередині країни. 9 листопада вони захопили Ставку Верховного головнокомандувача. В цей час Генеральний секретаріат намагався реорганізувати Південно-Західний і Румунський фронти у єдиний Український фронт. Між українськими радами і більшовицькими військово-революційними комітетами в армії йшла активна боротьба.

Центральна Рада оголосила себе прихильником якнайшвидшого завершення світової війни, підписання всіма воюючими країнами мирного договору, який би мав демократичний характер, не містив анексій і контрибуцій, забезпечив би право націй на самовизначення. УЦР займала проантантівську позицію, тому намагалася зберегти фронт, але не змогла цього зробити, не в останню чергу тому, що не дістала від Антанти необхідної допомоги, на яку сподівалась і яка була обіцяна. Українці не знайшли вагомих аргументів, щоб переконати солдат залишитися на фронті, ті рвалися додому. Зведення про ситуацію в армії наприкінці осені 1917 р. відзначало, що „за-

гальний настрій армій залишається напруженим, нервововичікувальним [...] Головні мотиви, які визначають настрій солдатських мас, як і раніше є нестримне бажання миру, стихійне прагнення в тил, бажання якнайшвидше прийти до будь-якого розв'язку"[22].

Про це ж свідчили вибори до Всеросійських Установчих зборів на фронтах. Як вже зазначалося, більшовики здобули більшість на Північному і Західному фронтах, правда у військах Південно-Західного і Румунського фронтів перемогу святкували російські есери, більшовики були другими, а українські партії лише третіми. В одному з повідомлень з Румунського фронту читаємо, що „виступу більшовиків маси таємно співчувають, пов'язуючи з ним швидке підписання миру"[23]. Одним словом, боротьба за армію українцями була програна, їх надії на українізовані частини не виправдалися, більшовикам вдалося армію нейтралізувати, а частково і використати у боротьбі з УНР.

Встановивши контроль над армією в кінці листопаді 1917 р. більшовики розгорнули активну пропагандистську кампанію, метою якої була дискредитація Ради. Йшлося про те, щоб довести масам контрреволюційність і „буржуазний націоналізм" української влади. 26 листопада Раднарком опублікував звернення до населення, в якому повідомляв про контрреволюційне повстання генералів Каледіна, Дутова, Корнілова, до цих „контрреволюціонерів" словесно була долучена „буржуазна Центральна Рада Української Республіки", звинувачена в тому, що веде „боротьбу против українських совєтов, допомогає Каледіним стягувать війска на Дон, заважає совєтській владі направить необхідні військові сили по землі братнього українського народу для придушення каледінського заколоту"[24]. Це був перший дзвінок, перша погроза, але не остання.

3 грудня до Києва надійшов ленінський маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до УЦР. Це був класичний зразок революційної демагогії, який оголошував Україні війну через 48 годин в разі неприйняття абсолютно абсурдних для українців більшовицьких вимог. Зрозуміло, що вони були відкинуті Генеральним секретаріатом. На це більшовики відповіли захопленням Харкова та проведенням там т. зв. Всеукраїнського з'їзду совєтів, який проголосив про встановлення совєтської влади в УНР, обрав Всеукраїнський виконавчий комітет совєтів і утворив Народний секретаріат — совєтський уряд. Під прикриттям цього маріонеткового уряду почався наступ російських військ вглиб України. На кінець грудня з Росії в Україну, головним чином у Харків, було направлено до 20 тис. матросів,

[22] *Разложение армии в 1917 году*. Подгот. к печати Н. Е. Какуриным; предисл. Я. А. Яковлева, Москва — Ленинград 1925, с. 143.

[23] Л. Г. Протасов, *Всероссийское Учредительное Собрание...*, с. 244.

[24] *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР*, Москва 1942, с. 45–46.

солдатів, червоногвардійців. Вже 13 грудня більшовицькі війська захопили ст. Лозову, 18 — Павлоград, а 21 — Синельниково[25].

Так почалася перша російсько-українська війна. Влада УНР виявилася не готовою до неї. Не можна сказати, що український уряд зовсім нічого не зробив для припинення агресії. В історичній літературі поширена думка про те, що однією з основних помилок Центральної Ради було її небажання створити власну армію, що Грушевський і Винниченко не розуміли роль армії. Така думка є не зовсім коректною. Точніше було б сказати, що Грушевський і Винниченко не передбачали, що армію доведеться застосовувати на внутрішньому фронті. Такий поворот справ дійсно застав їх зненацька. Певні зусилля для опанування військовим апаратом були зроблені, але недостатні. Не ліквідувавши харківський „уряд", не заборонивши більшовицьку партію, яка діяла цілком легально і відігравала роль п'ятої колони, УЦР поставила себе й Українську державу у надзвичайно скрутне становище. Для будь-якої держави відбиття агресії, війна — складне випробування. Для новоствореної держави це випробування архіскладне. Центральна Рада, на жаль, ні організаційно, ні психологічно виявилася не готовою до ведення війни. Модель національно-територіальної автономії, якої довший час дотримувалася УЦР, жодним чином не була пов'язана із застосуванням збройної сили. Лише більшовицька навала, за словами М. Грушевського, звільнила українців від „песього обов'язку" перед Москвою. Це звільнення виявилося у проголошенні 11(24) січня незалежності УНР IV Універсалом Центральної Ради. Але вже 26 січня українська влада змушена була залишити Київ, який перебував під артилерійським обстрілом більшовиків, і переїхати до Житомира.

Запізнілі спроби нашвидкуруч творити власну армію були невдалими, тому єдиним способом захисту від більшовицького наступу на той момент міг стати лише союз з якоюсь потужною зовнішньою силою. Як вже було сказано вище, УЦР була прихильницею союзу з Антантою. Після проголошення УНР та невизнання більшовицького РНК центральним урядом Росії Центральна Рада мусила розпочати власну міжнародну діяльність. Очільник генерального секретарства міжнаціональних справ (дещо пізніше міжнародних справ) О. Шульгин 27 листопада (9 грудня) 1917 р. уперше звернувся з офіційною нотою до урядів Антанти, в якій повідомив про те, що Генеральний Секретаріат є повноцінним незалежним урядом України. Генеральний секретаріат закликав уряди всіх країн негайно припинити бойові дії та скликати мирну конференцію. Проте, як і продовження війни, так і місія її завершення були не під силу українській дипломатії, світовими процесами керували набагато потужніші сили. Водночас ця ініціатива з закликами, в тому числі до російського Раднаркому, призвела до настороженості та недовіри у країн Антанти та США.

25 В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич, *Слідча справа М. А. Муравйова: документована історія*, Київ 2001, с. 216.

Представники Антанти вели себе більш ніж обережно у ставленні до новопроголошеної УНР. Керівник французької військової місії у Румунії генерал Бартело 30 листопада інформував офіційний Париж про необхідність послати в Київ французьку місію, яка ввійде у контакт з українською владою: „Політичні дії місії повинні обмежитися антинімецьким напрямком, внутрішнім порядком і утриманням фронту […] у жодному разі не піднімати питання про мир"[26]. 3 грудня до Києва прибули військові союзні місії, які залишили ставку у Могилеві, але жодних офіційних заяв вони не зробили. 6 грудня керівник французької військової місії у Петрограді генерал Ніссель пропонував голові французького уряду та військовому міністрові: „Ми повинні підтримувати український уряд, але офіційне визнання, здається, передчасне. Теперішня тактика [уряду] України не дозволяє знати точно, що він чинитиме в майбутньому"[27].

На жаль, український уряд не дістав від урядів Антанти не лише юридичного визнання, але й фінансової та матеріальної підтримки. В цей час, захопивши Ставку Верховного головнокомандувача, більшовики звернулися до німецького командування з пропозицією почати переговори про перемир'я. 13 листопада німці згодилися на цю пропозицію. Переговори почалися у Брест-Литовському 20 листопада, а вже 2 грудня 1917 р. сторонами був підписаний договір, який передбачав не лише перемир'я, а й наступну підготовку і підписання мирного договору у найближчий час. Союз визволення України телеграфно інформував УЦР про те, що коли вона не візьме участь у мирних переговорах, то Четверний союз підпише його з більшовиками. Так Рада постала перед новою дилемою.

„Ініціатива була не наша, — згадував Винниченко. — Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскандалитися перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням"[28]. Про намір стати „на дорогу самостійних міжнародних відносин" Генеральний секретаріат оголосив у ноті до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру від 11 грудня[29]. УЦР сформувала дипломатичну делегацію, яка виїхала до Бреста. Підписати самостійний договір з іншими країнами УНР могла лише в статусі незалежної держави, а не автономної частини неіснуючої федеративної демократичної небільшовицької Росії. Про це українським дипломатам було прямо сказано в Бресті і стало одним з поштовхів до проголошення незалежності.

9 лютого між УНР і країнами Четверного союзу був підписаний мирний договір. До моменту підписання мирного договору політики Антанти на-

[26] В. Косик, *Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918)*, Львів 2004, с. 113.

[27] Там само, с. 124.

[28] В. Винниченко, *Відродження нації…*, ч. 2, с. 199.

[29] *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*. У двох томах. Т. 1, с. 527–528.

магалися стримати переговорний процес, сподіваючись, що далі перемир'я справа не піде, але підписання договору різко змінило їх ставлення до влади УНР, яку Антанта почала розглядати як посібника ворога. Французька дипломатія кардинально переформатувала свою політику щодо України, яка на її думку „ствердила свою німецько-австрійську орієнтацію Берестейським миром і підчинилася цілком впливам Центральних держав"[30]. Більше того, оскільки Росія як союзник перестала існувати, то ще вагомішим для Франції ставало завдання відновлення Польщі, до якої мала б перейти роль противаги „німецькій мілітарній та економічній силі та як сторожі французьких інтересів на сході"[31]. Поляки теж досить негативно сприйняли Берестейський мирний договір, який зачіпав їх територіальні інтереси. Ці обставини заклали фундамент, на якому через рік відновлена УНР намагалась вибудувати нові для України стосунки з Антантою, але не мала успіху.

Підписавши договір з Четверним союзом, дипломати УНР звернулись до Німеччини та Австро-Угорщини з проханням про військову допомогу у боротьбі з більшовиками. І таку допомогу отримали. Завдяки їй уряд УНР зміг утримали владу, дістав міжнародне визнання, але, на мою думку, значно втратив не лише в очах Антанти, але й українського суспільства, яке чотири попередні роки сприймало німців та австрійців як ворогів. Подальший розвиток подій, пов'язаних з необхідністю виконання умов „хлібного миру", ще більше посилив ізоляцію влади УНР від власного суспільства, особливо селянства. На мою думку, сучасна історіографія так і не дала розгорнутої переконливої відповіді на питання про метаморфози української і виконавчої, і законодавчої влад після їх повернення до Києва у березні 1918 р. В їх поведінці ми бачимо розгубленість і нездатність до активних дій, тоді як події вимагали формулювання стратегічних, доленосних гасел, реальних дій, які б дозволили зміцнити державу, вивести її на шлях незалежного розвитку.

Закрадається думка, що ідея самостійної держави, проголошена за певних обставин IV Універсалом, на практиці виявилася непідйомною для УЦР. Відступ з Києва, перебування у Житомирі, Сарнах та Коростені уряду та Ради дуже схематично описані в літературі. Обговоривши питання про воєнну допомогу Німеччини УНР у боротьбі з більшовиками, Центральна рада, яка після останньої сесії у січні збиралася лише у форматі Малої ради, запам'яталася лише законами про запровадження григоріанського календаря та середньоєвропейського часу, затвердження гербом УНР тризуба, законами про гривню та громадянство УНР. Напевно ці закони були важливими, але чи першочерговими?

Описуючи цей період дослідники не оминають брошури М. Грушевського „На порозі нової України", останньої великої публіцистичної праці,

[30] В. Сергійчук, *Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення*, Львів 2002, с. 238.

[31] Там само.

яку він написав перебуваючи на посаді голови держави. В брошурі йдеться про кінець московської орієнтації, орієнтацію західноєвропейську, нові українські перспективи. Але історики практично не пишуть, на якій хвилі писалася ця праця. Сам Грушевський у передмові до праці порівнює себе з французьким просвітником XVIII ст. Кондорсе, який викладав своє бачення модернізації суспільного життя. Грушевський дав своїй праці промовистий підзаголовок „гадки і мрії". Реальні справи в країні залишилися поза увагою її очільника („свої гадки я звертав у нім не на справи біжучого дня, а поверх них звертався до будочности"[32]), він поринув у футурологію. Мало чим у цей період заявив про себе і український уряд.

Тут згадуються свідчення відомого українського військового діяча Є. Коновальця: „Ми були дуже молоді й дуже недосвідчені. Все воно вкупі: ідеалізм, молодість, недосвід і наївність — почали мститись на нас з перших наших починів на київському грунті. Найбільше попеклися ми на нашій вірі у провідників тодішнього українського революційного руху. Вони користувалися в наших очах недосяжним авторитетом. І хоч як боляче відчували ми їхню *нехіть до нашої ідеї,* самостійної та незалежної Української Держави, а проте ми не зневірювалися в них. Та швидко ми були *примушені* ставитися критичніше до діяльности діячів Центральної Ради, бо бачили наглядно, що їхня політика вводить у краю замісць ладу щораз більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, але веде державу до неминучої руїни"[33].

Є. Коновалець вважав, що прихід німців створив сприятливі умови для державного будівництва, для цього УЦР треба було шукати певного порозуміння з ними, тоді як українська влада робила щось протилежне. Запросивши німецької військової допомоги і отримавши її, українські політики майже демонстративно ігнорували представників німецького штабу у Києві. М. Грушевський відмовив у зустрічі начальнику штабу генералу В. Гренеру. Уряд і Мала рада і далі продовжували декларувати ліві ідеї, але не могли зорганізувати державний апарат. Виникли проблеми з постачанням обіцяного німцям і австрійцям хліба, як і з весняним засівом полів.

Спочатку командування німецьких і австро-угорських військ декларувало своє невтручання в українські справи. Воно активно вивчало український уряд, намагалося схилити його до акцій, покликаних зміцнити державну владу. М. Ковалевський, який у останньому складі уряду УНР займав посаду міністра земельних справ і харчування, пізніше згадував про дві розмови з приводу земельної реформи, які він мав з німецьким послом в Україні А. Муммом та його радником Мельхіором. Німці намагалися переконати Ковалевського в необхідності збереження приватної власності на

---

32 М. Грушевський, *На порозі нової України: Гадки і мрії*, Київ 1991, с. 4.
33 Є. Коновалець, *Причинки до історії Української революції*, Прага 1928, с. 5.

землю, в недоцільності проведення аграрної реформи конфіскаційним методом. На їх думку, селяни повинні були отримати землю шляхом викупу. Від цього українська держава могла б мати як політичний, так і економічний зиск. Шляхом продажу землі вона б могла стабілізувати свою фінансову систему, а поряд з тим не створила б собі політичну опозицію з боку класу земельних власників. М. Ковалевський з цих розмов виніс лише здивування „цинізмом німецьких фінансових дорадників". Він вважав, що німці зовсім не розуміли української дійсності, що Україна пережила глибокий революційний процес.

Між тим, незаможне селянство, розгромивши поміщицькі маєтки, не поспішало з демонстрацією акцій в підтримку Центральної Ради, з іменем якої пов'язувало прихід німців в Україну. Полковник В. Петрів, який на чолі українського військового підрозділу провів січень–лютий на Київщині та Волині, виніс враження, що село „було примушене само творити нове життя, само розв'язувало і аграрне питання, і питання самоврядування і охорону влади і т. д. Рішуче кажу „само", бо безліч наказів і їх пояснень, чи то від центральних російських урядів, чи то від Центральної Ради, перемішані з льокальними розпорядками цивільних, а головно військових влад, створили хаос, в якому годі було розібратися юристові, не то неписьменному селянинові"[34]. В. Петрів наводить приклади різної поведінки селян, які традиційно перебували в жорстких руках централізованої влади, а взимку 1918 р. несподівано відчули її повну відсутність. Село неначе потонуло в анархії перерозподілу, замкнулося й жило своїм життям відгородившись від решти світу створеною власноруч сомаобороною. В кінці березня 1918 р. Раду відвідала делегація партії хліборобів-демократів, переважно заможніх селян, вони намагалися донести до членів УЦР думку про необхідність зміни земельної політики, але не були почуті.

Відверто ворожу позицію до земельного закону і зрештою до Центральної Ради зайняли земельні власники, які почали апелювати до німецького та австро-угорського командування з проханнями захистити їх від селянських погромів. Часто такі „захисти" виливались у криваві події. Про окремі з них повідомляла „Народня воля"[35].

Опозиційно налаштовані до есерівського урядового курсу українські політики говорили про гостру соціально-економічну кризу, в якій звинувачували уряд. 19 березня в Малій раді при розгляді питання про зміну складу уряду О. Степаненко від імені фракції соціалістів-самостійників зробив гостру критичну заяву, в якій по суті було висловлено недовіру уряду: „Політика Українського уряду довела до повного зруйнування державного господарства: маємо повний хаос і анархію в народному господарстві; в се-

[34] В. Петрів, *Військово-історичні праці. Спомини*, Київ 2002, с. 323–324.
[35] „Народня воля", 1918, 18–19 квітня.

лах анархія і братовбивча війна, в містах те ж саме, залізниці майже стали, старий державний апарат майже зруйновано, новий не утворено, податки майже не поступають. Необхідно утворити новий кабінет міністрів на принципі діловому”[36]. 20 березня, коли в стінах Педагогічного музею відзначалась перша річниця заснування УЦР, на адресу лівої політики уряду було висловлено чимало нарікань. Критично виступали представники Єврейської соціалістичної робітничої партії, російських есерів, Бунду, українських есефів та есдеків.

В опозиції до політики уряду перебувала ліберально-демократична українська інтелігенція. Про це говорить один із записів у щоденнику Є. Чикаленка. Повернувшись 25 березня із святкування першої річниці від заснування „Нової ради”, він занотував: „Всі висловлювалися, що краще було б, якби німці взяли все в свої руки і самі посадили міністрів, бо наші ладу не дадуть і не заведуть спокою в нашій молодій державі. Наш уряд на чолі з Грушевським, думав опиратись на сільську голоту, на наших большевиків, думаючи, що вони є сила, на якій можна збудувати державу. Недавно я, бувши в Грушевського, доводив йому, що Україну треба будувати на середньому землевласнику, що має від 15 до 150 десятин землі, бо це єсть найпевніший, найздоровіший елемент на селі”[37]. Всі ці настрої не могли пройти повз німецьке та австро-угорське командування, вони зрозуміли слабкість Ради та безперспективність, з їх погляду, співробітництва з нею.

Не отримавши від української влади обіцяного в Бресті хліба, німці і австрійці почали втручатись у внутрішні справи УНР. Зокрема так УЦР розцінила наказ фельдмаршала Айхгорна про повний засів полів і висловила з цього приводу протест. Німці не могли змиритися з таким поворотом справ, вони хотіли мати в Україні якщо не тверду, то хоча б лояльну до себе владу. В квітні 1918 р. було вочевидь, що уряд УНР та Центральна Рада потрапили в політичну ізоляцію і втратили вплив. Їх доля була вирішена в середині квітня 1918 р., коли в поле зору німців потрапив Павло Скоропадський. Останій репрезентував праві сили, що готувалися до боротьби з УЦР. Фельдмаршал Айхгорн зробив усе можливе, щоб державний переворот відбувся без особливих ускладнень. 29 квітня стало останнім днем діяльності Ради, яка практично без опору здала владу в руки П. Скоропадського[38].

Отже, можна зробити обережні висновки щодо політики Центральної Ради кінця 1917–початку 1918 р. Проголосивши створення Української Народної Республіки, вона зробила крок великої історичної ваги, але при цьо-

---

36 „Нова рада”, 1917, 20 березня.

37 Є. Чикаленко, Щоденник (1918–1919), Київ 2004, с. 9.

38 Командир січових стрільців свідчить, що за два тижні до 29 квітня повідомив українське керівництво про підготовку державного перевороту, мав з цього приводу зустріч з М. Грушевським, від якого отримав запевнення, що „Центральній Раді рішучо нічого не грозить” (Є. Коновалець, *Причинки до історії Української революції*, с. 6).

му зіткнулася з цілим шерегом викликів, які не змогла подолати. Причини цих невдач знаходилися як в природі самої Центральної Ради, так і за її межами. Не сприймаючи крайню ліву ідеологію більшовизму, Центральна Рада виявилася не готовою до відкритої війни, нав'язаної більшовиками. Війна змусила українську владу до ряду кроків, які не були підготовлені її попередньою діяльністю, зокрема зміною зовнішньополітичного вектора, прийняттям радикального земельного законодавства. Це, своєю чергою, привело до падіння політичного авторитету і самоізоляції Центральної Ради. В її складі, який ще влітку 1917 р. здавався монолітним, з'явились тріщини розколу, які ставали все ширшими. Не знайшовши спільної мови з німецьким командуванням, Центральна Рада сама прирекла себе до ліквідації.

Українська Народна Республіка: неподолані виклики становлення.

Проголошення Центральною Радою 7(20) листопада 1917 р. Української Народної Республіки (УНР) є однією з найважливіших подій історії України XX ст. Воно знаменувало відновлення української державності з усіма наслідками, які з цього акту випливали. Однак період існування УНР доби Центральної Ради виявився нетривалим. Перше державне утворення проіснувало близько півроку, зіткнувшись з рядом різних за характером викликів, не змогло їх подолати і змушене було зійти з історичної сцени. Про головні з них і чому їх не вдалося подолати йдеться у даній статті.

Ш Універсал проголосив Українську Народну Республіку складовою частиною демократичної федеративної республіки Росії. Центральна Рада не визнала за більшовиками права називатися російським урядом. Центральний уряд Росії, за думкою Генерального секретаріату, мав бути однорідно соціалістичним, сформованим представниками революційної демократії Росії спільно, а не винятково більшовиками. Українська влада витратила чимало часу й енергії на організацію такого уряду та не досягла бажаного результату. Це була перша справа, в якій вона зазнала фіаско.

Розігнавши Всеросійські Установчі збори, більшовики поклали край перетворенню Росії в демократичну федеративну державу, взяли курс на перетворення її в плацдарм світової пролетарської революції та радикального запровадження комунізму. Ідеологічне протистояння з українцями вони до кінця 1917 р. перевели у російсько-українську війну. Лідери Центральної Ради виявилися неготовими до такого повороту справи. Вони не передбачали, що армію доведеться застосовувати на внутрішньому фронті. Очевидно до такої війни не було готовим і українське суспільство. Ліводемократична внутрішня політика Центральної Ради, особливо спосіб вирішення земельного питання, створили як ліву, так і праву опозицію до УЦР, а також упереджено недовірливе ставлення до української влади з боку країн

Антанти, які юридично не визнали УНР незалежною державою і не надали дієвої допомоги у боротьбі з більшовиками.

Зазнаючи поразок у військовому протистоянні Центральна Рада змушена була вступити у переговори з країнами Четверного союзу і підписати з ними мирний договір у Бересті. Це був вимушений крок, який дав можливість з допомогою німецьких та австрійських військ очистити Україну від російських військ, але створив нову непереборну ситуацію. Керманичі УНР не змогли знайти спільну мову з німецьким окупаційним командуванням, до того ж не змогли забезпечити збір збіжжя для товарообміну з Німеччиною та Австро-Угорщиною, організувати в УНР міцну систему влади, уладнати стосунки з опозицією. Все це разом привело до падіння політичного авторитету і самоізоляції Центральної Ради, а зрештою до державного перевороту. Існування УНР на кілька місяців було поставлене на паузу.

Украінская Народная Рэспубліка: выклікі без адказу

Абвяшчэнне Цэнтральнай Радай 7 (20) лістапада 1917 г. Украінскай Народнай Рэспублікі (УНР) — адна з найважнейшых падзей у гісторыі Украіны XX ст. Яно азначала аднаўленне ўкраінскай дзяржаўнасці з усімі вынікаючымі з гэтага акту наступствамі. Аднак перыяд існавання УНР эпохі Цэнтральнай Рады аказаўся нядоўгім. Першае дзяржаўнае ўтварэнне праіснавала каля паўгода, сутыкнуўшыся з шэрагам выклікаў, не здолела на іх годна адказаць і было вымушана сысці з гістарычнай сцэны.

III універсал абвяшчаў УНР складовай часткай дэмакратычнай федэратыўнай Расійскай рэспублікі. Цэнтральная Рада не прызнавала права бальшавікоў называцца расійскім урадам. Цэнтральны ўрад Расіі, на думку Генеральнага сакратарыята, павінен быў быць сацыялістычным, створаным прадстаўнікамі рэвалюцыйнай дэмакратыі Расіі сумесна, а не выключна бальшавікамі. Украінскі ўрад выдаткаваў шмат часу і энергіі на арганізацыю такога ўрада, але не атрымаў пажаданага выніку. Гэта быў першы выпадак, калі УНР пацярпела фіяска.

Разагнаўшы Усерасійскі ўстаноўчы сход, бальшавікі паклалі канец пераўтварэнню Расіі ў дэмакратычную федэратыўную дзяржаву. Яны намагаліся пераўтварыць яе ў плацдарм для сусветнай пралетарскай рэвалюцыі і радыкальнага пашырэння камунізму. У канцы 1917 г. ідэалагічнае супрацьстаянне з украінцамі яныператварылі ў расійска-ўкраінскую вайну. Лідары Цэнтральнай Рады не былі гатовыя да гэтага. Яны не прадбачылі, што армію давядзецца выкарыстоўваць у тыле. Відавочна, што і ўкраінскае грамадства не было гатова да такой вайны. Дэмакратычная ўнутраная палітыка Цэнтральнай Рады, асабліва спосаб вырашэння зямельнага пытання, нарадзіла як левую, так і правую апазіцыю УЦР, а таксама ўмацавала недавер да ўкраінскіх улад з боку краін Антанты, якія юрыдычна не прызна-

лі УНР як незалежную дзяржаву і не аказалі дзейснай дапамогі ў барацьбе з бальшавікамі.

Цэнтральная Рада, якая пацярпела паражэнне ў ваенным супрацьстаянні, вымушана была пайсці на перамовы з краінамі Чацвярнога саюза і падпісаць з імі ў Брэсце мірны дагавор. Гэта быў вымушаны крок, які дазволіў з дапамогай нямецкіх і аўстрыйскіх войск ачысціць Украіну ад расійскіх армій, але стварыў новую непераадольную праблему. Кіраўнікі УНР не здолелі знайсці паразумення з нямецкім акупацыйным камандаваннем. Акрамя таго яны не забяспечылі збор збожжа для гандлю з Германіяй і Аўстра-Венгрыяй, не стварылі моцную сістэму ўлады і не ўрэгулявалі адносіны з апазіцыяй. Усё разам гэта прывяло да падзення палітычнага аўтарытэту і самаізаляцыі Цэнтральнай Рады, а ў канчатковым выніку да дзяржаўнага перавароту. Існаванне УНР было прыпынена на некалькі месяцаў.

Ukraińska Republika Ludowa — wyzwania bez odpowiedzi

Proklamacja Centralnej Rady Ukraińskiej Republiki Ludowej z 7(20) listopada 1917 r. (URL) stanowiła jedno z najważniejszych wydarzeń w historii Ukrainy w XX w. Stanowiła ona odrodzenie państwowości ukraińskiej z wszelkimi konsekwencjami wynikającymi z tego aktu. Jednak okres istnienia URL pod rządami Centralnej Rady okazał się bardzo krótki. Pierwsza forma organizacji państwowej przetrwała jedynie około pół roku stawiając czoła kolejnym wyzwaniom, nie sprostała im i musiała zejść ze sceny dziejów.

Akt ten określał URL jako część składową demokratycznej federacyjnej Republiki Rosyjskiej. Centralna Rada nie uznała prawa bolszewików do występowania jako rządu rosyjskiego. Władze centralne Rosji, według sekretarza generalnego, powinny być socjalistyczne, zostać utworzone przez przedstawicieli rosyjskiej rewolucyjnej demokracji, a nie wyłącznie bolszewików. Władze ukraińskie poświęciły niemało czasu i energii na stworzenie takiego idealnego rządu, jednak ich wysiłek nie przyniósł oczekiwanego rezultatu. Nie był to pierwszy przypadek, gdy starania URL zakończyły się fiaskiem.

Rozpędziwszy Wszechrosyjskie Zgromadzenie Ustawodawcze bolszewicy położyli kres staraniom o przekształcenie Rosji w demokratyczne państwo federacyjne. Zamiast tego chcieli uczynić z niej przyczółek dla światowej rewolucji proletariackiej i zakorzenienia komunizmu. Do końca 1917 r. spór ideologiczny z Ukraińcami przekształcili w wojnę rosyjsko-ukraińską. Przywódcy Centralnej Rady nie byli na to gotowi. Nie uwzględnili konieczności użycia sił zbrojnych na tyłach. Również społeczeństwo ukraińskie nie było gotowe do udziału w takim konflikcie. Demokratyczna polityka wewnętrzna Centralnej Rady, w szczególności sposób rozstrzygnięcia kwestii reformy rolnej, doprowadziła do powstania opozycji zarówno lewicowej jak i prawicowej, a także podważyły zaufanie do Rady jakim do tej pory darzyli ją sojusznicy z Ententy formalnie nieuznający URL jako niepodległego państwa i wobec tego nie udzielili jej wsparcia w walce z bolszewikami.

Centralna Rada doznawszy porażki w konflikcie zbrojnym zmuszona została do rozpoczęcia rozmów z państwami centralnymi i podpisania z nimi układu pokojowego w Brześciu. Ten wymuszony krok pozwolił z pomocą wojsk niemieckich i austrowęgierskich oczyścić terytorium Ukrainy z wojsk rosyjskich, ale stworzył nowy nierozstrzygalny problem. Władzom URL nie udało się dojść do porozumienia z niemieckim dowództwem okupacyjnym. Ponadto nie zabezpieczyły one zbiorów zboża na potrzeby Niemiec i Austro-Węgier, nie stworzyły silnego systemu władzy i nie uregulowały relacji z opozycją. Wszystkie te czynniki doprowadziły do upadku politycznego autorytetu i samoizolacji Centralnej Rady, a w ostatecznym rozrachunku do przewrotu. Istnienie URL zostało powstrzymane na kilka miesięcy.

Ukrainian People's Republic: insurmountable challenges of formation

The proclamation of the Ukrainian People's Republic (UNR) by the Central Rada on November 7(20), 1917 is one of the most important events in the history of Ukraine in the 20th century. It meant the restoration of Ukrainian statehood with all the consequences that followed. However, the period of existence of the UNR led by the Central Rada turned out to be short-lived. The first state entity existed for only about six months as it faced a number of challenges of different natures that it could not overcome and was therefore forced to leave the historical stage. The main challenges and the reasons why they were impossible to tackle are discussed in this article.

III Universal declared the Ukrainian People's Republic to be a part of the democratic federal republic of Russia. The Central Rada did not recognise the right of the Bolsheviks to be called the Russian government. The Central Government of Russia, according to the opinion of the General Secretariat, was supposed to be homogeneously socialist, formed by the representatives of the revolutionary democracy of Russia jointly, but not exclusively by the Bolsheviks. The Ukrainian government spent a lot of time and energy on organising such a government, however, the desired results were not achieved. It was the first case in which chaos ensued.

Having liquidated the All-Russian Constituent Assembly, the Bolsheviks put an end to the transformation of Russia into a democratic federal state and set out to transform it into a bridgehead for the world proletarian revolution and the radical introduction of communism. By the end of 1917, they had turned ideological confrontation with Ukrainians into the Russian-Ukrainian war. The leaders of the Central Rada were not ready for such a turn of events. They did not foresee the army having to be used on the home front. Obviously, Ukrainian society was not prepared for such a war either. The left-democratic internal policy of the Central Rada, especially the method of solving the land issue, created both left and right opposition to the UCR, as well as a prejudiced distrust of the Ukrainian authorities on the part of the Entente countries, which did not legally recognize

the UPR as an independent state and did not provide effective assistance in its battle with the Bolsheviks.

Defeated in a military confrontation, the Central Rada was forced to start negotiations with the countries of the Quadruple Union and sign a peace treaty with them in Brest. It was a forced step that allowed Ukraine to clear itself of Russian troops with the help of German and Austrian armies. However, it turned into a new stalemate. The political elite of the UNR could not find a common language with the German occupation command, besides, they could not ensure the collection of grain for trade with Germany and Austria-Hungary, organize a robust system of government in the UNR, and settle relations with the opposition. All these issues together led to the fall of the political authority, self-isolation of the Central Rada, and ultimately to a coup d'état. The existence of the UNR was put on hold for several months.

Ірина Матяш,
доктор істор. наук (Варшава)
ORCID: 0000-0002-7565-1866

Перші дипломатичні контакти між УНР і БНР: надії та реалії

Питання про міждержавні контакти утворених після розпаду Російської імперії Української Народної Республіки (УНР) і Білоруської Народної Республіки (БНР) не є *terra incognita* в українській чи білоруській історіографії. Процес встановлення двосторонніх відносин між УНР і БНР досліджували А. Кукса[1], В. Лебедєва[2], А. Смалянчук[3], С. Третяк[4] (Білорусь), В. Матвієнко[5], І. Матяш[6], О. Панасюк[7] (Україна) та ін. Вагомий внесок у вивчення українсько-білоруських взаємин у 1918 р. зробила професор Університету Миколая Коперника в Торуню Д. Міхалюк[8] (Польща). Джерела до вивчення історії національних змагань за державність після розпаду Російської імперії та встановлення міждержавних контактів відклалися не лише в українських (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань та украї-

---

[1] А. Кукса, *Украинская дипломатия начиналась в Беларуси*, „Беларусская думка" 2012, № 11, с. 68–74.

[2] В. Лебедзева, *Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 2001, т. 15, с. 97–108; Яна ж, *Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска-ўкраінскіх перамовах 1918 г.: фактaлагічны і крыніцазнаўчы аспекты*, „Архівознавство. Археографія. Джерелознавство", Київ 2000, вип. 2, с. 104–113.

[3] А. Смалянчук, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю*, Мінск 2018.

[4] С. А. Траццяк, *Кіеўская місія Беларускай Народнай Рэспублікі*, „Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сер. гуманітарных навук", 2005, № 3, с. 50–55.

[5] В. Матвієнко, *Державно-політичні відносини та налагодження економічного співробітництва Української держави з Білоруською Народною Республікою*, „Пам'ять століть", 2003, № 1, с. 47–58; В. Матвієнко, *Проблеми формування українсько-білоруських відносин: історичний досвід*, „Науковий вісник Дипломатичної академії України", 2001, вип. 5, с. 297–305; В. Матвієнко, *Розвиток українсько-білоруських відносин за доби Директорії*, „Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України", 2002, № 2, ч. 2, с. 39–41.

[6] І. Матяш, *Українська консульська служба 1917–1923 р. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії*, Київ 2016; І. Матяш, *Внесок білоруса Івана Красковського у формування української дипломатії (1918–1921 рр.)*, „Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць", 2017, вип. 19, с. 314–329.

[7] О. Панасюк, *Білоруська Народна Республіка у 1918–1919 рр.: внутрішня і зовнішня політика: Дис. … канд.. іст. наук*, Луцьк 2016, с. 106–112.

[8] Д. Міхалюк, *Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень-грудень 1918 р.)*, „Студії з архівної справи та документознавства", 2004, т. 12, с. 107–114; Д. Міхалюк, *Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці*, Смаленск 2015.

ніки, Державний архів м. Києва, Державний архів Одеської області та ін.) чи білоруських (Національний архів Республіки Білорусь, Відділ рідкісних книг і рукописів Центральної бібліотеки імені Якуба Коласа НАН Білорусі) архівах, але й фондосховищах інших країн (Австрії, Болгарії, Грузії, Литви, Німеччини, Польщі, Росії, Фінляндії та ін.) зберігають інформацію про причини, форми, завдання і результати перших контактів міждержавного рівня між БНР і УНР.

Мета цієї публікації полягає у реконструкції процесу встановлення офіційних відносин між УНР і БНР, спроб білоруських представників отримати державне визнання; форм представництва, завдань і персонального складу дипломатичних місій, консульських установ, торгівельних представництв БНР та оцінці ефективності їхньої діяльності.

Приймати іноземних представників УНР розпочала після оприлюднення Третього Універсалу Центральної Ради 7 листопада 1917 р. Задекларoване в акті прагнення миру і визначення курсу на створення автономної держави у федеративному зв'язку з іншими новими державами привернуло увагу закордонних країн, які спрямували до Києва своїх посланників, місії та делегації. Серед них були і представництва нових держав, що виникли раніше чи пізніше на уламках Російської імперії (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Дон, Естонія, Крим, Кубань, Латвія, Литва, Україна, Сибір) і обрали інший, ніж більшовицька Росія шлях розвитку. Лідери УНР брали на себе відповідальність за згуртування представників нових державних утворень і формування федеративного уряду. Їх підтримували грузинські, білоруські, донські очільники. Натомість більшовики не потребували самостійної України, хоч і в такій формі двосторонніх відносин, а прагнули свого домінування. Відтак виникло протистояння, що невдовзі вибухнуло українсько-більшовицькою війною.

УНР опинилася перед вибором між двома ворожими таборами Першої світової війни — Четверним союзом і Антантою, перед рішенням — боротися за мир чи продовжувати війну. Прагнення Франції та Великої Британії через своїх представників[9] схилити українську сторону до вибору продовжувати війну на їхньому боці не мали успіху. Україна обрала підтримку Центральних держав і участь у ініційованих більшовицькою Росією мирних переговорах з Німецькою імперією та її союзниками, які розпочалися в Бересті 9 грудня 1917 р.

[9] у Києві, Одесі, Миколаєві продовжували свою діяльність консульства держав, що встановили консульські зносини ще з Російською імперією. Спеціально до Києва приїхав як представник Франції в статусі комісара при уряді Центральної Ради генерал Жорж Табуї, з Одеси до Києва перевела свого консула Джона Піктона Багге Велика Британія. Детальніше див.: І. Матяш, *Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність*, Київ 2019, с. 84–108.

11 грудня Генеральний Секретаріат Центральної Ради повідомив про направлення туди своїх представників нотою до воюючих і нейтральних держав, в якій декларувався намір провадити самостійну зовнішню політику, незалежну від Росії. Закликаючи інші постімперські держави надіслати делегації для участі в переговорах, Секретаріат висловлював готовність доручити українським делегатам охорону їхніх інтересів, які вони не зможуть вислати своїх представників до Берестя. Передбачалося, що до одержання відповіді на ноту, українська делегація вестиме переговори лише від імені УНР. Саме потреба представництва Білорусі на мирних переговорах у Бересті та підтримки її державної незалежності спонукали білоруську сторону до комунікації з урядом УНР на державному рівні.

Місія першого посланника БНР у Києві

Про очікуване проголошення самостійності Білорусі до Центральної Ради надійшла звістка 17 грудня 1917 р. від Білоруського військового з'їзду Південно-Західного фронту, що відбувався тоді в Києві[10]. Члени українського парламенту оплесками привітали „рідну сестру", засвідчивши, що українці підтримують сподівання білорусів. Та наступного дня „озброєна банда більшовицької влади" розігнала і Всебілоруський з'їзд. Як відомо, з'їзд устиг офіційно ухвалити лише перший параграф постанови, що передбачав реалізацію білоруським народом права на самовизначення і створення органу крайової влади. Про принизливе розігнання зібрання та намір розпочати рішучу боротьбу з більшовиками білоруські лідери негайно повідомили Центральну Раду телеграфом[11].

Голова Виконавчого комітету Ради з'їзду Язеп Воронко невдовзі телефоном зв'язався з генеральним секретарем пошт і телеграфу УНР, членом Центральної Ради Микитою Шаповалом: „Ну що ви мовчите? Ви знаєте, в яких муках народжується Білоруська Республіка. У нас немає реальної сили, яка б дозволила нам голосно говорити про себе, але є, як на мене, спосіб, щоб наші сусідські стосунки допомогли нашим спільним інтересам"[12]. Він пропонував встановити українсько-білоруські контакти виключно через виконком, зі свого боку обіцяв сприяння швидкому і безболісному виділенню білоруських військ у межах УНР. Разом з секретарем Александром Бурбісом від імені виконкому він звернувся до Генерального Секретаріату Центральної Ради з проханням покласти на українських делегатів відповідно до ноти про представництво в мирних переговорах захист прав Білорусі до приїзду в Берестя білоруських представників[13]. Виконком діяв у підпіллі,

[10] *Привіт від білорусів*, „Нова Рада", 1917, 19 грудня, ч. 212, с. 3.
[11] *Протест білорусів*, „Нова Рада", 1917, 30 грудня, ч. 219, с. 3.
[12] ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 15, арк. 47.
[13] Ibidem, арк. 48.

практично без матеріальних засобів, маючи доручення взяти владу в свої руки тоді, коли це буде можливо, й намагаючись реалізувати резолюції, які не вдалося прийняти в демократичний спосіб[14].

На ведення переговорів з українською стороною в разі прийняття нею звернення отримав доручення член виконкому Білоруської центральної військової ради Павел Алексюк[15]. Він був активним учасником громадсько-політичної боротьби білорусів за незалежність, одним з перших виступав на мітингах білоруською мовою[16], співпрацював із Мінським білоруським комітетом, як його представник увійшов до складу Виконавчого комітету громадської безпеки Мінська. Завдання цього комітету полягали в скасуванні разом із комендантом міста старої адміністрації та встановлення нового порядку[17].

Деякий час П. Алексюк був помічником голови сформованого 26 березня 1917 р. на базі цього комітету Білоруського національного комітету на чолі з Романом Скірмунтом. Цей орган об'єднав зусилля всіх білоруських організацій, виступаючи за національно-культурне і політичне відродження Білорусі як автономії в складі Росії. Подібні ідеї (зокрема, надання Білорусі національно-територіальної автономії у складі РСФРР та створення законодавчого органу — Білоруської крайової ради) декларувала програма створеної в травні 1917 р. Білоруської партії народних соціалістів[18]. За характеристикою М. Довнар-Запольського, очолювана П. Алексюком партія відіграла „доволі помітну роль у білоруській справі"[19].

Незважаючи на розбіжності щодо розуміння державного статусу Білорусі (автономія/самостійність) та суперечності всередині білоруського національного руху, Алексюк входив до складу його керівних органів, зокрема до створеного в жовтні 1917 р. нового крайового органу — Великої Білоруської Ради, покликаної „захищати весь білоруський народ" [20]. Для виконання наданих доручень в останній декаді грудня 1917 р. посланець виїхав до Києва. Білоруському представникові, попри нелегальний статус виконкому, було надано відповідні повноваження. Його контакти з керівництвом Румунського фронту здійснювалися через посередництво українського зовнішньополітичного відомства з використанням радіотелеграфного зв'язку. З питання представництва білоруських інтересів у Бересті переконувати українську владу йому не довелося.

14 М. В. Довнар-Запольский, *История Беларуссии,* Минск 2003, с. 553.
15 ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 15, арк. 53.
16 А. Смалянчук, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю,* с. 261.
17 Е. С. Канчер, *Из истории общественных, национальных и революционных движений белорусов,* „Неман", 1993, № 1, с. 138.
18 О. П. Панасюк, *Білоруська Народна Республіка* у *1918–1919 рр.*, с. 88–104.
19 М. В. Довнар-Запольский, *История Беларуссии…,* с. 538.
20 С. Рудовіч, *Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі у 1917 годзе*, Мінск 2001, с. 201.

Білоруська делегація вирушила до Берестя в складі Александра Цвікевича і Семена Рак-Михайловського. Уродженець Берестя і випускник юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, А. Цвікевич, попри 30-річний вік, мав високий авторитет серед білоруської спільноти і досвід громадсько-політичної діяльності: був учасником створення Білоруської народної громади в Москві, доповідачем з питань біженців на і Всебілоруському з'їзді[21]. Не менш яскравою особистістю був С. Рак-Михайловський[22], педагог за освітою (закінчив учительський інститут у Феодосії, працював учителем у початковому училищі та жіночій гімназії в кримському містечку Карасубазар), голова Центральної білоруської військової ради, член президії і Всебілоруського з'їзду і підпільного виконкому Ради з'їзду.

На час їх прибуття до Берестя учасники переговорів отримали надіслану 19 січня 1918 р. Виконкомом Ради і Всебілоруського з'їзду „Декларацію білоруської мирної делегації", в якій вказувалося, що Білорусь була у своїх етнографічних межах автономною частиною Російської імперії, тому вимагали возз'єднання етнічних частин Білорусі, розділених лінією фронту[23]. Мета цього послання полягала в тому, щоб привернути увагу до проблеми білоруської державності, яка під час переговорів ігнорувалася. Проте ні декларація, ні делегати, що прибули до місця проведення переговорів із запізненням, впливу на перебіг переговорного процесу і зміст договору не мали.

Договори, підписані представниками УНР 9 лютого 1918 р.[24] та більшовицької Росії 3 березня 1918 р. з Німецькою імперією, Австрійською монархією, Болгарським царством та Османською імперією, не лише передбачали відторгнення частини білоруської території, а й заперечували її претензії на самостійність, визнаючи білоруські землі областями Російської Радянської Республіки, тимчасово окупованими німецькими військами. Ухвалене без урахування думки білоруського уряду рішення, що порушувало національні й територіальні права Білорусі та її народу, білоруська сторона визнати відмовилася. Досягнення його перегляду білоруським лідерам вбачалося через сприяння УНР.

---

21 А. Вабішчэвіч, *Аляксандр Цвікевіч (1883–1937),* „Bialoruskie Zeszyty Historychne", 2000, № 14, [online] http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/14/14biogr_vabiszczevicz.htm, [доступ: 02.04.2022].

22 А. Пашкевіч, *Сымон Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці*, „Куфэрак Віленшчыны", 2007, № 1, с. 4–30.

23 О. *П.* Панасюк, *Білоруська Народна Республіка у 1918–1919 рр.,* с. 76–78.

24 Дати подано за Григоріанським календарем, перехід на який було актуалізовано саме під час Берестейських мирних переговорів. „Закон про заведення на Україні числення часу по новому стилю і перевод годинників на середньоєвропейський час" Центральна Рада затвердила 25 лютого 1918 р.

Перша офіційна делегація БНР у Києві

На початку квітня 1918 р. А. Цвікевич та С. Рак-Михайловський вирушили до Києва вже в якості офіційної делегації БНР, проголошеної 25 березня 1918 р. згідно з III Статутною Грамотою Ради Всебілоруського Конгресу. Про появу на міжнародній арені нового гравця як незалежної і неподільної держави в її етнографічно-історичних межах[25] БНР намагалася оповістити всі великі держави, одночасно висловлюючи протест проти переділу території Білорусі відповідно до Берестейського мирного договору. Користуючись передбаченою у договорі можливістю проведення додаткових перемовин щодо уточнення лінії кордону (зокрема, російсько-українського) делегати мали домовитися про встановлення кордонів БНР за етнографічним принципом й „повернути" віднесені договором до УНР південні повіти Гродненської та Мінської губ. Територія БНР окреслювалася в межах Могилівщини, Мінщини, Гродненщини (включаючи Гродно і Білосток), Віленщини, Вітебщини, Смоленщини і прикордонних частин сусідніх губерній, де проживали білоруси[26]. Відтак офіційно білоруське представництво іменувалося „Делегація Народного Секретаріату БНР у справах переговорів із УНР" або „Надзвичайна делегація з міжнародних переговорів"[27]. Тим самим визначалася пріоритетна проблема, яку БНР визнавала такою, що потребує негайного вирішення. Опис кордонів республіки спершу належав до обов'язків комісії з міжнародних справ Ради БНР.

Крім того, очільник делегації А. Цвікевич мав виконати завдання політичного й економічного характеру. Вони полягали в офіційному повідомленні владі та народу УНР і всім державам (за допомогою українського радіотелеграфу) про проголошення незалежності БНР, веденні переговорів щодо визнання українською стороною незалежності БНР, налагодження телефонного та телеграфного зв'язку між Києвом і Мінськом, перегляду змісту Берестейського мирного договору з урахуванням інтересів БНР, а також — в умовах відсутності білоруського консульського представника — налагодженні товарообміну між БНР та УНР і постійного сполучення між їх столицями, отриманні грошової позики обсягом 500 тис. руб.[28] та сприяння в організації білоруських військових підрозділів в Україні й мобілізації до них мешканців Білорусі[29]. Щодо визнання незалежності йшлося про

---

25 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 15.

26 Див.: В. Лєбєдєва, *Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.).*, с. 642.

27 ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 32, арк. 10.

28 Див.: В. Лебедзева, *БНР–УНР: першы вопыт дзяржаўных стасункаў (вясна 1918 г.)*, „Arche Пачатак", 2003, № 8, с. 396; яна ж, *Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.)*, „Україна дипломатична", 2016, вип. 17, с. 642.

29 Див.: Д. Міхалюк, *Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень – грудень 1918 р.)*, „Студії з архівної справи та документознавства", 2004, т. 12, с. 107–114.

„офіційний акт, що став би основою для встановлення тіснішого державного зв'язку Білорусі й України" та надалі передбачав би об'єднання автономних армій та єдність зовнішньої політики[30]. До повноважень А. Цвікевича як керівника представництва в економічній частині належала організація відкриття в Києві Білоруської торговельної палати (далі — БТП).

На Рак-Михайловського покладалися обов'язки управління справами представництва БНР і секретаря. Його основне завдання полягало в організації білоруських військових частин на території УНР. Для формування тих частин білоруська сторона очікувала від УНР фінансову підтримку, забезпечення зброєю, військовим спорядженням та продовольством.

Реалізації завдань делегації БНР мала сприяти білоруська періодика, що засновувалася в Києві. На початку квітня 1918 р. вийшло перше число „політичної, громадської, політико-економічної і військової" газети „Білоруське слово" з програмною передовою статтею відомого вченого та амбітного організатора науки й освіти професора М. Довнар-Запольського, уродженця м. Речиця Мінської губ. Він навчався в 1-й Київській гімназії (звідки його було відраховано за неблагонадійність), блискуче закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, згодом захистив магістерську дисертацію „Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах" і докторську — „Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.", мав досвід створення вищого навчального закладу (Київський комерційний інститут, 1907 р.) та співпраці з різноманітними громадськими організаціями, неодноразово обирався гласним Київської міської думи.

Лютий 1917 року закарбувався в долі вченого захопленням влади лівореволюційним студентським комітетом в очолюваному ним Київському комерційному інституті, публічним зреченням його синами, які перейшли на сторону більшовиків, та арештом, який завершився замість очікуваної страти звільненням[31]. Після звільнення він активно долучився до створення в Києві білоруських організацій. Закликаючи земляків до єднання в надзвичайно напружений для громадян БНР момент, Довнар-Запольський писав: „Українці, які багато настраждалися при Царському Уряді, не відмовлять білорусам у збереженні їхньої державності, якщо звісно ми самі будемо про це наполегливо заявляти"[32]. Елементами боротьби за державність він вважав запровадження білоруської мови в школі та державному управлінні, створення білоруського університету (наприклад, у Мозирі) та народних університетів у провінційних містах, порушення питання про формування білоруського „передпарламента" в Києві[33].

[30] ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 32, арк. 10.
[31] Н. Полонська-Василенко, *Спогади*, Київ 2011, с. 296.
[32] „Белорусское слово", 1918, № 1, 1(16) апреля, с. 1.
[33] Ibidem.

Публікацію Статутної грамоти в наступному квітневому числі газети супроводжував заклик Довнар-Запольського „згуртуватися, напружити всі свої сили фізичні і культурні для того, щоб виправдати наше право на самостійне існування і відстояти незалежність нашої батьківщини”[34]. В перших числах „Білоруського слова” декларувався вихід іншого періодичного видання — газети „Белорусское эхо”. Забезпечення його виходу покладалося на споряджену до Києва делегацію БНР.

Білоруські делегати розташувалася в будинку № 17 на вул. Великій Васильківській (готель „Таврида”, кім. 28)[35]. Для потреб земляків член Білоруської організації на території України Степан Кебеца передав у користування власний автомобіль системи „Вазет” № 4370[36]. На подарованому авто Цвікевич і Рак-Михайловський ефектно прибули на офіційні зустрічі. Першим їх прийняв 5 квітня 1918 р. виконувач обов'язків міністра закордонних справ М. Любинський. Відповідно до поставлених перед делегацією завдань Цвікевич передав до МЗС УНР ноту з запевненнями в почуттях „глибокої поваги та щирої братньої дружби” до „рідної України” та формулюванням проблеми щодо визначення меж Білорусі в її історично-етнографічних межах за участі білоруської делегації[37]. Того ж дня делегати мали зустріч з головою Центральної Ради М. Грушевським, та міністром військових справ О. Жуковським, передали для парламенту й уряду тексти Статутних грамот, а 6 квітня зустрілися з міністром внутрішніх справ М. Ткаченком[38].

Під час зустрічей білоруські делегати намагалися переконати високопосадовців у необхідності визнання незалежності БНР, надійності та безпечності кордонів з БНР порівняно з кордонами з більшовицькою Росією чи Польщею, пояснювали своє бачення формування білоруського війська переважно з біженців із західної Білорусі, які втекли на Україну та в глибину Росії у 1915 р. від наступу німецької армії[39]. Конкретної відповіді на порушені в ході зустрічей з українськими високопосадовцями питання Цвікевичу спершу отримати не вдалося.

Однак уже 10 квітня 1918 р. голова Ради Народних Міністрів УНР В. Голубович ознайомив присутніх зі змістом переданих делегацією БНР Статутних грамот і запропонував проект повідомлення української сторони щодо визнання незалежності БНР. Під час обговорення виникли питання про те, що інформація про створення БНР стосується не лише української

---

[34] Ibidem.

[35] ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 2.

[36] Ibidem, арк. 3.

[37] Ibidem, арк. 16–17.

[38] *Пратакол по 3 паседжаньня Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 06.04.1918*, „Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі”. Рэд. С. Шупа, Вільня – Нью – Йорк – Менск – Прага, 1998, т. 1, ч. 1, с. 85–86.

[39] O. Latyszonek, *Dzialalnosc bialoruskich wojskowych na terytorium Ukrainy w latach 1917–1919*, „Bialoruskie Zeszyty Historyczne”, 1996, nr 5, s. 113–122.

сторони, а й інших країн, а відтак є потреба з'ясувати їхню позицію в цьому питанні; про компетенцію державних органів щодо офіційного визнання зарубіжної держави; про потребу вислати делегатів до Мінська для детального ознайомлення з цією справою. Відтак питання про визнання незалежності Білорусі з розгляду було знято, а зовнішньополітичне відомство отримало доручення надати відповідь білоруській делегації. З'ясувати ставлення Німеччини до визнання незалежності Білорусі отримав доручення посланник УНР у Берліні О. Севрюк[40]. Йшлося про отримання інформації „як німці дивляться на білоруську справу, і чи згодні вони визнати самостійну Білоруську Республіку"[41] не опосередковано через німецького посла барона А. фон Мумма, а безпосередньо з Берліну. Інформацію передбачалося використати також під час переговорів із росіянами. На тому самому засіданні розглядалося питання про надання білоруській делегації доступу до радіотелеграфу, встановлення прямої лінії між Мінськом і Києвом та виділення грошової позики в розмірі 500 000 руб.[42]. Жодних заперечень ці питання не викликали.

Офіційна відповідь на ноту щодо державного визнання містила інформацію про те, що „Рада Народних Міністрів УНР принципово нічого не має проти визнання Білоруської Народної Республіки незалежною та буде втілювати цю справу в життя законним шляхом"[43]. Делікатність ситуації щодо офіційного визнання БНР, як зауважила білоруська дослідниця В. Лєбєдєва, зумовлювалася сформульованими в Берестейському мирному договорі зобов'язаннями не визнавати „державних утворень на тимчасово окупованих територіях Росії, якою, згідно з формальним міжнародним статусом, була територія новопроголошеної БНР"[44]. Залежність УНР від цих зобов'язань змушувала український уряд балансувати між бажанням допомогти братньому народові та позицією німецької адміністрації, котра набувала надзвичайних прав на українських теренах і не визнавала самостійності БНР.

Проте 14 квітня 1918 р. українська сторона виконала прохання щодо повідомлення через свій радіотелеграф про проголошення незалежності БНР та її прагнення розпочати переговорний процес із сусідніми державами щодо визначення лінії кордонів[45].

---

[40] *Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (191–1924 рр.): документи і матеріали*, Київ 2010, с. 105.

[41] Ibidem, с. 153.

[42] *Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т., т. 2, 10 грудня 1917 р.– 29 квітня 1918 р. Упоряд. В. Верстюк та ін.*, Київ 1997, с. 263.

[43] ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 4, арк. 67–68.

[44] В. Лєбєдєва, *Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.)...*, с. 643.

[45] ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 8.

Переговори про кордони

Попри бурхливі дискусії початок переговорів про кордони давав підстави говорити про формальне визнання українською стороною БНР. Для ведення переговорів із білоруською делегацією було створено комісію в складі членів Центральної Ради Анастаса Ліхнякевича, Мирона Петрівського, Миколи Свідерського з повноваженням „скріпити особливим актом державні кордони між Україною та Білоруссю”[46]. Одночасно зі створенням української комісії для ведення переговорів із БНР, очільник білоруської делегації, користуючись наданими йому Радою БНР повноваженнями, призначив консультантом делегації у справах переговорів з УНР із правом дорадчого голосу І. Красковського та М. Довнар-Запольського[47]. В тій самій якості до роботи делегації долучився і керівник створеної в березні 1918 р. Білоруської організації на території України І. Курилович[48]. Планувалося, що висловлювані під час переговорів вимоги попередньо обговорюватимуться з консультантами.

Переговори української комісії та білоруської делегації розпочалися поза запланованим сценарієм. На відміну від запропонованого білоруською делегацією етнографічного принципу в визначенні кордонів, українська сторона наполягала на економічному та географічному. Зрештою переговірники дійшли консенсусу, прийнявши етнографічний принцип з урахуванням взаємних географічних та економічних інтересів. Не було згоди й щодо використання карти, за якою мали встановлюватися кордони: білоруси пропонували використовувати карти академіка Ю. Карського 1917 р. і професора С. Рудницького, а українці — карту професора Д. Шефера від німецького генштабу[49].

Впродовж 19–22 квітня 1918 р. відбулося чотири раунди переговорів. Консультанти не брали участі в офіційних засіданнях, але активно долучалися до обговорення проблемних питань під час нарад співробітників делегації. Зокрема, 20 квітня 1918 р. І. Красковський висловив сумніви в потребі проведення переговорів без попереднього обговорення позиції з консультантами. Він наполягав на „затягуванні” переговорів, розробленні тактики впливу на запланований переговорний процес УНР і РСФРР з метою примусити Україну обстоювати визнання Росією незалежності Білорусі, визнанні білоруського варіанту окреслення кордонів, без поступок українській стороні[50]. Його позиція ґрунтувалася на тому, що жодна угода не може бути підписа-

[46] Ibidem, арк. 9.

[47] ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 48, арк. 2.

[48] В. Лєбєдева, *Витоки білорусько-українських відносин (весна 1918 р.)*…, с. 643.

[49] Див.: Д. Міхалюк, *Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень-грудень 1918 р.)*, „Студії з архівної справи та документознавства”, 2004, т. 12, с. 107–114.

[50] *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*…, с. 112.

на до оголошення про офіційне визнання Україною незалежності Білорусі. Відтак він пропонував на наступному засіданні за участі українських представників зробити заяву про „неофіційність" переговорів та потребу додатково узгодити лінію кордону, яка б задовольняла білоруські кола, а саме: по південним кордонам Мінської і Гродненської губ.[51]

Подібну позицію висловлював Довнар-Запольський, який вказав на потребу демонстрації білоруською стороною активнішої позиції й наполяганні на дотриманні етнографічного принципу визначення кордонів. Він запропонував новий підхід до вирішення ситуації шляхом з'ясування ставлення до білоруської проблеми з боку Німеччини, Польщі та Росії, вважаючи, що Німеччина і Росія більше зацікавлені в Білорусі, ніж у сильній Україні чи зміцненні державних позицій Польщі, а Польщі й Україні потрібна Білорусь як самостійна держава з огляду на велику протяжність кордонів із більшовицькою Росією. Однак зміна тактики переговорів, підтримана в Мінську, не привела до успіху. За зауваженням М. Довнар-Запольського, білоруська сторона втратила інтерес до переговорів через територіальні претензії УНР та зволікання щодо виконання обіцянки про матеріальну підтримку[52]. Здобутками білоруської місії, яка опиралася на місцеву білоруську раду, він уважав „опротестування захоплення українцями південних повітів Білорусі", „обстоювання права білорусів на самовизначення на тій частині території, де переважали білоруси", „боротьбу проти українізації повітів, обстоювання білоруської школи", „досягнення відправлення в білоруські повіти українських комісарів з числа природних білорусів"[53].

Зі складеним Довнар-Запольським „меморіалом", у якому обґрунтовувалися історичні засади державності та економічної незалежності Білорусі, члени офіційної білоруської делегації відвідали посла Німецької імперії А. фон Мумма, сподіваючись переконати в політичному (потребі збереження цілісності території БНР і підтримки державного будівництва) та економічному (як імпортера сільськогосподарських товарів та ринку збуту для товарів німецького виробництва) значенні БНР для Німеччини. Проте німецька позиція залишалася незмінною. За кілька днів зупинилися й переговори з УНР через прихід до влади в Україні 29 квітня 1918 р. гетьмана П. Скоропадського.

Білоруська торгова палата в Києві: початок діяльності

На відміну низької результативності переговорів білоруської делегації з українською стороною з політичних питань, в економічній сфері було

[51] Ibidem.
[52] М. В. Довнар-Запольський, *История Белорусии*… с. 558.
[53] Ibidem.

досягнуто в цей час певного успіху[54]. Він виявився зокрема в погодженні відкриття білоруського торгового представництва в Києві[55]. Народний Секретаріат БНР затвердив статут, персональний склад та місце перебування Білоруської торгової палати з товарообміну на території України[56] (переважно називалася скорочено — Білоруська торгова палата) 24 квітня 1918 р. Мета її діяльності визначалася як організація товарообміну з УНР, зокрема закупівель хліба та інших товарів. Місцем розташування БТП було визначено Київ[57]. У структурі нового органу виокремлювалося управління в складі голови, заступників, юрисконсульта та двох членів; „технічний апарат" (завідувач, помічники, спеціальні агенти), статистичний відділ і консультаційне бюро. Членами БТП могли бути виключно громадяни БНР: фахівці в сфері торгівлі, промисловці, науковці, але консультантами — не лише білоруси.

На БТП покладалися завдання підготовки для Народного Секретаріату БНР аналітичної інформації про стан торгівлі та промисловості УНР, збирання даних про білорусько-український товарообмін та інформування зацікавлених сторін, формулювання пропозицій щодо розвитку двосторонніх торговельно-економічних відносин, приймання замовлень на товари масового вжитку та здійснення організаційних заходів щодо виконання цих замовлень, проведення виставок білоруських товарів. Водночас БТП надавалися повноваження представництва економічних інтересів БНР в УНР і обмежені консульські функції, пов'язані з захистом інтересів білоруських громадян та утворених ними підприємства, в тому числі в арбітражних судах[58]. Фінансування діяльності БТП передбачалося здійснювати з кількох джерел: коштом Народного Секретаріату БНР та відрахуваннями з прибутку за виконання договорів, а кошторис підлягав затвердженню урядом[59].

Відкрита як „офіційна установа білоруського уряду, визнана українським урядом"[60] БТП декларувала намір налагодження товарообміну між УНР та БНР, насамперед товарами масового споживання й запрошувала до співпраці установи, фірми та приватних осіб. Спершу вона розташувалася в приватному приміщенні Г. Базаревича на вулиці Троїцькій (нині — провулок Рильський) в будинку № 4, кв. 1. Очолив БТПу професор Довнар-Запольський.

Посаду його заступника обійняв Федір Бурчак, який мав досвід діяльності у Київській міській управі та лікарської практики, зокрема боротьби з епідемією тифу в Києві. Після закінчення медичного факультету Університету св. Володимира він розпочав діяльність сільським лікарем Скри-

---

[54] Див.: А. Кукса, *Украинская дипломатия начиналась в Беларуси*, с. 68–74.
[55] М. В. Довнар-Запольский, *История Белоруссии*…, с. 562–563.
[56] ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 8, арк. 21.
[57] Національний архів Республіки Білорусь (далі — НАРБ), ф. 325, оп. 1, спр. 166, арк. 55–56.
[58] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 16, арк. 197.
[59] Ibidem, арк. 196.
[60] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 8, арк. 129.

чанської дільниці Мозирського пов. Мінській губ.[61], згодом працював у Мінських богоугодних закладах, був сільським лікарем Річицької дільниці. В серпні 1899 р. разом з дружиною та трьома синами Ф. Бурчак приїхав до Києва, де отримав посаду лікаря при Київській духовній семінарії. Від 22 січня 1904 р. він обирався членом Київської міської управи, очолював відділ в справах місцевого господарства, а від 1908 р. почав виконувати обов'язки заступника Київського міського голови, в червні 1915 р. став гласним Київської міської думи, через рік отримав звання статського радника, в 1916 р. очолив Київську міську управу. Від січня 1917 р. Бурчак керував Особливим комітетом по завідуванню в Києві шпиталем № 1 та Києво-Подільським Христовоздвиженським лазаретом[62].

Обов'язки юрисконсульта та члена правління палати виконував Г. Базаревич, членом правління був Іван Курилович, секретарем — підпоручик Ричард Хергет[63], який опинився в Києві в травні 1916 р. після поранення на Північно-Західному фронті[64]. До складу правління увійшли також очільник Гомельської повітової управи, землевласник Ф. Мухортов, представники київських білоруських національних організацій: В. Бичинський, А. Головинський; правники: В. Згорський, А. Копистенський, К. Теренецький та ін. БТП пропонувала „вигідні умови" білоруським виробникам щодо представництва їхніх інтересів для продажу в Україні товарів і планувала „виклопотати право" на вивезення до Білорусі продуктів продовольства[65]. Планувалося також встановити в Києві контакт із урядами Дону і Кубані для організації закуплі там пшениці, солі, городини.

В квітні 1918 р. у Києві було створено ще одну організацію, яка мала відношення до захисту інтересів білоруських громадян і претендувала на фінансову допомогу з боку УНР. Сприяння повернення на батьківщину біженцям-білорусам мала своїм завдання білоруська біженська організація — Центральний білоруський комітет допомоги жертвам війни. Її очолив Володимир Ходкевич. Не виключено, що маючи великий досвід організації структур, що співпрацювали з біженцями, створенню комітету сприяв І. Красковський. На подорож з біженецьких справ до Росії отримав 20 квітня 1918 р. 50 000 руб. А. Цвікевич[66].

Створення консульства БНР у Києві

Після гетьманського перевороту білоруська делегація в справі переговорів УНР і БНР продовжила своє перебування в Києві, хоч офіційно перего-

[61] Державний архів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 92, арк. 97.
[62] Ibidem.
[63] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 19, арк. 56.
[64] „Русское слово", 1916, № 127, 3(16) червня.
[65] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 19, арк. 56.
[66] Ibidem, спр. 4, арк. 4.

вори припинилися. Гетьманський уряд розпочав виконання своїх обов'язків 2 травня 1918 р. 5 травня зовнішньополітичне відомство очолив відомий вчений, правник і педагог Микола Василенко, котрий одночасно обіймав посаду міністра народної освіти та ще два дні мав повноваження керівника уряду. За кілька днів свого перебування на посаді він знайшов час на зустріч з Цвікевичем, Рак-Мийхайловським та Довнар-Запольським. Відтак у представників БНР з'явилася надія на „перезапуск" процесу переговорів з питань кордонів, діяльності БТП та налагодження товарообміну[67].

11 травня 1918 р. нарада членів делегації ухвалила рішення звернутися до Народного Секретаріату БНР з пропозицією терміново призначити консулів БНР в Українській Державі у містах, де перебувала найбільша кількість біженців-білорусів, — Києві та Одесі. Воно ґрунтувалося на інформації про призначення консулом Української Держави в Мінську Анатоля Квасницького і розглядалося як крок, що мав би символізувати взаємне визнання обох сторін. Насправді призначення А. Квасницького лише планувалося. Він прибув у Київ за дорученням земляків наприкінці квітня для переговорів щодо сприяння українського уряду в справі вивезення з Мінська майже 3 000 українців та великої групи евакуйованих мешканців Холмської губ.[68] Як активний діяч української громади в Мінську А. Квасницький отримав пропозицію взяти на себе обов'язки, пов'язані з консульською діяльністю, відтак вирішив скористався можливістю зустрічі в Києві з головою БТП проф. Довнар-Запольським і керівником делегації БНР Цвікевичем для обговорення питання організації товарообміну між Українською Державою і БНР. Їхня зустріч виявилася взаємовигідною. Білоруські представники вбачали в ньому як особі, що за 17 років життя на білоруських землях мала зв'язки в „усіх сферах"[69] посередника між Українським урядом та білоруськими ініціативами[70]. Майбутній український консул повертався до Мінська з наміром організації товарообміну, створення Мінської української торгово-промислової палати — органу, який би сприяв регулювання цін на товари та полегшенню доставки їх до покупця, та відділення Державного банку (або „комісіонерства при консульстві")[71].

15 травня білоруська делегація отримала 50 тис. руб. запитуваної раніше позики, частину з яких (15 тис.) було використано на потреби формування консульства. А вже 18 травня голови Народного Секретаріату і міністр закордонних справ БНР Я. Воронка делегував відповідним дорученням Р. Скірмунта для проведення переговорів щодо встановлення „правильних

[67] А. Смалянчук, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю,* с. 427.
[68] Див.: А. Кукса, *Украинская дипломатия начиналась в Беларуси*.
[69] ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 198, арк. 8.
[70] Див.: І. Матяш, *Українська консульська служба як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії (1917–1923 рр.)*, Київ 2016, с. 144–146.
[71] ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 198, арк. 8.

і приязних" відносин між БНР і Українською Державою[72]. Щойно обраний головою уряду БНР Р. Скірмунт вирушив до Києва як Надзвичайний Посол Білорусі при Уряді Української Держави, не завершивши формування персонального складу свого кабінету[73]. Як зауважив дослідник життя та діяльності Скірмунта проф. А. Смалянчук, очевидно, посланець розраховував повернутися до Мінська якомога швидше, однак затримався в Києві понад місяць[74]. Можна припустити, що його потреба повернення сприяла прискоренню вирішення питання про призначення консула в Києві.

Найвідповіднішою кандидатурою на посаду консула в Києві нарада членів делегації вважала Павла Тремповича[75]. Він народився 28 травня (за іншими даними — 1 червня) 1888 р. у родині залізничника в Пскові, де Тремповичі опинилися через непримириму з несправедливістю вдачу діда. За участь в Січневому повстанні 1863–1864 рр. його з родиною було вислано з Вільно до Вітебська, а невдовзі — за участь у демонстрації проти відібрання у католиків костьолу — за межі Північно-Західного краю, до Пскова[76]. Виховували Павла в любові до національних звичаїв та спокійного й працьовитого білоруського народу. В помешканні діда постійно знаходили притулок селяни-втікачі, що шукали працю й заробіток.

Середню освіту П. Тремпович отримав у Псковському Сергіївському реальному училищі, яке закінчив 1 червня 1907 р.[77] По тому навчався в додатковому класі цього училища, брав участь у революційних гуртках, а перед закінчення навчання вступив до партії соціалістів-революціонерів. Прагнення бути серед народу й вести культурну національну працю зумовило його шлях в медицину. 1908 р. він вступив до Психоневрологічного інституту при Петербурзькому університеті. Але через неодноразові арешти за участь у політичних демонстраціях через два роки був змушений виїхати до Мюнхена.

Спроба продовжити навчання на факультеті медицини Мюнхенського університету без досконалого знання мови й засобів для існування не мала успіху. Вибір навчального закладу зупинився на Університеті св. Володимира в Києві. У вересні 1910 р. П. Тремпович став студентом історико-філологічного факультету університету, а вже 15 вересня подав заяву про переведення його на медичний факультет. Відтак отримав можливість здобувати медичну кваліфікацію[78]. З початком світової війни юнак опинився на Південно-Західному фронті. Впродовж серпня 1914 р. — грудня 1916 р. працював молодшим ординатором Київського шпиталю, набуваючи практичного

[72] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 191.
[73] А. Смалянчук, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю,* с. 430.
[74] Ibidem.
[75] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 111.
[76] Див.: Н. Васілеўская, *Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча*, „Спадчына", 1998, № 2.
[77] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 90435, арк. 8.
[78] Ibidem, арк. 11.

досвіду в хірургії. Державні іспити перед Медичною комісією при Університеті св. Володимира йому вдалося скласти лише в березні–травні 1917 р.[79]

Уже з дипломом лікаря Тремпович отримав посаду в хірургічному відділі Київського залізничного шпиталю, згодом — Першого шпиталю Всеросійського земського союзу, який очолював Ф. Бурчак. Тут Тремпович пройшов шлях від ординатора до головного лікаря. Лютневу революцію він зустрів у Києві: одразу поновив контакти з білоруськими організаціями, проводив агітаційну й просвітницьку працю.

Очікуючи рішення Народного Секретаріату БНР щодо призначення консула, білоруська делегація пробувала в нових умовах досягти визнання незалежності республіки. Спершу нею було подано до українського уряду заяву про набуття БНР статусу незалежної держави. Інформацію про це оголосив 23 травня на першому засіданні мирних переговорів Української Держави і Російської Радянської Республіки керівник української делегації Сергій Шелухин, зауважуючи, що тим самим авторами заяви виявлено бажання, „щоби їх при цих переговорах не уважали за членів Російської Держави"[80].

Водночас, отримавши 21 травня повноваження на ведення переговорів та підписання договорів про кордони БНР і Російської Радянської Республіки, про білорусько-російське поштове, дорожнє, тарифне і митне регулювання[81], А. Цвікевич 30 травня відвідав російську мирну делегацію та вручив очільнику делегації Х. Раковському ноту про оголошення незалежності БНР і необхідності визнання її російським урядом[82]. Йшлося також про бажання її секретаріату укласти угоду з більшовицькою Росією про державні кордони[83] та сподівання на підтримку російською делегацією білоруської сторони в суперечках із українською стороною щодо державного кордону. Однак російська сторона оцінювала міжнародно-правовий статус БНР як „не передбачений жодним міжнародним трактатом"[84], а свою втрату контролю над білоруською територією вважала тимчасовою через військові дії. З таких позицій спілкувався з Цвікевичем і Раковський, коли білоруський представник виклав пропозицію Народного Секретаріату БНР щодо визнання російсько-білоруського державного кордону та встановлення дипломатичних і торгових відносин[85]. Позитивної відповіді керівник делегації очікувано не отримав[86].

---

79 Ibidem, арк. 2, 4.

80 *Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів.* Уклад.: О. І. Лупандін, І. В. Раллє, Л. В. Яковлєва. Київ – Нью – Йорк – Філадельфія 1999, с. 36.

81 НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 191.

82 Ibidem, спр. 19, арк. 229.

83 М. В. Довнар-Запольский, *История Белорусии*…, с. 558.

84 *Мирні переговори*…, с. 212.

85 НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 19, арк. 229.

86 *Белорусская делегация*, „Киевская мысль", 1918, № 90, 31(18) мая, с. 1.

Консул БНР Павел Трempович

10 червня 1918 р. газета „Белорусское эхо" повідомила про очікуване призначення лікаря П. Трempовича консулом БНР у Києві із зауваженням про те, що досі „обов'язки консула" виконувала Білоруська торговельна палата[87]. Рішення про надання повноважень Трempовичу як представнику уряду БНР із правами генерального консула в Києві та дипломатичного представника при міністрі закордонних справ Української Держави Народний Секретаріат БНР ухвалив 15 червня 1918 р.[88]. Генеральне консульство БНР у Києві офіційно засновувалося з 16 червня 1918 р.[89] Народний Секретаріат БНР авансував на організацію його роботи 21 тис. рублів на три місяці з умовою оплати оренди приміщення на рік. Завдання консульської установи полягали в реєстрації білоруських громадян, які перебували на українській території, видаванні відповідних документів та захисті їх інтересів і законних прав, сприянні в поверненні на батьківщину. Штатним розписом передбачалося для такої роботи посади генерального консула, управителя канцелярії, паспортиста, машиністки, служителя, кур'єра[90]. До офіційного вступу на посаду генерального консула виконання його обов'язків покладалося на управителя канцелярії О. Модзалевського[91].

Генеральне консульство БНР розташувалося в Києві в будинку № 42 на вулиці Фундуклеївській. Його робота розпочалася з організації реєстрації білоруських громадян. За підрахунками Трempовича, на території України мешкало близько 100 000 білорусів[92]. Консул мав скласти акти та пронумерувати платні бланки консульства разом із керівниками білоруських урядових організацій у Києві та надіслати оригінали актів у Мінськ[93]. За рахунок консульського мита (зокрема за видавання та візування паспортів) планувалося отримання прибутку не менше 250 тис. руб. на рік, який би скеровувався на поповнення казни БНР[94].

Затвердження гетьманом 2 липня 1918 р. Закону про громадянство Української Держави додало консульству роботи, оскільки білоруським громадянам автоматично надавалося право прийняти громадянство Української Держави або відмовитися від нього шляхом подання заяви про це місцевому старості впродовж місяця від дня одержання закону на місцях. Потреба в отриманні національних документів зумовлювалася ще й правилами от-

87 ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 8, арк. 21; „Белорусское эхо", 1918, 10 июня (28 мая), № 3, с. 1.
88 НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 118.
89 Ibidem, арк. 104–104 зв.
90 Ibidem, арк. 105.
91 Ibidem, арк. 78.
92 НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 104.
93 Ibidem, арк. 78.
94 Ibidem, арк. 104.

римання перепусток МЗС Української Держави для виїзду за її межі. Для отримання таких перепусток українські громадяни мали подавати закордонні паспорти, а піддані інших країн — відповідні національні документи[95].

На посвідченнях осіб, які автоматично не приймали українського громадянства до отримання ними національного паспорту ставився штамп, який засвідчував належність до білоруського громадянства. Тремпович у зв'язку з цим порушив перед МЗС Української Держави клопотання про те, щоб особи, які мали білоруські посвідчення, вважалися іноземними підданими. Проте заяву про відмову від українського громадянства подала мізерна кількість осіб. Ставлення білорусів до реалізації норм закону пояснювалося, як інертністю та незнанням норм, так і небажанням платити консульський збір за подання заяви.

Додаткове фінансування в розмірі 5 000 руб було виділено консульству на „справу пропаганди" — утримання газети „Белорусскае эхо". Генконсул мав також домовитись з українським урядом про грошову позику розміром до 5 млн. руб. та отримати ці гроші для передачі Народному Секретаріату БНР[96]. Завдання політичного характеру полягало в налагодженні контактів з представниками інших країн у Києві, насамперед Німецької імперії задля переговорів про визнання незалежності БНР. Однак, грамоту з повноваженнями на ведення переговорів із українською стороною, укладання угод з питань товарообміну, організацію залізничного сполучення, поштового і телеграфного зв'язку між Українською Державою і БНР[97], Тремпович отримав більше ніж через місяць після рішення уряду.

З поширенням інформації про призначення консула активізувалася білоруська громада щодо легалізації Білоруської національної біженецької організації. Вона була визнана в травні біженецьким Департаментом з правом брати участь у біженських нарадах і навіть отримала аванс у сумі 5000 руб. на задоволення перших потреб[98]. Однак визнання не було підтверджено відповідним актом. 11 червня відбулася нарада представників білоруської громади для офіційного оформлення Центрального білоруського комітету допомоги жертвам війни. Нарада вирішила створити комітет, розробити його кошторис і подати до Біженецького Департаменту МВС Української Держави на затвердження. До складу комітету увійшли П. Тремпович і М. Довнар-Запольський[99]. Планувалося в разі отримання дозволу українського уряду найближчим часом скликати з'їзд біженців-білорусів. Цей напрям роботи потребував допомоги консула.

---

95 От министерства иностранных дел, „Киевская мысль", 1918, № 135, 15(2) августа, с. 1.
96 НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 122.
97 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 286, арк. 1.
98 Ibidem, ф. 1216, оп. 3, спр. 32, арк. 1а–1б.
99 Ibidem, арк. 2.

21 липня 1918 р. Народний Секретаріат БНР розширив повноваження П. Тремповича, надавши йому права надзвичайного посланника при уряді Всевеликого Війська Донського з метою встановлення економічних і дружніх зв'язків[100]. Перебування білоруського представника в Києві передбачалося використати для встановлення контактів також з кубанською делегацією, яка з кінця травня вела переговори з Українською Державою, шукаючи підтримки в боротьбі проти більшовиків. Грамоти, що визначали зміст його повноважень в УНР та Всевеликому Війську Донському були датовані 22 липня 1918 р. Генконсулові надавалося право вести всі переговори відповідно до звання і становища, заключати угоди з обміну товарами і продуктами промисловості між БНР і Українською Державою та БНР і Всевеликим Військом Донським, встановлювати залізничні зносини, поштовий і телеграфний зв'язок між Українською Державою і БНР. Крім того, він та підлеглі йому співробітники, мали захищати права та інтереси білоруських громадян на території Української Держави і Всевеликого Війська Донського. З цією метою П. Тремповичу дозволялося від імені білоруського народу відповідно до норм міжнародного законодавства контактувати з усіма органами влади нових державних утворень.

Нові повноваження спонукали П. Тремповича активізувати зусилля щодо встановлення контакту з представництвом Дону. Він звернувся до О. Черячукина з нотою про визнання урядом Всевеликого Війська Донського незалежності БНР, яка містила запевнення, що „уряд Білоруської Народної Республіки з почуттям глибокої поваги ставиться до уряду Всевеликого Війська Донського і визнає його повноважним державним органом Області Війська Донського, що виражає волю та бажання його населення"[101].

Меморандум про визнання БНР білоруські представники БНР намагалися вручити й керівникові делегації РСФРР на мирних переговорах Х. Раковському. Сподіваючись, що компроміс із більшовиками міг би сприяти збереженню цілісності БНР[102], вони прагнули обговорити й питання визначення кордонів між БНР і РСФРР та можливість федерації Білорусі з більшовицькою Росією[103]. Однак Раковський меморандум не прийняв[104].

Консульство в Одесі

Окрім Києва, створення білоруського консульства планувалося в Одесі. Тут діяв об'єднаний Виконком білоруської ради, що базувався в будинку № 2 на Тираспольській вул. Після проголошення БНР місцева білорусь-

[100] Ibidem, арк. 119.
[101] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 265.
[102] *Собственноручные показания А. И. Луцкевича. 30 октября 1939 г.* Публ. В. Н. Михнюк, Н. М. Климовича, А. Н. Гесь, „Неман", 1995, № 1, с. 139.
[103] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 153.
[104] „Одесский листок", 1918, 11 липня (28 червня), № 139.

ка громада створила Білоруський національний комісаріат, пріоритетним завданням якого задекларувала захист інтересів білорусів, що проживали в Одесі та окрузі. Це були переважно біженці та демобілізовані з Румунського фронту вояки.

Ініціатива створення комісаріату належала заснованій відповідно до рішення З'їзду воїнів-білорусів Румунського фронту, що відбувся 1–7 грудня 1917 р. в Одесі, Білоруській військовій раді та організації „Гай"[105]. До складу ради входили С. Некрашевич (голова), А. Балицький, Р. Козел, П. Ільюченок, А. Адамович, І. Волчек. Головним завданням новоствореного органу було визначено розвиток у військах білоруського руху, підтримка білоруських організацій та формування білоруських підрозділів[106]. Особливим авторитетом серед білоруських вояків користувалися Степан Некрашевич та Антон Балицький.

С. Некрашевич належав до відомого з XVII ст. роду Некрашевичей герба „Любич", що походив зі Слуцького князівства. Після закінчення Паневезької вчительської семінарії (1903) вчителював у Ковненській та Віленській губ., вступив до Віленського вчительського інституту, по закінченню якого в 1913 р. отримав призначення на посаду вчителя в школі м. Дагоза Двинського пов. Вітебської губ. з початком Першої світової війни опинився на Румунському фронті, відтак потрапив до Одеси[107].

Схожі шляхи привели на Південь України Антона Балицького. Уродженець Гродненщини та виходець із селянської родини, він закінчив Свіслоцьку учительську семінарію (1910) та Вітебський учительський інститут (1916) й одразу потрапив на Румунський фронт[108].

Члени Білоруської військової ради майже в повному складі склали штат Білоруського національного комісаріату в Одесі. Структура комісаріату включала посади комісара та його помічника, уповноваженого з військових справ, службовця з особливих доручень і секретаря. Першим комісаром було обрано Є. Трофимова, якого згодом змінив Некрашевич, помічником і уповноваженим з національних справ — Балицького. Службовцем з особливих доручень став Ільюченок, секретарем — Л. Таукач, уповноваженими з військових справ — полковник О. Пекарський[109], з культурно-просвітницької роботи — Некрашевич, з евакуації білоруських біженців — П. Гудінь[110].

105 Див.: Н. Щавлинский, *Белорусские организации в Одессе на первоначальном єтапе своїй деятельности (конец 1917 – начало 1918),* [в:] Сборник научных трудов сотрудников кафедры „История, мировая и отечественная культура", под ред. В. Бажанова, Д. Хромченка., Минск 2012, с. 24.

106 Ibidem.

107 Див.: *Возвращенные имена: Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий.* Сост. и авт. предисл. Н. В. Токарев; под ред. А. С. Махнача, Минск 1992, с. 79–80.

108 Ibidem, с. 20.

109 НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 17.

110 Ibidem, спр. 6, арк. 16–17.

Штаб-квартира громадської організації, яка претендувала на виконання консульських функцій, розташували в будинку № 20 на вулиці Тираспільській[111]. Вона розпочала свою напівофіційну діяльність раніше, ніж до Києва прибув генеральний консул БНР із дипломатичними повноваженнями.

Попри відсутність офіційного звернення уряду БНР до української влади 4 квітня 1918 р. комісаріат погодив із Головним українським комісаром Одеського округу С. Комірним питання про право на тимчасове виконання обов'язків білоруського консульства в Одеському окрузі[112]. Комісаріат мав провести реєстрацію білоруських громадян і видати їм відповідні посвідчення для повернення на батьківщину, опікуватися потребами білоруських біженців та демобілізованих вояків-білорусів, що поверталися з Румунського фронту й мали прибути на батьківщину, за задумом білоруського представництва, з усвідомленням свого білоруського громадянства. Йшлося про захист інтересів білоруських громадян також у Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Мелітополі та інших південних містах. Для організації реєстрації білорусів в округах відряджалися члени комісаріату до Херсона та Миколаєва. Маючи обмежені матеріальні можливості, комісаріат порушив перед українською владою питання про надання фінансової допомоги для налагодження роботи в розмірі 50 000 руб. та створення Білоруського етапно-концентраційного пункту.

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського своєрідне підтвердження консульських функцій комісаріату надав керівник білоруської делегації в справах переговорів БНР із Українською Державою А. Цвікевич. Листом на бланку делегації 23 травня 1918 р. він уповноважив комісаріат „до призначення консула БНР в Одесу" продовжити реєстрацію білоруських громадян, видавати їм посвідчення на право в'їзду в БНР, візи, свідоцтва про народження, одруження та смерть та інші необхідні документи; захищати інтереси білоруських біженців і демобілізованих військовиків; виконувати нотаріальні функції (завіряти договори, складати описи майна); приймати на зберігання гроші та майно білорусів. Відправляти вантажі з майном, що належало білорусам[113]. При цьому наголошувалося, що комісаріат підпорядковується безпосередньо Народному Секретаріату БНР і надає йому щомісячну звітність[114]. На потреби комісаріату Цвікевич виділив 3 000 руб. Комісаріату надавалося також право вибору консула.

До кінця червня 1918 р. комісаріат зареєстрував 9 504 білорусів, які мешкали в Одесі. Кожен зареєстрований білорус отримував два документи: посвідчення про громадянство і посвідчення на право вільного проїзду на територію БНР. Так зване „проїзне" посвідчення містило фото і штамп ні-

[111] Ibidem, спр. 10, арк. 16.
[112] Ibidem, арк. 103.
[113] Ibidem, арк. 14.
[114] Ibidem, арк. 142.

мецькою мовою на звороті, мало силу нарівні з аналогічними документами, які видавала німецька комендатура, й дозволяло проїжджати пункти контролю без виданої німецькими комендантами перепустки.

Після затвердження гетьманом Скоропадським 2 липня 1918 р. Закону про громадянство Української Держави комісаріат опублікував у місцевій пресі[115] роз'яснення щодо послідовності дій для осіб, які не бажали набувати українського громадянства, й підготував бланки відмови для тих, хто мав намір це зробити. Через генерального консула в Києві Трємповича перед МЗС Української Держави було порушено клопотання про те, щоб особи, які мали білоруські посвідчення, вважалися іноземними підданими. Проте з майже 10 000 осіб, зареєстрованих у комісаріаті, лише 48 подали заяву про відмову від українського громадянства.

З метою створення білоруського етапно-концентраційного пункту комісаріат скерував його штатний розпис на затвердження українській владі. Для підготовки „майбутньої білоруської армії" було засновано караульний батальйон та раду при комісаріаті, котра репрезентувала все білоруське населення Одеси й щотижнево проводила засідання. За погодженням із Одеською міською управою розпочалися підготовчі роботи з організації білоруських шкіл для біженців та білорусів, які виявили бажання навчатися рідною мовою. Першою планувалося відкрити приватну білоруську змішану гімназію з викладанням російською мовою предметів, передбачених навчальними планами гімназій в Українській Державі, та включенням до навчальних планів білорусознавчих предметів. З метою підготовки вчителів до викладання таких предметів кілька членів одеської білоруської вчительської спілки мали виїзхати на навчання до Мінська.

Національному культурному вихованню білорусів мали також слугувати вистави білоруською мовою. Перша така благодійна вистава відбулася в приміщенні Польського дому (вул. Градоначальственна, 1). Увесь збір від придбаних квитків надійшов на користь організації „Гай" на потреби „обездоленого білоруського населення, волею долі закинутого на чужину і відірваного від своїх міст і сіл"[116]. До „майбутньої артистичної діяльності в Білорусі"[117] білоруську творчу молодь навчали в Одеській кіностудії та одеських драматичних школах. Усього пройшло навчання шість студентів.

Комісаріат і рада існували переважно на приватні пожертви й систематично зверталися до української і білоруської влади за позичками. Натомість виділені на реевакуацію кошти (отаман Одеси В. Мустафін отримав на потреби біженців понад 352 тис. руб., отаман Миколаєва Е. Л. де-Бон-

[115] От белорусского консульства, „Одесские новости". 1918, № 10813, 10 октября (27 сентября), с. 3.
[116] *Белорусский спектакль*, „Одесский листок", 17(4) марта, № 46, с. 4.
[117] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 103 зв.

ді — 68 тис. руб.)[118] не було можливості реалізувати через страйки залізничників. Після призначення генеральним консулом БНР у Києві Тремповича Білоруський національний комісаріат в Одесі 1 липня 1918 р. подав йому звіт про діяльність з метою отримати за його посередництва 10 000 руб. від Народного Секретаріату БНР[119].

22 липня Народний Секретаріат БНР на своєму засідання, розглядаючи питання фінансового забезпечення Генерального консульства БНР у Києві, дозволив Тремповичу надати позичку Білоруському національному комісаріату в Одесі з умовою повернення грошей після затвердження повноважень консула українською стороною[120]. Київський консул одразу видав Балицькому 5 000 руб.

25 липня комісаріат очолив С. Некрашевич, але питання про призначення консула залишалося відкритим. Претендентами на виконання консульських обов'язків були Некрашевич, Балицький та звільнений зі своєї посади голова Вітебської земської управи М. Карташов. Останній мав сумнівну репутацію через участь у махінаціях із продажем шкіри для пошиття чобіт та іншої амуніції для армії у 1916 р.: із куплених 220 пудів для армії було використано лише 12[121]. Вибори відбулися 10 серпня 1918 р.

Голова Народного секретаріату міжнародних справ БНР звернувся з питання підтвердження повноважень Некрашевича як консула БНР в Українській Державі безпосередньо до Одеського міського отамана генерала В. Мустафіна та просив забезпечити білоруському представнику, його сім'ї та всім особам, що перебувають у його розпорядженні недоторканність особи, помешкання, „вільності і таємності кореспонденції"[122]. Мустафін звернувся за роз'ясненням до міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба, чи належить це звернення до виконання. МЗС Української Держави втім указало на відсутність аналогічного звернення в відомстві, уповноваженому на визнання консулів зарубіжних держав, та порушення процедури, що за офіційною версією, стало на перешкоді підтвердження виконання консульських функцій Некрашевичем[123].

---

118 Л. М. Жванко, Ю. І. Стрілець, *Політика Української Держави щодо соціального захисту біженців першої світової війни (квітень — грудень 1918 р.)*, „Сторінки історії: Зб. наук. праць", 2012, вип. 34, с. 56.

119 НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 103 зв.

120 Ibidem, арк. 78.

121 М. Калашников, *Проворованная война. Как коррупция уничтожила Россию в Первой мировой и как мы сейчас вернулись в „новый 1915-й"*, [online] http://kprf-kchr.ru/?q=book/export/html/6584, [доступ: 24.12.2016].

122 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 18.

123 Ibidem, арк. 22.

Білоруська торгова палата: труднощі організації

А в Києві у помешканні Г. Базаревича на вулиці Троїцькій (нині — пров. Рильський), буд. 4, кв. 1 продовжувала діяльність БТП. Щоб зацікавити українську сторону стабільним товарообміном, вона подавала пропозиції щодо можливості надання Україні дров, дощок, шахтного кріплення, шпал, дерев'яних колод, дьогтю, скипидару, грибів, смоли, вугілля, сірників, скла та інших необхідних українцям товарів[124]. Цих товарів потребували цукрові заводи П. Харитоненка, полтавські кооперативи „Хлібороб", „Хуторянин", Харківська міська продовольча управа, Гірничопромисловий вугільний район, Слов'яносербське земство та інші установи через брак кріпильного лісу та взагалі лісових матеріалів[125]. Однак відсутність вагонів, особливо платформ на Лібаво-Роменській залізниці, що перебувала в розпорядженні німецьких властей, істотна перешкоджала організації товарообміну[126]. Крім того, приватні компанії почали надто високо піднімати ціни (до 500–600%) [127], а за сприяння „білоруських більшовицьких організацій, що тулилися в Києві", до БНР відправлялися товари без офіційного дозволу[128].

Збереглися відомості про обсяги товарів (в пудах), які надійшли з 1 серпня 1918 р. з Білорусі до українських міст: 1 422138 п. обробленого лісу та дров, 1 740 п. скипидару, 5 047 п. деревного вугілля, 6 050 п. дьогтю та 1 920 ящиків сірників[129]. Від Української Держави БТП очікувала отримати цукру — 300 тис. п., тютюну — 10 тис. п., солі — 250 тис. п., соди кальцинованої та каустичної — 100 та 10 тис. п. відповідно[130]. Стимулом для активізації діяльності БТП стала постанова Народного Секретаріату БНР від 5 серпня 1918 р., згідно з якою палата отримувала право самостійно шукати та залучати джерела фінансування для своєї діяльності, встановлювати відносини з банками й укладати угоди купівлі-продажу з українськими організаціями[131]. А постановою від 30 серпня відповідне доручення щодо укладання угод з товариствами і окремими особами отримали голова Центральної БТП П. Кречевський та члени її президії Е. Обронпальський і Т. Верниковський[132].

За посередництвом БТП товарообмін між українськими і білоруськими виробниками мав налагодити консул. Невдовзі її діяльність перемістилася

124 Ibidem, арк. 31.
125 Ibidem, арк. 32.
126 Ibidem, арк. 32–32 зв.
127 Ibidem, ф. 1118, оп. 1, спр. 9, арк. 13.
128 Ibidem.
129 Ibidem, арк. 50.
130 Ibidem, арк. 9.
131 Ibidem. Арк. 79.
132 НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 24, арк. 61.

в приміщення консульства[133]. Згідно з постановою Народного Секретаріату БНР від 2 липня 1918 р. Тремпович мав організувати вироблення і підписання попередньої угоди щодо організації товарообміну разом з очільником БТП Довнар-Запольським[134]. БНР прагнула якомога швидшого встановлення з Українською Державою економічних стосунків. Підготовка офіційного договору про товарообмін склала надзвичайно важливий напрямок роботи консульства.

Білоруська сторона передбачала, що така угода діятиме до моменту підписання сталого торговельного договору. Конкретні пропозиції щодо поставляння дров, сірників, скляних виробів та запити на отримання мила, тютюну, цвяхів, солі заліза, соди та шкіри, сільськогосподарського приладдя було сформульовано 12 липня 1918 р. Планувалося укласти торговельні угоди на суму 10 млн. руб. на рік[135]. Білоруський уряд усвідомлював необхідність погодження питань товарообміну з Україною із німецькою окупаційною владою, яка вимагала точної реєстрації товарів під контролем німецької сторони та еквівалентності експортованих та імпортованих товарів[136]. На українсько-білоруському пomежжі (в Мозирі, Лунинці, Речиці, Гомелі) планувалося організувати реєстраційні пункти з обліку товарів, що ввозилися в Білорусь з України, а в Полоцьку й Орші — для обліку транзитних товарів.

Зрештою БТП отримала офіційний дозвіл на відправку транспортів з цукром і хлібом в обмін на ліс. Упродовж 25 червня по 25 серпня 1918 р. загальна вартість вивезеного в Українську Державу лісу склала 4 962204, 3 марок[137]. Нові закуплені українською стороною лісові матеріали в Білорусі підлягали терміновому вивезенню в Україну в обмін на партії цукру. Вивезення гальмувалося через нестачу вагонів і відкритих платформ. З великим труднощами палаті вдалося отримати від німецької влади наряд на перших 220 вагонів із завдатком вагони 20% покупної вартості товару з умовою, що завдаток залишатиметься сталим, поки українське міністерство шляхів сполучення не встановить певну форму налагодження таких стосунків. Обмежена кількість вагонів могла забезпечити лише перевезення десятої частини товарів. Прохання БТП до міністра полягало в налагодженні порядку обміну вагонів, за яким заміна вагонів, що прибували в Україну із окупованих ділянок Лібаво-Роменської, Польської і Ризько-Орловської доріг поверталася туди або хоча б на прикордонну станцію, а порожні вагони передавалися в кількості, яка б відповідала тій, що при-

133 ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 8, арк. 21.
134 НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 136.
135 Ibidem, арк. 104.
136 ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 9, арк. 14.
137 Ibidem, арк. 16.

була[138]. Німецька окупаційна влада, не маючи достатньо рухомого складу і не маючи впевненості в вагонообміні, призупинила видачу палаті нарядів на товарні вагони. Через труднощі організації товарообміну українські міністерства призупинили відправлення до Білорусі цукру, солі і взагалі всіх продуктів першої необхідності до прибуття білоруських товарів. Це спричинило великі збитки для обох сторін.

Для підписання торгівельного договору з українським урядом, згідно з яким всі товари і вантажі (в тому числі продовольство) мали відправлятися в Білорусь лише за безумовною реєстрацією в БТП до Києва прибула делегація БНР у складі секретаря у справах торгівлі та промисловості Ф. Верниковського, Голови Центральної БТП П. Карчевського та члена палати Е. Обронпальського[139]. Білоруські делегати пропонували реєструвати також українські товари, а товарообмін здійснювати за згодою з німецькою владою, яка б гарантувала охорону від реквізицій[140]. Керівник делегації також відвідав МЗС Української Держави, зустрівся з очільниками української і російської делегацій на мирних переговорах С. Шелухиним і Х. Раковським „для переговорів про політичний устрій Білорусі"[141]. Він не приховував, що окупаційна влада в БНР утримується від визнання незалежності Білорусі, хоч не втручається в питання торгівлі, промисловості, освіти, допомоги біженцям.

Разом із членами правління БТП Ф. Бурчаком, Г. Базаревичем та І. Куриловичем Верниковський і Кречевський звернулися до департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства торгу і промисловості Української Держави щодо підтвердження зобов'язань з обміну українського цукру на білоруські товари, вартістю 4 млн. руб., висунутих уповноваженим могилівських організацій Л. Годзишеським[142]. Доручення на вивезення з Києва в Білорусь цукру той отримав від продовольчого відділу Могилівської міської управи, Союзу кооперативів Могилівської губ., Споживчого товариства при союзі домовласників Могилива, Кооперативу союзу земельних власників Могилівської губ., Споживчого товариства професійного союзу „Рабочий" та Могилівського земського товариства споживачів. В обмін на цукор як представник цих організацій Годзишеський зобов'язувався доставити в Україну кріпильний ліс, будівельні лісові матеріали, дрова, сірники, скипидар, смолу, дьоготь, льон, скло та інші товари, вироблені в Білорусі[143]. В разі невиконання взятих зобов'язань дозвіл на вивіз цукру підлягав анулюванню.

138 Ibidem, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 14.
139 *Белорусская делегація в Киеве*, „Киевская мысль", 1918, 10 сентября (28 августа), № 158, с. 1.
140 Ibidem.
141 Ibidem.
142 ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 8, арк. 21 — 21 зв.
143 Ibidem, арк. 22.

Проте Українська Держава не могла повністю задовольнити потреби БНР щодо експортування потрібних товарів[144]. Керівник БТП Довнар-Запольський згодом констатував, що „генеральної угоди палаті укласти не вдалося, хоч кілька сепаратних угод із українським міністерством торгівлі і промисловості було укладено”[145].

Надзвичайна білоруська делегація

19 вересня 1918 р. до Києва прибула чергова, вже — Надзвичайна — білоруська делегація на чолі з Антоном Луцкевичем[146]. До складу делегації увійшли: Г. Базаревич та Ф. Бурчак, які перебували в Києві, а також Я. Воронка, Аляксандр Капистинський, Антон Овсяник (секретар делегації) та Лявон Леушенко[147]. Основне завдання делегації полягало в поновленні переговорів щодо офіційного визнання Українською Державою незалежності БНР, встановлення кордонів між Українською Державою і БНР та економічно-політичних відносинах між ними і підписання відповідних договорів[148]. В уповноважувальній грамоті делегації формулювання „економічно-політичні відносини” було не випадковим. Ключове завдання делегації полягало в отриманні фінансової позики та з'ясуванні можливості формування білоруських військових частин на території Української Держави.

За день до прибуття делегації до МЗС Української Держави від уряду БНР надійшло звернення, яке містило оцінку підписаного 27 серпня 1918 р. у Берліні „Російсько-німецького додаткового договору до Мирного договору між Росією з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною — з іншого”, що передбачав серед іншого встановлення демаркаційних ліній з нейтральними зонами між російськими та німецькими військами.

Протест білорусів зумовило зобов'язання Німеччина поступитися більшовикам усією територією на схід від Березини. Прагнення повернути землі, історично, економічно та культурно-національно невідривні від решти території Білорусі декларувалося в зверненні до „всього цивілізованого світу”[149]. 23 вересня представники делегації (А. Луцкевич, Й. Воронко, А. Овсяннік, Г. Базаревич) вручили Раковському як офіційному представнику РСФРР декларацію протесту Ради БНР з цього приводу. Цю декларацію було передано й іншим іноземним представникам у Києві. Про отримання акту в жовтні 1918 р. згадував зокрема посол Фінляндії Г. Гуммерус. У спогадах фінського представника міститься ще одна заувага щодо вза-

[144] ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 3.
[145] М. В. Довнар-Запольский, *История Белоруссии*…, с. 565.
[146] НАРБ, ф. 325, оп.1, спр. 24, арк. 44,44 зв.
[147] ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 286, арк. 3.
[148] Ibidem.
[149] Ibidem, спр. 139, арк. 15–15 зв.

ємин Української Держави та БНР: „Білоруська делегація благала Скоропадського про допомогу і висловлювала надію свого народу на приєднання до України. Можна легко уявити собі гордість Гетьмана та його міністрів за це визнання могутності України, на підтримку і допомогу якої сподівалася слабша Білорусь”[150].

В київській пресі також з'явилися повідомлення про можливе приєднання Білорусі до Української Держави[151]. Йшлося про прийняття гетьманом делегації могилівського союзу земельних власників у складі В. Василевського, А. Муромцева, барона В. Корфа і Є. Ольденбурга, які звернулися до гетьмана з клопотанням про прийняття Білорусі під владу Української Держави[152]. Ці діячі не мали відношення до Могилівського білоруського комітету, який діяв у зайнятому німецькому військами Могильові, але шукали порятунку в Києві від більшовицької влади, скориставшись офіційним перебуванням там білоруських представників. Білоруські представники в Києві заявили, що таке може статися лише після визнання Україною незалежності БНР. У цьому делегація отримала запевнення від українського уряду. Однак, за зауваженням професора А. Смаленчука, питання білорусько-української унії під час офіційних зустрічей не ставилося[153]. Білоруський політикум не мав з цього питання одностайності: висунуту В. Ластовським ідею білорусько-української федерації заперечував А. Луцкевич, але загалом Мінськ розраховував на підтримку Києва[154].

3 жовтня під керівництвом міністра торгу і промисловості С. Бородаєвського відбулася нарада міжвідомчої комісії з розгляду конкретних пропозицій товарообміну між Україною і зарубіжними державами, яка визнала „зав'язання торговельних зносин” з БТП доцільними. Щодо висновку, чи відповідають вони інтересам Української Держави з боку політичного міністерство торгу і промисловості звернулося до МЗС 10 жовтня 1918 р[155]. Відповідь МЗС Української Держави за підписом І. Красковського (на той час радника міністра) була мало очікуваною. Йшлося про те, що такі зносини дуже бажані. Але Київська білоруська торговельна палата в її сучасному складі, яка взагалі складається з осіб, досі не відомих в Білоруському Національно-громадянському русі, не дає певності, що її діяльність з боку політичного може відповідати інтересам України, навпаки в Міністерстві Закордонних Справ маються відомості про шкодливі наслідки діяльності Київської білоруської торговельної палати сучасного складу і тому до ре-

[150] Г. Гуммерус, *Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві*, Київ 1997, с. 97.
[151] *Украина и Белоруссия*, „Киевская мысль”, 1918, № 187, 16(3) октября, с. 2.
[152] *Прием у гетьмана,* „Киевская мысль”, 1918, № 176, 4 октября (22 сентября), с. 1.
[153] А. Смалянчук, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю*, с. 427.
[154] Ibidem.
[155] ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 20.

організації її зав'язання торговельних зносин з нею з боку політичного не бажано і некорисно»[156]. Сформована в урядових колах Української Держави через виявлення численних фактів необгрунтованого завищення ціни на товари і перешкод у їх доставлянні офіційна думка шкодила репутації БТП і вимагала її реорганізації.

Зміна керівника консульської установи

В день засідання міжвідомчої комісії, 3 жовтня 1918 р, прохання про „призупинення" консульських повноважень та повернення „вірчої грамоти", подав до МЗС Української Держави Тремпович, мотивуючи отриманням нового призначення від уряду БНР. Бажання припинити виконання консульських обов'язків у Києві було на перший погляд неочікуваним. Версія про звільнення через відмову прийняти українське громадянство, висунута в білоруській історіографії, не видається переконливою[157]. Підставу для припущень про бажання Тремповича залишити посаду через непорозуміння з керівництвом дає датована 17 вересня 1918 р. грамота Народного Секретаріату БНР з наданням повноважень Г. Базаревичу як представнику уряду БНР і генеральному консулу в Києві та дипломатичному представнику при міністрі закордонних справ Української Держави[158].

Очевидно, не випадково в цей самий день виїхала до Києва і Надзвичайна білоруська делегація на чолі з А. Луцкевичем. Ймовірно, скориставшись другою грамотою, яка уповноважувала його на встановлення контактів із Доном, Тремпович виїхав у Ростов-на-Дону і Новочеркаськ, де зайнявся приватною лікарською практикою і допомогою білорусам-біженцям[159]. До призначення нового консула порядкувати в консульстві знову залишився управляти справами О. Модзолевський[160].

Ще одне звернення білорусів від 7 жовтня 1918 р. торкалося питання допомоги української сторони в боротьбі білорусів з більшовиками. Йшлося про сприяння їхнім переговорам із німецькими військами про залишення їх у межах Білорусі як єдиної сили, здатної стримати „навалу більшовиків ззовні"[161]. Навала більшовиків на Білорусь загрожувала й

---

[156] Ibidem, арк. 21.

[157] Таке припущення належить авторці біографічного нарису про П. Тремповича Н. Василевській. Вона дослідила також, що в 1920-х рр. Тремпович займався науково-педагогічною роботою. 9 липня 1930 р. його арештували більшовики й засудили як учасника контрреволюційного Союза визволення Білорусі 10 квітня 1931 р. до 5 років заслання. Покарання відбував у Астрахані. Після Другої світової війни працював у Могилів-Подольському шпиталі, викладав на кафедрі хірургії Вінницького медичного інституту. Помер 3 січня 1956 р. Похований у Києві на Лук'янівському кладовищі.

[158] ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 286, арк. 2.

[159] Див.: Н. Васілеўская, *Жыцьцёвы шлях Паўла Трамповіча…*

[160] ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 8.

[161] Ibidem, арк. 33.

Україні, тому прохання концентрувалося на підтриманні клопотання перед німецькою адміністрацією. 9 жовтня 1918 р. в складі делегації відбулися зміни: відкликано Й. Воронка та Л. Леушенка, призначено А. Смолича і Ф. Гриба та включено І. Красковського[162]. А. Смоличу та І. Красковському надавалися повноваження укладати економічні та політичні угоди з українським урядом[163]. Зважаючи на те, що Красковський працював на посаді радника МЗС Української Держави, таке доручення було сумнівним з юридичної точки зору.

Поряд із завданням досягнути визнання Україною незалежності БНР делегації мала повернутися до обговорюваного ще за доби Центральної Ради питання про українсько-білоруський кордон. 26 жовтня 1918 р. Луцкевича, Базаревича і сенатора Савича прийняв виконувач обов'язків міністра закордонних справ О. Палтов. Під час бесіди йшлося про визнання Україною незалежності БНР. Білоруські представники зауважили, що дипломатичні відносини вже фактично встановлено шляхом обміну консульськими представниками та налагодження товарообміну, а невдовзі очікується визнання БНР Німеччиною. О. Палтов розумів це перебільшення, але обіцяв винести питання про визнання Українською Державою БНР на найближче засідання Ради міністрів Української Держави[164].

30 жовтня 1918 р. Народний секретаріат БНР надав повноваження тимчасового керівника Генерального консульства БНР у Києві „з усіма присвоєними йому і витікаючи ми з його становища правами і обов'язками"[165] члену правління БТП Г. Базаревичу. Відповідне звернення з проханням визнати права білоруського представника до офіційного призначеного генерального консула БНР в Києві та сприяти у виконанні доручених йому обов'язків надійшло до МЗС Української Держави[166]. 5 листопада 1918 р. білоруська сторона скерувала до МЗС Української Держави ноту, що містила прохання про сприяння прискоренню вирішення питання про визнання незалежності БНР Радою Міністрів Української Держави[167]. У зв'язку з затримкою вирішення питання про визнання БНР білоруська делегація призупинила переговори вже 6 листопада і демонстративно виїхала в Мінськ[168].

[162] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 17, арк. 3; спр. 30, арк. 6.
[163] Ibidem, арк. 1–2.
[164] Вопрос о прзнании Белоруссии, „Киевская мысль", 1918, № 198, 27(14) октября, с. 3.
[165] ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 29.
[166] Ibidem.
[167] *Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў (1917–1922 гг.)*, Минск 1997, т. 1, с. 70.
[168] *Отъезд белорусской организации*, „Одесские новости", 1918, № 10839, 10 ноября (28 октября), с. 3.

Особлива торгово-економічна комісія

На той час у БНР знову відбулася зміна уряду. 12 листопада після повернення з Києва його очолив, поєднуючи посаду прем'єр-міністра з посадою міністра закордонних справ, Антон Луцкевич[169]. За тиждень, 20 листопада, постановою Ради Народних Міністрів БНР було створено Особливу торгово-економічну комісію — „вищий торгово-економічний орган Білоруського Уряду в Україні"[170] на чолі з А. Цвікевичем. Йому делегувалися права вступити в переговори в Києві з Міністерством торгу та промисловості Української Держави щодо товарообміну з метою відповідного підписання договору на засадах взаємності. В надісланій міністру закордонних справ Д. Дорошенку ноті Луцкевич апелював до зміни міжнародного становища у зв'язку з анулюванням Росією 13 листопада 1918 р. Берестейського миру, що відкривало для Української Держави підстави визнати незалежність БНР і просив винести це питання на чергове засідання Ради міністрів Української Держави[171].

Приїзд комісії до Києва 28 листопада 1918 р. мав завершити тривалий процес підготовки договору. На правах членів комісії до переговорів знову залучалися проф. М. Довнар-Запольський та І. Красковський. Завдання комісії прикладного характеру полягало в порушенні перед українською стороною питання про утворення запасного фонду продуктів першої необхідності для БНР на суму 150 млн. руб.[172] Такі вимоги виконати було не просто, не лише через тотальний німецький контроль за господарською діяльністю в Українській Державі, але й з огляду на неоднозначне ставлення до діяльності БТП.

Усвідомлюючи складність як внутрішнього становища Української Держави, де вже розпочалося антигетьманське повстання, так і геополітичної ситуації загалом у зв'язку з поразкою країн Четверного союзу в війні, наступного дня після приїзду А. Цвікевич наніс візит секретареві іспанського консульства Теодору Мулену. Той мав неофіційне уповноваження на захисту інтересів підданих держав Антанти до прибуття офіційно призначеного консула Франції[173] і перебрав на себе обов'язки дуаєна консульського корпусу. Білоруський представник сподівався на підтримку самопроголошеного дуаєна в налагодженні діалогу з представниками країн Антанти, але отримав від нього пораду їхати до Одеси для розмови з Емілем Енно, який називав себе консулом Франції.

9 грудня 1918 р. делегацію прийняв Скоропадський, запевнив в своїй прихильності та підтвердив фактичне визнання українським урядом незалежності Білорусі. Гетьман обіцяв забезпечити якнайшвидший розгляд Радою

---

[169] НАРБ, ф. 325, оп. 1, спр. 27, арк. 51.

[170] ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 34.

[171] *Архіви БНР*, т. 1, кн. 1, с. 274–275.

[172] ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 9, арк. 96.

[173] *Инструкція Мулену*, „Киевская мысль", 1918, № 226, 28(15) ноября, с. 2.

міністрів Української Держави питання про офіційне визнання незалежності Білорусі й допомоги їй[174]. Крім того, А. Цвікевич отримав принципову згоду на укладання торгово-економічного договору[175].

11 грудня делегація вручила міністру закордонних справ письмове прохання про терміновий розгляд білоруського питання. Наступного дня міністр торгу і промисловості дав згоду на утворення спільної комісії. Розроблення договору про товарообмін покладалося на малу комісію в складі двох представників М. Довнара-Запольського з білоруського боку та К. Красюка — з українського[176]. Текст договору містив положення про права громадян (рівність прав громадян обох країн та відсутність додаткових податків, звільнення від військової служби тощо)[177], умови організації торгівлі (принцип вільного торгу на засадах товарообміну, заборону на перевезення товарів, які не відповідають гігієнічним нормам та заборонені ветеринарною поліцією), судноплавства, транзиту товарів (вільне переміщення товарів на території іншої країни), створення українсько-білоруської змішаної комісії. В частині організації консульських зносин передбачалося право кожної сторони призначати генеральних консулів, консульських та торговельних агентів у всі міста та принципу взаємності щодо надання пільгових прав[178]. Підписаний договір мав вступити в силу до ратифікації, одразу після підписання, та підписання не відбулося через зречення влади гетьманом Павлом Скоропадським і відновлення Української Народної Республіки.

Представництво БНР при Уряді Директорії

Після приходу до влади Директорії представники БНР продовжили перебування в Києві, не полишаючи наміру отримати від українців грошову позику. А. Цвікевич вже у ранзі Надзвичайного і повноважного посла БНР в УНР отримав від Голови РНМ БНР і міністра закордонних справ А. Луцкевича повноваження на клопотання перед українським урядом про позику в 50 млн. руб. зі строком виплат впродовж п'яти років[179]. Напередодні Цвікевич особисто звернувся до уряду Директорії з проханням про надання позики в сумі 20 млн. „нештемпельованих крон" для „поширення і зміцнення державно-національної праці, як на Батьківщині, так і за кордоном і на підтримку усіх національно-політичних партій і громадянських установ на Білорусі"[180]. Міністр закордонних справ Андрій Левицький негайно доручив „виготовити відповідний законопроект для внесення в Раду".

174 ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 40.
175 Ibidem, арк. 36.
176 Ibidem, ф. 1118, оп. 1, спр. 9, арк. 9 зв.
177 Ibidem, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 41.
178 Ibidem.
179 Ibidem, ф. 3696, оп. 2, спр. 301, арк. 1.
180 Ibidem, арк. 2.

Отримання допомоги засвідчувало звернення повноважного представника уряду БНР у Берліні Антона Борика на початку січня 1920 р. до українського колеги з наголошенням того, що білоруський народ зобов'язаний українському, який у найцінніші для Білорусі хвилин надав щиру і безкорисну допомогу — моральну і матеріальну. Які б сили не стали на дорозі України і Білорусі, вони визволяться від „різних фарб" непрошених окупантів і реалізують своє святе право бути господарями на своїй рідній землі[181].

24 вересня 1920 р. із Риги[182] після спілкування з главою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Латвії Володимиром Кедровським, який був членом делегації УНР у Четвертій конференції Балтійських держав (6 с ерпня — 6 вересня 1920 р.), та вересневих перемог об'єднаної української і польської армії над більшовиками (зокрема, в битві на Німані), уряд БНР надіслав вітання з перемогами українського війська Симону Петлюрі, висловив надію на найтіснішу дружбу та взаємопідтримку і повідомив про прибуття А. Цвікевича в ранзі уповноваженого міністра до місця осідку українського уряду[183].

Останні контакти офіційних білоруських представників з урядом УНР зафіксовані в жовтні 1920 р. Головний Отаман військ УНР С. Петлюра із запізненням особисто подякував 28 жовтня телеграмою Голову Ради БНР Петра Кречевського, як за привітання з перемогою, так і за „щиру готовність допомогти в нашій справі"[184]. Міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський підтвердив готовність прийняти пропозицію БНР „щодо нав'язання тісного порозуміння між Білорусією і Україною" та офіційно зустріти в ставці в м. Тарнові А. Цвікевича як посла БНР і обговорити з ним „біжучій пекучі питання першорядної ваги для обох урядів"[185]. Проте і в цій ситуації офіційне визнання не відбулося. Тоді обидві сторони, вимушені залишити рідну землю, ще не знали, що битва на Німані стане останньою великою перемогою української і польської армії в радянсько-польській війні 1920 р.

Таким чином, спроби встановити офіційні міждержавні відносини між БНР і УНР тривали впродовж грудня 1917 р. — жовтня 1920 р. Українська сторона демонструвала підтримку боротьбі за незалежність братській Білорусі. Зі свого боку білоруська сторона розраховувала на політичну, фінансову та економічну допомогу від України. Перші міждержавні контакти встанолювалися в тяжких умовах державотворення, виснаження світовою війною матеріальних і людських ресурсів всіх її учасників з обох сторін, постійної загрози з боку більшовиків.

---

[181] ЦДАВО України, ф. 3616, оп.12, спр. 14, арк. 64.

[182] Уряд БНР переніс туди свою діяльність у вересні 1920 р. Див.: *Беларусская Народная Рэспубліка — крок да незалежнасці: до 100-годдзя абвяшчэння: гістарычны нарыс* / А. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2018, с. 123

[183] ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 301, арк. 4.

[184] ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 418, арк. 2.

[185] ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 301, арк. 5; спр. 448, арк. 1.

Скеровані до Києва офіційні представництва БНР були орієнтовані на досягнення Україною і державами, які мали свої представництва в Києві, визнання незалежності БНР, перегляду Берестейського мирного договору в частині державних кордонів, отримання економічної допомоги, налагодження товарообміну, водночас маючи завдання надавати сприяння білоруським громадянам, що перебували на території України (насамперед біженцям та демобілізованим воякам), в поверненні додому та захищати їхні права.

Особливість міждержавних контактів БНР–УНР у 1917–1921 рр. полягала в активності білоруської сторони та частій зміні складу білоруських місій. Оцінити ефективність цих представництв видається можливим за результатами їхньої діяльності. Не виконаними залишилися завдання перегляду Берестейського мирного договору попри готовність української сторони домовлятися і дуже активну, на межі агресивності, лінію поведінки білоруської делегації. Головна причина неузгодженості позиції під час переговорів українських і білоруських представників полягала в рішенні Берестейських мирних переговорів та невизнанні німецькою адміністрацією в Києві незалежності БНР. Попри конкретні обіцянки не було досягнуто офіційного визнання державної незалежності БНР ні Україною, ні іншими державами до яких апелювали білоруські представники. Не було також підписано торгівельний договір, в загальних рисах підготовлений спільною українсько-білоруською комісією.

Натомість позитивних результатів вдалося досягнути в інших сферах. Фінансові позики, надані Українською Державою, стала важливими для білоруської сторони, але неспівмірним для української наслідками білорусько-української співпраці. Вони сприяли діяльності білоруського уряду та його представництв, підтримці білоруських біженців, а згодом уможливила не лише виїзд делегації БНР на чолі з А. Луцкевичем до Парижу для участі в мирній конференції, але й подальшу роботу, зокрема, Дипломатичної місії БНР у Берліні. Важливе значення мала українська допомога білорусам у наданні радіотелеграфного зв'язку.

Створення білоруських консульських установ у Києві й Одесі та Білоруської торговельної палати в Києві свідчили про початок офіційної міждержавної співпраці. Особистий внесок у розвиток українсько-білоруських відносин того часу зробили П. Алексюк, С. Рак-Михайловський, Р. Скірмунт, А. Цвікевич, П. Трепович, М. Довнар-Запольський, Г. Базаревич, А. Луцкевич. Романтичні сподівання на всебічну підтримку українськими сябрами нівелювалися реаліями життя, та й внутрішньою політикою БНР. Загалом перші українсько-білоруські міждержавні контакти можна вважати ефективними настільки, наскільки вони були можливими в той час. Проте прагнення до взаєморозуміння між двома країнами не зникло навіть після переходу їхніх урядів на позицію урядів у вигнанні.

Першыя дыпламатычныя кантакты УНР і БНР: надзеі і рэальнасць

У артыкуле прадстаўлены вынікі дзейнасці першых беларускіх афіцыйных дэлегацый, консульства і гандлёва-прамысловай палаты ў Кіеве і іх супрацоўнікаў. Іх дзейнасць уяўляла сабой кантакты паміж незалежнымі дзяржавамі, якія ўзніклі пасля падзення Расійскай імперыі, — Украінскай Народнай Рэспублікай і Беларускай Народнай Рэспублікай. З улікам дасягненняў украінскай і беларускай гістарыяграфіі, а таксама на падставе архіўных дакументаў, што захоўваюцца ў архіўных установах Кіева і Менска, атрымалася рэканструяваць спробы наладжвання міждзяржаўных адносін, імкненне да ўзаемнага дзяржаўнага прызнання, формы і метады перамоў.

У складаных умовах станаўлення дзяржавы, нястачы матэрыяльных і людскіх рэсурсаў ва ўсіх удзельнікаў сусветнай вайны, пастаяннай пагрозы з боку бальшавікоў наладжваліся першыя міждзяржаўныя кантакты. Задачай беларускіх дэлегацый было атрыманне палітычнай, фінансавай і эканамічнай дапамогі з боку Украіны. Першая спроба ўсталяваць афіцыйныя міждзяржаўныя адносіны паміж БНР і УНР была зроблена ў сакавіку 1918 г. Яна была абумоўлена неабходнасцю падтрымкі ўкраінскім бокам змагання Беларусі за незалежнасць і прадстаўніцтва БНР на мірных перамовах у Брэсце.

Асаблівасцю міждзяржаўных кантактаў Беларускай Народнай Рэспублікі і Украінскай Народнай Рэспублікі ў 1917–1921 гг. была актыўнасць беларускага боку і частыя змены ў складзе беларускіх місій. Задача рэвізіі Брэсцкага міру засталася нявыкананай, нягледзячы на гатоўнасць украінскага боку да перамоў і вельмі актыўную лінію паводзін беларускай дэлегацыі. Галоўнай прычынай супярэчнасцей на перагаворах паміж украінскімі і беларускімі прадстаўнікамі з'яўляліся вынікі Брэсцкіх мірных перагавораў і непрызнанне незалежнасці БНР нямецкай адміністрацыяй у Кіеве. Афіцыйнага прызнання дзяржаўнай незалежнасці БНР не ўдалося дамагчыся ні з боку Украіны, ні з боку іншых дзяржаў, да якіх звярталіся беларускія прадстаўнікі. Гандлёвая дамова, падрыхтаваная сумеснай украінска-беларускай камісіяй, таксама не была падпісана.

Затое аб пачатку афіцыйнага міждзяржаўнага супрацоўніцтва сведчыла стварэнне беларускіх консульскіх устаноў у Кіеве і Адэсе, а таксама і Беларускай гандлёва-прамысловай палаты ў Кіеве. Асабісты ўнёсак у развіццё ўкраінска-беларускіх адносін зрабілі Павел Аляксюк, Сымон Рак-Міхайлоўскі, Раман Скірмунт, Аляксандр Цвікевіч, Павел Трамповіч, Мітрафан Доўнар-Запольскі, Рыгор Базарэвіч і Антон Луцкевіч.

Pierwsze kontakty dyplomatyczne URL — BRL: nadzieje i realia

Artykuł prezentuje aktywność dyplomatyczną pierwszych oficjalnych placówek białoruskich w Kijowie konsulatu i Izby Przemysłowo-Handlowej i ich pracowników. Ich działalność stanowiła formę utrzymywania relacji pomiędzy niepodległymi państwami powstałymi po upadku Imperium Rosyjskiego — Ukraińską Republiką Ludową i Białoruską Republiką Ludową. Na podstawie dotychczasowych wyników badań historiografii białoruskiej i ukraińskiej oraz dokumentów archiwalnych znajdujących się w archiwach Kijowa i Mińska dokonano próby rekonstrukcji procesu nawiązywania stosunków międzypaństwowych w drodze rozmów zmierzających do wzajemnego uznania obu państw.

W trudnych okolicznościach tworzenia państwowości, w obliczu braku zasobów materialnych i ludzkich u wszystkich stron wojny światowej oraz nieustannego zagrożenia ze strony bolszewików nawiązywano pierwsze kontakty międzypaństwowe. Zadaniem delegacji białoruskiej było uzyskanie politycznego, gospodarczego i finansowego wsparcia ze strony Ukrainy. Pierwszą próbę ustanowienia oficjalnych stosunków dyplomatycznych pomiędzy BRL i URL podjęto w marcu 1918 r. Wynikała ona z konieczności wsparcia ze strony ukraińskiej walki Białorusi o niepodległość i udział przedstawicieli BRL w rozmowach pokojowych w Brześciu.

Cechą charakterystyczną międzypaństwowych kontaktów Białoruskiej Republiki Ludowej i Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1917-1921 była aktywność strony białoruskiej częste zmiany personalne w składzie misji białoruskiej. Rewizja postanowień pokoju brzeskiego była niewykonalna bez względu na gotowość strony ukraińskiej do rozmów i bardzo dużą aktywność delegacji białoruskiej. Główną przyczyną sprzeczności podczas rozmów pomiędzy delegatami ukraińskimi i białoruskimi były skutki rozmów pokojowych w Brześciu i nieuznawanie BRL przez niemiecką administrację w Kijowie. Nie udało się uzyskać oficjalnego uznania BRL zarówno ze strony Ukrainy, jak i innych państw do których zwracali się białoruscy przedstawiciele. Nie udało się również podpisać umowy handlowej, której tekst przygotowała białoruska-ukraińska komisja wspólna.

Jednakże o początku oficjalnej współpracy dwustronnej świadczyło utworzenie białoruskich urzędów konsularnych w Kijowie i Odessie oraz Białoruskiej Izby Przemysłowo-Handlowej w Kijowie. Osobisty wkład w rozwój stosunków ukraińsko-białoruskich wnieśli: Paweł Aleksiejuk, Szymon Rak-Michajłowski, Roman Skirmunt, Alaksandr Cwikiewicz, Paweł Trampowicz, Mitrofan Downar-Zapolski, Ryhor Bazarewicz i Anton Łuckiewicz.

Initial Diplomatic Contacts of the URL and BRL: Hopes and Realities

The article presents the results of a study of the activities of the first official Belarusian delegations, the consulate and the Chamber of Commerce and Industry in Kyiv and their staff. The activities of these missions represented contacts between the independent states that emerged after the fall of the Rus-

sian Empire — the Ukrainian People's Republic and the Belarusian People's Republic. Taking into account the achievements of Ukrainian and Belarusian historiography, as well as on the basis of archival documents stored in their relevant institutions in Kyiv and Minsk, attempts to establish interstate relations, achieve mutual state recognition, and forms and methods of negotiations have been highlighted.

The first interstate contacts were established during the difficult conditions of state formation, after the exhaustion of the material and human resources of all its participants on both sides by the world war, and the constant threat from the Bolsheviks. The task of the Belarusian delegations was to obtain political, financial and economic assistance from the Ukrainian side. The first attempt to establish official interstate relations between the BNR and the Ukrainian People's Republic was made in March 1918. A condition of this was support from the Ukrainian side in the Belarusian fight for independence and the representation of the BNR at the Brest peace negotiations.

A peculiarity of the interstate contacts between the Belarusian People's Republic and the Ukrainian People's Republic in 1917-1921 was the activity of the Belarusian side and frequent changes in the composition of Belarusian missions. The task of revising the Brest Peace Treaty remained unfulfilled, despite the willingness of the Ukrainian side to negotiate and the very active line of behavior of the Belarusian delegation. The main reason for the inconsistency of their position during the negotiations between Ukrainian and Belarusian representatives was the decision of the Brest peace talks and the non-recognition of the independence of the BNR by the German administration in Kyiv.

Despite specific promises, official recognition of the state independence of the BNR was not achieved either by Ukraine or by other states to which the Belarusian representatives appealed. A trade agreement, prepared in general terms by the joint Ukrainian-Belarusian commission, was also not signed.

Instead, the establishment of Belarusian consular offices in Kyiv and Odesa and the Belarusian Chamber of Commerce in Kyiv testified to the beginning of official state contacts. A personal contribution to the development of Ukrainian-Belarusian relations at that time was made by Pavel Aliaksyuk, Symon Rak-Mykhaylouskyi, Raman Skirmunt, Aleksander Tsvikevich, Pavel Trampovych, Mitrafan Dounar-Zapolskyi, Ryhor Bazarevich, Anton Lutskevich.

Ніна Стужынская,
кандыдыт гіст. навук (Менск)
ORCID: 0000-0002-6184-1650

„Каханкі Вялікай Мядзведзіцы”: агентура Сяргея Пясецкага ў Беларусі[1]

Сёння можна сцвярджаць наяўнасць пэўнага „пясецказнаўства”. У апошнія гады назіраецца сталы рост цікавасці навукоўцаў да асобы знакамітага пісьменніка. Яны спрабуюць рэканструяваць жыццёвы шлях Сяргея Пясецкага і аддзяліць праўду ад міфаў, якія аздобілі біяграфію гэтай неардынарнай асобы. Гіды ў Менску распавядаюць турыстам аб няўлоўным агенце, маляўніча апісваюць шыкоўныя нумары ў гатэлях горада, дзе ён нібыта спыняўся і жыў на шырокую нагу. З'яўляецца шмат версій біяграфіі Сяргея Пясецкага, хоць відавочна, што далёка не ўсе старонкі яго жыцця вядомы гісторыкам і літаратуразнаўцам. „Вузельчыкі” біяграфіі пісьменніка натхняюць даследчыкаў да іх распутвання, падштурхоўваюць да пошукаў новых крыніц, адкрываючы паралельна таямніцы і супярэчнасці тагачаснай эпохі.

Галоўнай прасторай палітычнай, вайсковай, кантрабандысцкай ды іншай актыўнасці будучай літаратурнай зоркі былі беларускія землі. З Беларуссю і яе гісторыяй ён звязаны ад нараджэння (1901 г., мястэчка Ляхавічы). Яшчэ маладым свядома выступіў на баку беларускага незалежніцкага руху, а рэвалюцыйныя і ваенныя закалоты зрабілі яго перакананым антыкамуністам.

На радзіме, у суседніх з Ляхавічамі Баранавічах падчас адыходу польскіх войск з тэрыторыі Слуцкага пав. у лістападзе 1920 г. фармаваліся групы моладзі для адпраўкі ў польскія вайсковыя школы. Да цягнікоў на станцыю Баранавічы падвозілі на падводах і аўтамабілях юнакоў з мясцін, дзе ўжо віравала Слуцкае паўстанне, а менавіта з Семежава, Слуцка, Сіняўкі ды інш.[2] Адным з такіх юнакоў быў Сяргей Пясецкі. У Варшаўскай школе падхарунжых ён навучаўся ў другім беларускім звязе, пра што зрэдку згадваюць літаратуразнаўцы.

Вайсковыя курсы для беларусаў у 1919–1921 гг., куды трапіў і будучы пісьменнік, адкрываліся па ініцыятыве Беларускай вайсковай камісіі і з да-

---

[1] Artykuł został sfinansowany przez Narodową Agencję Wymiany Akademickiej w ramach „Programu Solidarni z Białorusią”.

[2] Цэнтральны архіў Камітэта дзяржаўнай бяспекі Беларусі (КДБ). Архіўна-следчая справа „Балахоўцы” Х. Арцыховіча і 14 курсантаў вайсковых польскіх школ.

зволу кіраўніка польскай дзяржавы Юзафа Пілсудскага. Большасць моладзі пасля ліквідацыі курсаў вярнулася ў родныя мясціны. Вялікая колькасць падрыхтаваных афіцэраў трапіла ва ўзброены антысавецкі рух, які працягваўся да сярэдзіны 1920-х гг.

Ваяр партызанскага аб'яднання „Зялёны дуб" Сяргей Пясецкі прысвяціў атаманам паўстанцкіх атрадаў „Трылогію пра разбойнікаў". Галоўны герой аповесці „Ніхто дабром не дасць збаўлення" — атаман Георгій Моніч, імя якога грымела не толькі на роднай Барысаўшчыне. Моніч здабыў славу гучнымі дыверсіямі ўвосень 1923 г., калі паспяхова разгортвалася агентурная дзейнасць і самога Пясецкага. Напад на цягнік Менск — Масква, захоп мястэчак, установаў бальшавіцкай улады і першых савецкіх гаспадарак выклікалі моцнае раздражненне Масквы. Дзеля ліквідацыі мяцежнага атамана ў Крупках з'явілася Асобная ўдарная група ДПУ СССР на чале з вядомым „знішчальнікам маскоўскіх бандытаў" Фёдарам Мартынавым.

Твор пра дзёрзкага Моніча пабачыў святло ў 1947 г. у Рыме праз 23 гады з дня гібелі атамана. Былы „зялёнадубавец" стварыў шыкоўны сюжэт у жанры партызанскай сагі, вестэрна і дэтэктыва адначасова. Аўтар пераканаўча маляваў гарачыя сюжэты „малой вайны", ствараў вобразы партызан, апісваў побыт партызанскага лагера і самаахвярнасць лясных ваяроў. Безумоўна, гэтаму спрыяла тое, што яго асабісты баявы шлях перасякаўся са шляхамі партызана Лукаша Сямёніка (Семеняка), у атрадзе якога пачынаў сваю партызанскую вайну згаданы Моніч, а таксама атамана Дзергача (Вячаслаў Адамовіч), кіраўніка „Зялёнага дуба".

Сяргей Пясецкі, для якога антыбальшавіцкая партызанка 1920-х гг. была адным са спосабаў жыцця, паважаў яе арганізатараў і кіраўнікоў і аддаў належнае іх памяці: „Тады праславіліся мянушкі беларускіх партызанскіх правадыроў Крука і Дзяргача, праўдзівых прозвішчаў каторых не падам. Моніч меў з імі сувязь, але трымаўся асобна. Зашмат быў смелы і любіў свабоду, каб падлягаць некаторым уплывам і агранічэнням"[3]. Апошнія словы пра атаманскую вольніцу добра характарызуюць самога аўтара, „каханка" свабоды. Назапашаны досвед ваяра прыдаўся будучаму пісьменніку ў падполлі і партызанах падчас Другой сусветнай вайны, а таксама ўцёкаў ад савецкіх спецслужбаў. У 1946 г., дзякуючы шчасліваму збегу абставін, Пясецкі апынуўся ў эміграцыі ў Італіі.

Рыжская дамова 1921 г., якая закончыла савецка-польскую вайну, стварыла новую дзяржаўную мяжу і новую геапалітычную прастору. Для Пясецкага наступіў час дэмабілізацыі і беспрацоўя. Ён быў вымушаны шукаць новы занятак. Адкрытае ваеннае супрацьстаянне засталося ў мінулым. Барацьба працягвалася ў новых формах падрыўной дзейнасці. Бальшавіцкія лідары,

[3] „Бацькаўшчына", 1953, № 14–15, с. 7.

якія верылі ў непазбежнасць сусветнай рэвалюцыі, узялі на ўзбраенне тэрор, дыверсіі і шпіянаж. Заходнія краіны клапаціліся пра адпаведны адказ.

Для ўлады любой дзяржавы агентурная дзейнасць — гэта ва ўсе часы актуальны і эфектыўны спосаб барацьбы з ворагамі. Польшча, якая на сваёй тэрыторыі мела вялікі баявы патэнцыял з рэшткаў „белых” і нацыянальных армій, інтэрнаваных антысавецкіх сіл, імкнулася абараніць краіну ад новых пагроз і паспяхова выкарыстоўвала гэты рэсурс для вярбоўкі агентуры, стварэння шматлікіх антысавецкіх арганізацый.

Стратэгія апазіцыі за савецкім кардонам грунтавалася на чаканні знешняга ўмяшальніцтва варожых Саветам сіл. У прыватнасці, большасць антысавецкіх груп і аб’яднанняў чакалі абвяшчэння вайны з боку Польшчы. Як падрыхтоўчая праца да яе на беларускіх землях адбываліся аперацыі невялікіх мабільных атрадаў, партызанскія дзеянні, тэрор супраць прадстаўнікоў камуністычнай улады і шпіянаж на карысць заходніх дзяржаў.

Дзейнасць выведкі па здабыванні ваеннай, палітычнай, эканамічнай інфармацыі, рэкрупінг новых агентаў, выкрыццё агентуры праціўніка ды іншая шпіёнская паўсядзённасць адлюстраваліся ў творчасці Сяргея Пясецкага.

У пачатку 1920-х гг. агентура пачувала сябе прывольна і часта дзейнічала вельмі неасцярожна, што прыводзіла да трагічных наступстваў. У шпіёнскую сетку траплялі на першы погляд выпадковыя людзі — напрыклад, цырульнікі, шаўцы, будаўнікі, — але на самой справе іх занятак дазваляў мець мноства кантактаў з мясцовым насельніцтвам. Разлік вярбоўшчыкаў быў просты: з цырульнікам і краўцом ці краўчыхай кліенты ахвотна дзяліліся навінамі, плёткамі. Такія адносіны рэдка перарасталі ў прафесійнае супрацоўніцтва. У большасці выпадкаў яны заставаліся на ўзроўні часовага пагаднення ў рамках абмену „тавар — грошы”, дзе таварам была інфармацыя. Агенты 1920-х гг. ужо не нагадвалі меладраматычных персанажаў нямога кіно. Яны прагматычна пагаджаліся працаваць за свабоду (крымінальнікі), за магчымасць вярнуцца на радзіму і за грошы. Даволі моцнай заставалася ідэйная матывацыя, а менавіта працяг барацьбы з саветамі. Агентурныя сеткі існавалі на Случчыне, Барысаўшчыне ды іншых мясцінах мяцежнай Беларусі.

Асаблівай увагай замежных цэнтраў выведкі карысталіся вайскоўцы, афіцэры, штабныя супрацоўнікі, чэкісты асобых аддзяленняў пры армейскіх штабах. Вярбоўка і распрацоўка звычайнага справавода ў штабе, якая мела месца ў шпіёнскай практыцы Пясецкага, сведчыла аб поспехах засланага агента.

Часцяком агентам даводзілася спалучаць свой асноўны абавязак з прадпрымальніцтвам. Кантрабанда была неабходным прыкрыццём агентурнай дзейнасці, што якраз паказана ў рамане „Каханак Вялікай Мядзведзіцы”. Аўтар тлумачыў, што агент з кантрабандным таварам, злоўлены на мяжы, яшчэ мог разлічваць на турэмнае зняволенне, а вось перабежчыка без спірту і какаіну трактавалі як агента. Небараку чакаў расстрэл.

Калі мець на ўвазе колькасць публікацый пра поспехі беларускіх чэкістаў у выкрыцці і пакаранні шпіёнаў, то сталіца БССР 1920-х гг. выглядала вялікім шпіёнскім „прытонам”. Увосень 1923 г. беларуская прэса няспынна пісала пра масавы шпіянаж і дробныя дыверсіі. Рупар афіцыёзу газета „Звязда”, прыгадаўшы імя польскага консула ў Менску, нават зрабіла адмысловую рубрыку „Найміты пана Карчэўскага”. Яна сцвярджала, што польскі консул амаль кожны тыдзень наведваў чарговы суд.

У пачатку 1924 г. у польскае прадстаўніцтва ў Менску паступілі звесткі аб падрыхтоўцы мясцовым ДПУ некалькіх груп для арганізацыі дыверсій на памежных тэрыторыях: „Дыверсійныя банды, як і камуністычныя агітатары, накіроўваюцца ў мястэчкі Копыль і Цімкавічы, адкуль прасочваюцца ўглыб Польшчы”[4]. Інфарматары папярэджвалі, што ў Менску час ад часу збіраюцца кіраўнікі „чырвоных банд”, у т. л. „знакаміты атаман Муха-Міхальскі”[5].

Цікава, што на адкрытых судовых працэсах часта агучвалася агентурная інфармацыя, зачытваліся запіскі агентаў. Факты з вуснаў пракурораў, якія мелі на мэце выкрыць шпіёна, падхоплівала і распаўсюджвала прэса. Нельга не прыйсці да высновы, што часцяком інфарматарамі замежных выведак з’яўляліся афіцыйныя асобы і дзяржаўная прэса, што было пэўнай палёгкай у агентурнай працы.

Шпіёнскае разводдзе на беларускіх землях — з’ява невыпадковая. Пасля Рыжскага міру дзяржаўная мяжа з Польшчай ахоўвалася вельмі дрэнна з прычыны адсутнасці належных сіл. Яна вабіла кантрабандыстаў і шпіёнаў з абодвух бакоў. Расійскі палітык, эсэр-баявік і заснавальнік антысавецкай арганізацыі „Народны саюз абароны Радзімы і свабоды” Барыс Савінкаў, з якім цесна супрацоўнічалі партызаны „Зялёнага дуба”, лічыў шпіянаж неад’емнай часткай „малой вайны”, працягам паўстанцкага і партызанскага фарматаў барацьбы.

Судовы працэс над групай Пясецкага[6] ў чэрвені 1924 г. не выклікаў асаблівага розгаласу ў грамадстве, бо ў той момант яе кіраўнік не быў заўважнай фігурай у публічнай прасторы. Актыўны ўдзельнік паўстанцкага руху, паплечнік выбітных кіраўнікоў антысавецкай партызанкі, паспяховы кантрабандыст яшчэ не стаў знакамітым пісьменнікам. Набыты вопыт паўсядзёнага выжывання і палітычнай барацьбы адлюструецца ў яго кнігах пазней. Толькі ў польскай турме Сяргей Пясецкі знойдзе час на творчую працу.

За два тыдні да суда менчукі былі агаломшаны расстрэльным прысудам агентам групы Станіслава Казіміравіча Войны (ён жа Фёдар Фёдаравіч Ду-

4 A. Pepłoński, *Wojna o tajemnice. W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej. 1918–1944*, Warszawa 2011, s. 284; Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (ДАМВ), ф. 458, воп. 1, спр. 4285, *Справа Дамініка Каўрыгі, зняволенага Цэнтральнага дома грамадска-папраўчых прац.*

5 Псеўданім вядомага савецкага дыверсанта Кірыла Арлоўскага (1895–1968).

6 Асуджаны польскім судом за напад на кантрабандыстаў, С. Пясецкі адбываў турэмнае пакаранне з 1926 па 1937 г.

броўскі). Афіцэр выведкі Віленскай экспазітуры № 1 2-га аддзела Польскага генеральнага штаба і яго падначаленыя „па загаду намесніка кіраўніка экспазітуры капітана Секундо збіралі звесткі, якія мелі характар дзяржаўнай таямніцы”[7]. Разам з Станіславам Войнам працавалі прафесійныя выведчыкі (у адрозненне ад каманды Пясецкага). Сапраўдным кіраўніком групы была Марыя Антонаўна Забароўская, яна ж Канарская. Жанчына паходзіла са шляхты Віцебскай губ., як і большасць яе паплечнікаў — брат і сястра Іваноўскія, Ідалія (жонка Войны) і Анатоль Юльянавічы ды інш. Адпаведна ў Віцебску і Полацку ажыццяўляўся збор інфармацыі аб ваенных аб’ектах. Тут сустракалі і давалі прытулак нейкаму таямнічаму агенту „Міцьку”.

Касацыйная скарга асуджаных да вышэйшай меры пакарання была адхілена. 4 ліпеня 1924 г. прысуд быў выкананы[8]. У гэты расстрэльны канвеер праз тры тыдні трапіць і Антон Шукала, галоўны з абвінавачаных па справе шпіёнскай сеткі Сяргея Пясецкага.

Гісторыю пісьменніка і яго групы раскрываюць крыніцы „турэмнага фонду” (№ 458) Дзяржаўнага архіва Менскай вобл. Сціплыя па памерах, вельмі падобныя на звычайныя школьныя сшыткі, у кепскім стане захавання, гэтыя дакументы з’яўляюцца каштоўным інфармацыйным рэсурсам, асабліва ў справе персанальнай ідэнтыфікацыі. Кожная крыніца ўтрымлівае анкету (узрост, месца нараджэння і жыхарства, сямейныя звесткі, прафесія ды інш.) і апісанне знешнасці (фотаздымкі, на жаль, адсутнічаюць): рост, колер валасоў, вачэй, цялесныя асаблівасці. Зрэдку трапляюцца „сшыткі” з каштоўнымі дадаткамі: выпіскамі з архіўна-следчай справы, копіяй судовай пастановы, скаргамі зняволеных, спісамі „падзельнікаў” ды інш. У архіўных пошуках трэба арыентавацца на імя і прозвішча асобы. Восем тамоў фонду ад літары „А” да „Я” — гэта спіс арыштантаў турмы па алфавіце. Крыніцы таксама паведамляюць пра турэмны побыт, узаемадзеянні з іншымі дзяржаўнымі і карнымі ўстановамі БССР. Некаторыя справы пазначаны літарай „С” — сакрэтна. Раней даследчыкі маглі карыстацца асобным томам з імёнамі людзей, асуджаных па палітычных артыкулах, але ў выніку „ўпарадкавання матэрыялаў” гэты паказальнік знік.

Фонд утрымлівае звесткі пра вядомых людзей Беларусі: выбітных палітыкаў, дзеячаў культуры, кіраўнікоў партызанкі, былых „балахоўцаў”, шпіёнаў, кантрабандыстаў, а таксама крымінальнікаў ды інш. Некалькі спраў утрымліваюць інфармацыю пра чальцоў канспіратыўнай групы Сяргея Пясецкага. Архіўныя дакументы, пазбаўленыя пісьменніцкага пафасу і містычнага рамантызму, адлюстроўваюць непарадны бок шпіёнскай прафесіі. Небяспечнае існаванне ў бедных кватэрах і безграшоўе былі нормай жыцця будучага пісьменніка.

[7] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 188, воп. 1, спр. 650, арк. 13.

[8] Тамсама.

Чарговы шпіёнскі працэс у Вышэйшым судзе БССР распачаўся 28 чэрвеня 1924 г. Крыніцы захавалі імёны яго актыўных удзельнікаў. Суддзёй быў Раман Савіч Кудзельскі, будучы старшыня Вярхоўнага суда БССР у трагічныя 1930-я гг., які таксама не перажыў рэпрэсій, у якіх актыўна ўдзельнічаў. Дзяржаўным абвінаваўцам была кіраўнічка жаночага аддзела ЦК КП(б) Б Соф'я Шамардзіна, жонка старшыні СНК БССР „жалезнага" Язэпа Адамовіча[9]. На старонках расійскіх выданняў С. Шамардзіна ўзгадваецца як колішняя каханка паэта Уладзіміра Маякоўскага, якая зацяжарала, пазбавілася ад дзіцяці, але страціла магчымасць мець дзяцей. Беларускія аўтары прэзентуюць даму-пракурора як пэўны сэкс-сімвал бальшавіцкага Менска, разбуральніцу сямейных устояў[10]. За гламурнымі апавяданнямі пра „чырвоную свецкую львіцу" засталася нябачнай яе пракурорская актыўнасць. Між тым менавіта яна часта ініцыявала смяротнае пакаранне для падсудных.

Соф'і Шамардзіной, гэтай „беларускай Калантай", не давялося сустрэцца з будучай літаратурнай зоркай. Падчас аблавы і арыштаў спрытны агент выведкі Сяргей Пясецкі нейкім цудам, што адзначалася нават у судовым пратаколе, выслізнуў з рук чэкістаў. Здолеў уцячы і яго блізкі паплечнік А. Сяргееў. А вось шарагоўцы былі затрыманы.

Карціну падзей дапаўняюць данясенні Інфармацыйнага бюро экспазітуры № 6 у Баранавічах, перапіска выведкі з ваеннымі, паліцэйскімі і адміністрацыйнымі ўладамі Польшчы, якая напоўнена імёнамі і датамі[11]. Крыніца паведамляе пра адпраўку за мяжу і вяртанне агентаў з заданняў, іх затрыманні, утрымлівае інфармацыйныя зводкі. Як сведчаць польскія і беларускія крыніцы, большасць агентуры Сяргея Пясецкага знаходзілася ў Бабруйску. Іх увага канцэнтравалася на штабе 8-й стралковай дывізіі 16-й арміі Заходняга фронту, якая разам з часткамі 4-й дывізіі (штаб у Слуцку), падаўляла антысавецкі супраціў у Беларусі.

Слабасць савецкай улады, непапулярнасць камуністаў у Бабруйску таксама моцна матывавалі апазіцыю і павялічвалі колькасць яе прыхільнікаў. Хутка набытыя дыктатарскія звычкі савецкіх кіраўнікоў, нястрыманасць і непрыстойнасць паводзін, п'янства, хабарніцтва выклікалі супраціў у розных формах.

Твар бабруйскай савецкай улады выглядаў вельмі непрывабным у вачах мясцовага насельніцтва. Людзі абураліся рабаўніцкімі схільнасцямі і пабытовай амаральнасцю ваеннага камісара, а потым старшыні павятовага выканаўчага камітэта Пракопа Малаковіча, які і сёння займае пачэснае месца ў пантэоне беларускіх партыйных функцыянераў. Са скаргаў мясцо-

[9] ДАМВ, ф. 458, воп. 1, спр. 7999. *Справа зняволенага Антона Шукалы*.

[10] А. Гужаловский, *Сексуальная революция в БССР. 1919–1929 гг.*, Менск 2019.

[11] Расійскі дзяржаўны вайсковы архіў (РДВА), ф. 643К, воп. 1, спр. 2, *Экспазітура № 6 2-га аддзела Генеральнага штаба Польшчы, г. Брэст-Літоўск. З перапіскі*. Копіі дакументаў ласкава прадастаўлены аўтару артыкула даследчыкам Генадзем Семенчуком.

вых жыхароў у вышэйшыя ўстановы вынікае, што Малаковіч між іншым рабаваў цэрквы і зусім не на карысць галадаючых Паволжжа. „Невядома куды падзелася футра на дарагім мяху, паддзеўкі, дываны і два мікраскопы […]”[12], — паведамлялі ўладам шараговыя партыйцы.

Пра злоўжыванні мясцовых начальнікаў гараджане пісалі лісты ў арганізацыйны аддзел і кантрольныя камісіі рэспубліканскіх партыйных і надзвычайных органаў, звярталіся ў суд і трыбунал. „Шайка Малаковіча абрабавала памешчыка Гоера, уладальніка моднай майстэрні Зельдзіна і шмат іншых”[13]. Паводле гэтай інфармацыі, у „шайку” ўваходзілі начальнік крымінальнага вышуку Лагуновіч, начальнік камунальнай гаспадаркі Мар’ясін ды інш. „Айцы горада” прысвойвалі маёмасць памерлых людзей. Пасля смерці багатай удавы „засталося апрача нерухомасці шмат золата, брыльянтаў, дарагой мэблі, посуду ды інш. […] Прыехала наложніца Малаковіча са сваімі грамілами і абчысціла кватэру”, — апісвалі злачынствы начальства неабыякавыя грамадзяне. І яшчэ цытата: „Рабуюць адкрыта. Кантролю аніякага. Развясёлае жыццё, папойкі, пікнікі”[14].

У красавіку 1922 г. вайсковыя следчыя Рэвалюцыйнага ваеннага трыбунала Заходняга фронту даследавалі справу васямнаццаці камандзіраў і чырвонаармейцаў г. зв. заграджальных атрадаў. Камандзір атрада выхадзец з Чалябінскай губ. А. Півавараў абвінавачваўся ў згвалтаваннях і забойствах жыхароў вёскі Майсееўка Чэрнінскай валасці Бабруйскага пав. (сёння Акцябрскі раён Гомельскай вобл.).

Сапраўдную нянавісць выклікалі дзеянні камандзіра заградатрада Песера, асноўным абавязкам якога была барацьба з „бандытызмам” (паўстанцтвам — аўт.) і дэзерцірствам на Ігуменшчыне і Бабруйшчыне. Гэты камандзір рабаваў насельніцтва, гвалтаваў жанчын, ладзіў п’яныя оргіі. Яго атрад манеўраваў па сялянскіх палетках. Песер, Майсей Пак і нехта Вастокаў былі асуджаны трыбуналам да расстрэлу, які быў выкананы на наступны дзень. Працэс меў каласальны розгалас, ахвяры чырвонаармейскага тэрору звярталіся ў Маскву, адкуль у Бабруйск прыехаў суд. Згаданыя прысуды вынесла Выязная сесія Вярхоўнага трыбунала пры Усерасійскім цэнтральным выканаўчым камітэце[15].

Маштаб злоўжыванняў мясцовых улад быў настолькі вялікі, што законнасць вымушаны былі ажыццяўляць вайскоўцы з Палітычнага ўпраўлення пры Рэвалюцыйным ваенным савеце (РВС) Заходняга фронту. Упаўнаважаны РВС нехта Шаўроў даслаў свайму кіраўніцтву даклад, дзе фігуравалі

12 ДАМВ, ф. 4п, воп. 1, спр. 317, арк. 213.
13 Дзяржаўны архіў грамадскіх арганізацый Гомельскай вобласці, ф. 6577, воп. 1, спр. 20, арк. 77.
14 Тамсама.
15 ДАМВ, ф. 458, воп. 1, спр. 6602. *Справа зняволеных Аляксея Піваварава, Карпа Байкалава ды інш.*

мясцовыя „сатрапы": „У Парычскай воласці Бабруйскага пав. практыкуюцца адкрытыя расстрэлы, прычым тыя, хто расстрэльвае, заклікаюць сялян на расстрэлы як на спартыўную гульню. Акрамя дапамогі бандытызму з гэтага нічога іншага не вынікае. Трэба тэрмінова пакласці канец дзеянням асоб, якія робяць гэта, ператвараючы карную палітыку ў гульню ці забаву"[16] .

У 1924 г. каток рэпрэсій толькі набіраў разгон. Апазіцыйная актыўнасць мела падставы і была матывавана злачынствамі сістэмы, якая ўмацоўвалася выключна рэпрэсіўнымі метадамі. Наўрад ці можна тлумачыць фармаванне сеткі Пясецкага ў Бабруйску ды іншых мясцінах толькі меркантыльнымі інтарэсамі. Сам яе арганізатар неаднаразова сумаваў з прычыны невялікіх грашовых узнагарод за рызыкоўную працу.

Асноўныя фігуранты справы — жыхары Бабруйска. Умоўная тэрыторыя дзеяння групы Пясецкага ў гэтым горадзе — раён вуліц Інваліднай (вул. Энгельса), Жукоўскай, Лагернай слабодкі (вул. Сялянская) і знакамітай Скрыпачкі (вул. Ванцэці), побач з якой знаходзілася „лётнае поле".

З прыходам Чырвонай арміі ў Бабруйск былы польскі аэрадром выкарыстоўваўся авіяцыяй 16-й арміі Заходняга фронту. У студзені 1922 г. дзеля ліквідацыі „бандытызму" там былі размешчаны часткі дывізіёна самалётаў тыпу „Ілья Мурамец". Гэта было зроблена насуперак здароваму сэнсу і супраціву экіпажа. «Калі ў лютым 1922 г. было прынята рашэнне накіраваць нашых „мурамцаў" у Бабруйск дзеля барацьбы з бандамі вядомага тэрарыста Савінкава[17], — згадваў у мемуарах камандзір самалёта-бамбавіка А. Туманскі, — я і камісар у адзін голас спрабавалі даказаць поўную немэтазгоднасць падобнага выкарыстання цяжкавагавых караблёў"[18]. Тым не менш, частка ў складзе 2 паветраных суднаў эшалонам прыбыла ў Бабруйск і размясцілася паблізу горада на хутары Кісялевічы. Фанерныя лятучыя гіганты прыцягвалі ўвагу мясцовых абывацелей і… агентуры.

Стратэгічныя аб'екты: крэпасць, штабы 8-й і 7-й Самарскай дывізій, школа чырвонаармейскіх камандзіраў, авіядывізіён ды іншае — трапілі пад увагу выведак. У жніўні 1921 г. ЧК Беларусі выкрыла падпольныя арганізацыі ў Менску, а таксама ва ўсіх губернскіх і большасці валасных цэнтраў шляхам інфільтрацыі „кратоў" у шэрагі паўстанцкіх камітэтаў. Цікава, што адным з кіраўнікоў апазіцыі ў сталіцы быў Пётр Яўнзем, бацька вядомай спявачкі латышскага паходжання Ірмы Яўнзем.

Урэшце г. зв. „Група сарака васьмі" была выкрыта і амаль цалкам расстраляна. Да вышэйшай меры пакарання таксама былі асуджаны сябры аргані-

[16] НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 679, арк. 2.

[17] у першай палове 1920-х гг. на тэрыторыі Бабруйскага пав. дзейнічалі атрады братоў Караткевічаў, Данііла Іванова, Савы Багулевіча, атрады старавераў „Чырвоны слуп" і былых студэнтаў Рыжыкава і Бястужава (Стэфан Алейнікаў) ды інш.

[18] А. Туманский, *Полет сквозь годы,* [online], http://militera.lib.ru/memo/russian/tumansky_ak/index.html [доступ: 01.04.2022].

зацыі — справаводы штаба 8-й дывізіі, жыхары Бабруйска і Лагернай слабодкі[19]. Але праз год шпіёнская сетка аднавілася. Дакладна невядома, ці сам Сяргей Пясецкі вербаваў служачых штаба, ці толькі актывізаваў „спячых" агентаў, якія пазбеглі пакарання. Планы польскай выведкі не абмяжоўваліся Бабруйскам. У Польскага генштаба былі спадзяванні на стварэнне шырокай агентурнай сеткі ў раёне Менск — Бабруйск — Слуцк — Жлобін[20].

Польскі гісторык Войцех Сляшыньскі, які даследаваў агентурную дзейнасць знакамітага пісьменніка, прыйшоў да высновы, што Пясецкі быў завербаваны экспазітурай Брэста ў верасні 1922 г. і атрымаў мянушку Белы. Новаспечаны агент меў рэвальвер сістэмы Наган[21].

Першы паход Белага за мяжу адбыўся 9 верасня 1922 г. у раёне Стоўбцаў. 17 верасня Пясецкі вярнуўся. „Заданне выканаў", — засведчыў запіс куратара паручніка Ратынскага. Агент прынёс па адным асобніку газет „Правда" і „Известия". У той час газеты былі каштоўнай крыніцай інфармацыі. Іх можна было за вялікія грошы набыць на гарадскіх рынках. На пачатку снежня Сяргей Пясецкі зноў наведаў Бабруйск, завязаў кантакт з Антонам Шукалам. У выніку перадаў куратару копіі загадаў камандзіра 8-й дывізіі.

Наступнае заданне для Сяргея Пясецкага датычыла манеўраў частак Чырвонай арміі ў раёне Бабруйска. Ён павінен быў высветліць, якія часткі ўдзельнічаюць у іх. 30 верасня 1922 г. ён перайшоў мяжу ў раёне мяст. Ракаў, але даволі хутка вярнуўся назад. Заданне было правалена па прычыне „арышту і адсутнасці дакументаў". Верагодна, яго затрымалі памежнікі, якія не звярнулі ўвагу на асобу перабежчыка, бо ў той час праз мяжу хадзілі ледзь ці не натоўпамі, і вызвалілі яго з-пад арышту.

Таксама ў верасні група Пясецкага страціла некалькі чалавек, пазначаных у спісе экспазітуры. Першая „ходка" за мяжу скончылася арыштам для маляра з Варшавы Станіслава Грынбаўма. Пасля месячнага следства ён быў высланы „ў глыб Расіі"[22]. Шпіёнская кар'ера студэнта Мар'яна Тарлецкага абмежавалася трыма вылазкамі за мяжу. У верасні 1922 г. ён быў затрыманы ДПУ. Сувязь студэнта са шпіёнамі следства палічыла бясспрэчным[23].

У кастрычніку 1922 г. у пераліку канфідэнтаў з'явілася нейкая Вера Шукала з пазначэннем, што „часова не дзейнічае"[24]. Насамрэч, як сведчаць крыніцы, ніякай Веры не існавала. Так быў заканспіраваны вельмі важны агент з групы Пясецкага, а менавіта афіцэр штаба 8-й дывізіі Антон Шукала.

---

19 ДАМВ, ф. 458, воп. 1, спр. 7295. *Справа зняволенага Пятра Сямёнава.*

20 РДВА, ф. 643К, воп. 1, спр. 2. *З перапіскі.*

21 W. Ślеszyński, *Ostatni etap działalności wywiadowczej Sergiusza Piaseckiego. Materiały z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego w Moskwie*, Białystok 2013, s. 343.

22 ДАМВ, ф. 458, воп. 1, спр. 198. *Справа зняволенага Станіслава Грынбаўма.*

23 ДАМВ, ф. 458, воп. 1, спр. 8125. *Справа зняволенага Мар'яна Тарлецкага.*

24 W. Ślеszyński, *Ostatni etap…*, s. 346.

Улетку наступнага года група дзейнічала больш паспяхова. Кіраўніцтва экспазітуры адзначыла, што агент Пясецкі даставіў каштоўныя матэрыялы. А вось на пачатку восені, як засведчыў паручнік Ратынскі, агент перадаў „сціплыя матэрыялы", што патлумачыў дэканспірацыяй. Менавіта ў гэты час быў арыштаваны кур'ер Георгій Петрашкевіч. У верасні Пясецкі зноў з'явіўся ў Бабруйску. Ён павінен быў сабраць звесткі аб авіяцыйных і танкавых частках у раёне Бабруйска і Слуцка. Таксама даручылі сабраць дадзеныя аб кавалерыі, што стаяла ў Жлобіне. Але 8-я дывізія знаходзілася на манеўрах, і сустрэча з „Верай" не адбылася. Тым не менш пэўныя каштоўныя матэрыялы з „выпадковых крыніц" Пясецкі ўсё ж даставіў[25]. У справаздачы згадваліся дакументы, набытыя нейкім „нетрадыцыйным шляхам".

Адначасова з арыштам агентаў, што „звілі гняздо" ў штабе 8-й дывізіі, быў затрыманы начальнік гаспадарчай часткі кавалерыйскага палка 7-й Самарскай дывізіі Гуга Жанавіч Пае, француз з Рыгі. Напярэдадні арышту Пае звольніўся, прыхапіўшы некалькі сакрэтных загадаў. Спрытны француз у Менску прадаў дакументы польскаму агенту. Як засведчыла следства, „чырвонаармеец-інтэрнацыяналіст" з'яўляўся кандыдатам у члены УсеКП(б), але ў шэрагі партыі не ўступіў з прычыны расчаравання ў палітыцы „камісараў". Ён жа пісаў бацькам у Рыгу „лісты з антысавецкім зместам". Колькі сакрэтных дакументаў Пае скраў і прадаў, следству высветліць не ўдалося. Арыштаваны тлумачыў, што дакументы „ўзяў выпадкова, бо быў рассеяны"[26]. Сяброўства з камандзірам палка, сумесныя выпіўкі рабілі для яго лёгкім доступ да штабных дакументаў. Француз нават браў іх дамоў. Гандаль ваеннымі сакрэтамі быў распаўсюджанай практыкай, і, хутчэй за ўсё, Пясецкі скарыстаўся менавіта такой магчымасцю.

У Слуцк па рэкамендацыі Пясецкага быў накіраваны Антон Невяровіч, які ці то даглядаў за кіраўніком групы, ці то дапамагаў сабраць звесткі пра стан мясцовага гарнізона і кавалерыйскіх частак. 1 кастрычніка абодва планавалі вярнуцца, але мяжу перайшоў адзін Пясецкі, Невяровіч застаўся ў Менску[27]. Вельмі верагодна, што гэта менавіта яго кур'ер Петрашкевіч ведаў як „Аляксандра Сяргеева".

У апошнія месяцы 1923 г. агентурны спіс Баранавіцкай экспазітуры папоўніўся прозвішчам нейкага Рашкова, курсанта школы камандзіраў 8-й дывізіі. Хутчэй за ўсё, прозвішча было выдумана. Напярэдадні правалу ў пачатку 1924 г. у польскіх дакументах з'явілася яшчэ адна новая персона — Уладзімір Расказаў. Гэта быў вайсковец, які пражываў на вул. Інваліднай у Бабруйску, быў суседам Антона Шукалы[28] і ўжо расстралянага Пятра Сямёнава[29].

[25] Тамсама.

[26] ДАМВ, ф. 458, воп. 1, спр. 6541. *Справа зняволенага Гуга Пае.*

[27] РДВА, ф. 643К, воп. 1, спр. 2. З перапіскі, б/н.

[28] ДАМВ, ф. 458, воп.1, спр. 7999. *ДОПР зняволенага Антона Шукалы.*

[29] Тамсама.

У пратаколе Вярхоўнага суда БССР гэты Расказаў дзіўным чынам ператварыўся ў жанчыну Казіміру Раскалаву[30]. Дарэчы, падобны прыём канспірацыі ўжываўся рознымі выведкамі[31]. І гэта не памылка, бо імя Казіміры неаднаразова сустракаецца ў дакументах.

Цікава, што гэта асоба з’явілася ў групе напярэдадні яе разгрому. І тое, што яна знаходзілася крыху больш за месяц у адной камеры з іншымі фігуранткамі працэсу, а потым рашэннем следчага (не судом і не пастановай ДПУ, як тады практыкавалася) была вызвалена, штурхае да пэўных высноў. Падобна, што сетка, створаная Пясецкім, была інфільтравана агентам савецкай спецслужбы.

Пасля арышту 19 студзеня 1924 г. у менскім ДПУ апынуліся Георгій Петрашкевіч (з верасня 1923 г.), Антон Шукала (Шукалло, Шукайло), яго жонка Вольга, Канстанцін Масюк, Пятро і Лізавета Шустоўскія (брат і сястра) і таямнічая Казіміра Раскалава. Абвінавачаных у шпіянажы перавезлі ў турму (Цэнтральны папраўчы дом). 17 сакавіка 1924 г. пасля апрацоўкі ў падвалах ДПУ Петрашкевіч і Шукала „прызналіся, што яны як агенты Інфармацыйнага бюро № 2 Польскага Генеральнага штаба праз пасрэдніцтва нязлоўленага шпіёна Пясецкага […] збіралі звесткі аб перамяшчэнні савецкіх войск”[32].

Пракурор Шамардзіна не пашкадавала непаўналетняга Петрашкевіча і патрабавала для хлопца з Баранавіч вышэйшай меры пакарання. Аднак суд абмежаваўся дзесяццю гадамі пазбаўлення волі „без канфіскацыі маёмасці з прычыны адсутнасці апошняй”. Хлопец пазбег расстрэлу толькі з прычыны маладых гадоў.

Удзел юнакоў у такіх справах дарослых, як узброеныя акцыі (згадаем слуцкіх гімназістаў-паўстанцаў, менскіх семінарыстаў-„зялёнадубаўцаў”), дыверсіі, тэрор і шпіянаж, — даволі частая з’ява ў 1920-х гг. Моладзь сталела вельмі рана ў часы ваеннага і пасляваеннага ліхалецця.

Трагічна скончылася шпіёнская гісторыя Антона Шукалы. Пракурор падчас разгляду справы называла яго „інтэлігентным, развітым маладым чалавекам”, які „быў на службе ў канцылярыі штаба дывізіённай школы № 8 на пасадзе старшага перапісчыка і выкарыстоўваў сваё службовае становішча, перадаваў вядомыя яму звесткі, якія мелі характар дзяржаўнай таямніцы, за ўзнагароду агентам польскай выведкі”.

А. Шукала прадставіў суду ўласную версію падзей. Ён сцвярджаў, што нібыта ўвайшоў у давер да Пясецкага толькі дзеля перадачы лжывых звестак, бо „сам збіраўся раскрыць шпіёнскую сетку”. На спробы падсуднага такім чынам захаваць жыццё суд не звярнуў увагі. У выніку чатырохгадзі-

30 Тамсама.

31 ДАМВ, ф. 458, воп. 1, спр. 7105. *ДОПР зняволенага Уладзіміра Расказава.*

32 ДАМВ, ф. 458, воп. 1, спр. 7999. Справа зняволенага Антона Шукалы.

ннага разгляду справы 25-гадовы камуніст Антон Шукала, які нарадзіўся ў пасёлку Альбярцін (цяпер у межах г. Слоніма), быў асуджаны да расстрэлу.

Лёс маладога мужчыны абцяжарыў той факт, што Пясецкі неаднаразова спыняўся ў яго кватэры, якая знаходзілася на тэрыторыі артылерыйскага дывізіёна ў Бабруйскай крэпасці. Жонка гаспадара явачнай кватэры, 19-гадовая бабруйчанка Вольга, атрымала прысуд за выкананне абавязкаў кур'ера, перадачу пакетаў з інфармацыяй і „неданасіцельства". 30 чэрвеня 1924 г. Вольга мела апошняе спатканне з мужам. Просьба аб памілаванні яе мужа не была задаволена. 22 ліпеня Антон Шукала быў „выдадзены каменданту ДПУ Лукашэвічу", што азначала расстрэл у бліжэйшую ноч.

Следства прыйшло да высновы, што агенты з польскага боку рэгулярна карысталіся гасціннасцю падсудных Шустоўскіх, Масюка, Шукалаў і жылі ў іх па некалькі месяцаў.

Іншыя фігуранты шпіёнскай справы брат і сястра Шустоўскія, якія таксама былі з Баранавіч, мелі жытло ў Бабруйску па Жукаўскім завулку, дом № 2. 23-гадовы Пётр Шустоўскі, як адзначалася ў прысудзе, „прымаў у сябе агента польскай выведкі Пясецкага". Слесар металаапрацоўчага завода абслугоўваў тэхніку ў вайсковых частках, чым і зацікавіў вярбоўшчыкаў. Шустоўскі атрымаў два гады зняволення. Праз год вязень звярнуўся з хадайніцтвам аб датэрміновым вызваленні, у якім патлумачыў, што павінен даглядаць старую і хворую маці[33].

Як мінімум два чалавекі з сеткі паходзяць з родных мясцін яе арганізатара, з Баранавіч. Агент Шукала — з Альбярціна, радзімы начальніка Галоўнага штаба „Зялёнага дуба" атамана Грача (Уладзімір Ксяневіч). Магчыма, Пясецкі ведаў яго асабіста, бо меў шчыльныя адносіны з „зялёнадубаўцамі". Падобна, што канспірацыйны ланцужок склаўся зусім невыпадкова.

У судовых дакументах была толькі адна крыніца, дзе фігураваў менскі адрас. Гэта справа Канстанціна Масюка, 51-гадовага ахоўніка вакзала і Дома культуры Заходняй чыгункі. Мужчына „здаваў кватэру шпіёну Сяргееву"[34]. Які кут мог здаваць кватаранту бацька пяцёх дзяцей? Падобна, што кватаранта зусім не цікавілі зручнасці жытла. Кватэра Масюка мела іншыя вартасці, паколькі знаходзілася каля вакзала, уздоўж чыгункі на вул. Грыгор'еўскай, дом 4, кв. 1 (вул. Фабрыцыуса).

„Высокі бландзін [...] у лакавых бацінках амерыканскага фасону" Сяргееў з'явіўся на ганку кватэры Масюка 4 траўня 1923 г. Пра сябе сказаў, што прыехаў з Самары, знайшоў службу справаводам Народнага камісарыята знешняга гандлю[35]. „Дакументы ў яго былі ў парадку", — тлумачыў Масюк. На

[33] Тамсама, ф. 458, воп. 1, спр. 8720. *Справа зняволенага Пятра Шустоўскага.*

[34] Тамсама, спр. 5312. *Справа зняволенага Канстанціна Масюка.*

[35] Тамсама, ф. 1103, воп. 1, спр. 25, арк. 16 адв. *Спісы розных асоб, якія знаходзіліся ў вышуку сакрэтным аддзелам органаў крымінальнага вышуку.*

Грыгор’еўскую заходзіў Петрашкевіч і, магчыма, сам Пясецкі. Пакаранне шматдзетны бацька К. Масюк адбываў у лагеры з правам выхаду на працу ў горад.

Як засведчыла газета „Звязда” ад 2 ліпеня 1924 г., удзельнікі працэсу, за выключэннем А. Шукалы, атрымалі невялікія тэрміны зняволення. Некаторыя ўжо праз год выйшлі на свабоду. Жанчын па прычыне маладосці і кепскага стану здароўя суд пакараў умоўнымі тэрмінамі. Але гэта быў толькі пачатак. Як вядома, праз 10–15 гадоў, калі рэпрэсіўная дзяржаўная машына запрацавала ва ўзмоцненым рэжыме, улада зноў зверне на іх увагу.

Падсумоўваючы, яшчэ раз варта падкрэсліць каштоўнасць дакументаў „турэмнага фонду” Дзяржаўнага архіва Менскай вобл. Гэтыя крыніцы дазваляюць рэканструяваць гісторыю дзейнасці групы Сяргея Пясецкага, яе склад, задачы, спосабы пошуку інфармацыі. Храналогію падзей, персанальны спіс групы, імёны куратараў з польскай выведкі, а таксама некаторыя вынікі агентурнай працы ўтрымліваюць дакументы фонду 2-га аддзела Польскага Генеральнага штаба з Расійскага дзяржаўнага вайсковага архіва. Спалучэнне фактаў з названых крыніц стварае карціну шпіёнскай дзейнасці на тэрыторыі размяшчэння 7-й Самарскай і 8-й стралковых дывізій у Бабруйску і другіх аб’ектаў у Беларусі.

Шпіянаж з’яўляўся эфектыўным інструментам барацьбы з саветамі, якім карысталіся шматлікія палітычныя сілы ў надзеі развязаць новую вайну. Дзейнасці шматлікай агентуры спрыялі варожыя адносіны грамадства да новай улады, якая дзеля свайго ўмацавання выкарыстоўвала жорсткія карныя метады. Чыннік грамадскага супраціву быў надзвычай істотным для дзейнасці замежнай агентуры. Асноўныя фігуранты справы — жыхары Бабруйска, якія былі інтэграваны ў агульны змагарны працэс. Інтарэс выведкі ў першую чаргу прыцягвалі ваенныя аб’екты горада: крэпасць, штабы дывізій, школа падрыхтоўкі чырвоных камандзіраў.

Супрацоўніцтва з Пясецкім мела трагічныя вынікі для чальцоў агентурнай сеткі. А вось для будучага пісьменніка вопыт гэтай барацьбы і памяць пра яе былі важным этапам жыццёвага досведу, які адлюстраваўся на старонках яго кніг.

Kochankowie Wielkiej Niedźwiedzicy: agentura Sergiusza Piaseckiego na Białorusi

Artykuł analizuje działalność organizacji konspiracyjnej kierowanej przez Sergiusza Piaseckiego działającej na Białorusi w latach 1922-1924. Przyszły autor doskonałych utworów literackich uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej, brał udział w partyzantce antyradzieckiej oraz wraz z powstańcami słuckimi uczył się w Szkole Podchorążych Piechoty. Na początku lat 20. XX w. jednym z efektywnych środków walki przeciwko bolszewikom stał się wywiad wykorzystywany przez różne ośrodki polityczne w celu sprowokowania nowej wojny.

W specjalnym zbiorze więziennym Archiwum Państwowego Obwodu Mińskiego zachowały się akta około dziesięciu spraw więźniów Centralnego Zakładu Pracy Społeczno-Przymusowej, którzy należeli do grupy konspiracyjnej Piaseckiego. Bez względu na niewielką objętość dokumentów archiwalnych i, niekiedy, ich nieczytelną zawartość, można jednak podjąć próbę rekonstrukcji działalności wspomnianej grupy. W źródłach znaleźć można wzmianki o jej składzie, miejscach działania, celach i sposobach zdobywania niezbędnych informacji. Materiały z zespołu Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego znajdujące się w zbiorach Państwowego Rosyjskiego Archiwum Wojskowego uzupełniają chronologię wydarzeń, skład członków grupy, zawierają dane oficerów prowadzących pracujących w polskim wywiadzie. Przedstawione w nich fakty dają całościowy obraz aktywności wywiadowczej na obszarze stacjonowania 7. i 8. Samarskiej Dywizji w Bobrujsku i innych obiektach wojskowych.

Działalności grup wywiadowczych sprzyjało wrogie nastawienie większości miejscowej ludności do owych władz, które do wzmocnienia swej pozycji wykorzystywały surowe środki represji. Głównymi oskarżonymi w sprawie byli mieszkańcy Bobrujska, uczestnicy podziemia antyradzieckiego. Wywiad był zainteresowany informacjami o obiektach wojskowych znajdujących się w mieście: twierdzy, siedzibie sztabu, Szkole Czerwonych Dowódców. Dla uczestników konspiracji współpraca z Piaseckim miała tragiczne konsekwencje. Jego główny informator Anton Szukała został skazany na śmierć przez rozstrzelanie, inni otrzymali wyroki więzienia.

„Lovers of the Great Bear”: Sergiusz Piasecki’s agents in Belarus

The article aims to reveal the secret of the conspiracy network under the leadership of Sergei Piasetsky, which operated in Belarus from 1922 to 1924. In the preceding years, the future author of famous works had walked the paths of the Soviet-Polish war, the paths of anti-Soviet partisanship, and together with the Slutsk rebels had studied in the Belarusian department of the Warsaw School of Cornet. Twenty years later, after the Second World War, and in exile, the writer depicted this winding path in works dedicated to the leaders of this insurgency.

A dozen cases of prisoners of the Central House of Socially Forced Labor, members of the conspiratorial group, are stored in the State Archive of the Minsk region, in a separate prison fund No. 458. Despite the small size of the documentary evidence, hardly readable pages of cases, make it possible to reconstruct important fragments of the history of the activities of the Piasetsky group. These sources disclose information about the main composition of the group, the location of its intelligence work, goals, and ways it obtained necessary information. The materials of the fund of the 2nd department of the Polish General Staff (intelligence) of the Russian State Military Archive supplement the chronology of events, the personal list of the group, the names of curators from Polish intelligence. The facts paint a picture of espionage activity on the territory of the 7th and 8th Samara Divisions in Bobruisk and other facilities in Belarus.

Many factors contributed to the activities of numerous spy agencies. The hostile attitude of the majority of citizens towards the new government, which used harsh punitive methods to strengthen itself, strongly motivated the opposition. The main defendants in the case were residents of Bobruisk, who were integrated into the general anti-Soviet process. The military facilities of the city: a fortress, military headquarters, a training school for red commanders — attracted the interest of intelligence agencies. Cooperation with Piasetsky had sad consequences for the members of his network. The main informant Anton Shukallo was sentenced to death, others received prison terms. Espionage was an effective tool in the fight against the Soviet government, which was used by many political forces in the hope of unleashing a new war, an accessible format of struggle in the 1920s.

Аляксандр Смалянчук,
доктар гіст. навук (Варшава)
ORCID: 0000-0002-1827-5083

Станіслаў Свяневіч (1899–1997), краёвая ідэя і „беларускае пытанне” ў міжваеннай Польшчы

Гістарычная навука ў краінах блізкай нам часткі Цэнтральна-Усходняй Еўропы па-ранейшаму развіваецца пераважна ў межах нацыянальнага або нацыянальна-дзяржаўнага дыскурсу. Эпоха нацыяналізмаў усё яшчэ істотна ўплывае на тэматыку і характар навуковых даследаванняў. Аднак апошнім часам гэты ўплыў усё часцей становіцца аб’ектам крытыкі. Магчыма, менавіта гэтым абумоўлены відавочны рост цікавасці да праблемы гістарычнага і палітычнага міфа, а таксама развіццё *memory study*.

Спроба даследчыка з нацыянальных пазіцый асэнсаваць мінулае тых эпох, калі не існавала нацыі як вялікай сацыякультурнай або дзяржаўнай супольнасці, звычайна вядзе да мадэрнізацыі гісторыі. Пры гэтым па-за ўвагай гісторыка аказваюцца людзі і падзеі, якія не ўпісваюцца ў рамкі нацыянальнага дыскурсу. Гэты феномен добра вядомы беларускім, літоўскім і польскім даследчыкам эпохі Найноўшага часу, якія звярталіся да вытокаў уласнай нацыянальнай ідэі і нацыянальнага руху. Так, працяглы час заставалася маргінальнай праблематыка г. зв. краёвай ідэі, якая не ўпісвалася ў дамінуючыя ўяўленні пра этнакультурны падмурак нацыястваральных працэсаў.

Сёння ў Польшчы, Беларусі і Літве даследаванне краёвасці мае даволі багатыя гістарыяграфічныя традыцыі. Аднак яно па-ранейшаму знаходзіцца на перыферыі даследаванняў, бо выпадае з пэўнага нацыянальнага канону. Дарма, бо вывучэнне краёвай ідэі і лёсу яе прадстаўнікоў істотна ўзбагачае разуменне тагачаснай эпохі ў межах гістарычнай Літвы і спрыяе пераадоленню абмежаванняў згаданага канону.

Гэтыя думкі прыходзілі, калі знаёміўся з публіцыстыкай выбітнага эканаміста, саветолага і гісторыка Станіслава Свяневіча, які ў перыяд 1920–1930-х гг. неаднаразова выступаў у віленскім польскім друку („Gazeta Krajowa”, „Kurier Wileński”, „Słowo”, „Przegląd Wileński”) як абаронца правоў нацыяна-

льных меншасцей і прыхільнік аўтаноміі Беларуска-Літоўскага краю. Асаблівую ўвагу ён надаваў г. зв. „беларускаму пытанню".

Маё асабістае знаёмства з публіцыстычнай спадчынай С. Свяневіча адбылося на самым пачатку нашага стагоддзя, калі на адной з навуковых канферэнцый атрымаў ад яго дачкі Марыі Свяневіч-Нагенць[1] падборку ксеракопій артыкулаў бацькі, прысвечаных „беларускаму пытанню". Пазней падчас падрыхтоўкі да канферэнцыі, датычнай гісторыі Беларускай сялянска-работніцкай грамады, на старонках газеты „Kurier Wileński" ад 19 студзеня 1927 г. знайшоў яго публікацыю „*Polska i Białorusini*" з аналізам дзейнасці Грамады і асуджэннем палітыкі польскага дзяржаўнага нацыяналізму. Сучасны зварот да публіцыстыкі Станіслава Свяневіча абумоўлены далейшай распрацоўкай эвалюцыі краёвай ідэі і лёсу яе прыхільнікаў у міжваенны перыяд.

Постаць гэтага навукоўца і публіцыста добра вядомая ў Польшчы і за яе межамі. Яго жыццё і навуковая дзейнасць адлюстраваны ў шматлікіх публікацыях[2], а ў 2005 г. з'явілася дакументальная кінастужка „Апошні сведка" (сцэнар і рэалізацыя П. Вольдана). Гэты фільм дазваляе прыгадаць і тое, што С. Свяневічу было наканавана стаць апошнім сведкам трагедыі польскіх афіцэраў, расстраляных супрацоўнікамі НКУС СССР у красавіку 1940 г. у Катынскім лесе. Афіцэр Свяневіч павінен быў падзяліць іх лёс, але ў апошні момант ён быў забраны з эшалону на станцыі Гняздова паблізу Катыні. Распачалося следства пра шпіянаж. Падобна на тое, што НКУС імкнуўся выкарыстаць яго веды пра функцыянаванне нямецкай эканамічнай мадэлі. У выніку ён быў асуджаны, цудам перажыў жахі ГУЛАГа, а ў 1942 г. здолеў далучыцца да польскіх войск у Іране.

Асобна трэба адзначыць зборнік *Stanisław Swianiewicz (1899–1997) ekonomista, sowietolog, historyk* (2010)[3], які ўяўляе сабой калектыўнае

---

[1] Марыя Свяневіч-Нагенць (Maria Swianiewicz-Nagięć) (1928 г. нар.), дачка Станіслава Свяневіча і Алімпіі з Замбжыцкіх. Доктар габілітаваны (1978), прафесар (1997), вядомая ў свеце спецыялістка ў галіне іхтыёфаўны азёр і папуляцыі рыб. Апошнія гады прыкладала шмат намаганняў дзеля захаваня памяці пра свайго бацьку, яго жыццёвы і творчы шлях.

[2] Гл., напр., M. Kornat, *Swianiewicz (Świaniewicz) Stanisław* [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. 46, Kraków — Wrocław, 2009–2010, s. 124–129; tenże, *Polska szkoła sowietologiczna* 1930–1939, Kraków 2003; T. Rutkowski, *Sprawa Katynia*, Warszawa 2008; M. Swianiewicz-Nagięć, *Profesor Stanisław Swianiewicz (1899-1997): żołnierz i naukowiec*, „Rodowód", 2004, nr 2; A. Srebrakowski, *Wileńscy „Włóczędzy"*, Wrocław 1997; J. K. Zawodny, *Katyń*, Paris 1989; *Zmiany, przestrogi, nadzieje… „Bunt młodych", „Polityka" 1931–1939, Wybór publicystyki*, oprac. R. Habielski, J. Jaruzelski, Łódź 2008; B. Gaziński, Stanisław Swianiewicz (1899–1997): ekonomista, sowietolog, historyk, Olsztyn 2010; A. Radczenko, *Ostatni ryczerz wschodnioeuropejskiego Commonwealthu*, [online] https://zw.lt/opinie/ostatni-rycerz-wschodnioeuropejskiego-commonwealthu/, [dostęp: 24.07.2022], J. Malicki, *Sylwetki naukowców Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej: Stanisław Swianiewicz* [w:] *Początki sowietologii. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie 1930–1939: idee–ludzi–dziedzictwo*, red. J. Malicki, A. Pukszto, Warszawa 2021, s. 111–134, ды інш.

[3] у 2011 г. адбылося дапоўненае і пашыранае перавыданне зборніка. Гл.: *Stanisław Swianiewicz (1899–1997) ekonomista, sowietolog, historyk idei*, pod red. B. Gazińskiego, Olsztyn 2011.

даследаванне жыцця і дзейнасці С. Свяневіча. Алена Глагоўская ў гэтым зборніку прааналізавала погляды галоўнага героя на „беларускае пытанне” і яго адносіны да беларускага руху ў міжваенны час, а таксама пазіцыю адносна лёсу Беларусі і польска-беларускіх адносін у пасляваенны перыяд[4]. Паспрабую працягнуць гэту тэму з улікам таго, што ў Беларусі імя Станіслава Свяневіча амаль невядомае. Між тым яго вяртанне ў беларускую памяць ўзбагачае гісторыю польска-беларускіх дачыненняў, ставіць пад сумнеў пэўныя антыпольскія стэрэатыпы і з’яўляецца данінай павагі да інтэлектуальнай і палітычнай мужнасці гэтага чалавека.

Жыццёвы і творчы шлях

Біяграфію Станіслава Свяневіча можна разглядаць як ілюстрацыю гістарычнага лёсу Польшчы і палякаў у XX ст., у якім трагічныя падзеі і паражэнні перапляляіся са значнымі культурнымі і палітычнымі поспехамі.

Ён нарадзіўся 7 лістапада 1899 г. у Дзвінску[5] (сёння Даўгаўпілс) у сям’і інжынера-чыгуначніка і хатняй настаўніцы. Гэта быў перыяд росквіту горада на Дзвіне, які апынуўся на перакрыжаванні важных чыгуначных шляхоў Пецярбург — Варшава і Арол — Рыга і хутка ператвараўся ў буйны прамысловы цэнтр Латгаліі. Дарэчы, Латгалія адрознівалася найбольшай колькасцю нелатышскага насельніцтва. Паводле дадзеных перапісу 1897 г., беларускую, украінскую і расійскую мовы лічылі роднай каля 20 % насельніцтва Дзвінска і Дзвінскага пав. Роднасць беларускай мовы засведчылі толькі 1 525 чал., але нават гэта лічба перавышала колькасць латышскамоўнага насельніцтва[6]. Можам меркаваць, што апрача добрага ведання польскай, расійскай і нямецкай моў, Станіслаў Свяневіч з дзяцінства разумеў таксама беларускую.

С. Свяневіч вучыўся ў Дзвінскай рэальнай гімназіі, дзе належаў да тайнага гуртка польскай моладзевай арганізацыі „Wyzwolenie”. У 1915 г. ва ўмовах наступу нямецкіх войск сям’я эвакуіравалася ў Арол. Станіслаў закончыў мясцовую гімназію, а ў верасні 1917 г. стаў студэнтам факультэта права і сацыяльных навук Маскоўскага ўніверсітэта. У Маскве ён пераждыў бальшавіцкі пераварот і быў сведкам жорсткіх вулічных баёў. У верасні 1918 г. сям’я вярнулася ў акупаваны немцамі Дзвінск, што стала магчымым пасля падпісання Брэсцкага мірнага трактата.

У снежні 1918 г. пасля адыходу нямецкіх войск у горад увайшлі часткі Чырвонай арміі. Былы студэнт быў адным з стваральнікаў мясцовай Польскай

[4] H. Głogowska, *Stanisław Swianiewicz a Białorusini* [w:] *Stanisław Swianiewicz ekonomista, sowietolog, historyk,* pod redakcją B. Gazińskiego, wyd. 2, Olsztyn 2010, s. 47–66.

[5] Да 1893 г. горад меў назву Дынабург.

[6] Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России, [online] http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=127, [dostęp: 24.07.2022].

арганізацыі вайсковай, а ў пачатку 1919 г. стаў яе камендантам. Увесну таго ж года бальшавіцкія рэпрэсіі прымусілі яго пакінуць родны горад і сям'ю. Станіслаў Свяневіч дабраўся да Вільні і ўступіў у польскае войска. Удзельнічаў у польска-савецкай вайне.

Першы эпізод яго вайсковай біяграфіі закончыўся напрыканцы 1920 г. Свяневіч быў дэмабілізаваны як паручнік, за плячыма якога быў удзел у бітвах пад Варшавай і на Нёмане. У кастрычніку 1920 г. ён у складзе 1-й пяхотнай дывізіі генерала Люцыяна Жалігоўскага займаў Вільню. Пазней на старонках парыжскай „Kultury" Свяневіч тлумачыў, што галоўнай мэтай вайсковай аперацыі Жалігоўскага было пашырэнне тэрыторыі Літвы і яе ператварэнне ў свайго роду „Швейцарыю Усходняй Еўропы", дзе б літоўцы, беларусы, палякі і габрэі мелі палітычную і нацыянальна-культурную роўнасць[7]. Аднак вынік атрымаўся зусім іншы.

Пасля дэмабілізацыі ў 1921 г. Свяневіч нейкі час працаваў рэферэнтам па друку і па нацыянальных адносінах у II аддзеле штаба войск Сярэдняй Літвы. Ужо тады ён звярнуў увагу на „беларускае пытанне" і пачаў збіраць матэрыялы з думкай напісаць кнігу пра беларускі рух. Частку матэрыялаў перадаваў дэпутату Сейма ад Польскай народнай партыі „Wyzwolenie" СільвеструКіберусу Ваявудскаму (1892–1938). Апошні з уласнай ініцыятывы некаторыя з іх перасылаў у II аддзел польскага Генеральнага штаба, бо спадзяваўся змяніць стаўленне Польскай дзяржавы да „беларускага пытання"[8].

Дарэчы, у 1926 г. гэта стала падставай для спробы дыскрэдытацыі С. Свяневіча як „агента дэфензівы". У адказ ён ініцыяваў „суд гонару", які адбыўся ў Вільні на пачатку 1927 г. і зняў са Свяневіча ўсе абвінавачанні. Варта адзначыць, што сярод суддзяў быў Людвік Абрамовіч, меркаванне якога заўсёды было важным для нашага героя, а таксама беларускія дзеячы Ян Станкевіч і Аляксандр Уласаў[9]. У падтрымку Свяневіча выступілі таксама беларускія студэнты. На старонках газеты „Kurier Wileński" быў надрука-

[7] S. Swianiewicz, 90-lecie Kazimierza Okulicza, „Kultura", 1980, nr 4, s. 119–120; Гл. таксама: *Ostatni obywatel Wielkiego Księtwa Litewskiego. Ze Stanisławem Swianiewiczem rozmawią Marek J. Karp,* „Res Publica, 1987, nr 6, s. 36.

[8] Цалкам магчыма, што гэтыя аналітычныя запіскі былі выкарыстаны аўтарамі выдання „Krótki zarys zagadnienia białoruskiego" (Warszawa 1928), падрыхтаванага супрацоўнікамі II аддзела польскага Генеральнага штаба для службовага карыстання. У 2009 г. кніга была выдадзена па-беларуску ў Менску: *Кароткі нарыс беларускага пытаньня*. Пад рэдакцыяй А. Вашкевіча, А. Пашкевіча, А. Чарнякевіча.

[9] Аддзел рукапісаў Бібліятэкі імя Урублеўскіх Літоўскай акадэміі навук (БУЛАН), Калекцыя Людвіка Абрамовіча, F 79-572. У калекцыі захаваліся выразкі з газет „Kurier Wileński" (1927, nr 26, 28), „Przegląd Wileński" (1927, nr 3, 12), „Słowo" (1927, nr 27), „Vilnius Aidas" (1927, nr 14) з інфармацыяй пра „суд гонару".

ваны ліст, у якім Адольф Зянюк[10], Мікалай Марцінчык[11], Адам Пятроўскі ды інш. выказвалі давер да свайго выкладчыка і пратэставалі супраць дыскрэдытацыі яго асобы[12].

Усё гэта ў будучым. А пакуль у верасні 1921 г. пасля дэмабілізацыі былы паручнік Свяневіч ізноў стаў студэнтам. Ён працягнуў навучанне ва Універсітэце Стэфана Баторыя (УСБ) у Вільні, дзе яму быў залічаны першы курс Маскоўскага ўніверсітэта. Былы паручнік стаў вучнем вядомага прыхільніка ліберальных падыходаў у развіцці гаспадаркі і будучага міністра фінансаў прафесара Уладзіслава Завадскага. Апрача навучання вёў грамадскую працу і дзейнічаў у Таварыстве каталіцкай акадэмічнай моладзі „Odrodzenie", ініцыятары якога спрабавалі паяднаць каталіцкую дагматыку з сацыялістычнай ідэалогіяй[13].

Свяневіч таксама быў пастаянным удзельнікам віленскага гуртка „Kółko", дзе збіралася мясцовая інтэлігенцыя пераважна каталіцкага веравызнання дзеля абмеркавання праблем рэлігійнага жыцця. Яго ўдзельнікі крытычна ацэньвалі палітыку віленскага каталіцкага кліру пасля прызначэння біскупам Рамуальда Ялбжыкоўскага. Гэты біскуп разглядаў касцёл як сродак умацавання пальшчызны на землях гістарычнай Літвы.

На адно з пасяджэнняў „Kółka" Свяневіч прывёў студэнтку факультэта матэматыкі Алімпію Замбжыцкую. Яна нарадзілася на Меншчыне (суч. Вязынка), змагалася з бальшавікамі ў шэрагах Польскай арганізацыі вайсковай, а ў 1921 г. таксама стала студэнткай УСБ. Шлюб з ёй (1926) быў адным з найвялікшых жыццёвых поспехаў Свяневіча. Алімпія (Ліпка, як ён пяшчотна называў яе ва ўспамінах) стала маці яго чатырох дзяцей і была вельмі блізкай да мужа па сваіх поглядах і зацікаўленасцях. Між іншым цікавілася беларускай народнай культурай і ў 1930-я гг. вывучала этнаграфію пад кіраўніцтвам вядомых польскіх этнолагаў Цэзарыі Эрэнкрэцовай[14] і Ка-

---

[10] Адольф Зянюк (1895–1938) — беларускі грамадскі дзеяч, юрыст. Быў сябрам Гродзенскага гуртка беларускай моладзі. Вучыўся ў Пецярбургскім універсітэце, дзе належаў да гуртка беларускіх студэнтаў. Працягваў адукацыю на факультэце права УСБ, быў сябрам Беларускага студэнцкага саюза. Пазней працаваў суддзёй на Палессі і ў Вільні.

[11] Мікалай Марцінчык (1901–1980) — беларускі грамадскі і палітычны дзеяч. Выпускнік медыцынскага факультэта УСБ. Падчас вучобы ўзначальваў Беларускі студэнцкі саюз. Сябар Прэзідыума Віленскага нацыянальнага камітэта (1921–1938), актыўны дзеяч Таварыства беларускай школы. Падчас Другой сусветнай вайны працаваў лекарам, падтрымліваў адносіны з савецкімі партызанамі. У 1948 г. быў арыштаваны органамі МДБ БССР. Асуджаны на 10 гадоў. Вызвалены ў 1955 г., рэабілітаваны ў 1956 г. Вярнуўся да лекарскай працы. Жыў і памёр у Гродне.

[12] „Kurier Wileński", 1927, nr 28, 5 lutego.

[13] Bor, *Odrodzenie*, „Kurier Wileński", 1929, nr 109, 14 maja.

[14] Цэзарыя Эрэнкрэцова (Cezaria Anna Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa) (1885–1967) — польскі этнолаг, прадстаўніца фенаменалогіі ў вывучэнні народнай культуры. У 1924–1927 гг. — дацэнт кафедры этналогіі УСБ, праводзіла палявыя даследаванні, прыцягваючы да ўдзелу ў іх студэнтаў. У 1927–1935 гг. — прафесар этнаграфіі і этналогіі ва УСБ, у 1935–1939 гг. — у Варшаўскім універсітэце. Таксама кіравала секцыяй

зіміра Машыньскага[15]. Аб'ектам даследавання быў беларускі культ памерлых, увасоблены ў рытуал „Дзяды"[16]. Відавочна, што яна адыграла пэўную ролю ў цікавасці Станіслава Свяневіча да „беларускага пытання" і ягоных намаганнях змяніць палітыку Варшавы[17].

У пачатку 1920-х гг. Свяневіч быў прыхільнікам федэралізму ў варыянце Юзафа Пілсудскага і, адпаведна, праціўнікам далучэння Вільні і Віленшчыны да Польшчы. Ён наладзіў кантакты з віленскім асяродкам краёўцаў, дзе вылучаліся адвакат Тадэвуш Урублеўскі і тагачасны рэдактар „Gazety Krajowej", а пазней „Przeglądu Wileńskiego" Людвік Абрамовіч.

Свяневіч распачаў супрацу з „Gazetą Krajową", рэдакцыя якой ужо ў першым нумары (2.09.1920) дэкларавала, што будзе адстойваць краёвую ідэю, якую да вайны прапагандавалі „Gazeta Wileńska", „Kurier Litewski" і „Przegląd Wileński". У праграмным артыкуле *Służba Ojczyźnie* першага нумару газеты сцвярджалася, што найважнейшай задачай сучаснасці з'яўляецца пашырэнне любові да Краю, якая павінна з'яднаць усе яго сацыяльныя і нацыянальныя рухі. Не тая ці іншая мова, — адзначалася ў артыкуле — а краёвы патрыятызм, вернасць Айчыне і яе інтарэсам паказвае, хто насамрэч з'яўляецца яе сапраўдным сынам, хто гатовы ахвяраваць жыццё за яе свабоду і незалежнасць[18]. У наступным нумары Гэлена Ромэр-Ахенькоўская заклікала палякаў прыняць герб „Пагоня" як уласны і тым самым аднавіць гістарычную традыцыю жыцця і дзейнасці „літоўскіх палякаў"[19]. Пра важнасць традыцыі паразумення і згоды палякаў і літоўцаў і іх супольнай барацьбы з ворагамі Краю пісаў Людвік Абрамовіч[20].

Беларуская праблематыка таксама прысутнічала на старонках „Gazety Krajowej". Рэдакцыя звярнула на яе ўвагу ў сувязі з мірнымі перамовамі ў Рызе і спробай беларусаў прыняць у іх удзел. Так, у артыкуле „Nastroje białoruskie" пераказвалася размова з кіраўніком Міністэрства беларускіх

этналогіі ў Навукова-даследчым інстытуце Усходняй Еўропы. Адна з заснавальнікаў Польскага навуковага інстытута ў Ерусаліме і Польскага навуковага таварыства на чужыне (Лондан).

[15] Казімір Машыньскі (Kazimierz Moszyński) (1887–1959) — польскі этнограф і этнолаг. З 1914 г. праводзіў палявыя даследаванні на Палессі. У 1924 г. узначаліў аддзел славянскай этналогіі Антрапалагічнага інстытута пры Варшаўскім навуковым таварыстве. У 1935–1940 гг. кіраваў кафедрай этналогіі і этнаграфіі УСБ. З 1929 г. быў рэдактарам этнаграфічнага аддзела часопіса „Lud Słowiański".

[16] У 1969–1971 гг. яна падрыхтавала рукапіс кнігі пра інтэрпрэтацыю славутых „Дзядоў" Адама Міцкевіча ў кантэксце беларускай традыцыі ўшанавання памерлых. Г. Харытанюк-Міхей зрабіла навуковую рэдакцыю гэтай кнігі, якая выйшла ў 2018 г. (O. Swianiewiczowa, *Interpretacja Dziadów Mickiewiczowskich na podstawie skarbca kultury białoruskiej*. Red. naukowa i wprowadzenie G. Charytoniuk-Michej, Toruń 2018).

[17] Гл.: S. Swianiewicz, *Wspomnienie o mojej żonie Olimpii*, „Kultura", 1991, nr 11, s. 87–103.

[18] „Gazeta Krajowa", 1920, nr 1, 2.09.

[19] H. R., *Pod znakiem Pogoni*, „Gazeta Krajowa", 1920, nr 2, 3.09.

[20] L. A., *Dwie psychiki*, „Gazeta Krajowa", 1920, nr 3, 4.09.

спраў Дамінікам Сямашкам, які выказаўся за беларуска-літоўскую федэрацыю ў межах супольнай дзяржавы[21].

Падобна, што краёвец Л. Абрамовіч пэўныя надзеі на рэалізацыю краёвай ідэі ў 1920 г. звязваў з захопам Вільні салдатамі дывізіі Л. Жалігоўскага і абвяшчэннем г. зв. Сярэдняй Літвы. Надзеям спрыяла і тое, што яго брат Вітольд быў адным з кіраўнікоў гэтага псеўдадзяржаўнага ўтварэння. Прынамсі, у артыкуле *Spór o Wilno* на старонках „Gazety Krajowej" сцвярджалася выключная роля Вільні са статусам сталіцы ў палітычным саюзе Польшчы, Літвы і Беларусі, які неабходны для змагання з ворагамі як з Усходу, так і Захаду[22].

Тэкстаў Станіслава Свяневіча на старонках „Gazety Krajowej" за перыяд рэдактарства Л. Абрамовіча знайсці не атрымалася. Або ён яшчэ не быў гатовы да падобнай ролі, або пазіцыя газеты, якая звязвала будучыню Беларуска-Літоўскага краю з ідэяй незалежнасці, не адпавядала яго поглядам.

У маі 1921 г. у рэдакцыі адбыліся істотныя перамены. Магчыма, якраз расчараванне ў палітычных рэаліях Сярэдняй Літвы прымусіла Л. Абрамовіча перадаць (прадаць?) газету Людвіку Хаміньскаму. Апошні на старонках выдання абвясціў, што „Gazeta Krajowa" будзе выступаць з пазіцый „краёўцаў-федэралістаў". Будучыня Краю бачылася новаму рэдактару толькі ў цесным палітычным саюзе з Польшчай[23]. Магчыма, канцэпцыя Хаміньскага, пры якім краёвасць газеты эвалюцыянавала ў бок больш кансерватыўнага і больш „польскага варыянта", была бліжэй да поглядаў Свяневіча. У яго публіцыстыцы вобраз гістарычнай Літвы або Вялікага Княства Літоўскага часта дапаўняўся вобразам „Рэчы Паспалітай абодвух народаў" і згадкай „ягелонскай ідэі", што разыходзілася з поглядамі Людвіка Абрамовіча.

Праз год галоўным рэдактарам „Gazety Krajowej" стаў вядомы на Віленшчыне грамадскі дзеяч і журналіст Казімір Акуліч[24], які таксама падтрымліваў канцэпцыю „краёўцаў-федэралістаў" [25]. Менавіта ў гэты

[21] M. D., *Nastroje białoruskie*, „Gazeta Krajowa", 1920, nr 31, 8.10.

[22] [L. Abramowicz], *Spór o Wilno*, „Gazeta Krajowa", 1920, nr 65, 18.11.

[23] L. Chomiński, *Federalizm a krajowość*, „Gazeta Krajowa", 1921, nr 115, 28.05.

[24] Казімір Акуліч (Kazimierz Okulicz) (1890–1891) — польскі журналіст і палітык. Нарадзіўся ў Панявежскім пав., гімназію закончыў у Лібаве. Выпускнік факультэта права УСБ (1925). У 1918 г. сябар Віленскай самааховы. У 1920 г. разам з В. Абрамовічам, а Прыстарам, Б. Крыжаноўскім, В. Станевічам уваходзіў у „палітычны штаб" генерала Л. Жалігоўскага падчас захопу Вільні. Дэпутат польскага сейма II кадэнцыі ад Беспартыйнага блока супрацы з урадам. Супрацоўнік Навукова-даследчага інстытута Усходняй Еўропы ў Вільні і Інстытута нацыянальных спраў у Варшаве. На пачатку 1954 г. — міністр юстыцыі польскага эміграцыйнага ўрада. Адзін з рэдактараў выдання *Pamiętnik Wileński* (Лондан 1972), на старонках якога апублікаваў артыкул *Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej* — важную пазіцыю ў гісторыі краёўцаў і краёвай ідэі.

[25] L. Chomiński, *Rok „Gazety Krajowej"*, „Gazeta Krajowa", 1922, nr 113, 24 maja.

час супраца Свяневіча і „Gazety Krajowej" стала больш актыўнай. Улетку 1922 г. на яе старонках з'яўляецца некалькі публікацый Свяневіча, падпісаных *S. S.*

Магчыма, шлях Свяневіча да краёвасці пачынаўся якраз з цікавасці да „беларускага пытання". Прынамсі, яго першыя публікацыі прысвечаны менавіта беларускай праблематыцы. Праблемы іншых народаў Краю фігуравалі значна радзей. Таксама публіцыст пазбягаў ужывання тэрміна „крэсы". Ён пісаў пра „Беларусь і Літву", пра „землі гістарычнай Літвы", пра „Усходнія землі", таксама карыстаўся тэрмінам „Край".

Відавочна, што да гэтага прычыніліся непасрэдныя кантакты з беларускімі палітыкамі і грамадскімі дзеячамі. Так, у кастрычніку 1926 г. С. Свяневіч разам з Вітольдам і Людвікам Абрамовічамі, Марыянам Свяхоўскім, Аленай Ромэр-Ахенькоўскай удзельнічаў у святкаванні 10-годдзя заснавання органа беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў газеты „Крыніца". У сваім выступе ён ацаніў польскі нацыяналізм як трагедыю Краю і яго жыхароў[26]. Вядома, што С. Свяневіч падтрымліваў добрыя адносіны з кс. Уладзіславам Талочкам, Браніславам Тарашкевічам, Вацлавам Іваноўскім, Антонам Луцкевічам і Радаславам Астроўскім.

Значна пазней Свяневіч наступным чынам характарызаваў уласную пазіцыю: „Jestem dzieckiem historycznej Litwy [...] Litwa i Białorus są dla mnie wartościami samoistnymi i nie mogę nie patrzeć jedynie jako na objekty takiej czy innej polityki polskiej lub rosyjskiej. Uważałem, że tym krajom musi być dana pełna niepodległość i że właśnie ta gwarancja niepodległości musi ich ostastecznie zbliżyć z Polską. Nie mogę się nigdy zgodzic na oddanie ich na pożarcie imperializmowi czerwonemu czy też białemu"[27].

У 1926–1929 гг. Станіслаў Свяневіч паспяхова спалучаў навуковую дзейнасць з публіцыстыкай і рэдакцыйнай працай. У гэтыя гады ён рэдагаваў эканамічны раздзел газеты „Kurier Wileński", уладальнікам якой быў Казімір Акуліч. Варта адзначыць, што ў рэдакцыі „Kuriera" ў 1928–1931 гг. таксама працаваў Людвік Абрамовіч[28]. За пэўнае ўзнагароджанне ён выконваў ролю фактычнага намесніка К. Акуліча, замяняючы апошняга падчас яго занятасці як дэпутата сейма. Пэўныя ідэйныя разыходжанні ў разуменні краёвасці не перашкаджалі гэтай супрацы.

С. Свяневіч таксама быў сябрам рэдакцыі часопіса „Włóczęga" (1932–1936), выдаўцом якога быў Клуб валацуг-сеньёраў (Klub Włóczęgów Seniorów), які

[26] H. Głogowska, *Stanisław Swianiewicz a Białorusini*, s. 53. Пры гэтым А. Глагоўская спасылалася на публікацыі ў перыядычных выданнях, напр.: K. Smreczyński, *Życie białoruskie. Dziesięciolecie jubileusza „Krynicy"*, „Kurier Wileński", 1926, nr 248, 26 października, s. 3; *Kronika*, „Przegląd Wileński", 1926, nr 19, 24 października, s. 8.

[27] S. Swianiewicz, w *cieniu Katynia*, Warszawa 1990, s. 250. Тут і далей цытаты з тэкстаў С. Свяневіча будуць прыводзіцца на мове арыгінала.

[28] БУЛАН, аддзел рукапісаў, F79–42. Лісты К. Акуліча да Л. Абрамовіча. 1928–1931.

з'яднаў маладых віленскіх інтэлектуалаў — прыхільнікаў федэралісцкай канцэпцыі Ю. Пілсудскага[29]. Апошняе збліжала іх з краёўцамі. Клуб быў важнай дыскусійнай пляцоўкай міжваеннай Вільні. Ініцыятарам яго стварэння быў Тэадор Нагурскі[30].

Станіслаў Свяневіч далучыўся да дзейнасці Клуба адразу пасля яго стварэння ў кастрычніку 1929 г. Разам з Севярынам Віславухам[31], які таксама цікавіўся „беларускім пытаннем", яны ўтваралі дуумвірат галоўных ідэолагаў Клуба. Менавіта Свяневіч быў аўтарам артыкула *Nasza krajowość* у першым нумары „ Włóczęga" (1932), дзе трактаваў краёвасць як ідэю аднаўлення велічных традыцый Вялікага Княства Літоўскага, падмуркам якіх лічыў палітычнае адзінства ўсіх народаў гістарычнай Літвы. Адначасна Свяневіч супрацоўнічаў з варшаўскім тыднёвікам „Bunt młodych" (з 1937 г. — „Polityka"), рэдактарам якога быў Ежы Гедройць[32].

29 Варта адзначыць, што гэты клуб у пэўным сэнсе працягваў гісторыю Акадэмічнага клуба віленскіх валацуг (Akademiczny Klub Włóczęgów Wileńskich), які паўстаў яшчэ ў 1923 г. і быў апалітычнай арганізацыяй. Сябрам клуба таксама быў студэнт юрыдычнага факультэта і будучы лаўрэат Нобелеўскай узнагароды ў галіне літаратуры Чэслаў Мілаш (1980).

30 Тэадор Нагурскі (Teodor Nagurski) (1901–1973) — польскі эканаміст, статыстык і дэмограф. Нарадзіўся ў Кейданах, але гімназію закончыў у Гомеле (1919). Быў сябрам Польскай арганізацыі вайсковай. Удзельнік польска-савецкай вайны. У 1924 г. закончыў УСБ з дыпломам магістра права. Падчас навучання арганізаваў Акадэмічны клуб віленскіх валацуг як кантынуацыю падобнай арганізацыі, што існавала ў Гомеле. У 1929 г. заснаваў Клуб валацуг-сеньёраў, які пашыраў ідэі федэралізму і краёвасці. Падчас Другой сусветнай вайны быў у Арміі Краёвай. Удзельнік аперацыі „Вострая брама" ў ліпені 1944 г. Арыштаваны НКУС і высланы на шахты Варкуты. Пасля вызвалення (1947) працаваў як навуковец і выкладчык ва ўніверсітэтах Вроцлава і Лодзі.

31 Севярын Віслаух (Seweryn Wysłouch) (1900–1968) — польскі гісторык дзяржавы і права. Нарадзіўся ў Пірковічах каля Драгічына (зараз Брэсцкая вобл. у Беларусі). Удзельнік баёў пад Гродна падчас польска-савецкай вайны, жаўнер Літоўска-беларускай дывізіі Л. Жалігоўскага. У 1927 г. закончыў УСБ з дыпломам магістра права. Потым выкладаў ва УСБ і даследаваў гісторыю Вялікага Княства Літоўскага, а таксама гісторыю нацыянальных супольнасцей, асабліва беларускай. У 1937 г. абараніў габілітацыйную працу. Яго лёс пасля вайны быў звязаны пераважна з Вроцлаўскім універсітэтам.

32 Ежы Гедройць (Jerzy Giedrojć) (1906–2000) — польскі выдавец, публіцыст і палітык. Нарадзіўся ў Менску, але гімназію закончыў ужо ў Варшаве. Вывучаў права і гісторыю ў Варшаўскім універсітэце. У 1930 г. узначаліў рэдакцыю тыднёвіка „Dzień Akademicki", які пазней быў перайменаваны ў „Bunt młodych", а з 1937 г. стаў тыднёвікам „Polityka". Адначасна працаваў сакратаром у Міністэрстве сельскай гаспадаркі, у Міністэрстве прамысловасці і гандлю. У 1939 г. разам з урадам быў эвакуіраваны ў Румынію, дзе працаваў сакратаром амбасадора Польшчы ў Бухарэсце. Пасля эвакуацыі ў Турцыю стаў жаўнерам Асобнай брыгады карпацкіх стралкоў, удзельнічаў у баях у Егіпце і абароне Тобрука. Пасля стварэння 2-га Польскага корпуса служыў у Бюро прапаганды. У 1946 г. заснаваў Літаратурны інстытут, з якім звязана выданне месячніка „Kultura" (1947–2000) і квартальніка „Zeszyty Historyczne" (1962–2010). Яго дзейнасць як рэдактара і публіцыста адыграла велізарную ролю ў развіцці польскай культуры, а таксама паспрыяла падзенню прасавецкага рэжыму ў Польшчы.

Пасля заканчэння вучобы ён застаўся на кафедры палітычнай эканоміі УСБ, быў асістэнтам праф. Завадскага, а потым яго намеснікам. Даследаваў гаспадарчыя сістэмы буйных таталітарных дзяржаў, а менавіта СССР і Італіі. Аднак яго першае значнае навуковае даследаванне і доктарская праца (1926) датычыла эканамічных поглядаў французскага мысліцель і сацыёлага, тэарэтыка дактрыны нацыянал-сіндыкалізму Жоржа Сарэля (1847–1922). Адным з яго студэнтаў быў будучы славуты літаратар Чэслаў Мілаш, які прыгадваў, што студэнты ставіліся да маладога прафесара з павагай і сімпатыяй[33].

Важнай падзеяй для маладога навукоўца стала навуковая стажыроўка ў *Osteuropa-Institut* у Вроцлаве (Брэслаў). Пасля вяртання ў 1930 г. ён разам са Стэфанам Эрэнкройцам[34] і Вітольдам Станевічам[35] ствараў Навукова-даследчы інстытут Усходняй Еўропы (Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej), з якім звязваюць пачаткі польскай саветалогіі[36]. Станіслаў Сцяневіч узначаліў эканамічную секцыю, ініцыяваў выданне бюлетэня „Przegląd Kwartalny Gospodarki Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich". Таксама ён быў прыхільнікам дактрыны „праметэізму", сутнасцю якой была падтрымка імкнення да незалежнасці народаў СССР. У 1930 г. у Вільні выйшла яго кніга *Lenin jako ekonomista*, якая стала асновай габілітацыйнага даследавання (1931).

Пасля прыходу да ўлады ў Германіі партыі нацыянал-сацыялістаў Сцяневіч распачаў даследаванне нямецкай эканамічнай сістэмы. Гэтаму спрыялі навуковыя стажыроўкі ва ўніверсітэтах Вены і Кёнігсберга, а таксама ў Гамбургу, Берліне і Кёльне. Працяглае знаходжанне ў Германіі зрабіла яго прыхільнікам канцэпцыі міністра замежных спраў Юзафа Бека, які лічыў неабходным пошук кампрамісу з Германіяй.

33 Cz. Miłosz, *Abecadło*, Kraków 2001, s. 311.

34 Стэфан Эрэнкройц (Stefan Ehrenkreutz) (1880–1945) — польскі гісторык права, апошні рэктар УСБ, сенатар ІІ Рэчы Паспалітай. Варта адзначыць такія яго даследаванні, як *Stan badań nad statutami litewskimi* (1924), *Separatyzm czy ciążenie Litwy ku Polsce po Unii Lubelskiej* (1925). У 1930 г. арганізаваў, а потым узначальваў Навукова-даследчы Інстытут Усходняй Еўропы. Адначасна кіраваў гістарычна-юрыдычнай секцыяй у Інстытуце. Падчас Другой сусветнай вайны кіраваў падпольным польскім Віленскім універсітэтам. У жніўні 1944 г. быў арыштаваны супрацоўнікамі НКУС. Памёр у вязніцы пасля працяглай галадоўкі 21 ліпеня 1945 г.

35 Вітольд Станевіч (Witold Staniewicz) (1887–1966) — польскі эканаміст і палітык. Нарадзіўся ў Вільні, дзе таксама закончыў гімназію. Вучыўся ў Ягелонскім і Мюнхенскім універсітэтах. Сябар Польскай арганізацыі вайсковай, Віленскай самаахова. З 1922 па 1926 г. выкладаў эканоміку ва УСБ. Пасля майскага перавароту 1926 г. стаў міністрам сельскай гаспадаркі і займаў гэтую пасаду да 1930 г. у 1931–1939 гг. прафесар УСБ. Таксама кіраваў Гаспадарчай секцыяй Навукова-даследчага Інстытута Усходняй Еўропы, быў адным з галоўных акцыянераў газеты „Kurier Wileński". Падчас Другой сусветнай вайны ўдзельнічаў у тайным навучанні, быў звязаны з Арміяй Краёвай. Пасля вайны пераехаў у Познань, дзе ўзначаліў кафедру аграрнай эканомікі і палітыкі ва ўніверсітэце.

36 *Początki sowietologii. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie 1930–1939: idee–ludzi–dziedzictwo*, red. J. Malicki, A. Pukszto, Warszawa 2021.

Навуковую і публіцыстычную дзейнасць перапыніла вайна. Станіслаў Свяневіч быў мабілізаваны ў канцы жніўня 1939 г. Ён удзельнічаў у баях з нямецкімі войскамі, а ў канцы верасня разам са сваёй вайсковай часткай трапіў у савецкі палон. Апынуўся ў лагеры НКУС у Казельску і павінен быў падзяліць трагічны лёс іншых палонных польскіх афіцэраў. Аднак на станцыі Гняздова Свяневіч быў адлучаны ад іх і дастаўлены ў турму НКУС на Лубянскай плошчы Масквы. У лютым 1941 г. як „шпіён" ён быў асуджаны на 8 гадоў і накіраваны ў лагеры Рэспублікі Комі.

Станіслаў Свяневіч цудам пераражыў зняволенне. У красавіку 1942 г. у выніку настойлівых дзеянняў польскіх дыпламатаў ён быў вызвалены, а ў канцы ліпеня дабраўся да Тэгерана. Адным з яго першых тэкстаў на волі стаў рапарт, прысвечаны ліквідацыі лагера ў Казельску і траспарту палонных польскіх афіцэраў да ст. Гняздова. Пасля таго як нямецкае радыё ў красавіку 1943 г. паведаміла пра адкрыццё масавых магіл польскіх афіцэраў у Катыні, рапарт Свяневіча паспрыяў звароту польскага ўрада ў міжнародны Чырвоны Крыж дзеля высвятлення ўсіх абставін гэтага злачынства.

З канца 1942 г. прафесар Свяневіч узначальваў Бюро вывучэння Блізкага і Сярэдняга Усходу (Ерусалім), а ў 1944 г. кіраваў Усходнім аддзелам Міністэрства інфармацыі і дакументацыі польскага ўрада. Адначасна выкладаў права на польскім факультэце, які быў адкрыты ва ўніверсітэце Оксфарда.

Пасля таго як Вялікабрытанія ў ліпені 1947 г. адмовілася прызнаваць польскі ўрад у эміграцыі, ён узначаліў эканамічна-гандлёвы факультэт у *Polish University College* ў Лондане. Стаў сябрам заснаванай Віктарам Сукенніцкім[37] і Станіславам Касцялкоўскім[38] Акадэмічнай супольнасці УСБ і Польска-

---

[37] Віктар Сукеніцкі (Wiktor Sukiennicki) (1901–1983) — польскі юрыст, гісторык і саветолаг. Нарадзіўся ў Коўне. Сябар Польскай арганізацыі вайсковай і ўдзельнік польска-савецкай вайны. Вывучаў права ва УСБ, дзе пазней абараніў дысертацыю, прысвечаную палітыцы Прусіі на захопленай частцы Рэчы Паспалітай. У 1925 г. у Сарбоне абараніў дысертацыю па міжнародным праве. Павышаў кваліфікацыю ў Вене, Кёльне і Рыме. У 1929–1939 гг. выкладаў тэорыю права ва УСБ. Таксама кіраваў секцыяй права ў Навукова-даследчым Інстытуце Усходняй Еўропы. Пасля савецкай акупацыі Літвы (1940) быў арыштаваны і вывезены ў лагер пад Краснаярскам. Пагадненне паміж СССР і Польшчай ад 30 ліпеня 1941 г. паспрыяла яго вызваленню з лагера ў снежні 1941 г. Працаваў сакратаром пасольства Польшчы ў Куйбышаве, а ў верасні 1942 г. быў эвакуіраваны ў Тэгеран і прызначаны першым сакратаром пасольства Польшчы ў Іране. Пасля вайны застаўся эміграцыі. У 1959 г. выехаў у ЗША, дзе працаваў у буйнейшым саветалагічным цэнтры — Інстытуце Гувера (Універсітэт у Стэнфардзе). Аўтар кнігі *East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence*, edited by Maciej Siekierski, preface by Czesław Miłosz, 2 tomy, New York 1984. С. Свяневіч прысвяціў яму ўспаміны (*Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim*), апублікаваныя ў часопісе „Zeszyty Historyczne" (1983, nr 66, s. 48–69).

[38] Станіслаў Касцялкоўскі (Stanisław Kościałkowski) (1881–1960) — польскі гісторык. Нарадзіўся ў Гродне, дзе закончыў гімназію. Вывучаў гісторыю і літаратуру ў Варшаўскім і Ягелонскім універсітэтах. У апошнім абараніў дысертацыю пра палітычную ролю літоўскага падскарбія Антонія Тызенгаўза (1905). Быў адным з арганізатараў польскай адукацыі ў Вільні падчас

га таварыства былых савецкіх палітычных вязняў у Вялікабрытаніі. Шмат рабіў дзеля пашырэння праўды пра трагедыю Катыні.

Пазней выкладаў ва ўніверсітэце Манчэсцера. У 1956 г. вылецеў у Джакарту, дзе займаўся арганізацыяй сістэмы эканамічнай адукацыі ў мясцовым універсітэце. Менавіта тут пасля 18-гадовага расстання сустрэў сваю Ліпку, якая здолела выехаць з Польшчы.

Станіслаў Свяневіч супрацоўнічаў з часопісам „Kultura" Ежы Гедройця, цалкам падзяляючы канцэпцыю Е. Гедройця і Ю. Мерашэўскага[39] адносна польскай падтрымкі незалежнасці Літвы, Украіны і Беларусі, а таксама прызнання ўсходняй мяжы Польшчы без Вільні, Львова і Гродна.

У 1963 г. на старонках часопіса „Merkuriusz Polski" (№ 3-4) Свяневіч пісаў, што „przyszła pozycja Polski na historycznych ziemiach dawnej Rzeczypospolitej zależeć będzie równierz od tego, czy rozsiani po świecie Polacy potrafią nawiązać nić braterstwa z rozsianymi obok nich Ukraincami, Białorusinami i Litwinami, oraz od tego czy wspólnym wysiłkiem potrafimy stworzyć jakaś nowa sugestywną koncepcję *Commomweath'u* Wschodniej Europy. [...] Nowa warta musi wyrzucić do lamusa frazesy sugerujący, że emigracja polska szykuję się do jakiejś przyszłej wojny aby Ukraincom, Białorusinóm i Litwinom odebrac te nasze ziemie wschodnie, którzy weszły w skład Ukraińskiej, Białoruskiej i Litewskiej Republik Sowieckich. Naszym dążeniem natomiast powinno byc aby te Respubliki uzyskały pełna niepodległość. […] Tak samo jak dążymy do wolności dla Polski, tak dążyć winniśmy do tego, aby Ukraina, Białoruś i Litwa stały się wolni"[40].

З 1963 г. Станіслаў Свяневіч жыў і працаваў у Галіфаксе ў *Saint Mary's University*, дзе выкладаў эканоміку і статыстыку, а таксама працягваў саве-

---

нямецкай акупацыі 1915–1918 гг. Належаў да групы заснавальнікаў універсітэта ў Вільні, у якім працаваў з моманту адкрыцця ў 1921 г. у 1935 г. атрымаў тытул прафесара. Даследаваў гісторыю Вялікага Княства Літоўскага. Быў арыштаваны НКУС у Вільні (1940) і высланы ў лагер на поўначы Урала. Здолеў выжыць і вярнуцца да актыўнай дзейнасці пасля падпісання польска-савецкай дамовы ад 30 ліпеня 1941 г. у Тэгеране стварыў Таварыства студыяў іранскіх, выкладаў у Польска-іранскім народным універсітэце. У 1950 г. выехаў у Англію. Выкладаў у Польскім універсітэце ў Лондане. Адна з апошніх кніг: *Antoni Tyzenhauz: podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, przygot. do druku Lidia Ciołkoszowa, Londyn 1971.

[39] Юльюш Мерашэўскі (Juliusz Mieroszewski) (1906–1976) — польскі журналіст і публіцыст. У міжваенны перыяд быў сурэдактарам газеты „Ilustrowany Kurier Codzienny" (Кракаў), спецыялізаваўся ў нямецкай праблематыцы. У 1939 г. быў эвакуіраваны ў Румынію, дзе працаваў у польскім пасольстве. Пазней эвакуіраваны ў Іран. Быў жаўнерам Асобнай брыгады карпацкіх стралкоў. Потым служыў у секцыі асветы і культуры Польскага войска на Усходзе. Застаўся ў эміграцыі. Супрацоўнічаў з Е. Гедройцем. На старонках часопіса „Kultura" разважаў пра незалежнасць Польшчы, магчымасці яе паразумення з народамі Украіны, Літвы і Беларусі (УЛБ) на падставе прызнання пасляваенных тэрытарыяльных змен. У 1974 г. разам з Гедройцем сфармуляваў важную для польскай палітычнай думкі канцэпцыю, якая сыходзіла з таго, што суверэннасць народаў УЛБ з'яўляецца гарантыяй незалежнасці Польшчы.

[40] Цытата паводле: H. Głogowska, *Staniśław Swianiewicz a Białorusini*, s. 63.

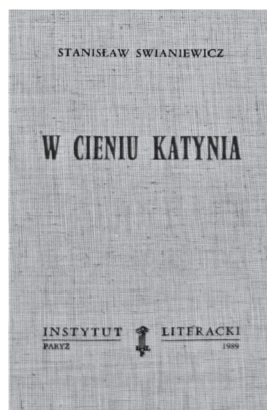

талагічныя даследаванні. Праз два гады ў выдавецтве *Oxford University Press* была выдадзена яго найбольш вядомае эканамічнае даследаванне *Forced Labour and Economic Development*, прысвечанае сістэме прымусовай працы ў савецкіх лагерах.

Пасля смерці жонкі ў 1974 г. вярнуўся ў Лондан. Атрымаў тытул польскага прафесара ў эміграцыі. У 1975 г. удзельнічаў у міжнароднай канферэнцыі ў Капенгагене, прысвечанай парушэнню правоў чалавека ў СССР, з рэфератам пра трагедыю ў Катыні[41]. Меў некалькі важных публікацый па гэтай тэме, у тым ліку найбольш вядомую кнігу ўспамінаў w *cieniu Katynia* (1976).

Актыўную інтэлектуальную дзейнасць Станіслаў Свяневіч вёў амаль да канца жыцця. У 1996 г. у Варшаве выйшла яшчэ адна кніга яго ўспамінаў *Dzieciństwo i młodość*. Памёр у траўні 1997 г. і быў пахаваны ў Галіфаксе побач з жонкай.

Гэту біяграфічную частку артыкула варта закончыць той характарыстыкай Станіслава Сввяневіча, якую даў яму Чэслаў Мілаш на старонках свайго *Abecadła*. Разважаючы над лёсам свайго колішняга прафесара, ён пісаў: „Te zmienne koleje życia przypadły człowiekowi, który mało troszczył się o dobra doczesne. Słynął ze swoich małych potrzeb, oddania się nauce i, rzeklibyśmy, profesorskiego roztargnienia, które zresztą oznaczało przede wszystkim niechęć do rozpychania się łokciami. Swianiewicza wszyscy, którzy go znali, skłonni byli nazywać świątobliwym. Gorliwy katolik zachowywał się tak, jakby naprawdę wziął głęboko do serca nauki Ewangelii"[42].

Пра „беларускае пытанне", польскі нацыяналізм і краёвую ідэю

Публіцыстыка была неад'емнай часткай творчага шляху Станіслава Сввяневіча. Яго першыя публікацыі на старонках віленскага друку з'явіліся яшчэ ў студэнцкія гады. Іх праблематыка датычыла пераважна польскага нацыяналізму як дзяржаўнай палітыкі і элемента масавай свядомасці, а таксама сітуацыі беларускага насельніцтва. Часам гэта выклікала даволі бурныя дыскусіі. Прычым апанентамі Сввяневіча выступалі не толькі прыхільнікі мясцовых нацыянальных дэмакратаў і аўтары публікацый на старонках тыднёвіка „Dziennik Wileński" (рэдактар Ст. Лукашэвіч), але таксама іх апаненты з віленскага „Słowa" (рэдактар Ст. Мацкевіч).

[41] S. Swianiewicz, *Różne refleksji po Kopenhadze*, „Kultura", 1976, nr 4, s. 91–102.
[42] Cz. Miłosz, *Abecadło*, s. 314.

Дыскусію выклікалі ўжо сціплыя нататкі студэнта Свяневіча з нарад II з'езда польскай акадэмічнай моладзі (Вільня, ліпень 1922 г.)[43], у якіх ён заявіў пра дамінаванне ў асяроддзі польскіх студэнтаў нацыяналізму, антысемітызму і клерыкалізму. Таксама ён пісаў пра „заняпад ідэалізму", што, на яго думку, праяўлялася ў адсутнасці ва Універсітэце Стэфана Баторыя студэнцкіх арганізацый сацыялістычнай або дэмакратычнай арыентацыі, папярэджваў пра небяспеку ваяўнічага нацыяналізму. У якасці прыкладу згадваў негатыўныя адносіны польскіх студэнцкіх арганізацый да Таварыства беларускіх студэнтаў і перакананне першых, што ў Польшчы не можа быць іншых нацый, апрача польскай.

Свяневіч лічыў нацыяналізм гістарычным анахранізмам[44]. Ён з сумам канстатаваў, што частка польскіх студэнтаў з Народна-нацыянальнага саюза (Związek Ludowo-Narodowy) з радасцю вітала інфармацыю пра трагічную смерць габрэйскага студэнта Міхала Фрэнкеля падчас выбарчай кампаніі ў Віленскі сейм. Аб'ектам яго рэзкай крытыкі стаў адзін з лідараў польскіх нацыяналістаў Казімір Ляшчыцкі[45].

У адказ на старонках „Dziennika Wileńskiego" быў апублікаваны артыкул, аўтар якога (К. Ляшчыцкі?) называў нацыяналізм прагрэсіўнай з'явай і выключна з ім звязваў будучыню незалежнай Польшчы. Свяневіч у адказ прапанаваў не блытаць нацыяналізм і нацыянальную ідэю: „Można kochać swój naród, być przywiązanym do jego przeszłości i kultury, pracować i walczyć w imię jego dobra, wierzyć w jego misję dziejową, ale to nie znaczy nienawidziec inne narody, nie znaczy to bynajmniej odmawiać prawa do bytu samodzielnego tym wszystkim narodowościom, z którymi współżyjemy na jednym terytorium, lub w granicach jednego Państwa"[46]. Былы жаўнер дывізіі Жалігоўскага быў перакананы, што нацыяналізм з'яўляецца толькі карыкатурай нацыянальнай ідэі.

У дыскусіі таксама прыняў удзел рэдактар папулярнай віленскай польскай газеты „Słowa" Станіслаў Мацкевіч, які пагадзіўся з крытыкай нацыяналізму, але катэгарычна не прыняў тэзіса пра адсутнасць ідэалізму сярод польскай моладзі. У адказ С. Свяневіч ізноў прыгадаў прыціск беларускіх студэнтаў з боку польскіх калег, якія адмаўляюць прызнаваць беларусаў за нацыю. Ён прывёў дадзеныя апошняга перапісу насельніцтва, з якіх вынікала, што амаль 1/3 насельніцтва II Рэчы Паспалітай не належыць да польскай нацыі. У такой сітуацыі, як пісаў Свяневіч, палітыка нацыянальнага

---

43 S. S., *Ideologia młodzieży*, „Gazeta Krajowa", 1922, nr 151, 12 lipca; S. S., *Upadek idealizmu*, „Gazeta Krajowa", 1922, nr 152, 13 lipca.

44 „Nacjonalizm zaś jest w Polsce niepodległej anachronizmem, kierunkiem odznaczającym się brutalnością i bezwzględnością. Być dziś nacjonalistą — to znaczy usprawiedliwiać ucisk nietolerancji i zachłanność" („Gazeta Krajowa", 13 lipca 1922).

45 Казімір Ляшчыцкі (Kazimierz Leszczycki) (1894–1941) — літаратар, адзін з лідараў „правых" на Віленшчыне. Загінуў у сталінскім лагеры ў 1941 г.

46 S. S., *O nacjonalizmie młodzieży*, „Gazeta Krajowa", 1922, nr 152, 13 lipca.

эгаізму і лозунг „Польшча для палякаў" можа аслабіць аўтарытэт дзяржавы і распаліць нацыянальны антаганізм унутры яе. Ён лічыў, што Польшча павінна гарантаваць усім народам права самастойнага культурнага развіцця.

У іншым артыкуле на старонках універсітэцкага выдання „Alma Mater Vilnensis" (1922) Станіслаў Свяневіч пагаджаўся толькі на такую форму „польскага імперыялізму", як пашырэнне польскай культуры. Ён называў гэта „рэчпаспалітаўскім імперыялізмам" і спадзяваўся ўбачыць яго праявы ў дзейнасці УСБ, які, на яго думку, павінен быць не толькі рэгіянальным цэнтрам польскай культуры і адукацыі, але таксама цэнтрам вывучэння культуры беларускага і літоўскага народаў, месцам збліжэння інтэлігенцыі трох нацый[47]. Заўважым, што ў сучасным свеце, калі ўсё часцей прадметам абмеркавання становіцца паняцце „вайны культур", пазіцыя Свяневіча ўжо не выглядае талерантнай і дае падставы для абвінавачвання яго ў прыхаваным намеры паланізацыі. Тым больш што даволі часта ўласную пазіцыю ён тлумачыў інтарэсамі польскай дзяржавы на ўсходніх землях. Аднак падобнае абвінавачанне не ўпісваецца ў кантэкст усёй дзейнасці публіцыста і навукоўца як прыхільніка культурнага дыялогу нацый.

Дыскусія разгортвалася, і рэдакцыя „Słowa" прапанавала Казіміру Ляшчыцкаму і Станіславу Свяневічу выказацца на старонках свайго выдання. Апошні свой тэкст цалкам прысвяціў „беларускаму пытанню", а дакладней сітуацыі з адукацыяй і асветай для беларускай моладзі. Ён адзначыў факт масавага выезду гэтай моладзі ва ўніверсітэты за межамі Польшчы, у прыватнасці ў Чэхію. Гэту адукацыйную эміграцыю ў краіну, з якой Польшча мела напружаныя адносіны, Свяневіч тлумачыў палітыкай Варшавы і мясцовай адміністрацыі, якія абмежавалі магчымасці атрымання беларускай моладдзю вышэйшай адукацыі ў Польшчы. Ён быў перакананы, што гэта толькі ўзмоцніць антыпольскі кірунак ў беларускім руху. Свяневіч прапанаваў адмовіцца ад палітыкі нацыянальна-культурнага прыціску і спрыяць стварэнню асяродкаў беларускай культуры ў Польшчы, даць дзяржаўную акрэдытацыю беларускім школам, стварыць кафедры беларускай гісторыі і беларускай літаратуры ва УСБ і г. д.

На старонках „Słowa" гэтыя палітычныя змены ён тлумачыў патрэбамі ўласна польскай дзяржавы і польскага грамадства, якое ўсё яшчэ не разумее значэння беларускага нацыянальнага руху для ўсходніх межаў Польшчы. Свяневіч казаў пра важнасць беларускай падтрымкі польскай дзяржаўнасці і неабходнасць выпрацоўкі новай нацыянальнай праграмы для польскай адміністрацыі на беларускіх і літоўскіх землях, якая б грунтавалася на прынцыпах талерантнасці і роўнасці[48].

Агляд публіцыстыкі студэнта Станіслава Свяневіча можна закончыць яшчэ адной публікацыяй на старонках „Słowa". У гэтым выпадку гаворка ідзе

[47] St. Świaniewicz, *My i Oni*, „Alma Mater Vilnensis", z. 1, Wilno 1922, s. 75–77.
[48] St. Świaniewicz, w *imię interesu państwowego*, „Słowo", 1922, nr 4(267), 21 listopada.

пра пераказ асноўных тэзісаў яго рэферата, які прагучаў падчас сустрэчы віленчукоў з Юзафам Пілсудскім. Маршалак наведаў Вільню 16–21 жніўня 1923 г. і выступіў з некалькімі рэфератамі ва Універсітэце Стэфана Баторыя і ў тэатры. У праграме гэтых сустрэч таксама былі запланаваны рэфераты, датычныя як блізкай гісторыі рэгіёна, так і актуальнага палітычнага жыцця. Сярод выступоўцаў быў Станіслаў Свяневіч, рэферат якога прысвячаўся праблеме нацыяналізму як феномена дзяржаўнай палітыкі і масавай свядомасці[49].

Рэдакцыя „Słowa" звярнула ўвагу на гэты рэферат і вырашыла пазнаёміць з ім сваіх чытачоў. Пры гэтым адзначалася, што Свяневіч належыць да ідэйных працаўнікаў газеты, а ягоныя думкі наконт „роўнасці нацый, нацыянальнасцей і народзікаў" непрымальныя для рэдакцыі газеты.

Паводле „Słowa", С. Свяневіч казаў пра існаванне дзвюх польскіх дзяржаў. Першая грунтуецца на „ягелонскай ідэі" і традыцыях Рэчы Паспалітай. Яна імкнецца на падмурку ўласнай культуры яднаць вакол сябе народы. Менавіта дух гэтай Польшчы стварыў легіёны Ю. Пілсудскага і спрыяў з'яўленню вядомага красавіцкага звароту 1920 г. *Да жыхароў былога Вялікага Княства Літоўскага*. Затое другая Польшча адмовілася ад традыцый свабоды і роўнасці і стала адным з асяродкаў таго псіхозу нацыяналізму, які ахапіў амаль усю Еўропу. Менавіта дух гэтай Польшчы нарадзіў Рыжскі трактат. Ён канстатаваў дамінаванне гэтай другой Польшчы і адзначыў пэўны парадокс, што краіна, якая больш за стагоддзе змагалася за свабоду, пасля сваёй перамогі фактычна пераняла сістэму кіравання былых ворагаў. Ён адзначыў, што гэтым скарысталася савецкая Расія, якая падхапіла ідэю федэралізму. „Савецкі федэралізм" Свяневіч трактаваў як надзвычай небяспечную форму „маскоўскага імперыялізму".

Гаворачы пра адмову Польшчы ад ідэалаў свабоды і роўнасці, Свяневіч пераказаў аповед аднаго вядомага віленскага адваката, які на пачатку стагоддзя бараніў настаўнікаў тайных польскіх школ, а ў бліжэйшы час збіраўся бараніць на судзе ў Беластоку ўжо настаўнікаў беларускіх школ. Відавочна, гаворка ішла пра краёўца і адваката Тадэвуша Урублеўскага, які быў абаронцам на „працэсе 45-ці", што ў тыя дні працягваўся ў Беластоцкім акруговым судзе. Вядома, што ў сваёй прамове абаронца казаў пра супольную барацьбу палякаў і беларусаў у паўстанні 1863 г. і прыгадаў песні беларускіх паўстанцаў, якія ў дзяцінстве чуў ад свайго славутага дзядзькі Валерыя Урублеўскага падчас наведвання яго ў Парыжы.

Заўважу, што згадка Т. Урублеўскага важная для разумення пазіцыі С. Свяневіча і нашых ведаў пра той асяродак, у якім ён знаходзіў падтрымку ўласнай дзейнасці. Пра вялікае значэнне гэтага знаёмства для Станіслава Свяневіча таксама сведчыць тэкст некралога пад назвай *Грамадзянін Вялі-*

[49] *Federalizm*, „Słowo", 1923, nr 190, 29 sierpnia.

кага Княства Літоўскага, апублікаваны пасля смерці Урублеўскага на старонках „Kuriera Wileńśkiego”[50]. Аўтар прыгадаў першую сустрэчу з памерлым і словы, якія пачуў ад яго: „Poznaje Pan jednego z ostatnich Mohikanów. Dziś pozostało już tylko trzech prawdziwych obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego i tylko trzech prawdziwych krajowców. Jestem jednym z nich”.

С. Свяневіч пісаў пра непрыняцце Урублеўскім ідэалогіі нацыяналізму: „Polak dziś kocha ideą narodową polską, Litwin — litewską, Białorusin — białoruską. Wróblewski zaś kochał przede wszystkim nasz kraj ze wszystkimi jego mieszkańcami bez różnicy używanego języka, z całą jego bogatą przeszłością od sławnych wypraw Witolda aż do bojów Kalinowskiego w grodzieńskich lasach”. Ён з сумам канстатаваў, што такія людзі, як Тадэвуш Урублеўскі, не патрэбны сучаснай Польшчы, апантанай нацыяналізмам, і прыгадваў яго веру ў будучае паяднанне народаў былога ВКЛ, але „не на працягу нашага жыцця”. Свяневіч адзначыў, што для Урублеўскага Вялікае Княства Літоўскае было не легендай, а гістарычнай рэчаіснасцю, якую ён надзвычай добра ведаў і адчуваў.

Няма сумневаў, што аўтар некралога быў частым госцем у доме Урублеўскага па вул. Універсітэцкай, 9, дзе збіраліся палітыкі і грамадскія дзеячы, сябры і калегі, цікаўныя да гісторыі Беларуска-Літоўскага краю, і разважалі пра яго мінулае і сучаснае.

Таксама варта адзначыць шчыльныя кантакты віленскага адваката з дзеячамі беларускага руху. У развітальнай прамове на пахаванні Тадэвуша Урублеўскага ксёндз Адам Станкевіч між іншым адзначыў: „Był on nam przyjacielem i doradcą. Białorusini rozmaitych kierunków udawali się doń w trudnych i zawiłych sprawach walki życiowej i szczerze przed nim, jak przed starszym bratem, jak przed ojcem, odsłaniali swe potrzeby, plany i cele i szczodrze otrzymywali poradę, moralne poparcie albo mądrze ostrzeżenie. Wszyscy Białorusini od inteligenta poczynając i na siermiężnym włościanie i rewolucjoniście kończąc hojnie korzystali z przyjacielskich porad ś. p. T. Wróblewskiego”[51].

Праз месяц на старонках той самай газеты Свяневіч развітваўся ўжо з арцыбіскупам Юрыем Матулевічам (Юргіс Матулайціс), які быў вымушаны пакінуць кіраванне віленскай дыяцэзіяй[52]. Арцыбіскуп стрымліваў духавенства ад удзелу ў палітычных акцыях у падтрымку дзяржаўнага курсу, якія насамрэч толькі распальвалі нацыянальны антаганізм. Паводле С. Свяневіча, галоўнай задачай каталіцкага духавенства на землях гістарычнай Літвы Матулевіч лічыў развіццё нацыянальных адносін на падмурку „хрысціянскага духу”.

Варта дадаць, што Юрый Матулевіч быў праціўнікам паланізацыі касцёла, уводзіў беларускую і літоўскую мовы ў дадатковае набажэнства, быў добра

[50] S., *Obywatel Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Kurier Wileński”, 1925, nr 149, 7 lipca.
[51] *Mowa ks. A. Stankiewicza*, „Przegląd Wileński” 1925, nr 12, 15 lipca.
[52] Bor, *Wobec ustąpienia ks. Biskupa Matulewicza*, „Kurier Wileński”, 1925, nr 175, 6 sierpnia.

знаёмы з Брâніславам Тарашкевічам, абараняў ад нападак кс. Адама Станкевіча і апекаваўся расійскай дыяспарай. Адпаведна, ён быў аб’ектам крытыкі з боку як польскіх, так і літоўскіх нацыяналістаў, амаль штодня атрымліваў лісты з пагрозамі. Яго пераемнікам стаў біскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі, які, як ужо адзначалася, стаў актыўным праваднікам палітыкі паланізацыі касцёла. Дарэчы, Свяневіч менавіта гэта і прадказваў у сваім артыкуле. Ён лічыў ваяўнічы польскі нацыяналізм з нападкамі на габрэяў, літоўцаў і беларусаў злачынствам супраць усяго Краю. Ён прагназаваў пашырэнне антыпольскіх настрояў і нараджэнне літоўскага або габрэйскага шавінізму ў адказ[53].

Непрыняцце радыкальнага нацыяналізму і крытычныя адносіны да рэалій палітычнага жыцця ў II Рэчы Паспалітай, якія Свяневіч увесну 1926 г. ацэньваў як гаспадарчы, адміністрацыйны і ідэйны хаос, абумовілі яго пазітыўнае стаўленне да „майскага перавароту” 1926 г. і вяртання да ўлады Юзафа Пілсудскага. Можна сцвярджаць, што ён быў прыхільнікам г. зв. рэжыму санацыі на яго пачатковым этапе, але пры гэтым адзначаў у сваіх публікацыях, што ўсе тыя групы і арганізацыі, якія выказвалі намер увесці часовую або сталую дыктатуру ў Польшчы, не дэманстравалі аніякіх новых творчых элементаў[54].

У верасні 1926 г. у артыкуле *Reforma rolna a Ziemie Wschodnie* Свяневіч актыўна падтрымаў пазіцыю міністра сельскай гаспадаркі і свайго былога калегі праф. Вітольда Станевіча, які падчас наведвання Львова заявіў пра неабходнасць пры правядзенні аграрнай рэформы ўлічваць асаблівасці розных рэгіёнаў Польшчы. Міністр нават параўнаў сябе з рымскім богам Янусам, добры твар якога глядзіць на Захад, а незадаволены — на Усход[55]. Гэта пазіцыя цалкам адпавядала поглядам С. Свяневіча, які звязваў з аграрнай рэформай вырашэнне не толькі эканамічных, але і пэўных палітычных праблем Польскай дзяржавы. Малады доктар эканомікі і публіцыст быў перакананы, што разумная аграрная рэформа на ўсходніх землях паспрыяе росту сімпатый мясцовага сялянства („тутэйшых”) да дзяржавы.

С. Свяневіч пісаў пра тое, што Польшча ўспрымаецца сялянамі як „панская дзяржава”. Нацыянальны канфлікт, справакаваны дыскрымінацыйнай палітыкай мясцовай адміністрацыі ў дачыненні да беларускай школы і культуры, ён лічыў другасным чыннікам напружанасці ў Беларуска-Літоўскім краі. Паводле Свяневіча, вырашальную ролю ў гэтай напружанасці адыгрываў сацыяльны антаганізм, які быў выкарыстаны савецкай прапагандай. Ён быў упэўнены, што сімпатыі праваслаўных сялян да Польшчы з’явяцца толькі тады, калі дзяржава ўздыме дабрабыт жыхароў Краю, мясцовая адміністрацыя будзе клапаціцца пра ўсе яго народы, а сістэма самакіравання будзе адпаведна ўпарадкаваная. Першым крокам на гэтым шляху Свяне-

53 X. X., *Nacjonalizm wśród nas*, „Kurier Wileński”, 1925, nr 231, 11 października.
54 Bor, *Narodziny polskiego faszyzmu*, „Kurier Wileński”, 1926, nr 86, 16 kwietnia.
55 Bor, *Reforma rolna a Ziemie Wschodnie*, „Kurier Wileński”, 1926, nr 213, 15 września.

віч лічыў перабудову аграрнай структуры, важным кірункам якой павінна была стаць парцэляцыя буйных землеўладанняў і пераход часткі зямлі да сялянства, што магло б зменшыць беспрацоўе і спрыяць пашырэнню ўнутранага рынку. Зацягванне рэформы, паводле даследчыка, магло мець для Польшчы катастрафічныя вынікі.

У снежні 1926 г. Свяневіч упершыню паспрабаваў ахарактарызаваць краёвую ідэю[56]. Ён сцвярджаў пэўны рост яе папулярнасці, абумоўленай адмоўнай рэакцыяй карэннага насельніцтва на ўніфікацыйную палітыку адміністрацыі, складзенай пераважна з ураджэнцаў Цэнтральнай Польшчы і Галіцыі. Паводле Свяневіча, найважнейшай характэрнай рысай свядомасці краёўцаў была любоў да гістарычнай Літвы, паяднаная з рамантызмам і пэўным месіянізмам. На гэтай глебе фармаваліся асаблівасці „беларуска-літоўскай душы": „Zasadniczym punktem wyjścia całej ideologii krajowej jest wiara w to, iż w psychice ludzi tutejszych istnieje szereg niezmiernie cennych właściwości twórczych. Wielkie twory ducha Mickiewiczowskiego, szlachetna postać Kościuszki, bohaterstwo Sierakowskich i Trauguttów, głębia myśli Towiańskiego, swojskie pieśni Syrokomli oraz Janki Kupały — są to wszystko — w myśl światopoglądu krajowego — wyrazy tych charakterystycznych właściwości duszy litewsko-białoruskiej".

У пэўным пашырэнні краёвай ідэі Свяневіч бачыў імкненне бараніць асаблівасці „беларуска-літоўскай душы" ад цэнтралізму Варшавы і мясцовых чыноўнікаў-уніфікатараў. Ён быў упэўнены, што ў выніку злучэння псіхічных асаблівасцей гэтай „душы" з польскай культурай фармуюцца найлепшыя творчыя якасці: „Promienie kultury polskiej przełamując się przez pryzmat duszy litewskiej czy tez białoruskiej tworzą niezmiernie cenny amalgamat, który tai w sobie wiele promiennych sił duchowych". Пры гэтым, як падкрэсліваў публіцыст, краёўцы не імкнуцца да паланізацыі: „Krajowcy chcą tylko, żeby wszyscy mieszkańcy ziem dawnego W. Ks. Litewskiego: i Polacy, i Białorusini, i Litwini, i Żydzi Polskę kochali, ale nie chodzi zaś im wcale o to by wszyscy stali Polakami. Wielka federacja równych z równymi na gruzach trzech rozwalonych tronów jest ich ideałem politycznym".

Палітычным увасабленнем краёвай ідэі для Станіслава Свяневіча стала ідэя федэралізму. Менавіта таму нароўні з вобразам Вялікага Княства Літоўскага ў публіцыстыцы Свяневіча прысутнічае, а часам дамінуе вобраз Рэчы Паспалітай як дзяржавы некалькіх народаў.

Таксама варта адзначыць эканамічнае абгрунтаванне краёвай ідэі, прысутнае ў артыкулах доктара эканомікі. Свяневіч адзначаў, што традыцыйную „вертыкальную" сістэму гаспадарчых сувязяў беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх земель у Балта-Чарнаморскім рэгіёне ў 1920-я гг. замяніла малаэфектыўная „гарызантальная" з удзелам Германіі, Літвы і Расіі. Адным з віноў-

[56] Bor, *Krajowcy*, „Kurier Wileński", 1926, nr 5 grudnia 1926.

нікаў гэтага Свяневіч лічыў „літоўскае германафільства” як прыклад той шкоды, якую наносіць Краю ваяўнічы нацыяналізм[57].

Эканаміст Свяневіч галоўнымі прычынамі заняпаду гандлю ў паўночна-ўсходніх ваяводствах Польшчы апрача наступстваў доўгай вайны і Расійскай рэвалюцыі лічыў трагічныя наступствы Рыжскага трактата і падзелу гістарычнай Літвы. Ён быў упэўнены, што ідэя непадзельнасці зямель былога ВКЛ і польска-літоўска-беларуска-ўкраінскай федэрацыі не з’яўляецца толькі палітычным сантыментам або марай рамантыкаў. Свяневіч бачыў у канцэпцыі краёўцаў таксама адлюстраванне гаспадарчых патрэб: „Ideał federalistyczny jest także wyrazem interesu gospodarczego ziem naszych, jest marzeniem o bujnym rozkwicie życia, o stworzeniu warunków do podniesienia wydajności produkcji krajowej, o setkach tysięcy ton ładunków płynących po naszych rzekach, przewożonych przez nasze koleje”[58].

Прыблізна праз год Свяневіч вярнуўся да гэтай праблематыкі. Ён пісаў пра падмурак краёвасці, які, на яго думку, складаецца не толькі з псіхалагічных, культурных і гістарычных цаглінак, але таксама з адметных эканамічных інтарэсаў Краю[59]. Вялікай памылкай польскай палітыкі на „ўсходніх землях” ён лічыў жорсткі варшаўскі цэнтралізм, які не ўлічваў эканамічныя і культурныя асаблівасці рэгіёнаў, у т. л. зямель гістарычнай Літвы[60]. Ён вінаваціў Варшаву ў правядзенні палітыкі, якая супярэчыла краёвым інтарэсам: „Warszawa narzuciła naszym ziemiom fatalną granicę ryską, przeciującą na dwie części kraj, który pod względem gospodarczym, etnograficznym, kulturalnym od wieku stanowił jedną całość. Załamana została naturalna linia kooperacji pionowej w życiu gospodarczym”[61].

Выхад з крызісу бачыўся ў аўтаноміі рэгіёна. Свяневіч актыўна падтрымліваў ідэю аўтаноміі, з якой адным з першых выступіў сябра Клуба валацуг Севярын Віславух, які быў перакананы, што аўтаномія „ўсходніх зямель” дапамагла б пазбегнуць многіх крызісных момантаў у развіцці Краю. Станіслаў Свяневіч першым крокам у гэтым кірунку лічыў стварэнне асобнай адміністрацыйнай адзінкі для зямель былога ВКЛ[62]. Яго асабістая зацікаўленасць у пашырэнні краёвай ідэі ў вялікай ступені была абумоўлена заклапочанасцю лёсам беларусаў, якія пасля Рыжскага трактата ў пэўным сэнсе апынуліся паміж молатам польскай палітыкі і кавадлам савецкай рэчаіснасці. Магчыма, менавіта беларуская праблематыка прывяла Свяневіча да краёвасці. Як ужо адзначалася, у студзені 1927 г. з нагоды ліквідацыі Грамады ён апублікаваў на старонках „Kuriera Wileńskiego” артыкул *Polska a Białorusini*, які вельмі важны для разумення яго падыходу да „беларускага пытання”.

---

[57] Bor, *Polityka a geografia*, „Kurier Wileński”, 1926, nr 163, 18 lipca.
[58] Bor, *Grzechy polityki polskiej*, „Kurier Wileński”, 1926, nr 261, 11 listopada.
[59] Bor, *Życie gospodarcze. Przełom*, „Kurier Wileński”, 1927, nr 272, 27 listopada.
[60] Bor, *Grzechy polityki polskiej*, „Kurier Wileński”, 1926, nr 261, 11 listopada.
[61] Bor, *Życie gospodarcze. Przełom*, „Kurier Wileński”, 1927, nr 272, 27 listopada.
[62] Bor, *Grzechy polityki polskiej*, „Kurier Wileński”, 1926, nr 261, 11 listopada.

Прафесар УСБ з сумам канстатаваў эйфарыю польскага друку з нагоды разгрому беларускай Грамады і сцвярджаў, што як масавыя арышты беларусаў, так і распальванне мясцовай адміністрацыяй польскага нацыяналізму не з'яўляецца вырашэннем праблемы. Усё гэта, на яго думку, толькі пагоршыць сітуацыю на ўсходніх землях. Ён адзначыў неаднароднасць Грамады, у складзе якой былі ідэйныя беларускія патрыёты, прыхільнікі камунізму і беларуская інтэлігенцыя, якая не мела магчымасці жыць з уласных ведаў і ўменняў, а таксама расійцы, што марылі пра вяртанне „вялікай Расіі", і, нарэшце, правакатары з паліцыі.

Свяневіч пісаў пра дамінаванне дзвюх першых груп, якія канкуруюць паміж сабой і імкнуцца выкарыстаць часовае аб'яднанне дзеля ўласнай карысці. Так, камуністы намагаюцца далучыць беларускія землі да СССР, а потым пазбыцца беларускіх саюзнікаў як непатрэбнага элемента. У сваю чаргу ідэйныя беларускія патрыёты, пагаджаючыся на далучэнне да СССР, плануюць у сітуацыі геапалітычных змен адарвацца ад Масквы і збудаваць дэмакратычную і незалежную Беларусь.

Свяневіч сцвярджаў, што ў інтарэсах Польскай дзяржавы было б разарваць адзінства гэтых груп і даць магчымасць беларускім патрыётам займацца праблемамі культуры і адукацыі. Ён вінаваціў адміністрацыю ў знішчэнні магчымасцей іх развіцця і казаў пра неабходнасць суда над польскімі чыноўнікамі, якія штурхалі беларусаў у абдымкі Масквы. Публіцыст прыгадаў уласныя размовы з пісьменнікам Максімам Гарэцкім, які ніколі не падзяляў камуністычнай ідэалогіі, але быў змушаны з'ехаць у Менск, бо не меў працы і быў пазбаўлены сродкаў для ўтрымання сям'і. Таксама ён успомніў арыштаванага дырэктара Віленскай беларускай гімназіі Радаслава Астроўскага, які калісьці ў размове прызнаўся, што пачынае займацца арганізацыяй тайных беларускіх школ і мае пэўны досвед, бо ў часы Расійскай імперыі ствараў тайныя польскія школы. С. Свяневіч пісаў пра апантанасць беларусаў стварэннем школы на роднай мове і цытаваў аднаго з беларускіх дзеячаў (Б. Тарашкевіча?), які казаў, што для гэтай справы беларусы гатовы ўзяць грошы хоць у самога д'ябла.

Пры гэтым публіцыст выказваў упэўненасць, што дарога да паразумення з беларусамі не зачыненая, што большасць насельніцтва БССР непрыхільна ставіцца да савецкай улады. Дастаткова адмовіцца да пастулатаў эндэцыі ў адносінах да беларусаў і дазволіць ім весці культурніцкую і асветніцкую дзейнасць, каб яны ўбачылі альтэрнатыву саюзу з Масквой.

Артыкул заканчваўся зваротам да Юзафа Пілсудскага: „Pod hasłem moralnego odrodzenia narodu prowadziłeś w dniach majowych swoje pułki na Warszawę. Ale na naszych ziemiach, na t. zw. „Kresach" destrukcyjna gangrena nacjonalizmu nadal przenika cały system rządzenia, tak jak przenikała w okresie przedmajowym, wytwarzając nadal atmosferę pchającą patrjotów białoruskich w objęcia wrogów Polski.

Panie Marszałku! Niech sądy Rzeczpospolitej każą przestępców! Ale w imię honoru narodu, w imię przyszłości polskiej naWschodzie — spraw, by także odeszli z ziem naszych ci, co atmosferę przestępstw tworzyli, co przez zaślepienie i głupotę pomniejszali imię Polski. Niech na ziemiach kresowych dojdzie nakoniec do władzy Polska odrodzona moralnie, Polska Jutra, w której nadejście rychlejsze lub późniejsze wierzymy".

У 1928 г. Свяневіч вярнуўся да тэмы стасункаў ідэйных беларусаў з Масквой і Менскам у артыкуле *Sprawa „Hromady"*. Ён пісаў пра спробу першых выкарыстаць фінансавыя магчымасці бальшавіцкай улады і іх разуменне часовасці такога саюзу: „Białorusinów pchały w objęcia komunistów konieczności finansowe, związane z prowadzeniem pracy kulturalnej, o otrzymaniu środków na którą ze źródeł rządowych nie mogło być mowy. Pieniądze bolszewickie, jeżeli szły — to szły nie tylko na akcję polityczną, ale także na elementarz, także na to aby dziecko białoruskie nauczyć czytać w ojczystej mowie. Była to czasowa ugoda z wrogiem po drodze do realizowania ideałów narodowych"[63].

Падобна, што Станіслаў Свяневіч заўсёды адчуваў сябе грамадзянінам той Польшчы, якая змагалася за свабоду народаў, сімвалам якой была якраз „ягелонская ідэя". Адначасна такая дэманстрацыя рабіла больш пераканаўчай і зразумелай яго пазіцыю для польскага чытача.

У студзені 1928 г. на старонках „Kuriera Wileńśkiego" з'явіўся яшчэ адзін канцэптуальны артыкул пра сутнасць краёвай ідэі[64]. Аўтар схаваўся за псеўданімам *lit*. Цалкам магчыма, што артыкул быў напісаны Свяневічам або яго аднадумцам. Для аўтара ўвасабленнем краёвасці была тэрытарыяльная аўтаномія Беларуска-Літоўскага краю ў межах Польскай дзяржавы. Нават, гаворачы пра ідэю аднаўлення былога Вялікага Княства Літоўскага, ён не бачыў яго будучыні інакш, як у федэрацыі з Польшчай. Фактычна гэта была тая краёвасць, адносна якой Міхал Ромэр аднойчы заўважыў, што некаторыя кажуць „краёвасць", а думаюць — „крэсы Найяснейшай Рэчы Паспалітай"[65].

Пазней ва ўспамінах пра сваю жонку Алімпію Свяневіч прыгадаў розніцу пазіцый двух братоў-краёўцаў — Вітольда і Людвіка Абрамовічаў і прызнаўся, што сімпатызаваў пазіцыі першага з іх. В. Абрамовіч, выступаючы за адзінства земляў і народаў гістарычнай Літвы, лічыў яго неабходнай умовай саюз з Польшчай у той ці іншай палітычна-юрыдычнай форме. А вось яго брат Людвік гэты саюз не лічыў неабходнай умовай палітычнага існавання „Вялікай Літвы"[66].

---

[63] Bor, *Sprawa „Hromady"*, „Kurier Wileński", 1928, nr 67, 23 marca.

[64] lit, *Idea krajowości*, „Kurier Wileński". 1928, nr 10, 13 stycznia; nr 11, 14 stycznia; nr 12, 15 stycznia; nr 17, 22 stycznia.

[65] M. Nekanda-Trepka, *Ludwik Abramowicz-Niepokójczycki — redaktor „Przeglądu Wileńskiego"* [w:] *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. T. Bujnicki, K. Stępnik. Lublin 2005, s. 53.

[66] S. Swianiewicz, *Wspomnienie o mojej żonie Olimpii*, s. 98.

У артыкуле *Nasza krajowość*, які, дарэчы, прэзентаваў не толькі пазіцыю аўтара, але таксама погляды сяброў згаданага Клуба валацуг, Свяневіч прапаноўваў не блытаць краёвасць з рэгіяналізмам, які трактаваў хутчэй як вывучэнне народнай культуры. Ён разумеў краёвасць як палітычную ідэалогію, якая „wyrosła na tle przywiązania do tego, co było największem w przeszłości naszego kraju i miasta, a jednocześnie marzenie o tem, aby znowu sprządz rozbite części dawnego W. K. Litewskiego w jedną całośc”[67].

Паводле „валацугі” Свяневіча, „idea krajowa opiera się na pewnym emocjonalnym stosunku do naszej przeszłości i teraźniejszości […], który narzuca konsekwencje polityczne. Idea krajowa — to pamięć o wysiłku i walkach Witolda, o rozkwicie epoki Jagiellonów, o sztandarach litewskich posuwających się ku czarnomorskim brzegom. Idea krajowa — to sugestia płynąca od murów naszych kościołów, od arkad starych gmachów wileńskich. Idea krajowa — to wspomnienia sławy dźwięczące w ciszy wileńskiego życia”.

Паводле Свяневіча, існавалі два варыянты краёвасці. Адзін з іх быў звязаны з ідэяй слаўнага мінулага гістарычнай Літвы (прагрэсіўны), а другі — з надзеяй аднаўлення сацыяльных адносін мінулай эпохі (кансерватыўны). Апошні ён ацэньваў як гістарычны анахранізм, сцвярджаючы, што шляхта і зямянства адыгралі сваю гістарычную ролю і на авансцэну гісторыі выйшлі колішнія сацыяльныя „нізы”.

У іншым артыкуле (*Nasze stanowisko*) на старонках таго ж часопіса Свяневіч трактаваў краёвасць як актуалізаваную „ягелонскую ідэю”, якую ён разумеў як ідэю цеснай супрацы народаў дзеля абароны палітычнай незалежнасці і культурнай самабытнасці ад тых хваляў, якія накатваюцца з Усходу[68]. Супрацьвагу Усходу (СССР) Свяневіч бачыў у стварэнні „Польскай імперыі”, якая б з’яднала народы на прасторы ад Балтыкі да Карпат. На яго думку, апошняе магла зрабіць толькі моцная польская дзяржава, надзеі на якую ён звязваў з лагерам пілсудчыкаў.

Тут варта заўважыць, што Юзаф Пілсудскі для Свяневіча заўсёды быў пэўным узорам польскага палітыка. У адным з артыкулаў ён прызнаваўся, што ў дзейнасці маршалка бачыць праяву духу Вялікай Літвы[69]. Пры гэтым публіцыст і навуковец крытыкаваў рэжым санацыі, які ва ўнутранай палітыцы фактычна рэалізоўваў праграму нацыянальных дэмакратаў. Уласную крытыку ён лічыў пазітыўнай на фоне „выключна злобнай крытыкі” з боку

[67] S. Swianiewicz, *Nasza krajowość*, „Włóczęga”, 1932, nr 1, s. 3.

[68] S. Swianiewicz, *Nasze stanowisko*, „Włóczęga, 1934, nr 14/15. „Ideę Jagiellońską pojmujemy jako ideę ścisłego współdziałania narodów, chcących bronić swojej niezależności politycznej oraz indywidualności kulturalnej przeciwko falom uderzającym z równiny, na której zachodnim cyplu siedzimy”.

[69] Bor, *Krajowcy*, „Kurier Wileński”, 1926, nr 134, 5 grudnia; Гл. таксама: *Ostatni obywatel Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ze Stanisławem Swianiewiczem rozmawią Marek J. Karp*, „Res Publica, 1987, nr 6, s. 36.

„Przeglądu Wileńskiego". Апошні, на яго думку, звужаў разуменне краёвай ідэі і ператвараў краёвасць у звычайны рэгіяналізм.

На старонках часопіса „Włóczęga" Свяневіч тлумачыў краёвасць як ідэю яднання Польшчы, балтыйскіх дзяржаў, а таксама беларускага і ўкраінскага нацыянальных рухаў. Тым самым ён вяртаўся да „рэчпаспалітаўскага фармату" краёвасці. Публіцыст пісаў пра пэўны „духоўны імперыялізм Вільні" з актуалізаванай „ягелонскай ідэяй", якая павінна стаць ядром міфа польскай дзяржавы[70]. Ён пратэставаў супраць „малой нацыянальнай Польшчы" і выступаў за федэрацыю палякаў з калісьці „братнімі народамі"[71].

З ідэяй федэрацыі ён таксама звязваў будучыню Еўропы. Паводле эканаміста Свяневіча, нацыяналізм як ідэя самадастатковасці нацыі і нацыянальнай дзяржавы абярнуўся крызісам сістэмы міжнароднай кааперацыі. Выправіць сітуацыю павінна федэрацыя еўрапейскіх народаў і Злучаных Штатаў Амерыкі[72].

Да ідэі федэралізму Свяневіч звяртаўся і пасля смерці Юзафа Пілсудскага. Летам 1936 г. на старонках „Kuriera Wileńskiego" ён зноў згадваў Рэч Паспалітую і пісаў пра тое, што сама логіка сучаснага палітычнага жыцця прымушае прыгадаць гісторыю і штурхае Польшчу да адраджэння колішняй шматнацыянальнай дзяржавы. Пры гэтым ён ускладаў надзею на прэзідэнта Рыдза-Смíглага і… на Вільню як на „горад найвялікшай кольскасці геніяў польскай культуры і палітыкі, месца, дзе жывуць традыцыі мінулага, дзе адчувальная рэлігійнасць польскай і літоўскай душы"[73].

***

Краёвасць Станіслава Свяневіча трымалася на традыцыях „ягелонскай ідэі" і федэраліцкай канцэпцыі Юзафа Пілсудскага, увасабленнем якой у другой палове 1920-х гг. стала ідэя аўтаноміі „ўсходніх земляў" II Рэчы Паспалітай. Міхал Ромэр, як адзін з ідэолагаў краёвасці, у такой яе форме бачыў прыхаваны польскі нацыяналізм. Вельмі крытычна да яе ставіўся таксама рэдактар „Przeglądu Wileńskiego" Людвік Абрамовіч. Аднак у палітычнай рэчаіснасці міжваеннай Польшчы гэта пазіцыя азначала супраць-

[70] S. Swianiewicz, *Nasze stanowisko*, „Włóczęga, 1934, nr 14/15.

[71] Bor, *Nacjonalizm gospodarczy*, „Kurier Wileński", 1926, nr 249, 27 października; S. Swianiewicz, w sprawie deklaracji Klubu Demokratycznego, „Kurier Wileński", 1939, nr 11, 11 stycznia.

[72] Ibidem.

[73] B. p., *Linia przewodnia*, „Kurier Wileński", 1936, nr 157, 9 czerwca.

стаянне радыкальнаму нацыяналізму тытульнай нацыі. Яна абвяргала тэзіс польскай прапаганды пра камуністычнасць беларускага руху, спрыяла разуменню польскай грамадскасцю сапраўдных намаганняў беларусаў і іншых народаў II Рэчы Паспалітай.

Публіцыстыка С. Свяневіча была важнай і для эліты беларускага руху, якая шукала падтрымкі з боку дзеячаў польскай культуры і палітыкаў. Безумоўна, тэксты Станіслава Свяневіча, Людвіка Абрамовіча, Севярына Віславуха ды інш., прамовы на судовых працэсах Тадэвуша Урублеўскага, публікацыі па „беларускім пытанні" на старонках такіх польскіх выданняў, як „Przegląd Wileński" і „Kurier Wileński", не маглі пераламіць агульнага палітычнага курсу ў II Рэчы Паспалітай. Гэты курс не прадугледжваў свабоды культурнага развіцця для няпольскіх нацыянальных супольнасцей, а галоўнымі актарамі нацыянальнай палітыкі ў Заходняй Беларусі рабіў мясцовую адміністрацыю, пракуратуру і паліцыю. Аднак дзейнасць тагачасных краёўцаў выразна сведчыла пра магчымасць цалкам іншай польскай палітыкі і стварала пэўную альтэрнатыву камуністычным уплывам у беларускім руху. У гэтым плане публіцыстыка С. Свяневіча была асабліва каштоўнай.

Нацыянальны дыскурс звычайна пакідае па-за рамкамі айчыннай гісторыі постаці М. Ромэра, Л. Абрамовіча, Т. Урублеўскага, С. Свяневіча ды іншых тагачасных краёўцаў. Але відавочна, што іх прысутнасць у беларускай гісторыі значна паглыбляе наша разуменне асаблівасцей міжнацыянальных адносін у рэгіёне Польшча — Літва — Беларусь і разбурае пэўныя нацыянальныя стэрэатыпы. Згаданыя „чужыя" не становяцца цалкам „сваімі", але ўказваюць на штучнасць падобнага падзелу, абумоўленага толькі нацыянальнай прыналежнасцю.

Stanisław Swianiewicz (1899–1997), idea krajowa i „kwestia białoruska" w Polsce międzywojennej

Stanisław Swianiewicz (1899–1997) polski ekonomista, sowietolog i historyk jako jeden z pierwszych podjął próbę opowiedzenia prawdy o tragedii polskich oficerów w Katyniu. W okresie międzywojennym był zwolennikiem koncepcji „krajowości" opartej na tradycjach idei jagiellońskiej i federacyjnej koncepcji Józefa Piłsudskiego, których wcieleniu w życie służyć miała w drugiej połowie lat 20. XX w. propozycja autonomii ziem wschodnich II RP. Michał Römer, jako jeden z ideologów krajowości, w takiej formie jej realizacji widział ukryty polski nacjonalizm. Równie krytycznie odnosił się do niej redaktor „Przeglądu Wileńskiego" Ludwik Abramowicz". Jednakże w politycznych realiach przedwojennej Polski takie stanowisko oznaczało przeciwstawienie się radykalnemu nacjonalizmowi. Obalała ona tezy polskiej propagandy o dominacji wpływów komunistycznych w ruchu białoruskim, sprzyjała zrozumieniu przez polskie społeczeństwo wysiłków Białorusinów na rzecz uznania ich praw narodowych analogicznie do innych narodów II RP.

Publicystyka Swianiewicza była ważna również dla elit ruchu białoruskiego poszukujących potencjalnego poparcia ze strony polskich kręgów artystycznych i politycznych. Bezsprzecznie teksty Stanisława Swianiewicza, Ludwika Abramowicza, Seweryna Wysoucha i innych autorów, wystąpienia podczas procesu Tadeusza Wróblewskiego, publikacje na temat „kwestii białoruskiej" na łamach takich polskich periodyków jak „Przegląd Wileński i „Kurier Wileński" nie mogły zmienić polityki II Rzeczypospolitej. Polityka ta nie przewidywała swobody rozwoju kulturalnego mniejszości narodowych. Głównymi wykonawcami polityki narodowościowej na Zachodniej Białorusi uczyniono miejscową administrację, prokuraturę i policję. Jednakże działalność ówczesnych „krajowców" świadczyła o możliwości prowadzenia całkiem innej polityki i tworzyła alternatywę dla wpływów komunistycznych w ruchu białoruskim. Z tej perspektywy szczególnie cenny był dorobek publicystyczny Swianiewicza.

Stanisław Swianiewicz (1899–1997), idea of *krajovość* and the „Belarusian case" in interwar Poland

Stanisław Swianiewicz (1899–1997), a Polish economist, sovietologist and historian, was one of the first to attempt to tell the truth about the tragedy of Polish officers in Katyn. In the interwar period, he was a supporter of the concept of *krajovość* based on the traditions of the Jagiellonian idea and the federative concept of Józef Piłsudski, which was to be implemented in the second half of the 1920s by the proposal of autonomy of the eastern territories of the Second Polish Republic. Michał Römer, as one of the ideologues of *krajovość*, saw hidden Polish nationalism in this form of its implementation. The editor of Przegląd Wileński, Ludwik Abramowicz, was equally critical of it. However, in the political realities of pre-war Poland, such a position meant opposing radical nationalism. It refuted the theses of Polish propaganda about the dominance of communist influence in the Belarusian movement, and helped Polish society to understand the efforts of Belarusians to recognize their national rights by analogy with other nations of the Second Polish Republic.

Swianiewicz's journalism was also important for the elites of the Belarusian movement seeking potential support from Polish artistic and political circles. Undoubtedly, texts by Stanisław Swianiewicz, Ludwik Abramowicz, Seweryn Wyslouch and other authors, speeches during the trial of Tadeusz Wróblewski, publications on the „Belarusian case" in such Polish periodicals as „Przegląd Wileński" and „Kurier Wileński" could not change the policy of the Second Polish Republic. This policy did not provide for the freedom of cultural development of national minorities. The main executors of the nationality policy in Western Belarus were the local administrations, the prosecutor's office and the police. However, the activities of the „natives" of that time proved the possibility of pursuing a completely different policy and created an alternative to communist influence in the Belarusian movement. From this perspective, Swianiewicz's journalistic output was particularly valuable.

Аляксандр Гужалоўскі,
доктар гіст. навук (Менск)
ORCID: 0000-0002-9743-8724

Рэабілітацыя ахвяр сталінскіх рэпрэсій у гады хрушчоўскай „адлігі"

„Адліга" — супярэчлівая і шматгранная з'ява, у якой спалучыліся розныя працэсы і падзеі. У адных гэта эпоха асацыіруецца з Карыбскім крызісам, засваеннем цаліны, кукурузнай эпапеяй і праграмай пабудовы камунізму. Другія лічаць галоўнымі маркерамі часу дасягненні навукова-тэхнічнай рэвалюцыі — засваенне космасу і мірнай атамнай энергіі, першыя электронныя вылічальныя машыны і аўтаматызацыю вытворчасці. Трэція згадваюць рэфарматарскую дзейнасць Мікіты Хрушчова, у т. л. дэцэнтралізацыю і пашырэнне праў саюзных рэспублік, пераход ад галіновай да тэрытарыяльнай сістэмы кіравання, а таксама захады па паляпшэнні матэрыяльнага жыцця людзей. Для чацвёртых эпоха „адлігі" — гэта перш за ўсё духоўнае абнаўленне грамадства, узнятая „шасцідзясятнікамі" новая хваля ў літаратуры, кінематографе, жывапісе, тэатры. Нарэшце, пятыя ў цэнтр увагі змяшчаюць сацыяльна-палітычную лібералізацыю грамадскага жыцця, крытыку „культу асобы", рэабілітацыю ахвяр сталінскіх рэпрэсій.

Працэс рэабілітацыі ахвяр сталінскіх рэпрэсій у гады хрушчоўскай „адлігі" ўжо атрымаў адлюстраванне на старонках прац беларускіх гісторыкаў. Пачатак вывучэнню гэтага працэсу паклаў гісторык-архівіст Уладзімір Адамушка. У 1994 г. ва ўмовах павышанай грамадскай цікавасці да сталінскага тэрору і рэабілітацыі яго ахвяр ён выдаў манаграфію *Палітычныя рэпрэсіі 20–50-ых гадоў на Беларусі*. Узнаўленню добрых імён незаконна рэпрэсаваных прысвечана ў ёй асобная глава „Рэабілітацыя невінаватых", дзе канцэптуальнае асэнсаванне праблемы спалучаецца з глыбокім вывучэннем новых першакрыніц[1]. Сяргей Хоміч звязаў працэс выкрыцця сталінскіх рэпрэсій з барацьбой за ўладу, якая ішла ў вышэйшым кіраўніцтве СССР у сярэдзіне 1950-х гг., а таксама з маўклівым супрацівам яму наменклатуры сярэдняга звяна[2]. У 2011 г. „хрушчоўская" рэабілітацыя стала арганічнай часткай нацыянальна-дзяржаўнага наратыву ў выглядзе шасцітомнай *Гісторыі Беларусі*, падрыхтаванай у Інстытуце гісторыі НАН Беларусі. Вызваленню і аднаўленню ў правах асоб, асуджаных па палітычных артыкулах,

[1] Ул. Адамушка, *Палітычныя рэпрэсіі 20-50-ых гадоў на Беларусі*, Мінск 1994, с. 139–145.
[2] С. Хоміч, *Амнісціраванне і рэабілітацыя рэпрэсіраваных у Беларускай ССР* [у:] *Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сб. науч. работ*. Сост. И. Кузнецов, Я. Басин. Вып. 1, Минск 2007, с. 254–269.

у гэтым выданні прысвечаны падрыхтаваны Уладзімірам Навіцкім асобны параграф, які характарызуецца комплексным, узважаным і збалансаваным аналізам[3]. Ірына Раманава прапанавала перыядызацыю рэабілітацыі ахвяр палітычных рэпрэсій, паказала механізмы гэтага працэсу, а таксама яго абмежаваны характар у гады „адлігі”[4]. Тым не менш многія аспекты вынесенай у назву артыкула тэмы застаюцца недаследаванымі.

Палітычныя рэпрэсіі былі найбольш пачварнай праявай сталінскага рэжыму, яны закранулі ў большай ці меншай ступені ўсе сацыяльныя групы скаванага страхам тагачаснага савецкага грамадства. З дапамогай рэпрэсій „бацька народаў” утрымліваў адзінаасобную неабмежаваную ўладу, дасягаў вызначаных эканамічных і грамадска-палітычных мэт, пазбаўляўся ад непатрэбных сацыяльных груп. Культываванае рэжымам Сталіна беззаконне не мела межаў, праваахоўная сістэма была фактычна выведзена з канстытуцыйна-прававога поля. Напачатку 1950-х гг. стомленасць соцыума ад бясконцых і беспрэцэдэнтных беззаконняў ужо адчувалі ў бліжэйшым сталінскім атачэнні. Менавіта таму эпоха „адлігі” пасля смерці правадыра пачалася са спробы аднаўлення і ўмацавання законнасці і правапарадку. Неабходна было не толькі спыніць беспрэцэдэнтныя парушэнні канстытуцыйных праў грамадзян, але таксама стварыць гарантыі ад паўтарэння падобнага ў будучыні.

27 сакавіка 1953 г. выйшаў указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР „Аб амністыі”, ініцыяваны Лаўрэнціем Берыя ва ўмовах барацьбы за ўладу, якая разгарнулася ў вышэйшым савецкім кіраўніцтве пасля смерці Сталіна. Гэты ўказ стаў першым ударам па збудаванай ім рэпрэсіўнай машыне. У краіне было амнісціравана больш за мільён зняволеных на тэрмін да 5 гадоў уключна. Выйшлі на волю таксама асуджаныя за службовыя, маёмасныя і ваенныя злачынствы незалежна ад тэрміну пакарання. Прапанову Берыі распаўсюдзіць дзеянне амністыі на асуджаных на больш працяглыя тэрміны, як правіла, па палітычных артыкулах, Прэзідыум ЦК КПСС не падтрымаў. Тым не менш указ „Аб амністыі” разам са спыненнем міністрам унутраных спраў СССР „справы лекараў”, а таксама „мінгрэльскай справы” ўзнялі пытанне аб ацэнцы законнасці многіх спраў і працэсаў нядаўняга мінулага, аб справядлівасці вынесеных прысудаў[5].

Працэс амнісціравання асуджаных па палітычных артыкулах распачаўся пад кіраўніцтвам Хрушчова, становішча якога ва ўладзе пасля расстрэлу Берыі ўмацавалася. На 1 красавіка 1954 г. у лагерах і калоніях МУС СССР утрымлівалася каля 1,4 млн чал., з якіх 448 344 чал. адбывалі пакаранне за

[3] *Гісторыя Беларусі ў 6 т. Т. 6. Беларусь у 1946–2009 гг.*, М. Касцюк (гал. рэд.) і інш., Мінск 2011, с. 198–203.

[4] І. Раманава, *Рэабілітацыя ахвяр палітычных рэпрэсій у 1950-я гады: асноўныя тэндэнцыі і этапы*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2014, № 3, с. 15–23.

[5] *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы*. Т. 1, Москва 2000, с. 16–23.

„контррэвалюцыйныя злачынствы”[6]. У аддзел па працы са зваротамі грамадзян ЦК КПСС ішлі шматлікія лісты ад палітычных зняволеных, ссыльных і спецпасяленцаў. Да савецкага кіраўніцтва паступова прыходзіла разуменне таго, што гэтыя людзі падлягалі не толькі амністыі, але і рэабілітацыі (прызнання неправамернасці іх пакарання, зняцця з іх прававых абмежаванняў, вяртання ім канфіскаванай маёмасці).

Рэабілітацыя пачалася са зняцця кляйма „ворага народа” з людзей, што раней займалі высокія партыйныя і дзяржаўныя пасады. Кандыдатуры рэабілітуемых уносіліся на разгляд Прэзідыума ЦК КПСС. Менавіта гэты орган з’яўляўся вышэйшай „пракурорскай” і „судовай” інстанцыяй, якая вызначала лёсы не толькі жывых, але і мёртвых. Без ягонай згоды органы пракуратуры не мелі права прапанаваць перагляд спраў судамі, а суды — выносіць рашэнне аб рэабілітацыі. Падрыхтоўчую працу па аднаўленні ў партыі незаконна рэпрэсаваных камуністаў выконваў Камітэт партыйнага кантролю.

Падобным чынам у 1955–1956 гг. былі пасмяротна рэабілітаваны асобы, якія ў розныя часы займалі пасаду першага сакратара ЦК КП(б)Б: „кіраўнік латышскай нацыяналістычнай арганізацыі” Вільгельм Кнорын, „трацкіст” Аляксандр Крыніцкі, „удзельнік змовы ў кіраўніцтве РСЧА” Ян Гамарнік і „англійскі шпіён” Мікалай Гікала[7]. Сярод рэабілітаваных у Маскве беларускіх партыйных кіраўнікоў пераважалі „верныя ленінцы”, многія з якіх самі былі злачынцамі. У студзені 1957 г. Ваенная калегія Вярхоўнага суда СССР прызнала сфальсіфікаванай крымінальную справу аднаго з арганізатараў рэпрэсій у БССР Васіля Шаранговіча[8]. У маі 1958 г. старшыня Камітэта партыйнага кантролю пры ЦК КПСС Мікалай Швернік паведаміў Хрушчову пра ўдзел у правядзенні палітычных рэпрэсій першага сакратара ЦК КП(б)Б Панцеляймона Панамарэнкі, у прыватнасці аб яго ролі ў незаконным арышце і катаваннях у 1939 г. старшыні СНК БССР Апанаса Кавалёва[9].

Пасля першых сакратароў ЦК КПБ былі перагледжаны і прызнаны сфальсіфікаванымі справы шэрагу прадстаўнікоў партыйнай, савецкай і вайсковай эліты, у т. л. Аляксандра Чарвякова, Мікалая Галадзеда, Мікалая Дзеніскевіча, Вацлава Багуцкага, Івана Васілевіча, Язэпа Каранеўскага, Марыі Муратавай, Аляксандра Аўгустайціса, Ераніма Убарэвіча ды інш. Рэабілітацыя прадстаўнікоў наменклатуры ніжняга звяна была выбарачнай. Напрыклад, летам 1958 г. Вярхоўны суд БССР пакінуў без змены прысуд беламу сакратару Любанскага райкама партыі Пятру Кардашу, які з 1938 па 1942 г. знаходзіўся ў Паўночна-Усходнім лагеры НКУС[10].

---

[6] Тамсама, с. 144.

[7] Тамсама, с. 220, 236, 272.

[8] *Реабилитация: как это было. Февраль 1956 — начало 80-х годов*. Т. 2, Москва 2003, с. 296.

[9] Тамсама, с. 321.

[10] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 99, воп. 6, спр. 284, арк. 132.

Працэдура рэабілітацыі была даволі складанай. Следчыя і ваенныя юрысты праводзілі праверку справы, падчас якой збіралася інфармацыя аб рэпрэсаваным, запрошваліся архіўныя даведкі, выклікаліся сведкі. Пасля гэтага рабілася заключэнне, на падставе якога пракурор БССР выносіў на разгляд Вярхоўнага суда пратэст па справе. Суд даваў заключэнне аб рэабілітацыі, перакваліфікаванні справы ці захоўванні ранейшага прысуду.

Паводле ўказа Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР у верасні 1954 г. па пратэстах пракурора рэспублікі перагляд рашэнняў былых калегій АДПУ, „двоек" і „троек" НКУС распачаў Вярхоўны суд БССР. Да канца года было перагледжана 726 спраў, па якіх праходзіла 806 асуджаных „за контррэвалюцыйныя выступленні" па артыкуле 72 Крымінальнага кодэкса БССР. У дачыненні толькі да 30 з іх абвінавачанні былі зняты як неабгрунтаваныя. Да астатніх быў ужыты ўказ ад 27 сакавіка 1953 г. „Аб амністыі", а некалькі палітычных спраў было перакваліфікавана ў крымінальныя. Сярод рэабілітаваных Вярхоўным судом БССР напрыкацы 1954 г. было 13 пісьменнікаў, асуджаных 5 кастрычніка 1937 г. за прыналежнасць да „нацыяналі-

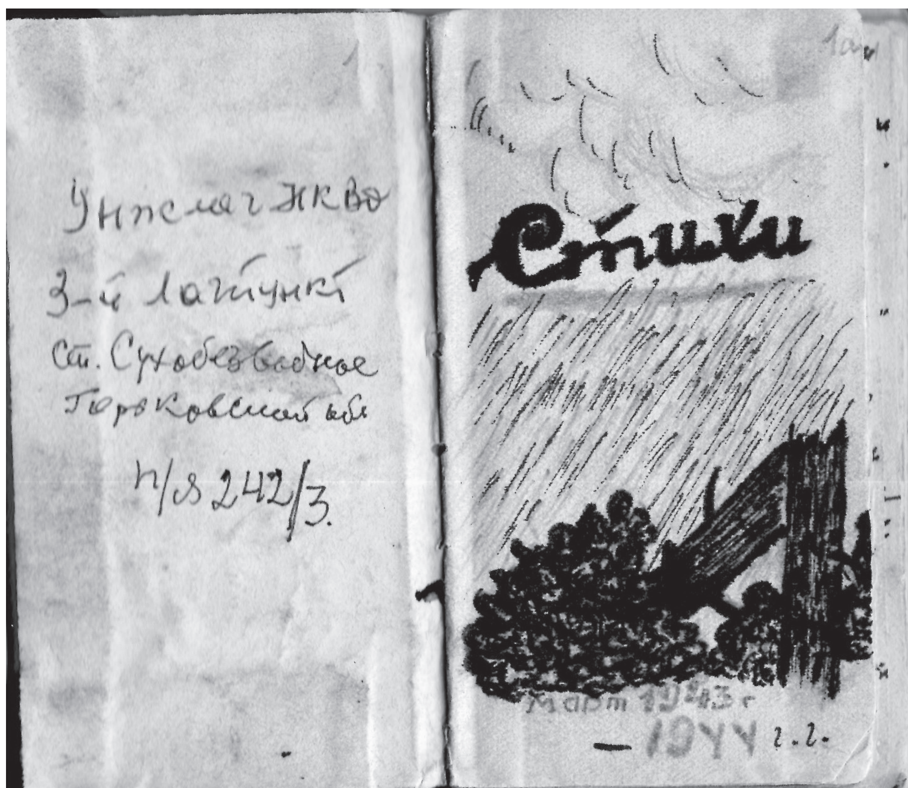

Нататнік з лагернымі вершамі Сяргея Грахоўскага. 1943–1944 гг. БДАМЛіМ

Сяргей Грахоўскі выступае перад школьнікамі. 1960-я гг. БДАМЛіМ

стычнай контррэвалюцыйнай арганізацыі". Большасць з іх, у т. л. Міхась Зарэцкі, Змітрок Астапенка, Васіль Каваль, Платон Галавач і Барыс Мікуліч, ужо не маглі даведацца пра гэта рашэнне[11].

З мэтай паскарэння тэмпаў, а таксама спрашчэння працэдуры рэабілітацыі 4 мая 1954 г. Прэзідыум ЦК КПСС прыняў пастанову „Аб стварэнні Цэнтральнай камісіі і мясцовых камісій па пераглядзе спраў асуджаных за „контррэвалюцыйныя злачынствы", якія ўтрымліваюцца ў лагерах, калоніях і турмах і знаходзяцца ў ссылцы на пасяленні"[12]. Па запытах камісіі органы дзяржбяспекі дасылалі архіўныя следчыя справы, паводле якіх прымалася рашэнне аб рэабілітацыі, змякчэнні пакарання альбо правамоцнасці прысудаў „двоек" і „троек" НКУС. Ранейшая судзімасць з асоб, якія вызваляліся з ссылкі на пасяленне, не здымалася. Знаёміць зняволеных і ссыльных з выпіскамі з пратаколаў камісій па іх справах было забаронена.

У БССР дзейнічалі абласныя камісіі па пераглядзе спраў асуджаных за „контррэвалюцыйныя злачынствы", якія былі створаны ў чэрвені 1954 г. Усяго на працягу першага года існавання сем абласных камісій разглядзелі 13 631 справу, па якіх праходзіла 23 367 „ворагаў народа". З іх рэабілітавана было толькі 312 чалавек (1,3 %), 13 130 асуджаным (56 %) было адмоўлена ў пераглядзе, 7 091 зняволенаму (30,3 %) скарацілі тэрмін пакарання, 2 250 (9,6 %) — даравалі амністыю, 367 (1,6 %) — перакваліфікавалі склад злачынства, 137 (0,6 %) — адмянілі ссылку на пасяленне, 80 (0,3 %) — адклалі перагляд спраў[13].

Мізэрная колькасць асоб, прызнаных ахвярамі масавых рэпрэсій, у значнай ступені тлумачылася нейтральна-варожым стаўленнем да працэсу рэабілітацыі мясцовага партыйнага кіраўніцтва. Гэту думку ілюструе наступная вытрымка з датаванай 24 мая 1955 г. дакладной запіскі першага сакратара Гродзенскага абкама партыі Фёдара Баранава першаму сакратару ЦК КПБ Мікалаю Патолічаву: „За апошні час на тэрыторыю Гродзе-

---

[11] Тамсама, спр. 232, арк. 2–6, 25.

[12] *Реабилитация: Как это было.* Т. 1, с. 116.

[13] НАРБ, ф. 4п, воп. 53, спр. 50, арк 95.

нскай вобл. вярнулася з месцаў зняволення 1 356 чалавек, раней асуджаных за розныя контррэвалюцыйныя злачынствы. Некаторыя з тых, хто вярнуўся з лагераў і турмаў, спрабуюць аднавіць антысавецкую дзейнасць, вядуць антыкалгасную агітацыю, распаўсюджваюць правакацыйныя, паражэнчыя выдумкі і пагражаюць расправай сведкам, якія выкрылі іх злачынствы на судзе. Усё гэта адмоўна ўплывае на правядзенне дзяржаўна-палітычных мерапрыемстваў у вобласці, асабліва ў Сапоцкінскім, Гродзенскім, Шчучынскім, Васілішкаўскім і некаторых іншых раёнах”. Мелася ў дакладной Баранава таксама інфармацыя пра канкрэтных людзей, якіх, на яго думку, трэба было неадкладна вярнуць у лагер. Сярод іх згадваўся Анатоль Бутрымовіч, сябра „Беларускага камітэта”, які дзейнічаў у Васілішкаўскім раёне[14].

24 сакавіка 1956 г. выйшаў указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР „Аб разглядзе спраў на асоб, якія адбываюць пакаранне за палітычныя, службовыя і гаспадарчыя злачынствы”. Дзеля яго выканання было створаны 97 камісій, якія ўзначальваліся сакратарамі партарганізацый рэспублік і аўтаномій. Сябры камісій працавалі непасрэдна ў месцах пазбаўлення волі, размаўлялі са зняволенымі, знаёміліся са следчымі матэрыяламі, пасля чаго прымалі калегіяльныя рашэнні.

У пачатку красавіка 1956 г. разгарнула дзейнасць камісія Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР па Беларускай ССР, якую ўзначаліў сакратар ЦК КПБ Ціхан Кісялёў. Яна працавала больш за год і выявіла шматлікія факты грубага парушэння законнасці органамі НКУС і судова-пракурорскімі работнікамі. Праца камісіі паказала, што многія грамадзяне прыцягваліся да крымінальнай адказнасці неабгрунтавана, па фармальных прыкметах і пры адсутнасці ў іх дзеяннях складу злачынства. Вельмі часта людзі асуджаліся да працяглых тэрмінаў пазбаўлення волі за малазначныя злачынствы, без уліку канкрэтных дзеянняў і асобы абвінавачанага. Камісія ўстанавіла факты фармальна-бюракратычнага разгляду скаргаў зняволеных у органах пракуратуры і судах. Многія зняволеныя дзясяткі разоў звярталіся са скаргамі на няправільнае асуджэнне ў Пракуратуру БССР і Вярхоўны суд БССР, адкуль атрымлівалі неабгрунтаваныя адказы аб адмове ў пераглядзе іх спраў. За першыя 5 месяцаў камісія разглядзела 732 судовыя справы, вызваліла са зняццем судзімасці 224 асуджаныя[15].

Таксама адбывалася амністыя сасланых і спецпасяленцаў, у т. л. „кулакоў” з сем’ямі, „ворагаў народа”, якія адбылі тэрмін пакарання і былі сасланы на пасяленне, а таксама выселеных з памежных раёнаў памешчыкаў, фабрыкантаў, гандляроў. 19 красавіка 1954 г. Прэзідыум ЦК КПСС прыняў пастанову „Аб вызваленні з ссылкі раней асуджаных за «антысавецкую дзейнасць» на тэрмін да 5 гадоў”[16]. Паводле сакрэтнага загада Ге-

---

14 Тамсама, арк. 255.

15 Тамсама, воп. 62, спр. 446, арк. 361.

16 *Реабилитация: как это было.* Т. 1, с. 112.

неральнага пракурора СССР, міністраў юстыцыі і ўнутраных спраў, а таксама старшыні КДБ СССР ад 19 мая 1954 г. пачаўся перагляд спраў сем'яў „кулакоў" і дэпартаваных асоб, якія знаходзіліся на спецпасяленнях. З чэрвеня 1954 па чэрвень 1955 г. Пракуратура БССР разглядзела 14 412 падобных спраў, па якіх праходзіў 24 451 спецпасяленец. 13 851 з іх у пераглядзе іх спраў было адмоўлена[17].

Пачаўся перагляд спраў грамадзян, асуджаных за супрацоўніцтва з нямецкімі акупантамі. У сакавіку 1955 г. вызвалілі з-пад варты і спынілі крымінальны пераслед ураджэнца Навагрудскага раёна Антона Бесараба, 1928 г. нар. Ён быў асуджаны на 25 гадоў за прымусовую працу на нямецкіх ваенна-тэхнічных аб'ектах, што было перакручана следчым як „падрыхтоўка ў выведна-дыверсійнай школе ў Германіі"[18]. Паводле ўказа Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 17 верасня 1955 г. „Аб амністыі савецкіх грамадзян, якія супрацоўнічалі з акупантамі ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны 1941–1945 гг.", вызваленню са зняццем судзімасці падлягалі асобы, асуджаныя за службу ў нямецкай арміі, паліцыі і спецыяльных нямецкіх фармаваннях. У органы дзяржбяспекі Гродзенскай, Брэсцкай і Маладзечанскай абласцей пачалі прыходзіць дзясяткі людзей, якія гадамі хаваліся ад савецкай улады па лясах і на аддаленых хутарах[19].

Газазваршчык Д. Татур здымае краты з будынка былой Маладзечанскай турмы. 1960 г. БДАКФФД

1 красавіка 1955 г. агульная колькасць разгледжаных у БССР спраў палітзняволеных дасягнула 19 136. З іх толькі 265 спраў (каля 1,5 %) было спынена з адменай прысудаў па іх. Асуджаным па 5 915 справах скарацілі тэрмін пакарання, асуджаных па 2 086 справах вызвалілі паводле ўказа „Аб амністыі", асуджаным па 263 справах перакваліфікавалі склад злачынства, па 120 справах — адмянілі высылку на спецпасяленне, па 77 — прынялі „іншыя рашэнні". 10 410 спраў абласныя камісіі адмовіліся пераглядаць[20]. Такім чынам, большасць рэпрэсаваных паводле палітычных артыкулаў амнісціравалі, а не рэабілітавалі. Адсутнасць падстаў да ары-

[17] НАРБ, ф. 4п, воп. 53, спр. 50, арк. 100.
[18] Тамсама, спр. 56, арк. 147–150.
[19] Тамсама, воп. 100, спр. 6, арк. 87.
[20] *Реабилитация: как это было.* Т. 1, с. 213.

шту палітзняволеных прызнавалася толькі ў адзінкавых выпадках. У абсалютнай большасці выпадкаў ступень вінаватасці асуджанага пераглядалася і пакаранне змяншалася. Часцей за ўсё асуджанаму залічваўся тэрмін, які ён ужо фактычна адбыў у лагеры ці турме.

Перагляд спраў рэпрэсаваных адбываўся марудна. На рашэнне камісій па пераглядзе спраў асуджаных па „контррэвалюцыйных злачынствах" уплывала шмат фактараў. Звярталі ўвагу на артыкул, паводле якога асоба была прыцягнута да адказнасці, на яе сацыяльнае паходжанне, партыйнасць, працоўную біяграфію, паводзіны ў зняволенні, узрост. Не меншае значэнне мела асабістае стаўленне членаў камісій да „ворагаў народа". Судовыя інстанцыі ў працэсе рэабілітацыі фактычна зыходзілі з прэзумпцыі вінаватасці. Не падлягалі рэабілітацыі трацкісты, апартуністы, эсэры, меншавікі, прадстаўнікі іншых сацыялістычных партый. З мэтай утойвання маштабу рэпрэсій родным расстраляных і загінулых у лагерах людзей выдавалі даведкі, дзе пазначаліся негвалтоўныя абставіны („памёр ад сардэчнай недастатковасці") і непраўдзівыя даты (якія хавалі масавыя расстрэлы 1937–1938 гг.) смерці. Вынікі перагляду судом спраў незаконна рэпрэсаваных паведамляліся ім ці іх сваякам органамі міліцыі.

Шмат часу займала перапіска следчых пракуратуры, вайсковых юрыстаў, супрацоўнікаў КДБ, замова неабходных дакументаў, апытанне сведкаў і г. д. Падчас рэабілітацыі асуджанага ў 1940 г. за „прапаганду нацыяналістычных ідэй і паклёп на савецкую дзяржаву" да 8 гадоў лагера паэта Нічыпара Чарнушэвіча праводзілася экспертыза яго твораў, дзеля чаго была створана адмысловая філалагічная камісія[21].

Кіраўніцтва БССР насцярожана ставілася да вяртання на радзіму былых „ворагаў народа". Людзі, якія вярталіся з месцаў зняволення, заставаліся пад пільным наглядам. Органы дзяржаўнай бяспекі адсочвалі іх сувязі, кантралявалі перапіску, імкнуліся вызначыць погляды. 12 снежня 1956 г. першы сакратар ЦК КПБ Кірыл Мазураў паведамляў у ЦК КПСС: „За апошнія тры гады ў БССР з месцаў зняволення вярнулася каля 17 тыс. чалавек, раней асуджаных за антысавецкую дзейнасць. З іх былі асуджаны як агенты замежных разведорганаў — 127, удзельнікі антысавецкіх арганізацый — 60, нацыяналісты — 704, тэрарысты — 11, здраднікі і памагатыя, якія служылі ў нямецкіх карных органах, — 6 204, бандыты і іх памагатыя — 1 147 чалавек. Ксяндзоў — 60. ЦК КПБ лічыць неабходным інфармаваць ЦК КПСС аб тым, што апошнім часам многія прыбылыя са зняволення зноў вяртаюцца да злачыннай дзейнасці: адкрыта выказваюць антысавецкія настроі, спрабуюць аднавіць варожую дзейнасць супраць нашай дзяржавы, пагражаюць тым грамадзянам, якія раней бралі ўдзел у іх выкрыцці і нават здзяйсняюць забойствы на глебе помсты".

---

[21] НАРБ, ф. 4п, воп. 53, спр. 50, арк. 98.

Паведамленне партыйнага кіраўніка канчалася просьбай разгледзець пытанне аб „мэтазгоднасці датэрміновага вызвалення асоб, асуджаных за антысавецкую дзейнасць, а таксама аб забароне гэтым асобам пражываць у памежных абласцях рэспублікі”[22]. У тым жа годзе Мазураў забараніў вяртаць маёмасць членам сем’яў вызваленых са спецпасялення беларускіх нацыяналістаў[23].

Тым не менш у грамадстве насцярожанае стаўленне да тых, хто вяртаўся з гулагаўскага пекла, паступова змянялася на прыязнае. Напрыканцы 1962 г. газета „Знамя юности” змясціла рэцэнзію на аповесць Аляксандра Салжаніцына „Адзін дзень Івана Дзянісавіча”. Яе аўтар — рабочы Салігорскага калійнага камбіната, — у прыватнасці, пісаў: „Гэты цікавы і павучальны твор адкрывае горкую праўду пра лагеры і будзе надзвычай папулярны ў чытача”[24]. Пісьменнік Васіль Хомчанка, адсядзеўшы з 1937 па 1941 г. у Ніжне-Амурскім лагеры і рэабілітаваны толькі ў 1969 г., выступаючы на V з’ездзе пісьменнікаў Беларусі (1966), прапанаваў назваць вуліцы Менска імёнамі Мікалая Галадзеда, Аляксандра Чарвякова, Зміцера Жылуновіча і Васіля Шаранговіча[25]. Гэта прапанова ўвасобілася ў жыццё ў 1967 г. у адносінах толькі да першых двух дзеячаў.

На працягу 1956 — першай паловы 1961 г. Вярхоўны суд БССР разглядзеў звыш 30 тыс. спраў у адносінах да больш як 50 тыс. чалавек і вызваліў з лагераў і пасяленняў каля 40 тыс. жыхароў БССР. Яшчэ звыш 20 тыс. жыхароў рэспублікі за перыяд з 1954 па 1961 г. вызваліла з рознымі фармулёўкамі Ваенная калегія Вярхоўнага суда СССР па прадстаўленні ваеннай пракуратуры Беларускай вайсковай акругі[26]. Сярод іншых абвінавачанні былі зняты з шэрагу выдатных дзеячаў навукі і культуры, у т. л. Івана Бялькевіча, Восіпа Дылы, Міхайлы Грамыкі, Васіля Дружчыца, Сяргея Дубінскага, Міколы Каспяровіча, Вацлава Ластоўскага, Аляксандра Ляўданскага, Язэпа Лёсіка, Міхася Мялешкі, Сцяпана Некрашэвіча, Аркадзя Смоліча, Аляксея Туранкова, Аляксандра Шлюбскага, Міколы Шчакаціхіна ды інш. Суд пераглядзеў сфабрыкаваныя ў 1933 г. справы работнікаў сельскай гаспадаркі, лясной прамысловасці, выдавецтваў, медработнікаў[27].

Няпростым быў шлях да рэабілітацыі асуджаных па справе „Беларускага нацыянальнага цэнтра”, сфабрыкаванай супраць дзеячаў нацыянальна-вызваленчага руху Заходняй Беларусі, якія пераехалі ў БССР у 1930–1931 гг. Першы раз да перагляду гэтай справы звярнуліся ў снежні 1955 г.

---

22 Тамсама, воп. 62, спр. 444, арк. 512, 514.
23 Тамсама, спр. 445, арк. 214.
24 Н. Соловьев, *Правда горькая и необходимая*, „Знамя юности”, 1962, № 253, с. 3.
25 Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ), ф. 78, воп. 1, спр. 145, арк. 110.
26 У. Адамушка, *Палітычныя рэпрэсіі*... с. 142.
27 НАРБ, ф. 4п, воп. 53, спр. 56, арк. 121.

у заключэнні КДБ БССР па выніках дадатковага расследавання адзначалася, што ўсе 97 чалавек асуджаны слушна. Аднак трыбунал Беларускай вайсковай акругі палічыў, што справа вывучана недастаткова, а матэрыялы па яе пераглядзе падрыхтаваны дрэнна. Падчас паўторнага разгляду справы, які адбываўся пасля XX з'езда КПСС у жніўні 1956 г., былі даказаны яе беспадстаўнасць, фальсіфікаванасць, высветлены прычыны прызнанняў абвінавачаных, якія рабіліся ў выніку ўжывання недазволеных метадаў вядзення следства. Сярод пасмяротна рэабілітаваных па справе „Беларускага нацыянальнага цэнтра" былі вядомыя грамадскія дзеячы Ігнат Дварчанін, Пятро Мятла, Сымон Рак-Міхайлоўскі, Павал Валошын, Флягонт Валынец, Язэп Гаўрылік ды іншыя асобы[28].

Пасля з'яўлення ў кастрычніку 1956 г. указа Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР „Аб адмене крымінальнай адказнасці грамадзян за здраду Радзіме, здзейсненую іх сваякамі" нагадалі пра сябе ўдовы рэпрэсаваных, якія пасля арышту мужоў апынуліся ў Акмолінскім лагеры жонак здраднікаў радзімы. Рэабілітацыі падлягалі жонка старшыні СНК БССР Данілы Валковіча — Ганна, жонка наркама асветы і рэктара БДУ Ананія Дзякава — Марыя, жонка пісьменніка Мойшэ Кульбака — Зэльда, жонка супрацоўніка газеты „Штэрн" і Інстытута яўрэйскай пралетарскай культуры БелАН Арона Валабрынскага — Іда. Спадарожніца жыцця вядомага дзяржаўнага дзеяча Аляксандра Хацкевіча — Лідзія — адбывала тэрмін пакарання ў лагерах Мардовіі[29].

Распачалася рэабілітацыя сялян, якія ўтваралі найбольш шматлікую сацыяльную групу рэпрэсаваных. У ліку першых у верасні 1955 г. Магілёўскі абласны суд зняў абвінавачанні ў „антысавецкай агітацыі, накіраванай на зрыў калгаснага будаўніцтва" з сялян-адзінаасобнікаў в. Ліпаўка Касцюковіцкага раёна Міхайлы Іванкова, 1878 г. нар., Мікалая Папова, 1876 г. нар., а таксама калгаснікаў Мяфодзія Бяспалава, 1882 г. нар., Матвея Дуняшонка, 1880 г. нар., Арцёма Абрамянкова, 1885 г. нар., і Парфірыя Абрамянкава, 1889 г. нар., расстраляных у сакавіку 1933 г.[30]

Рэабілітацыя ахвяр палітычных рэпрэсій уключала не толькі юрыдычнае прызнанне грамадзян невінаватымі, але таксама кампенсацыйныя захады, узнаўленне страчанага ў выніку незаконнай рэпрэсіі. Вяртанне людзей у месцы ранейшага пражывання цягнула за сабою праблемы, звязаныя з прадастаўленнем ім жытла, працы і г. д. Дзеля адаптацыі рэабілітаваных асоб да вольнага жыцця 8 верасня 1955 г. выйшла пастанова Прэзідыума ЦК КПСС „Аб працоўным стажы, працаўладкаванні і пенсійным забеспячэнні грамадзян, неабгрунтавана прыцягнутых да крыміна-

[28] У. Адамушка, *Палітычныя рэпрэсіі*... с. 93.

[29] Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма „АЛЖИР", [online] https://museum-alzhir.kz/ru/o-muzee/statistika, [дата доступу: 10.01.2023].

[30] НАРБ, ф. 4п, воп. 53, спр. 50, арк. 152–153.

льнай адказнасці і пасля рэабілітаваных". У адпаведнасці з ёй, рэабілітаваным грамадзянам тэрмін зняволення залічваўся ў іх агульны працоўны стаж з выплатай двухмесячнага заробку на апошнім месцы працы. Кіраўнікі ўстаноў, арганізацый і прадпрыемстваў абавязваліся браць на работу рэабілітаваных. Гады зняволення залічваліся ў працоўны стаж пры прызначэнні пенсій, а ў выпадку пасмяротнай рэабілітацыі пенсіі прызначаліся сем'ям загінулых. Выканкамы былі павінны забяспечваць рэабілітаваных жыллёвай плошчай у першую чаргу[31]. 17 ліпеня 1959 г. дзеянне пастановы „Аб працоўным стажы, працаўладкаванні і пенсійным забеспячэнні..." з некаторымі абмежаваннямі было распаўсюджана на высланых у адміністрацыйным парадку па палітычных матывах[32].

Рэалізацыя гэтых заканадаўчых актаў сутыкалася не толькі з супрацьдзеяннем чыноўнікаў-сталіністаў розных рангаў, але таксама абмежаванымі матэрыяльна-фінансавымі рэсурсамі савецкай дзяржавы. Пра гэта сведчылі шматлікія лісты, якія ішлі ў вышэйшыя партыйныя органы. Жыхар Віцебскай вобл. Г. Крэмзо пісаў у ЦК КПСС: „Вось ужо трэці год пасля вызвалення знаходжуся ў цяжкім становішчы. Усе мае намаганні атрымаць пенсію беспаспяховыя, бо не магу прадставіць дакументаў аб ранейшым працоўным стажы. Яны былі забраны пры арышце. У г. Севастопалі даваенных архіваў не захавалася. Працаваў там цырульнікам у санаторыі «Сасноўка», але цяпер мне забаранілі там працаваць, як хвораму на сухоты. Кватэры не маю, сплю ў майстэрні, але пакуль яшчэ на жыццё зарабляю, а што будзе далей — не ведаю. Няўжо да смерці я павінен па віне шкоднікаў заставацца ізгоем пры ўладзе, за якую змагаўся"[33].

У кожным канкрэтным выпадку рашаючае значэнне мела вага асобы ці арганізацыі, якая хадайнічала за сямейнікаў рэпрэсаванага. Многіх падтрымаў першы сакратар ЦК ЛКСМБ Глеб Крыўлін. Ён прасіў Савет Міністраў рэспублікі дапамагчы грашыма ўдаве расстралянага ў 1937 г. першага сакаратара ЦК ЛКСМБ Аляксандра Аўгустайціса Лідзіі[34], хадайнічаў аб выдзяленні кватэры ўдаве расстралянага ў 1938 г. сакратара Менскага гаркама камсамола Георгія Куксевіча Марыі[35] ды інш. У 1957 г. праўленне Саюза пісьменнікаў БССР звярнулася ў ЦК КПБ аб прызначэнні персанальнай пенсіі ўдаве Тодара Кляшторнага Яніне[36]. У 1966 г. старшыня праўлення Беларускага тэатральнага таварыства Ларыса Александроўская звярнулася да Пятра Машэрава з просьбай дапамагчы дачцы Уладзіслава Галубка Эміліі атрымаць кватэру, „«бо яна туліцца са сваякамі (усяго 6 чалавек) у мале-

31 *Реабилитация: как это было.* Т. 1, с. 258.
32 Тамсама. Т. 2, с. 338.
33 Тамсама, с. 61.
34 НАРБ, ф. 63п, воп. 19, спр. 14, арк. 39.
35 Тамсама, спр. 15, арк. 28.
36 БДАМЛіМ, ф. 78, воп. 1, спр. 75, арк. 104.

нькай хацінцы плошчай 17 кв. метраў, падараванай ёй у свой час мастаком Яўгенам Ціхановічам». Неўзабаве выканкам Савецкага райсавета Менска пастанавіў уключыць сваякоў Галубка ў чаргу на атрыманне кватэры на агульных падставах пад нумарам 3 535”[37].

Забеспячэнне рэабілітаваных кватэрамі ва ўмовах хранічнага дэфіцыту жылля ў сталіцы БССР было няпростай задачай. Рэабілітаванага ў снежні 1954 г. беспрытульнага Яна Скрыгана Саюз пісьменнікаў БССР у якасці кампрамісу накіраваў у дом адпачынку ў Каралішчавічах[38]. Рэабілітаваны паэт і празаік Станіслаў Шушкевіч напачатку 1960-х гг. разам з пяццю членамі сям’і туліўся ў пакоі памерам у 23,5 метра[39]. Зняволенне ў ГУЛАГу было важкім аргументам падчас размеркавання жытла, прынамсі ў пісьменніцкай арганізацыі. Пра гэта сведчыць вытрымка з выступлення Андрэя Макаёнка на прысвечаным кватэрнаму пытанню сходзе Саюза пісьменнікаў, які адбыўся ў студзені 1963 г.: „Двухпакаёвыя кватэры: Пальчэўскаму — чалавек, які шмат гадоў адбухаў ні за што. Гаўруку — таксама па гэтай прычыне, шмат гадоў адбухаў у лагерах і зараз па сутнасці жыве ў камеры. Мальцінскаму — інвалід Айчыннай вайны, сядзеў ні за што, вялікая сям’я”[40].

Рэабілітацыя прадстаўнікоў беларускага літаратурнага цэху, каля 90 % прадстаўнікоў якога стала ахвярамі сталінскага рэжыму, мела найбольш публічны характар. Саюз пісьменнікаў БССР не толькі аднаўляў сяброўства пацярпелых ад рэпрэсій паэтаў, празаікаў, літаратурных крытыкаў (у т. л. пасмяротна), але хадайнічаў перад Дзяржаўным выдавецтвам БССР і рэдактарамі перыядычных выданняў аб публікацыі іх твораў, ладзіў вечарыны памяці. Падобным чынам у 1962 г. было адзначана 60-годдзе Міколы Нікановіча, у 1963 г. — 60-годдзе Платона Галавача, у 1966 г. — 60-годдзе Андрэя Александровіча і 70-годдзе Мойшэ Кульбака. У 1959 г. на доме ў Капылі, дзе нарадзіўся Цішка Гартны, была ўсталявана мемарыяльная шыльда[41]. А вось 70-годдзе М. Галадзеда было адзначана толькі невялікім газетным артыкулам[42].

Вызваленне з ГУЛАГа былых „ворагаў народа” заканамерна ўздымала пытанне аб адказнасці прадстаўнікоў улады. Многія рэабілітаваныя захоўвалі ў памяці не толькі жахлівыя гады зняволення ў ГУЛАГу, але таксама імёны тых, хто іх туды накіраваў. У шэрагу выпадкаў справядлівасці дамагаліся сваякі рэпрэсаваных. Напрыклад, пісьменнік Аляксей Кулакоўскі ў 1961 г. дамогся выключэння з партыі былога начальніка Старобінскага райаддзела НКУС М. Гарбачэўскага, ахвярай якога быў яго бацька[43].

---

[37] Тамсама, ф. 156, воп. 1, спр. 90, арк. 81.
[38] Тамсама, ф. 78, воп. 1, спр. 66, арк. 107.
[39] Тамсама, спр. 92, арк. 10.
[40] Тамсама, ф. 78, воп. 1, спр. 92, арк. 3.
[41] *Ушанаванне памяці Цішкі Гартнага*, „Літаратура і мастацтва”, 1959, № 55, с. 3
[42] В. Якутов, *Верный сын белорусского народа*, „Знамя юности”, 1964, № 102, с. 3.
[43] НАРБ, ф. 4п, воп. 62, спр. 450, арк. 7.

Выпадак Кулакоўскага быў нетыповы. Пакаранне супрацоўнікаў рэпрэсіўнага апарата АДПУ–НКУС–МДБ ініцыявалі пераважна камісіі па перагляду спраў асуджаных. Аднак апошняе слова ў гэтай далікатнай справе было за рэспубліканскім партыйным кіраўніцтвам, якое дзейнічала ў дачыненні супрацоўнікаў карных органаў асцярожна і непублічна. Юрыдычна іх учынкі ніяк не кваліфікаваліся. Чэкістаў, вінаватых у „парушэнні сацыялістычнай законнасці", звычайна звальнялі з органаў і выключалі з партыі.

Адным з першых у 1954 г. „за незаконныя метады вядзення следства па справах арыштаваных за дзяржаўныя злачынствы ў 1949–1953 гг." згубіў працу начальнік 4-га лагернага аддзялення Упраўлення папраўча-працоўных лагераў і калоній МУС БССР падпалкоўнік Мікалай Сцяпанаў[44]. У тым жа годзе быў выпушчаны з Азёрлагу (рэабілітаваны ў 1956 г.) былы міністр асветы БССР Платон Саевіч, асуджаны ў 1951 г. да 25-гадовага тэрміну за адмову рэдагаваць кнігу міністра дзяржбяспекі БССР Лаўрэнція Цанавы. Праз некалькі месяцаў пасля вызвалення былога міністра „за парушэнне сацыялістычнай законнасці па справе Саевіча" з праваахоўных органаў звольнілі маёра Амяльяна Крупянкова, які катаваў міністра адукацыі на канвеерных допытах[45].

У жніўні 1955 г. да першага сакратара ЦК КПБ Мікалая Патолічава звярнуўся звольнены па службовай неадпаведнасці намеснік начальніка турмы № 3 Упраўлення МУС па Віцебскай вобл. Т. Ільянкоў. Яго звальненне было вынікам перагляду г. зв. „латышскай справы" і рэабілітацыі асуджаных летам 1938 г. да расстрэлу і розных тэрмінаў зняволення 66 грамадзян латышскай нацыянальнасці. У лісце партыйнаму кіраўніку былы следчы спрабаваў прадставіць сябе ў якасці ахвяры кіраўніцтва — начальніка Упраўлення НКУС па Віцебскай вобл. капітана дзяржбяспекі П. Раднова, яго намесніка лейтэнанта дзяржбяспекі Г. Уласава і начальніка 3-га аддзялення мал. лейтэнанта дзяржбяспекі С. Левіна[46].

У прыватнасці, Ільянкоў пісаў: „10 жніўня 1938 г. з пасады намесніка палітрука РСЧА я быў накіраваны на працу ў НКУС на пасаду оперупаўнаважанага Сіроцінскага райаддзялення. У тым жа месяцы па загаду начальніка Упраўлення НКУС Віцебскай вобл. мяне пачалі выкарыстоўваць на следчай працы. Да гэтага я на следстве ніколі не працаваў. Па ўказанні начальства я браў арыштаванага на допыт і вёў яго паводле кароткай даведкі, якая з'яўлялася падставай для арышту, ці сведчанняў іншых арыштаваных. Паказанні арыштаванага мною запісвалася так, як казаў арыштаваны. Пратаколы дапытаных мною арыштаваных начальству не падабаліся ў сувязі з тым, што большасць дапытаных не прызнавалася ў прад'яўленым

---

[44] Тамсама, воп. 100, спр. 24, арк. 81.

[45] Тамсама, спр. 11, арк. 86.

[46] Падчас чысткі апарата НКУС у 1939 г. П. Радноў быў расстраляны, Г. Уласаў і С. Левін асуджаны на 10 гадоў.

абвінавачанні. Мае пратаколы абмяркоўваліся на нарадах як дрэнны вынік працы, а пасля рваліся начальнікам аддзялення Левіным. Ён жа прапанаваў перадапытаць абвінавачаных, дамагаючыся прызнальных паказанняў. Мне начальства паведаміла, што ўсе арыштаваныя з'яўляюцца ворагамі народа, кожны з іх належыць да антысавецкага фармавання, і той следчы, хто не робіць захады да выкрыцця арыштаванага, як дзяржаўнага злачынца, сам з'яўляецца памагатым ворагаў народа. Віны маёй у дадзенай справе як парушальніка сацыялістычнай законнасці не ўгледжваецца, бо я па сваёй нявопытнасці выконваў злачынны загад начальства, лічыў, што выконваю службовы абавязак. У той час я быў кандыдатам у члены партыі і разабрацца ў бягучым становішчы не мог"[47].

Пастанова сакратарыята ЦК КПСС ад 12 кастрычніка 1956 г. „Аб пакаранні супрацоўнікаў органаў бяспекі, якія ўдзельнічалі ў рэпрэсіях"[48] справакавала новую хвалю звальненняў з праваахоўных органаў асоб, вінаватых у катаванні арыштаваных. Тлумачыць учынкі, здзейсненыя падчас вялікага тэрору, давялося начальніку Віцебскага абласнога ўпраўлення МУС палкоўніку І. Варановічу[49]. Тады ж Мікалай Патолічаў даручыў Віцебскаму абкаму вырашыць пытанне аб партыйнасці падпалкоўніка КДБ А. Мірановіча[50].

Выконваючы дырэктывы Прэзідыума ЦК КПСС, парушальнікаў „сацыялістычнай законнасці" шукала ва ўласных шэрагах кіраўніцтва КДБ БССР. У ліку першых за фальсіфікацыю следчых матэрыялаў і ўжыванне незаконных метадаў следства былі пакараны начальнік псіхафізічнай лабараторыі КДБ БССР палкоўнік С. Абрамовіч, намеснік начальніка 2-га аддзела Упраўлення КДБ па Менскай вобл. падпалкоўнік С. Клюкін, намеснік начальніка Упраўлення КДБ па Гомельскай вобл. палкоўнік Барыс Рудкоўскі ды інш.[51] Супрацоўнік КДБ ЛітССР Яўген Канстанцінаў на допыце ў 1956 г. так згадваў сваю дзейнасць у 3-м (контрвыведным) аддзеле Упраўлення дзяржбяспекі НКУС БССР у часы вялікага тэрору: «У пачатку маёй працы на следстве мяне навучыў біць арыштаваных Фіш[52]. На нарадах, якімі кіраваў Гепштэйн[53], ён даваў устаноўкі следчым „калоць" арыштаваных як заўгодна, але каб адно выкрыццё на дзень у следчага было»[54].

Найбольш гучнае звальненне па фактах дыскрэдытацыі звання супрацоўніка органаў дзяржаўнай бяспекі адбылося ў ліпені 1958 г., калі службовае

47 НАРБ, ф. 4п, воп. 53, спр. 49, арк. 28–31.
48 *Реабилитация: как это было.* Т. 2, с. 188.
49 НАРБ, ф. 4п, воп. 62, спр. 450, арк. 595.
50 Тамсама, воп. 53, спр. 58, арк. 351.
51 Тамсама, спр. 50, арк. 99.
52 Леў Фіш — мал. лейтэнант дзяржбяспекі, у 1937–1938 гг. супрацоўнік 3-га аддзела Упраўлення НКУС БССР.
53 Аляксандр Гепштэйн — лейтэнант дзяржбяспекі, намеснік начальніка 3-га аддзела Упраўлення НКУС БССР. У снежні 1938 г. арыштаваны, у чэрвені 1940 г. расстраляны.
54 НАРБ, ф. 4п, воп. 53, спр. 56, арк. 131.

пасведчанне і партыйны білет давялося пакласці на стол першаму намесніку старшыні КДБ БССР Міхаілу Дзячко. Працуючы ў 1937–1938 гг. апаратыўным упаўнаважаным Мазырскага акруговага аддзела НКУС, ён ужываў забароненыя метады допыту арыштаваных, прымушаючы іх даваць паклёпніцкія паказанні на нявінных людзей, а таксама супраць сябе. Дзячко фальсіфікаваў следчыя справы, фабрыкаваў пратаколы допытаў і падрабляў подпісы арыштаваных[55]. Падчас службовага расследавання былі знойдзены праігнараваныя рознымі высокімі інстанцыямі скаргі на высокапастаўленага чэкіста. Частка скаргаў была выклікана лістом Мінфіна і КДБ СССР ад 12 лістапада 1956 г. „Аб парадку разлікаў па кампенсацыі рэабілітаваным грамадзянам кошту адабранай у іх маёмасці"[56] і змяшчала прэтэнзіі матэрыяльнага характару. У адной з іх удава матроса з крэйсера „Аўрора" Сцяпана Раманенка паведамляла пра „1 300 рублёў і 5 200 аблігацый дзяржзайму, патэфон і 120 пласцінак, радыёпрымач 1-га класа, два насценныя дываны, адрэз на жаночы гарнітур, новае драпавое мужчынскае паліто, скураную куртку, мужчынскі бастонавы гарнітур, 2 кашулі, штаны-галіфэ, 2 пары мужчынскіх галёшаў, фетравыя валёнкі, сурвэтку, 2 парцьеры, драўляны куфар для перавозкі рэчаў", забраныя ў 1937 г. М. Дзячком падчас незаконнага арышту ў Мазыры яе мужа[57].

Пакаранне скапраментаваўшых сябе ў гады праўлення Сталіна супрацоўнікаў дзяржбяспекі (у адрозненне ад падобнай кампаніі канца 1938–1939 гг.), мела сімвалічны характар. Выключэнне з партыі, канешне, перакрэслівала жыццёвыя перспектывы чалавека. Але выхад на пенсію, куды з улікам іх узросту адпраўлялася большасць пакараных, быў добрай матэрыяльнай кампенсацыяй за атрыманую маральную траўму. Напрыклад, пенсія звольненага ў 1958 г. начальніка 4-га аддзела Упраўлення КДБ БССР палкоўніка М. Асіпчыка складала 2 150 руб. у месяц, што амаль у тры разы перавышала сярэдні заробак у краіне[58].

Неад'емнай часткай сталінскіх рэпрэсій, разам з масавым гвалтам, запалохваннем і шпіёнаманіяй, былі даносы. Гэта з'ява ў сталінскім СССР, асабліва ў часы вялікага тэрору, набыла гіганцкія маштабы. Людзі пісалі на супрацоўнікаў, суседзяў, сяброў і нават на сваякоў. Да даносаў падштурхоўваў не толькі грамадска-палітычны клімат, але і тагачаснае права. Сумнавядомы артыкул 73 Крымінальнага кодэкса БССР 1928 г. прадугледжваў пакаранне за „непаведамленне аб напэўна вядомым контррэвалюцыйным злачынстве, якое падрыхтоўваецца або ўжо зроблена"[59].

14 красавіка 1958 г. на стол Кірылы Мазурава лягла даведка пад назвай „Аб выніках вывучэння партыйнага архіўнага матэрыялу за 1937–38 гады".

55 Тамсама, воп. 100, спр. 7, арк. 25.
56 *Реабилитация: как это было.* Т. 2, с. 194.
57 НАРБ, ф. 4п, воп. 100, спр. 27, арк. 50–51.
58 Тамсама, воп. 62, спр. 489, арк. 32–42.
59 *Крымінальны кодэкс БССР*, Мінск 1938, с. 21.

Даведка была вынікам карпатлівай працы Камісіі па вывучэнні масавых палітычных рэпрэсій у БССР пад кіраўніцтвам намесніка дырэктара Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ Сцяпана Пачаніна. Даведка ўзнаўляла агульную карціну вялікага тэрору ў савецкай Беларусі, у т. л. ліпеньскі 1937 г. пленум ЦК КПБ, самазабойства Аляксандра Чарвякова, арышт „польскага шпіёна” Васіля Шаранговіча, „лепельскую справу” ды інш. Сярод іншага аўтары даведкі звярнулі ўвагу Мазурава на „непартыйныя паводзіны” тагачасных партапаратчыкаў ніжэйшага звяна, якія з дапамогай даносаў у 1937–1938 гг. зрабілі імклівую кар’еру і занялі адказныя пасады.

Адным з найбольш актыўных даносчыкаў аказалася дырэктарка Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ Феонія Новікава. Падчас яе працы на пасадзе інструктара аддзела прапаганды і агітацыі ЦК КП(б)Б было арыштавана амаль усё кіраўніцтва Камарынскага і Заслаўскага раёнаў. Пасля пераводу Новікавай на пасаду загадчыка аддзела школ і навукі ЦК ахвярамі рэпрэсій зрабіліся шматлікія работнікі народнай адукацыі Жлобінскага, Заслаўскага, Лёзненскага, Менскага і Старадарожскага раёнаў, а таксама супрацоўнікі Акадэміі навук БССР і выкладчыкі ВНУ рэспублікі[60].

Дырэктар Брэсцкага педінстытута Васіль Серафімаў, працуючы ў 1937 г. сакратаром Горацкага райкама партыі, пісаў даносы на выкладчыкаў і студэнтаў Беларускага сельскагаспадарчага інстытута, а заняўшы пасаду намесніка наркама асветы, — на кіраўнікоў органаў асветы сярэдняга звяна. Міністр юстыцыі Іван Ветраў у маі 1937 г. выкрыў вялікую групу „ворагаў народа” ў кіраўніцтве Чэрыкаўскага раёна, дзе ў той час займаў пасаду сакратара райкама партыі. Дырэктар НДІ будматэрыялаў Ісаак Чорны, з’яўляючыся ў 1937 г. інструктарам прамысловага аддзела ЦК КП(б)Б, асабіста інфармаваў наркама ўнутраных спраў БССР Барыса Бермана пра „шкоднікаў” на пасадах дырэктараў, інжынераў і тэхнікаў фабрык і заводаў рэспублікі. Некалькі дзясяткаў чалавек, у т. л. сакратары Крычаўскага і Дрыбінскага райкамаў партыі, намеснік наркама аховы здароўя, дырэктар Беларускага медінстытута, старшыня саюза фабрычна-заводскіх рабочых былі арыштаваны па даносах інструктара ЦК КП(б)Б Андрэя Кручкова. За „ўдарнае выкрыццё ворагаў народа” ў 1937 г. ён атрымаў пасаду загадчыка савецка-гандлёвага аддзела ЦК.

Падобным быў кар’ерны трамплін яшчэ аднаго маладога інструктара ЦК КП(б)Б Самуіла Гласава, які ў 1938 г. стаў памочнікам першага сакратара ЦК КП(б)Б, а на момант складання даведкі займаў пасаду намесніка міністра сельскай гаспадаркі БССР. Пошук шпіёнаў замежных выведак у вышэйшых эшалонах улады з’яўляўся нягласнай часткай прафесійных абавязкаў інструктараў аддзела кіруючых партыйных органаў ЦК КП(б)Б Генрыха Якуба і Навума Касога. Як і папярэднікі, гэтыя фігуранты даведкі

[60] НАРБ, ф. 4п, воп. 100, спр. 7, арк. 55.

Камісіі па вывучэнні масавых палітычных рэпрэсій у БССР былі паважанымі ў грамадстве людзьмі. Касой з'яўляўся начальнікам Галоўнага ўпраўлення прамыслова-тэхнічнага забеспячэння Белпрамсавета, Якуб — дацэнтам кафедры марксізму-ленінізму БДУ[61].

Выкрыццё даносчыкаў сталінскіх часоў працягнулася на ніжэйшых прыступках партыйнай іерархіі. У пратаколе пасяджэння бюро Фрунзенскага райкама КПБ Менска ад 18 сакавіка 1960 г. чытаем: „За лжывыя паказанні ў 1938 г. на члена КПСС тав. Арцёмкава Г. Г., якія з'явіліся падставай да неабгрунтаванага рэпрэсавання, члену КПСС ст. рэферэнту Савета Міністраў БССР Шычко Якаву Аляксеевічу абвясціць строгую вымову з унясеннем ва ўліковую картку”[62]. Паводле ўспамінаў Мікалая Улашчыка, «на агульнаінстытуцкім сходзе [МДПІ імя Горкага — *А. Г.*] у 1956 г. выявілася, што Палонскі[63] на 70 чалавек даносы пісаў. І нічога, сышло ўсё з рук, як ні абураліся студэнты, выкладчыкі»[64].

„Сышло з рук” большасці выяўленых у перыяд „адлігі” даносчыкаў. Яны не дачакаліся ад новага кіраўніцтва рэспублікі дзеянняў рэпрэсіўнага характару[65]. Найбольш суровым пакараннем за дзясяткі зламаных чалавечых жыццяў быў выхад на пенсію. Так зрабілі з Ф. Новікавай. С. Гласава, Н. Касога, А. Кручкова, В. Серафімава і І. Чорнага толькі панізілі на пасадзе.

Такім чынам, рэабілітацыя палітычных зняволеных, якая праводзілася ў кантэксце рэфармавання праваахоўнай сістэмы, адыграла вызначальную ролю ў дэмакратызацыі постсталінскага грамадства. Пастановай Савета Міністраў БССР ад 12 жніўня 1960 г. „Аб закрыцці некаторых турмаў і папраўча-працоўных калоній” у тым жа годзе будынкі Бабруйскай, Брэсцкай, Лідскай, Мазырскай, Маладзечанскай, Полацкай, Слуцкай турмаў, а таксама Барысаўскай, Гомельскай і Менскай ППК былі перапрафіляваны пад гаспадарчыя аб'екты[66]. Спыненне масавых рэпрэсій, змяншэнне адміністрацыйнага ціску, аднаўленне элементарных норм права сведчыла аб вялікім кроку ў напрамку пераадолення змрочнай спадчыны 1929–1953 гг.

---

61 Тамсама, спр. 26, арк. 1–31.

62 Тамсама, воп. 65, спр. 159, арк. 64.

63 Антон Васілевіч Палонскі (1903–1981) нарадзіўся ў в. Чыжыкі Слонімскага пав., скончыў БДУ (1929), у 1929–1932 гг. — дырэктар Аршанскага педтэхнікума, у 1932–1941 і 1945–1977 гг. — дацэнт кафедры гісторыі народаў СССР, дэкан гістфілфака МДПІ імя Горкага.

64 М. Улашчык, *Даць народу гісторыю*, Мінск 2016, с. 338.

65 Некаторыя з даносчыкаў спрабавалі засцерагчы сябе з дапамогай улюбёнага метаду, а менавіта даносу. Так, у красавіку 1958 г. І. Ветраў накіраваў старшыні Камісіі ЦК КПСС па рэабілітацыі ахвяр палітычных рэпрэсій Мікалаю Швернiку ліст, дзе пісаў: „Мною яшчэ ў маі 1954 г. была падрыхтавана запіска ў Прэзідыум ЦК КПСС аб фактах непартыйных паводзін Зімяніна, Казлова, Абрасімава і некаторых іншых, якія групаваліся вакол Цанавы і дапамагалі яму ў масавым вынішчэнні партыйных кадраў Беларусі ў 1949–1952 гг. Але не рашыўся адправіць яе, баючыся расправы са мной” (НАРБ, ф. 4п, воп. 100, спр. 26, арк. 43).

66 НАРБ, ф. 4п, воп. 62, спр. 532, арк. 3.

і мела далёкасяжныя наступствы. Усё менш людзей падзялялі веру ў эфектыўнасць карных практык сталінскіх часоў.

Разам з тым не быў распрацаваны закон аб рэабілітацыі ахвяр палітычных рэпрэсій. Заканадаўчае рэгуляванне працэсу рэабілітацыі рэгламенталася рознымі партыйнымі і ведамаснымі ўказамі і пастановамі. Перагляд хрушчоўскім кіраўніцтвам сталінскай рэпрэсіўнай палітыкі меў змушаны, палавінчаты характар, які не аднавіў гістарычную справядлівасць у поўным аб'ёме. Напрыклад, з працэсу рэабілітацыі былі выключаны прадстаўнікі „буржуазных" партый, унутрыпартыйныя апазіцыянеры, святары, царскія афіцэры і чыноўнікі, сяляне, што выступалі супраць калектывізацыі, ды інш. Ва ўказах аб вызваленні асуджаных ніколі не згадвалася віна партыі — наадварот, камуністы лічыліся галоўнай ахвярай рэпрэсій. Гэта тлумачылася, з аднаго боку, рэальнай перспектывай асабістай адказнасці за ўдзел у рэпрэсіях, з іншага — небяспекай пахіснуць асновы сацыялістычнага ладу.

Пік рэабілітацыйных працэсаў прыпаў на 1959 г., пасля чаго яны пачалі запавольвацца і ў сярэдзіне 1960-х гг. фактычна спыніліся. У 1955 г. у БССР было рэабілітавана 200 чал., у 1956 г. — 112, у 1957 г. — 967, у 1958 г. — 1 096, у 1959 г. — 1 228, у 1960 г. — 505, у 1961 г. — 182, у 1962 г. — 179, у 1963 г. — 150, у 1964 г. — 63, у 1965 г. — 48, у 1966 г. — 54, у 1967 г. — 38, у 1968 г. — 14[67] Такім чынам, колькасць людзей, цалкам узноўленых у правах і рэпутацыі ў выніку ілжывага абвінавачвання (каля 5 тыс.), гублялася ў агульнай масе пацярпелых ад чырвонага тэрору жыхароў БССР (паводле розных дадзеных, ад 600 тыс. да 1,4 млн. чал.). Распачатая ў гады „адлігі" рэабілітацыя ахвяр сталінскіх рэпрэсій працягнулася ў канцы 1980-х — пачатку 1990-х гг.

Rehabilitation of Stalin's Repression Victims During Khrushchev „Thaw"

The article analyzes the causes, nature, and characteristics of the rehabilitation of those who had been subjected to Stalinist repressions in Soviet Belarus during Nikita Khrushchev's rule. The author demonstrates that the rehabilitation of victims of political persecution was selective on the basis of an analysis of the relevant legislative acts from this time period, as well as administrative records from the Communist Party of Belarus Central Committee and creative unions. The Khrushchev's period rehabilitation mostly impacted members of the creative elite and the highest Communist Party and Soviet administration nomenklatura. The majority of those who had been forcibly detained were pardoned, but not rehabilitated. Representatives of other socialist parties, including Trotskyists, Socialist-Revolutionaries, Bundists, and others, nevertheless carried the label „enemy of the people". The concept of „rehabilitation" was simplified by the Party and Soviet authorities, who basically reduced it to emptying the

[67] У. Адамушка, *Палітычныя рэпрэсіі...*, с. 15.

camps of political prisoners whose confinement was no longer required. The legislative structure for the rehabilitation process was poorly thought out and underdeveloped, which defined this procedure. The issue of special settlers legal standing was not resolved. By the middle of the 1960s, attempts to evaluate the Stalinist era of Soviet history had completely failed, and it wasn't until the end of 1987, when democratic changes in the USSR prompted the Soviet leaders to reconsider the topic.

Rehabilitacja ofiar represji stalinowskich w okresie chruszczowowskiej „odwilży"

W artykule rozpatrywane są przyczyny, charakter i szczegóły przebiegu procesu rehabilitacji ofiar stalinowskich represji na Radzieckiej Białorusi w okresie rządów Nikity Chruszczowa. Na podstawie analizy aktów prawnych z omawianego okresu, dokumentów Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Białorusi i związków artystów autor dowodzi, że rehabilitacja ofiar represji politycznych miała charakter wybiórczy. W pierwszej kolejności objęła ona osoby na wyższych stanowiskach w nomenklaturze partyjnej i przedstawicieli elit artystycznych. Większość bezprawnie represjonowanych została amnestionowana, jednak nie uzyskali formalnej rehabilitacji. Trockiści, eserowcy, bundowcy i przedstawiciele innych partii socjalistycznych nadal nosili na sobie piętno „wrogów narodu". Kierownictwo radzieckie faktycznie ograniczyło pojęcie „rehabilitacji" do zwolnienia z łagrów więźniów politycznych, których dalsze przetrzymywanie w izolacji mijało się z celem. Proces ten charakteryzował brak przemyślanych i dopracowanych podstaw prawnych działania organów władzy.

Nierozstrzygnięta pozostała kwestia statusu prawnego osób skierowanych do miejsc specjalnego osiedlenia. Próby prawnej oceny okresu stalinowskiego historii radzieckiej czyniono do połowy lat 60. XX w. Jednakże dopiero w końcu 1987 r. w związku z naciskami społecznymi powstałymi na skutek prób reform władze zmuszone zostały do ponownego zajęcia się tą sprawą.

dr Aliaksandr Dalhouski (Gießen)
ORCID: 0000-0002-0436-2477,
dr Astrid Sahm (Dortmund)
ORCID: 0009-0006-6166-8276

Chernobyl in Belarus: the Suppressed National Disaster

The reactor disaster at the Chernobyl nuclear power plant is historically considered to be the first global technogenic disaster. Although the accident occurred on the territory of today's Ukraine, Belarus has been the country most affected by the consequences of the disaster. About 70% of the fallout ejected into the atmosphere by the reactor explosion on 26 April 1986 fell on the territory of today's Republic of Belarus. In the territories of radioactive contamination were 3,678 settlements inhabited by 2.2 million people. During the period after the Chernobyl catastrophe 479 settlements have ceased to exist in the Gomel and Mogilev regions (306 in the Gomel region and 173 in the Mogilev region). In the resettlement zones more than 26 thousand private farmsteads and public capital buildings have since been abandoned[1]. For Belarus, Chernobyl is therefore above all a national tragedy with multiple radioecological, health, social, economic and political dimensions. The disaster has had a significant impact on the development of Belarus over the last 37 years and has also had a recognisable effect on the lives of its inhabitants up to the present day.

The political catastrophe began immediately after the accident. After all, the reactor explosion at the Chernobyl nuclear power plant became a total failure of the proclaimed „glasnost" policy pursued by the new Soviet General Secretary Mikhail Gorbachev. With the exception of the town of Pripyat, which was in the immediate vicinity of the reactor and whose 86,000 inhabitants were evacuated on 27 April 1986, the 1 May demonstrations initially took place everywhere as planned. It was only afterwards that an exclusion zone of 30 km around the reactor was established, from which a further 30,000 people were ordered to temporarily leave their homes in the months of May to June 1986. In general, the Soviet leadership promised a quick return to normality and pretended to have everything under control. Only a few scientists and intellectuals pointed out the dramatic dimensions of the catastrophe and its political significance early on. The Belarusian writer Ales Adamovich wrote to Gorbachev on 1 June 1986: „Dear Mikhail

[1] Information according to the Ministry for Emergency Situations of the Republic of Belarus (2022): Belarus' i Chernobyl': 36 goda spustya, Minsk, p. 8,32. Data by 2023 are available at the website of the National Statistical Committee: https://chernobyl.mchs.gov.by/upload/iblock/1fb/belarus-i-chernobyl.-36-let..pdf

Sergeyevich, it is not just one plant that has exploded here, but the entire complex of irresponsibility, indiscipline and bureaucratism”[2]. However, his call for further resettlement and thorough food inspections to avoid long-term health consequences for the population at large was ignored. Instead, state media reported on the successful progress of the decontamination work and proclaimed that Soviet man was stronger than the atom. Critical opinions about the risks of radioactive pollution were not published, and information about the real contamination was kept secret.

From a Regional „Accident” to a National Catastrophe

Initially, three regions in Belarus were perceived as affected by the Chernobyl catastrophe: Narovlya, Khoiniki and Bragin. In the first years after the catastrophe, the affected population often viewed the disaster as an opportunity to address infrastructural deficiencies and various housing problems, rather than as a nationwide tragedy. This perception was a consequence of the state’s policy of silence, the desire of the state to solve all problems through a system of appeals, without discussing them in a public format. The Soviet strategy of establishing a 30-km exclusion zone, performing a costly deactivation of contaminated territories and financial compensation, in the long-term, cannot be justified. The consequences could not be „liquidated”, the compensation mechanism under the growing economical crisis more frequently met with a negative response from the affected population.

From the beginning of 1988, however, the image of Chernobyl as a regionally limited „accident” began to show more and more cracks and the social balance began to shake. Several factors contributed to this:

Firstly, rising rates of illness, especially among children in the south-eastern regions of the Gomel Oblast, made the hitherto abstract radiation risks visible to the people. In view of the lack of radiation measuring devices, children virtually became biological radiation meters for the adults. Confidence in the state’s information policy dwindled.

Secondly, Gorbachev’s reform policy triggered a destabilisation of the economy, as a result of which the state was no longer able to offer those affected additional social services, such as new housing, better medical services, etc. This led to the collapse of the social fabric that had been so important for the Soviet Union. Thus, the social contract central to the Soviet system broke down[3].

---

[2] A. Adamovič, Čarnobyl’ i ŭlada, [in:] idem., *Apakalipsis pa hrafiku*, Minsk 1992, p. 3; *A German translation of the letter can be found under the title „Nicht nur ein AKW. Ein Brief an Michail S. Gorbačev”,* „Osteuropa”, 2006, nr 4, p. 19–24.

[3] A. Dalhouski, *Tschernobyl in Belarus. Ökologische Krise und sozialer Kompromiss*, Historische Belarus–Studien 4, Wiesbaden 2015.

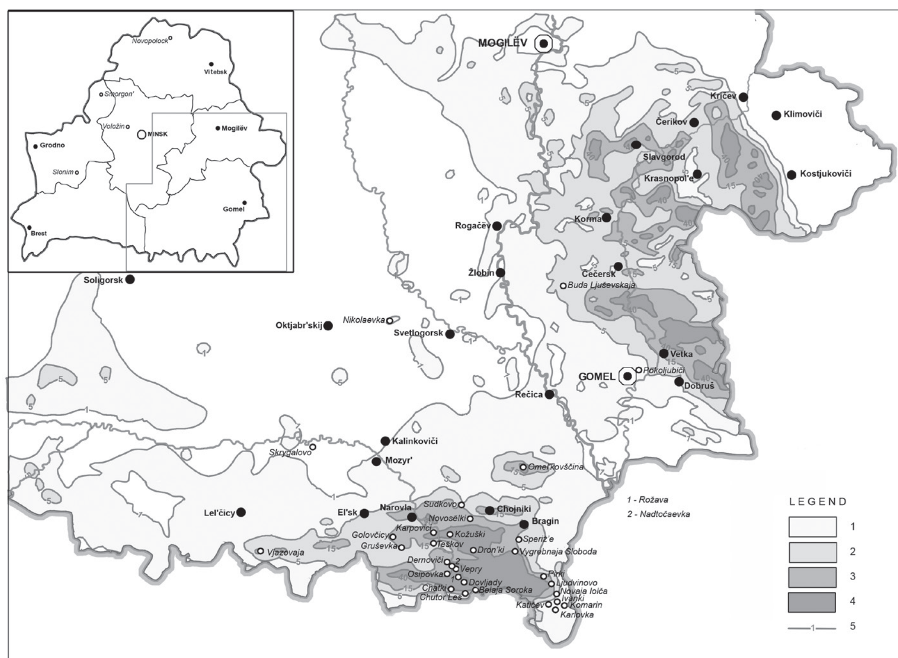

Caesium-137 contamination in the Republic of Belarus, as of December 1989

Finally, the Chernobyl issue experienced an enormous politicisation through the democratisation processes between 1989 and 1991. In the run-up to the first largely free elections to the Congress of People's Deputies, the secrecy of the data was lifted. In February 1989, maps of the situation regarding radioactive contamination were published for the first time. The authorities had high hopes for the publication of this map. Firstly, after almost three years, it was supposed to „adjust economic activities"[4]; secondly, the publication was supposed to „ease the moral and psychological tensions in the affected areas"[5]. The publication of the map did not have the desired effect because the first map had not yet covered all contaminated areas and in turn increased people's loss of confidence in the system. Further measurements proved that a de facto quarter of the Belarusian SSR had been contaminated by Chernobyl. These events stimulated an increase in the number of articles on Chernobyl, which, in turn, provided new opportunities for the public to assess the magnitude and consequences of the tragedy. Thus the media became an important communication channel for the affected population, drawing public attention to their problems. Since 1989, the problems of the most affected regions, previously articulated in a non-public dialogue between complainants and officials, have become public.

4 Nacional'nyj archiv Respubliki Belarus' (NARB), f. 7, op. 10, d. 1863, ll.194–196.
5 Ebd.

As a result, Chernobyl gradually took on the character of a national tragedy and became a central campaign issue in the elections to the Supreme Soviet of the Belarusian SSR in March 1990, into which independent political forces entered for the first time. People now expressed their demands not only through petitions to the state authorities, but also through voter mandates and civil society protest. There were numerous rallies and strikes in the district centers of the most contaminated regions.

Banned Chernobyl rally in Narovlya, Gomel oblast, in September 1989 / Photo ©Sergey Plytkevich (private collection)

In Minsk, the capital of the Belarusian SSR, the Chernobyl issue was taken up mainly by the new national movement. In September 1989, the Belarusian Popular Front (BNF) for the first time called for a „Chernobyl March" (Čjarnobyl'ski šljach), which has since become one of the central protest actions of the Belarusian opposition every April since 1990. In particular, the Popular Front embraced the interpretation that the state's Chernobyl policy was a crime or genocide against the Belarusian nation and called for the prosecution of those responsible in the form of a „second Nuremberg". The BNF activists saw the solution to the Chernobyl problem in the framework of a new democratic Belarus, independent of Moscow.

In order to meet the fears and protests of the population in the contaminated regions, the Belarusian Communist Party leadership also gradually supported the adoption of comprehensive Chernobyl legislation. According to the Republican Chernobyl Program approved by the Supreme Soviet on 25 October 1989, a total of about 400,000 people were granted the right to state-funded resettlement. And the Declaration of Sovereignty adopted by the Supreme Soviet in the summer of 1990 stated: „The Belarusian SSR uses its freedom and sovereignty primarily to save the people of the Belarusian SSR from the consequences of the Chernobyl disaster"[6].

6 Quoted from A. Sahm, *Transformation im Schatten von Tschernobyl: Umwelt- und Energiepolitik im gesellschaftlichen Wandel von Belarus und Ukraine*, Münster 1999, p. 156.

After Independence: the Economic Catastrophe Becomes More Acute

The high number of people entitled to resettlement resulted from the fact that the laws passed by the Belarusian parliament were based on significantly lower limits with regard to soil contamination and total body doses than recommended by scientists working on behalf of the Soviet Union government as well as the „International Chernobyl Project" led by the International Atomic Energy Agency. However, these laws had been developed on the assumption that they would be financed mainly by the Union budget. But due to the dissolution of the Soviet Union, the newly founded Republic of Belarus had to implement the planned measures from its own resources. The loss of resources from Moscow could also not be offset by the enormous international solidarity that Belarus received through countless Chernobyl initiatives from many European countries, Japan and the USA. Above all, hopes for substantial funding from international organisations such as the United Nations or the EU were disappointing. Civil society initiatives formed the central pillar. In 1993, the Belarusian government stated that it had received 82% of all foreign aid from NGOs. In the 1990s, the largest share of this aid came from Germany: by the mid-1990s, more than 1,000 initiatives had been formed here, sending children away for rest, organising aid transports or carrying out other measures in the affected countries together with their local partners. Starting from 1990, Belarusian children have travelled about 1 million times a year abroad for health improvement. More than 30 countries have welcomed Belarusian children. The largest numbers have been hosted by the Italian Republic (about 500,000), the Federal Republic of Germany (215,000), Spain (83,000), Belgium (41,700), the United Kingdom (36,800) and Ireland (36,500). The peak of children's stays abroad for health improvement took place between 1996 and 2005, when over 50,000 children travelled for health improvement each year[7].

Calculations by the Belarusian Academy of Sciences from the 1990s have shown the burdens associated with these measures to mitigate the consequences of the Chernobyl catastrophe, according to which the total damage to Belarus as a result of Chernobyl amounted to 235 billion US dollars for the years 1986 to 2015.[8] This amount includes both the direct damage caused by the decommissioning of agricultural land or industrial plants, etc., as well as the costs of social benefits established by law. Accordingly, in 1992 a total of 19.9 per cent of the Belarusian budget was earmarked for measures to cope with the consequences of the

[7] *Information according to the Ministry for Emergency Situations of the Republic of Belarus* [in:] *Belarus' i Chernobyl': 36 god spustya*, Minsk 2022, p. 16–17. Data by 2023 are available at the website of the National Statistical Committee: https://chernobyl.mchs.gov.by/upload/iblock/1fb/belarus-i-chernobyl.-36-let..pdf

[8] The figures were first published in 1996 on the 10th anniversary of Chernobyl and are still cited by officials today. The corresponding National Report is still available online. Cf. also Sahm, *Transformation im Schatten von Tschernobyl*, p. 235.

disaster. In view of the worsening economic crisis, Chernobyl-related budget expenditures were continuously reduced to about 5 per cent in the following years, and as a result of the change in Chernobyl policy, they even dropped to 1.5 to 2 per cent from 2005 onwards.

At the same time, a clear decline in the number of resettlers has been observed since 1993: In 1995, for example, only 1,342 persons were resettled in Belarus, compared to almost 20,000 in 1992. In total, 111,000 people were resettled from the contaminated regions of Belarus in the years 1991-2000, compared to only 24,000 in 1986-1990. After the turn of the millennium, a total of about 2,000 people were resettled, i.e. the state resettlement policy was effectively discontinued[9].

Chernobyl was thus also an economic disaster, which placed a considerable burden on the Belarusian transformation process and intensified the socio-economic crisis symptoms associated with the dissolution of the Soviet Union in the contaminated regions. In addition, the implemented measures created new problems: The integration of the resettlers in their new places of residence was often difficult, and there was a lack of jobs and social infrastructure. Under the acute economic crisis in the new state of Belarus in the 1990s, the radiation risks were somewhat diminished by the social ones. Therefore, from the mid-1990s onwards, resettlers began to move back to the polluted areas and a percentage of residents from the contaminated areas did not want to migrate. This was especially true for older villagers who had been resettled in urban settlements. Furthermore, the empty houses in the contaminated areas also served as a shelter for civil war refugees from the Caucasian or Central Asian states. This created a difficult demographic situation in the contaminated regions, characterised by an increased proportion of old people and social risk groups, high unemployment and a lack of skilled workers. Numerous socio-psychological problems were the result, such as an increase in alcoholism, the divorce rate, etc.

Lukashenko's „Victory" over Chernobyl

The return migration of older people in particular to the economically depressed Chernobyl regions had direct political consequences. In contrast to large parts of the younger and more urban population, many of them continued to see themselves as Soviet people. This authoritarian potential provided President Alexander Lukashenko, elected in 1994, with an ideal forum to stage his populistic political style, which was oriented towards Soviet practices. From 1996 onwards, he increasingly made the Chernobyl issue his personal affair and initiated a policy of the „rebirth of the contaminated soil". His regular visits to the contaminat-

[9] Information according to Sahm, Astrid (2010): Die Folgen der Reaktorkatastrophe von Tschernobyl für Belarus: Dimensionen, politische Reaktionen und offene Fragen, in: L. Mez, L. Gerhold, G. de Haan (Hrsg.), *Atomkraft als Risiko: Analysen und Konsequenzen nach Tschernobyl*, Frankfurt a.M. 2010, p. 153–165.

ed regions and his promise to end the resettlement policy, to lift the investment freeze and to enable a revival of the fallow Chernobyl regions gave Lukashenko the opportunity to distance himself from his political predecessors and to declare them guilty.

Lukashenko placed the overcoming of the consequences of Chernobyl in the same tradition of the struggle of Belarusians in the Second World War — a comparison that was frequently used as early as 1986, when mainly soldiers were deployed for the decontamination work at the destroyed reactor and in the exclusion zone. In 2016, during his visit to mark the 30th anniversary of the Chernobyl disaster, Lukashenko stated: „In the face of the all-national catastrophe, the Belarusian people have shown true heroism, as they have done several times in their history. They did not let their arms hang down, but found the inner strength to unite and therefore withstood"[10].

In fact, during his term in office, many efforts were made to revive the economy and develop the medical and social infrastructure in the contaminated regions, being partly supported by the UNDP[11]. Thereby, with reference to the natural decay process of the central radioactive isotopes, many restrictions previously justified on the grounds of radiation, such as the ban on agricultural activities, were lifted. Even though Lukashenko endeavoured to reduce the extensive social benefits for the population in the affected areas that had been decided in the early 1990s, central benefits such as free school meals or annual recreational measures for children remained in place. This contributed to the fact that in all presidential elections since 2001, the approval rate for Lukashenko was highest in the districts hardest hit by Chernobyl. After all, about ten per cent of the total Belarusian population lives in the areas currently considered contaminated[12].

---

10 BelTA news agency: Lukashenko: belorusskij narod proyavil istinnyi geroizm, preodolevaya posledstviya chernobyl'skoy katasrofy.

11 The approach was also applied in Ukraine but without the ideological context, given to it by Lukashenka. Chernobyl: From Recovery to Development: https://www.undp.org/belarus/chernobyl-recovery-development

12 Information according to the Ministry for Emergency Situations of the Republic of Belarus (2019): Belarus' i Chernobyl': 33 goda spustya, Minsk, p. 6. Data by 2022 are available at the website of the National Statistical Committee. [online]: https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/solialnaya-sfera/naselenie-i-migratsiya/naselenie/godovye-dannye/. According to these data the population in recognized contaminated areas amounts to 953.549 people in 2022. That´s 10.3% of the total Belarusian population. According to the 2021 List, 2022 settlements are referred to areas of radioactive contamination. Most of the settlements (1746) or 86.4% are located in the zone of residence with periodic radiation monitoring. About 90% of the population of the contaminated territories live in these settlements. At present the territory restricted for entry exists in 8 districts of the Gomel region and in 5 districts of the Mogilev region; its total area is 4.37 thousand square kilometers. *Information according to the Ministry for Emergency Situations of the Republic of Belarus*, p. 8, 33. Data by 2023 are available at the website of the National Statistical Committee: https://chernobyl.mchs.gov.by/upload/iblock/1fb/belarus-i-chernobyl.-36-let..pdf

The Warning Sign in the Background

Parallel to the paradigm shift in Belarusian Chernobyl policy advocated by Lukashenko, the official approach to the nuclear energy issue also changed: In November 2020, the first Belarusian nuclear power plant was opened in order to reduce dependence on Russian gas and oil supplies in view of the increase in gas prices. Lukashenko had already signed the decree for the construction of the nuclear power plant in November 2007. The message that all Chernobyl problems had been successfully overcome thanks to the comprehensive activities of the Belarusian leadership was a decisive prerequisite for the implementation of this project. An important part of this message is the statement that the state of health of people in the Chernobyl regions does not differ from the national average. However, medical data that would allow this statement to be verified are publicly not available. Overall, the medical consequences of Chernobyl-related radiation in the affected regions are difficult to assess, as numerous other factors influence people's health and the radiation also reaches people in other regions via the food chain. There are also different positions on this in the international research community. Only acute radiation sickness, which occurred in people working on site the night of the reactor explosion, and thyroid cancer, which was triggered by iodine-131 radiation in the first days after the disaster, can be directly attributed to radiation exposure. Thyroid cancer in children and adolescents was practically unknown in Belarus before Chernobyl. However, in the first 15 years after the disaster, over 1000 cases were diagnosed[13].

Under the surface of official statements, though, the experiences of Chernobyl remain present. This was particularly evident in 2020 with the onset of the Covid 19 pandemic, which the political leadership initially played down. As in 1986, attempts were again made in 2020 to create the impression of normality through a selective information policy in order to protect economic interests and prevent panic reactions among the population. However, this had the opposite effect in a society that is still traumatised by the experience of several years of a cover-up policy by the Soviet authorities after the reactor explosion at the Chernobyl nuclear power plant. An enormous politicisation of different population groups in the run-up to the presidential election of August 2020 was the reaction to this. Chernobyl and its consequences are therefore still relevant in Belarus[14].

[13] On the problem, see: I. Fairlie, D. Summer, *The Other Report on Chernobyl*, Berlin, Brussels, Kiev, April 2006.

[14] A. Sahm, *Riskanter Sonderweg. Belarus und die Covid-19-Pandemie*, „Osteuropa", 2020, nr 3–4, pp. 99–110. [online]: https://zeitschrift-osteuropa.de/site/assets/files/28619/oe200308.pdf, [data dostępu: 23.05.2023].

Чарнобыль у Беларусі: выцесненая са свядомасці нацыянальная катастрофа

Хаця катастрофа рэактара на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі адбылася на тэрыторыі сучаснай Украіны, найбольш ад яе наступстваў пацярпела Беларусь. Каля 70% радыёактыўных ападкаў выпала на тэрыторыі цяперашняй Рэспублікі Беларусь. Чарнобыль для Беларусі — гэта нацыянальная трагедыя, якая мае экалагічныя, медыцынскія, сацыяльныя, эканамічныя і палітычныя аспекты. Катастрофа аказала значны ўплыў на развіццё краіны і працягвае ўплываць на жыццё яе жыхароў дагэтуль.

Czarnobyl na Białorusi: wyrugowana z pamięci narodowa katastrofa

Choć katastrofa reaktora w Czarnobylskiej Elektrowni Atomowej miała miejsce na terytoriów obecnej Ukrainy, najbardziej jej skutkami została dotknięta Białoruś. Około 70% opadów radioaktywnych spadło na terytorium obecnej Republiki Białorusi. Czarnobyl dla Białorusi jest narodową tragedią mającą ekologiczne, medyczne, społeczne, gospodarcze i polityczne skutki. Katastrofa wywarła znaczący wpływ na rozwój kraju oraz cały czas rzutuje na życie jego mieszkańców.

ДЫЯЛОГІ

Маёй марай заўсёды было вольнае і цікавае жыццё... З прафесарам Захарам Шыбекам размаўляе Аляксандр Смалянчук[1]

Захар Шыбека (нар. 1948) — вядомы беларускі даследчык у галіне эканамічнай гісторыі і гістарычнай урбаністыкі, аўтар абагульняючых нарысаў па гісторыі Беларусі. Прайшоў шлях ад школьнага настаўніка да прафесара. У 2012 г. з'ехаў на сталае жыццё ў Ізраіль.

А. С.: Спадар Захар, сёння вы доктар гістарычных навук і прафесар, адзін з найбольш вядомых беларускіх гісторыкаў. А як усё пачыналася? Як атрымалася, што хлопчык з пасляваеннай беларускай вёскі стаў навукоўцам, прызнаным у краіне і па-за яе межамі? Што вызначыла жыццёвы і творчы шлях?

З. Ш.: Сапраўды, шлях вясковага хлопца ў вялікую навуку сам па сабе незвычайны. І ў той жа час ён быў для мяне непазбежным. Кожны з нас мае ўласны лёс, які абумоўлены самім чалавекам, яго характарам, асаблівасцямі ўспрыняцця свету, паходжаннем ды інш. Маёй марай заўсёды было вольнае і цікавае жыццё. Магчыма, якраз гэта імкненне і штурхала мяне з вёскі ў навуку. Безумоўна, у мяне быў выбар, і навука была толькі адным з варыянтаў. Аднак ужо на пачатку жыццёвага шляху іншыя варыянты адпалі. Напрыклад, калі вучыўся ў старэйшых класах, то марыў стаць акцёрам. У школе я быў „артыстам". Усе здзіўляліся маёй здольнасці завучваць вялікія тэксты і вельмі жвава

[1] Размова адбылася ў лютым 2022 г. у рамках навуковага праекта па вуснай гісторыі „Мой шлях у навуку".

і эмацыйна іх пераказваць на сцэне. На жаль, не атрымалася. Я марыў пра тэатральна-мастацкі інстытут, але не паступіў. На ўступныя экзамены я прыехаў з маці, якая вырашыла паразмаўляць з рэктарам. Ён прыняў яе, выслухаў і сказаў: „Куды ты цягнеш свайго хлопца, паглядзі, які ў яго атэстат [там былі ўсе пяцёркі, апрача аднаго прадмета]. Праца акцёра — складаная і няўдзячная". Маці прыслухалася да яго меркавання і мы вярнуліся дадому.

Мяне прынялі на працу сакратаром камсамольскай арганізацыі ў саўгасе „Полымя". Пачаў вымалёўвацца іншы варыянт жыццёвага шляху, а менавіта шлях камсамольскага і партыйнага дзеяча, чыноўніка. У перспектыве мог трапіць на працу ў райцэнтр Сянно, потым у вышэйшую партыйную школу і г. д. Але гэты варыянт я адкінуў. Папрацаваўшы на гэтай пасадзе дзесьці паўгода, зразумеў, што камсамольская арганізацыя складаецца напалову з „мёртвых душ". Мой папярэднік плаціў за іх узносы і атрымліваў поўную стаўку. А я ўсё „расчысціў" і аказаўся на палове стаўкі. А потым убачыў, што не маю аніякай свабоды, што цалкам залежны ад сакратара партыйнай арганізацыі і райкама камсамола. Падаў заяву і звольніўся.

Ізноў стаў думаць, як арганізаваць сваё жыццё, каб яно было цікавым і вольным. Ні акцёрам, ні адміністратарам я не стаў. Вырашыў, што такой цікавай дзейнасцю можа быць гісторыя. Я ведаў, што гісторыкі працуюць у архівах, ездзяць у камандзіроўкі па ўсіх гарадах, дзе ёсць архіўныя сховішчы, удзельнічаюць у канферэнцыях. А яшчэ могуць выступаць перад студэнтамі, што нечым нагадвае акцёрства. Адчуў, што гэта можа быць маёй справай. Дарэчы, памятаю сваю першую кнігу — быліны пра рускіх багатыроў. Гэта маё першае знаёмства з нейкім нібыта „гістарычным" сюжэтам, якое запомнілася.

Сёння думаю, што важным чыннікам майго імкнення да свабоды было тое, што мае продкі ніколі не былі прыгоннымі. Па лініі маці гэта быў род Зарубіцкіх з засцянковай шляхты[2]. Вёска Асінаўка, дзе я нарадзіўся, магчыма, узнікла ў перыяд рэформы валочнай памеры. Тады ў гэтым засценку выдзелілася дробная шляхта. А па лініі бацькі я належу да шляхецкага роду Шыбекаў, якія служылі ў Сапегаў у Чарэі[3]. Пазней яны набылі зямлю ў вёсцы Асінаўка і арганізавалі заможную гаспадарку, трымалі калоды пчол.

---

2 Засценак — тып сельскага паселішча ў Беларусі, што паўстаў у выніку правядзення аграрнай рэформы („валочная памера"), якая распачалася з прыняцця *Уставы на валокі* (1557). Падчас рэформы спраўджваліся правы на зямлю, ствараліся памешчыцкія гаспадаркі („фальваркі"), уводзілася адзіная мера абкладання залежных сялян (валока), рэгламентаваліся іх павіннасці і г. д. Ворныя землі маёнткаў набылі новыя межы („сценкі"). Землі па-за межамі арандавала дробная шляхта (адсюль — „засцянковая") і заможныя сяляне. Арандатары звычайна апрацоўвалі зямлю ўласнымі рукамі. Паселішча таксама пачалі называць „засценкам".

3 Чарэя — вёска ў Чашніцкім раёне Віцебскай вобл. у сярэдзіне XVI ст. стала ўласнасцю Сапегаў, якія зрабілі яе сталіцай „графства". Свайго росквіту дасягнула ў часы Льва Сапегі (1557–1623). Пасля Другога падзелу Рэчы Паспалітай (1793) была захоплена Расіяй.

У савецкія часы мой дзед з цяжкасцю пазбег раскулачвання. Думаю, што ўсё гэта таксама паўплывала на мой выбар.

А. С.: Сям'я памятала пра шляхецкі радавод? Ці гэта вынік уласных архіўных пошукаў?

З. Ш.: у сям'і пра гэта баяліся гаварыць. Пры савецкай уладзе ўсіх „перахрысцілі" ў рабочых, сялян і служачых. Радавод мне давялося выбудоўваць самастойна на аснове архіўных звестак, успамінаў сваякоў і аднавяскоўцаў.

Вяртаючыся да выбару… Думаю, што на яго паўплывала і тое, што маці была настаўніцай і дырэктарам пачатковай школы ў Асінаўцы. Яна вучыла мяне і марыла, каб і я стаў дырэктарам школы. Яна лічыла гэта вялікім жыццёвым поспехам. Пазней, калі я ўжо паступіў ва ўніверсітэт і добра вучыўся, яна казала: „Ну ты, відаць, будзеш прафесарам, як прафесар Паляжаеў". Мелася на ўвазе постаць расійскага і савецкага біёлага Льва Паляжава, якога паказалі ў папулярным савецкім фільме *Дэпутат Балтыкі*. Маці паглядзела гэты фільм і ўкладала мне ў галаву, што і я магу стаць прафесарам. Яна ж неяк прыгадала меркаванне аднаго з дасведчаных аднавяскоўцаў: „Твой хлопец будзе генералам!". Гэта было неўзабаве пасля майго нараджэння, калі ў нашай сям'і збіраліся аднавяскоўцы паслухаць, як мама чытае газеты. Магчыма, калі чалавек мае пэўны патэнцыял, то яго можна заўважыць звонку. Я ж ішоў інстынктыўна нібыта да вольнага і цікавага жыцця.

Потым, калі я вучыўся ў сярэдняй школе, а вучыўся я на „выдатна", адзін разумны настаўнік, які выкладаў механіку і вучыў ездзіць на трактары, аднойчы сказаў мне: „З цябе будзець вучоны! Ты можаш стаць вучоным!". Адкуль ён гэта ведаў, я не магу сказаць.

Ва ўніверсітэце (1967–1972) я зацята вучыўся, бо мяне цікавіла гісторыя. Гэта цікавасць ішла ад школы, дзе быў вельмі добры выкладчык гісторыі Фіткевіч. Ён расказваў, што яго пакідалі ў аспірантуры ў тагачасным Менскім педагагічным інстытуце, але ён адмовіўся і паехаў зарабляць грошы дырэктарам вясковай школы. Ён быў вельмі дасведчаны і разумны чалавек. Яго заданні я выконваў лепш за іншых. Меў добрую памяць і мог амаль даслоўна запомніць тэкст у падручніку. На першым месцы была цікавасць. А па-другое, я вырашыў, што трэба дапамагаць бацькам, якія не павінны мяне ўтрымліваць. Адпаведна, трэба мець стыпендыю, а гэта значыць добра вучыцца. Першую сесію атрымалася здаць на выдатна. Мне далі павышаную стыпендыю, і я так пратрымаўся да канца ўніверсітэта. Вучыўся на адныя пяцёркі.

Таксама мне пашчасціла з выкладчыкамі. Тады працавалі цікавыя асобы. Напрыклад, я слухаў прафесара Мікалая Паўлавіча Палецiку[4]. Ён не прымаў

[4] Мікалай Палецiка (1896–1988) — доктар гістарычных навук (1940) і кандыдат эканамічных навук (1936). Вядомы ў свеце як грунтоўны знаўца прычын і перадумоў Першай сусветнай вайны. З 1953 па 1972 г. працаваў прафесарам кафедры гісторыі Новага і Най-

экзамены, але ўсё роўна ставіў уласныя адзнакі. Яны не ішлі ў залік стыпендыі, але лічыліся прэстыжнымі. З нашага курса выдатна атрымаў толькі Пётр Краўчанка[5], а я атрымаў чацвёрку. Палеціку было вельмі цікава слухаць. Прафесар разважаў, супастаўляў факты, так пераплятаў іх, што лекцыя слухалася, як нейкая казка ці быліна. Запомніўся мне таксама Фёдар Макаравіч Нячай[6], які выкладаў гісторыю Старажытнай Грэцыі і Рыма. Ён, дарэчы, прывучаў нас завучваць на памяць лацінскія выразы. Напрыклад, *In umbra, igitur, pugnabimus*[7].

Я неяк зблізіўся з выкладчыкамі-яўрэямі, якіх было шмат. Прафесар Леў Міхайлавіч Шнеерсон[8] выкладаў гісторыю Сярэднявечча, гісторыю Германіі і Заходняй Еўропы. Я набыў яго кнігу, якую ён мне падпісаў. Але экзамен у мяне прымаў дацэнт Давыд Барысавіч Мельцар[9]. Памятаю, як ён адкрыў маю заліковую кніжку, паглядзеў, што там адны пяцёркі, і таксама паставіў выдатна, нават не задаючы пытанняў. Было нават трохі

ноўшага часу ў БДУ. Падрыхтаваў больш за 20 кандыдатаў навук. Пасля выхаду на пенсію выехаў у Ізраіль на гістарычную радзіму сваёй другой жонкі пасля чаго ў Савецкім Саюзе яго імя і навуковыя заслугі замоўчваліся.

5 Пётр Краўчанка (нар. 1950) — беларускі дзяржаўны дзеяч і дыпламат. У 1985–1990 гг. — сакратар Менскага гаркама КПБ. У 1990 г. абраны дэпутатам Вярхоўнага Савета БССР 12-га склікання, але ўжо ў гэтым жа годзе прызначаны міністрам замежных спраў БССР. Застаўся на гэтай пасадзе і пасля абвяшчэння Рэспублікі Беларусь. Міністрам быў да 1994 г. у 1995 г. абраны дэпутатам Вярхоўнага Савета 13-га склікання, з’яўляўся старшынёй Камісіі Вярхоўнага Савета па міжнародных справах. З 1998 па 2002 г. — пасол Беларусі ў Японіі, а ў снежні 1999 г. па сумяшчальніцтве стаў таксама паслом у Рэспубліцы Філіпіны. Прафесар Беларускага інстытута правазнаўства.

6 Фёдар Нячай (1905–1990) — беларускі гісторык, доктар гістарычных навук (1965), прафесар (1966). З 1955 па 1977 г. — загадчык кафедры гісторыі Старажытнага свету і Сярэдніх вякоў БДУ. Аўтар прац па гісторыі старажытнага Рыма.

7 Гэта вядомая цытата з гісторыі Фермапільскай бітвы (480 г. да н. э.). Пасланнік персаў заявіў спартанцам, што персідскія стрэлы закрыюць ад іх сонца, і пачуў у адказ: „Добра, будзем біцца ў цені”.

8 Леў Шнеерсон (1910–1999) — савецкі і беларускі гісторык-германіст, прафесар, шматгадовы загадчык кафедры Новай і Найноўшай гісторыі гістарычнага факультэта БДУ. Лічыцца заснавальнікам беларускай гістарычнай школы германістыкі і вывучэння Новай гісторыі Заходняй Еўропы. У 1946 г. абараніў першую ў беларускай гістарычнай навуцы дысертацыю па новай гісторыі на тэму „Франка-пруская вайна 1870–1871 гг. і грамадская думка Расіі”. У 1963 г. абараніў доктарскую дысертацыю на тэму „Аўстра-пруская вайна 1866 г. і дыпламатыя вялікіх еўрапейскіх дзяржаў (з гісторыі «германскага пытання»)”. У 1994 г. эміграваў у ЗША.

9 Давыд Мельцар (нар. 1925) — савецкі, беларускі і габрэйскі гісторык, прафесар. Працяглы час працаваў на гістарычным факультэце БДУ, дзе вывучаў гісторыю міжнародных адносін і гісторыю Балгарыі. У 1992 г. эміграваў у ЗША, дзе пачаў даследаваць гісторыю і культуру габрэяў. У 1996 г. прафесар Мельцар сумесна з У. Левіным выдаў „Черную книгу с красными страницами. Трагедия и героизм евреев Беларуси, 1941–1944 гг.”, якая ў 2005 г. выйшла на англійскай мове. У 2006 г. выйшла кніга „Желтые звезды на Белой Руси”. У 1993–2010 гг. прафесар Мельцар — віцэ-прэзідэнт Беларускага зямляцтва асацыяцыі габрэяў Усходняй Еўропы.

крыўдна, бо я быў добра падрыхтаваны. Гілер Маркавіч Ліўшыц[10] выкладаў нам гісторыю краін Азіі і Афрыкі. Яго выклад звычайна быў напоўнены цікавымі фактамі.

Найбольш адмоўнае ўражанне пакінуў прафесар Лаўрэнцій Абэцадарскі. Хоць ён быў незвычайны і, відаць, таленавіты чалавек, але быў дэспатам, „прадуктам" савецкай ідэалогіі, грамадства. Ён трымаў студэнтаў у страху, яго проста баяліся. І мне гэта вельмі не падабалася. Да экзаменаў ён падыходзіў фармальна. Падчас лекцый мы сядзелі нерухома. Калі ж хто паварушыўся ці пачынаў з кімсьці размаўляць, ён перапыняў лекцыю, тыкаў пальцам і крычаў: „Што гэта за вольнасці такія!". Ён адштурхваў ад гісторыі, таму практычна не меў вучняў.

Менавіта на яго экзамене ў мяне быў першы „пракол". Абэцадарскі запытаў: „Калі пачалася Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя?". Зразумела, што агульнавядомая дата не падыходзіла. Пакуль я думаў, прайшоў нейкі час. Аказваецца, рэвалюцыя пачалася з *Апрельских тезисов* Леніна! А я даведаўся, што гэта злачынства — не ведаць, калі пачалася Кастрычніцкая рэвалюцыя. Давялося пераздаваць. Адной з умоў, што ён прыняў мяне другі раз і паставіў пяцёрку, была папярэдняя пяцёрка на экзамене лацінскай мовы. Яе я атрымаў. Лацінская мова мне вельмі падабалася. Прачытаць сказ на латыні — гэта ўсё роўна як вырашыць алгебраічны прыклад. Гэта было цікава, і я з задавальненнем яе вывучаў.

Многія з маіх аднакурснікаў, якім быў патрэбен дыплом, каб уладкавацца ў камсамольскія і партыйныя органы ці ў войска, паступілі дзякуючы знаёмствам іх бацькоў. Я думаю, што і мяне залічылі на гістфак таму, што бацькі былі партыйныя, а я працаваў якраз вызваленым сакратаром камсамольскай арганізацыі. А яшчэ ў характарыстыцы адзначалася, што ўмею выступаць на сцэне і г. д. Ужо на першым курсе мяне адразу зацягнулі ў нейкія гурткі. Спачатку прымусілі спяваць. У мяне быў такі „казлятончык", г. зн. барытон, які пераходзіць у тэнар. У хоры не хапала тэнараў і з мяне патрабавалі „казлятонства". Я там не вытрымаў, бо муштра, фальшывыя ноты і г. д. Муштравалі мяне. Пайшоў у тэатральны гурток, але і гэты вопыт аказаўся няўдалым. Нас хутка разагналі, бо мы збіраліся паставіць не тую п'есу, што трэба. Гэта была п'еса пра камуністаў у Чэхаславакіі, якія не вельмі добра сябе паводзілі ў адносінах да жанчын. А я быў назначаны на роль галоўнага палюбоўніка… у выніку нас абвінавацілі ў паклёпе на „народную дэмакратыю" ў Чэхаславакіі, і гэта кляймо ўжо засталося за мной.

[10] Гілер Ліўшыц (1909–1983) — савецкі і беларускі гісторык і філосаф, прафесар (1962). Даследчык гісторыі антычнага хрысціянства і філасофіі. З 1958 па 1983 г. працаваў на гістарычным факультэце БДУ.

Маім аднакурснікам быў унук гісторыка Аляксея Сапунова[11] Аляксандр Сапуноў, з якім разам вывучалі нямецкую мову. Ён добра валодаў гэтай мовай, размаўляў на ёй. І я „падцягнуў" веданне, чытаў па-нямецку, а калі пайшоў працаваць у Інстытут гісторыі Акадэміі навук Беларусі, то нават пераклаў з нямецкай на рускую мову манаграфію Хорста Ябланоўскага пра Вялікае Княства Літоўскае[12]. Іншым аднакурснікам быў Пятро Краўчанка. Мы былі актыўнымі камсамольцамі. Ён — у камітэце камсамола ўніверсітэта, а я адказваў за арганізаваныя гэтым камітэтам падрыхтоўчыя курсы для паступлення ва ўніверсітэт. Дарэчы, якраз там я пазнаёміўся са сваёй будучай жонкай Соф'яй Фуксан, якая выкладала матэматыку. Сяброўскія адносіны з Пятром Краўчанкам не склаліся. Мне не падабаліся кар'ерызм і жаданне ўзвысіцца над усімі. Да таго ж калі я сабраўся разам са студэнцкім атрадам паехаць на працу ў ГДР, мяне адхілілі як ненадзейнага ў ідэалагічным плане, і ён паехаў замест мяне.

Вучоба заканчвалася, і я спадзяваўся, што мяне як круглага выдатніка пакінуць ва ўніверсітэце аспірантам або лабарантам. Але нічога з гэтага не выйшла, і я моцна перажываў. Падобна, што прычынай быў антысемітызм рэктара Сеўчанкі[13]. А я на трэцім курсе пабраўся шлюбам з яўрэйкай, што зачыніла дзверы ва ўніверсітэт. Добра, што размеркавалі мяне ў адну са школ Менска. Памятаю, калі прыйшоў у райаддзел народнай адукацыі, нейкая жанчына сумна паглядзела на мяне: „Хлопец, што ж ты пайшоў у гэту гісторыю!? Туды ж ідуць ненармальныя людзі, нягеглыя, а ты здаровы і прыгожы хлопец, выбраў бы сабе іншую прафесію, а то гісторыкі гэтыя...". Для мяне гэта было як халодны душ пасля парылкі ва ўніверсітэцкай адукацыйнай установе. Тым не менш гэта не ахаладзіла да навукі, і я хуценька падаў дакументы ў Інстытут гісторыі, дзе якраз быў набор у аспірантуру.

Перад гэтым, праўда, адбыліся падзеі, якія далі мне ўпэўненасць, што магу займацца навукай. Гэта было на выпускным курсе ўніверсітэта, калі пісаў дыпломную працу *Вялікая Айчанная вайна ў беларускім дакументальным кіно*. Якую яшчэ тэму мог выбраць хлопец з вёскі, які ўсё дзяцінства гуляў у вайну? Я працаваў з крыніцамі, праглядаў ваенную кінахроніку, наведваў архіў кінафотадакументаў, чытаў успаміны франтавых аператараў Вайняровіча

---

[11] Аляксей Сапуноў (1851–1924) — вядомы беларускі этнограф, археолаг, гісторык і археограф, прафесар (1913). Адзін са стваральнікаў Віцебскага аддзялення Маскоўскага археалагічнага інстытута (1911), выкладаў у ім і ў Віцебскім настаўніцкім інстытуце (1911–1922). У 1923–1924 гг. чытаў курс „Беларусазнаўства" ў Віцебскім вышэйшым педагагічным інстытуце. Галоўная праца — зборнік дакументаў па гісторыі Віцебшчыны XI–XIX стст. „Віцебская даўніна" (1883–1888).

[12] Гаворка пра кнігу: H. Jablonowski, *Westrussland zwischen Wilna und Moskau, die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstums Litauen im 15. Jh.*, Leiden 1955. 167 pp.

[13] Антон Сеўчанка (1903–1978) — беларускі фізік, акадэмік АН БССР. З 1957 па 1972 г. — рэктар БДУ.

і Цеслюка. Маім кіраўніком была вядомая кіназнаўца Вольга Фёдараўна Нячай[14], якая мяне вельмі падтрымлівала.

Падчас працы над дыпломнай я адчуў смак навукі, зразумеў, што магу быць даследчыкам. Мая стрыечная сястра працавала на фабрыцы друку на вул. Валадарскага і зрабіла вокладку для дыпломнай працы з залатымі літарамі. Л. Абэцадарскі паказваў мой дыплом і казаў: „Няважна, што блішчыць, галоўнае, каб змест быў”. Дык у мяне ж быў змест *[смяецца]*. Камісія не мела выбару, паставіла мне выдатна за дыпломную працу.

Гэты першы вопыт самастойнага даследавання паспрыяў рашэнню паступаць у аспірантуру Інстытута этнаграфіі і культуры. Мяне цікавіў сектар гісторыі кіно. Але загадчык сектара Анатоль Красінскі[15] мяне спыніў: „Ты яшчэ малады. Мы ў тваіх гадах ваявалі, а ты ўжо лезеш у навуку. Папрацуй у школе, потым будзеш займацца навукай”. Гэты шлях для мяне быў зачынены. Тады я выбраў Інстытут гісторыі, бо гэта таксама было для мяне блізка.

А першая публікацыя была звязана ўсё ж такі з Вольгай Нячай і маім захапленнем гісторыяй дакументальнага кіно. Гэта была рэцэнзія на кнігу таго ж Красінскага пра Юрыя Тарыча[16]. Увесь тэкст — гэта чатыры невялікія слупкі ў часопісе „Неман” (1972, № 6). Памятаю, як чакаў выхаду гэтага нумара, штодня правяраў у кіёсках, калі ж ён з'явіцца. Быў шчаслівы, калі часопіс выйшаў, чытаў, паказваў сваім знаёмым, жонцы, вельмі радаваўся.

У 1972 г. у аспірантуру прымалі на дзённае і завочнае аддзяленні. На дзённае паступіў Пётр Башко[17], якога ўзяў прафесар Іларыён Ігнатоўскі[18] вывучаць гісторыю савецкай улады, а я здолеў прабіцца толькі ў завочную аспірантуру. Такім чынам, працаваў у школе і быў завочным аспірантам. Ведаю, што ў прыёмнай камісіі былі спрэчкі наконт майго паступлення. Урэшце большасць мяне падтрымала. Адразу ж узнікла праблема даследчай тэмы. Міхась Біч[19], які тады ўжо быў салідным навукоўцам, кандыдатам навук, прапанаваў мне даследаваць гісторыю газеты „Наша ніва”. Яго прапано-

[14] Вольга Нячай (1936–2010) — беларускі кіназнаўца і кінакрытык. Доктар мастацтвазнаўства (1986).

[15] Анатоль Красінскі (1930–1985) — беларускі кіназнаўца. Доктар мастацтвазнаўства (1985).

[16] Юрый Тарыч (Юрый Аляксееў) (1885–1967) — савецкі і беларускі дзеяч тэатру і кіно. Лічыцца адным з заснавальнікаў беларускай мастацкай кінематаграфіі. У 1971 г. выйшла кніга А. Красінскага *Юрий Тарич*.

[17] Пётр Башко (1945–1993) — беларускі гісторык. Кандыдат гістарычных навук (1978). Даследаваў гісторыю Кастрычніцкай рэвалюцыі. Адзін з аўтараў *Гісторыі рабочага класа Беларускай ССР* (т. 2, 1985).

[18] Іларыён Ігнатоўскі (1919–2002) — савецкі і беларускі гісторык. Доктар гістарычных навук (1965), прафесар (1966). Акадэмік АН БССР (1974). Даследчык Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый 1917 г., Грамадзянскай вайны (1918–1920), беларускага нацыянальнага руху і ўтварэння БССР. Шматгадовы дырэктар Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ і Інстытута гісторыі пры АН БССР.

[19] Міхась Біч (1937–1999) — беларускі гісторык. Даследчык рабочага і сацыял-дэмакратычнага руху ў другой палове XIX — пачатку XX ст. у Беларусі, беларускага

ву абмяркоўвалі на пасяджэнні сектара гісторыі Беларусі перыяду капіталізму, які ўзначальваў член-карэспандэнт Акадэміі навук Канстанцін Івавіч Шабуня[20]. Ён не падтрымаў прапановы, бо ацаніў яе як складаную, спрэчную і „недысертабельную". Ну а я слухаў і пагаджаўся, бо быў яшчэ дылетантам у навуцы.

К. Шабуня прапанаваў мне тэму *Сацыяльна-эканамічнае развіццё Менска ў канцы XIX — пачатку XX ст.* Паміж намі неяк адразу паўстала ўзаемная сімпатыя. Пэўную ролю, магчыма, адыграла тое, што нашы жонкі былі яўрэйкамі. Ён вырашыў, паколькі яўрэі жылі ў горадзе, то для мяне гэта будзе дадатковым стымулам праводзіць даследаванні. Шабуня лічыў, што гэта будзе найлепшай тэмай для дысертацыі, і, у прынцыпе, ён аказаўся правы. Тэма сапраўды была вельмі цікавая. Для мяне ж наогул горад быў нейкай казкай. Памятаю, як упершыню наведаў Сянно, дзе ўсё было зусім не так, як у вёсцы. А калі яшчэ ў дзяцінстве прыехаў у Менск, то адчуваў сябе, нібыта ў нейкім казачным свеце. Горад для мяне быў загадкай, таямніцай, якую хацелася зразумець. Гэта быў мой унутраны стымул даследавання.

Важным этапам прафесійнага росту была праца над артыкулам пра зямельныя адносіны ў Менску ў канцы XIX — пачатку XX ст., дзе я між іншым даследаваў чыншавае права[21]. Пры абмеркаванні артыкула на пасяджэнні сектара яго ўдзельнікі, у тым ліку дактары навук Зіновій Капыскі[22] і Афраім Карпачоў[23], адзначылі глыбіню распрацоўкі праблемы, прыцягненне новых гістарычных крыніц і ўрэшце павіншавалі мяне. Памятаю, што нават не стрымаў слёз радасці ад вынікаў абмеркавання. Толькі тады зразумеў, што здольны абараніць кандыдацкую дысертацыю і стаць прафесійным гісторыкам. Пасля гэтага з яшчэ большым імпэтам пачаў даследаваць Менск.

А магчымасці для гэтага пашырыліся. У Інстытуце гісторыі ацанілі мае даследаванні, і Канстанцін Шабуня дабіўся майго пераводу на пасаду малодшага навуковага супрацоўніка ў сектар, які ўзначальваў. Да гэтага я два гады працаваў у школе і мучыўся ад фармалізму і школьнай „муштры". Для

нацыянальна-культурнага Адраджэння. Адзін з аўтараў нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

20 Канстанцін Шабуня (1912–1984) — беларускі гісторык. Член-карэспандэнт АН БССР (1969), доктар гістарычных навук (1964), прафесар (1966). Даследчык гісторыі сялянства і сельскай гаспадаркі ў Беларусі. Аўтар больш за 100 навуковых публікацый, у т. л. манаграфіі *Аграрнае пытанне і сялянскі рух на Беларусі ў рэвалюцыі 1905–1907 гг.* (1962).

21 Чыншавае права — права вечнай і спадчыннай арэнды. Аформілася ў часы Рэчы Паспалітай.

22 Зіновій (Залман) Капыскі (1916–1996) — савецкі, беларускі і яўрэйскі гісторык, доктар гістарычных навук (1968). Даследчык гісторыі беларускага феадальнага горада, крыніцазнаўства, гістарыяграфіі гісторыі Беларусі.

23 Афраім (Яфрэм) Карпачоў (1914–1988) — савецкі, беларускі і яўрэйскі гісторык, доктар гістарычных навук (1970). Вывучаў сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх гарадоў XVII–XVIII стст.

мяне было вялікай радасцю апынуцца ў складзе навуковых супрацоўнікаў Інстытута гісторыі. Мне вельмі пашчасціла. Я ўсё ж такі быў вясковым хлопцам і заўсёды адчуваў, што па сваім культурным узроўні, па кругаглядзе адставаў ад аднакурснікаў-гараджан.

Другім універсітэтам для мяне была мая жонка Соф'я. Яна была надзвычай начытаная, добра ведала рускую і яўрэйскую літаратуру, наведвала суполкі яўрэйскай моладзі з прысутным дысідэнцкім настроем. Гэта вельмі важна, калі мужчына-навуковец мае жонку, якая не перашкаджае яму, а, наадварот, стымулюе яго працу. Менавіта яна зрабіла мяне больш пісьменным у рускай мове, бо вычытвала і выпраўляла мае тэксты, вучыла лаканічна і зразумела фармуляваць думкі. Гэта было важна для майго станаўлення як гісторыка.

Таксама мне вельмі дапамог пісьменнік і аспірант-завочнік Інстытута гісторыі Мар'ян Зайцаў (псеўданім Віж)[24]. Ён вычытваў мае тэксты і дапамагаў правіць стыль. З гэтым я меў праблемы, бо пісаў неяк „па-канцылярску". Гэта быў вынік чытання навуковых артыкулаў з іх акадэмічнай фармалістыкай. Доўгі час не атрымлівалася пісаць вольна і даступна для шырокага чытача. А на беларускай мове мяне навучыў пісаць тэксты кандыдат філалагічных навук Анатоль Верабей[25], які ў Інстытуце літаратуры Акадэміі навук вывучаў творчасць Уладзіміра Караткевіча[26]. Ён чытаў і выпраўляў мае беларускія тэксты. Такім чынам я спасцігаў пісьмовую беларускую мову.

Важнай школай станаўлення мяне як прафесійнага гісторыка было напісанне пратаколаў пасяджэнняў сектара. Сакратарка нашага сектара была вельмі загружана, і К. Шабуня даручыў мне пісаць пратаколы. Я запісваў слова ў слова кожны выступ, а дома перапісваў яго літаратурнай мовай. Гэта дало мне яскравае разуменне таго, як гісторыкі думаюць, як аргументуюць свае думкі, што было для мяне вельмі важна. Прафесар Пётр Ціханавіч Петрыкаў[27] аднойчы пазнаёміўся з маімі пратаколамі і сказаў, што такога высокага ўзроўню ён яшчэ не бачыў. Сапраўды, я вельмі сур'ёзна да іх ставіўся, афармляў гэтыя пратаколы, быццам да друку. Чарнавікі я захаваў. Яны засталіся ў Менску. Было б нядрэнна іх зараз апублікаваць…

---

24 Мар'ян Зайцаў (Мар'ян Віж) (1949–1999) — беларускі літаратар, краязнавец.

25 Анатоль Верабей (нар. 1950) — беларускі літаратуразнавец і крытык. Аўтар кнігі *Жывая повязь часоў. Нарыс творчасці Уладзіміра Караткевіча* (1985).

26 Уладзімір Караткевіч (1930–1984) — беларускі паэт і празаік, драматург і публіцыст. Класік сучаснай беларускай літаратуры. Аўтар гістарычнага рамана *Каласы пад сярпом тваім* (Менск, 1965), у якім патлумачыў прычыны паўстання 1863–1864 гг., стварыў запамінальны вобраз нацыянальнага героя Каліноўскага.

27 Пётр Петрыкаў (1927–2007) — беларускі і савецкі гісторык. Доктар гістарычных навук (1973), прафесар (1978). Даследчык гісторыі дзяржаўнага будаўніцтва ў БССР, рэвалюцыйных камітэтаў у гады Грамадзянскай вайны, савецкіх органаў улады пасля Другой сусветнай вайны. З 1975 па 1988 г. дырэктар Інстытута гісторыі АН БССР.

Асабліва былі цікавымі для мяне дыскусіі наконт напісання і падрыхтоўкі да друку гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ў першай палове 1970-х гадоў. Памятаю спрэчкі паміж Анатолем Грыцкевічам[28] і Афраімам Карпачовым. Апошні трымаўся афіцыйнай савецкай дактрыны не таму, што ён яе падзяляў. Ён проста ведаў, што так трэба. Грыцкевіч быў больш дэмакратычны і лепш арыентаваўся ў гістарыяграфіі, бо валодаў англійскай і польскай мовамі і быў знаёмы, прынамсі, з польскай гістарыяграфіяй. Ён зусім па-іншаму бачыў гісторыю Вялікага Княства Літоўскага. Таксама мне падабаліся выступленні Міхаіла Спірыдонава[29], які ставіў важныя пытанні і заўсёды меў самастойную пазіцыю. Яна, канешне, месцілася ў рамках савецкай метадалогіі, але была прадуманай і лагічнай. Канстанцін Шабуня меў дар падсумавання. Ён слухаў усіх і прапаноўваў канчатковае рашэнне. Аднак запланаваны навуковы твор так і не пабачыў свет. Беларускія гісторыкі не здолелі напісаць гісторыю Вялікага Княства Літоўскага так, як таго патрабавала Масква.

З Канстанцінам Шабунем я быў у добрых адносінах. Ён часам дзяліўся са мной такімі поглядамі, якія ніколі публічна не выказваў. Так, аднойчы ў размове са мной заўважыў: „Ну, што тая Кастрычніцкая рэвалюцыя? Яе ж на штыках прынеслі расійскія войскі!". Канешне, ён рабіў тое, што трэба, але, падобна, што ўлады Акадэміі не мелі да яго даверу. Яго выбралі не акадэмікам, а толькі членам-карэспандэнтам, што вельмі пакрыўдзіла даследчыка.

Калі я ў канцы 1977 г. абараняў кандыдацкую дысертацыю пад назвай *Социально-экономическое развитие Минска в конце XIX — начале XX в.*, усе адзінадушна прагаласавалі „за", у тым ліку доктар гістарычных навук Васіль Іванавіч Мялешка[30] і дырэктар Інстытута гісторыі Пётр Ціханавіч Петрыкаў, якія насцярожана да мяне ставіліся. Пазней даведаўся, што Петрыкаў, аказваецца, думаў, што я сваяк К. Шабуні. Можа таму не стаў мне „палкі ў колы ўстаўляць". Адзінае, што магло зашкодзіць маёй абароне, дык гэта барада [*смяецца*]. Сакратар партыйнай арганізацыі Інстытута гісторыі ча-

[28] Анатоль Грыцкевіч (1929–2015) — беларускі і савецкі гісторык. Доктар гістарычных навук (1986), прафесар (1987). Даследчык прыватнаўласніцкіх гарадоў Беларусі ў XVI–XVIII стст., беларускай гістарыяграфіі. Вывучаў рэлігійныя праблемы ў Вялікім Княстве Літоўскім, становішча праваслаўнай царквы і ўніяцтва. Таксама даследаваў гісторыю барацьбы за нацыянальную незалежнасць Беларусі (Слуцкі збройны чын).

[29] Міхаіл Спірыдонаў (1937–2017) — беларускі і савецкі гісторык. Кандыдат гістарычных навук (1982). Даследчык сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі XV–XVI стст. Аўтар кнігі *Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.)* (Мінск 1993). Таксама спецыяліст у галіне гістарычнай геаграфіі. Аўтар карты *Беларусь у другой палове XVI ст.* (1:1500000).

[30] Васіль Мялешка (1921–2004) — беларускі і савецкі гісторык. Доктар гістарычных навук (1972), прафесар (1992). Даследчык сацыяльна-эканамічнай гісторыі гарадоў, пытанняў аграрных адносін і сацыяльнай барацьбы ў Беларусі ў XVI–XVIII стст., вайны Расіі і Рэчы Паспалітай 1654–1667 гг.

ста падыходзіў да мяне, кранаў маю бараду і казаў: „Як жа ты падобны да эсэра! Падумай пра гэта, бо хутка абарона дысертацыі!".

А. С.: Гісторык Шыбека сапраўды быў падобны да тыповага эсэра з савецкага кіно!

З. Ш.: Нешта такое было… Але пасля абароны я ўжо смела насіў бараду. Хоць па-ранейшаму заставаўся малодшым навуковым супрацоўнікам і працягваў пісаць пратаколы свайго сектара. Нарэшце, на пачатку 1980 г. Сусане Міхайлаўне Самбук[31], якая, відаць, лічыла мяне здольным гісторыкам, удалося пераканаць Петрыкава перавесці мяне на пасаду старшага навуковага супрацоўніка. Я лічыў гэта заслужаным і радаваўся павышэнню маіх заробкаў. Не больш за тое. Ніякіх амбіцый не ўзнікла. Па сваім характары я не любіў ні з кім спаборнічаць. Проста, як некалі мае продкі са збяднелай шляхты аралі зямлю, так я ўпарта „араў" на навуковай ніве. Новая пасада дала мне магчымасць зацвердзіць індывідуальную тэму даследавання пра сацыяльна-эканамічнае развіццё гарадоў Беларусі ў 1861–1904 гг.

Падчас працы над дысертацыяй захапіўся статыстыкай. Калі абмяркоўвалі мой артыкул пра гарадскі каштарыс Менска са шматлікімі табліцамі „прыходу-расходу", то прафесар Філімонаў[32] нават назваў мяне бухгалтарам, а не гісторыкам. Дык вось, я да гэтага часу бухгалтар у гісторыі. У школе мне лёгка даваліся матэматыка, алгебра і фізіка. А калі пачаў сур'ёзна займацца навукай, то выкарыстоўваў такія матэматычныя метады даследавання, як напрыклад, энтрапія. Я лічу сябе спецыялістам у галіне гістарычнай урбаністыкі і ў эканамічнай гісторыі. Апошняя для мяне заўсёды была на першым плане, хоць я захапляўся рознымі накірункамі гістарычнай навукі.

Выдатным прыкладам навукоўца для мяне быў Міхась Біч, з якім я быў звязаны даследаваннем гісторыі рабочага класу ў Беларусі. Таксама я дапамагаў яму збіраць матэрыял па рэвалюцыйным руху. Мы разам ездзілі працаваць у архівах Ленінграда. Ён, здаецца, заўсёды з задавальненнем чытаў мае навуковыя тэксты і рабіў слушныя заўвагі. У яго я вучыўся логіцы выкладання і беларускай мове.

Міхась Восіпавіч Біч быў для мяне, можа, самым блізкім з усіх супрацоўнікаў Інстытута гісторыі. Яго цяжка было разгаварыць не толькі з-за яго скіраванасці ў свой унутраны свет, але і таму, што ён — няспынна, у любым месцы, стоячы, седзячы, едучы, але пастаянна — нешта чытаў. Нават у размовах з калегамі не выпускаў чытанку з рук, зрэдку ўстаўляючы скупыя словы. І толькі калі яго нешта кранала, вельмі тэмпераментна выказваў сваё

31 Сусана Самбук (1924–2012) — беларускі гісторык. Доктар гістарычных навук (1980). Даследчыца гісторыі Беларусі XIX — пачатку XX ст. Вывучала праблемы сацыял-дэмакратычнага і рабочага руху, палітыку царызму, гісторыю грамадска-палітычнай думкі. Аўтарка кнігі *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в.* (Минск 1980).

32 Аляксандр Філімонаў (1918–2007) — савецкі і беларускі гісторык. Доктар гістарычных навук (1969), прафесар (1970). Даследчык гісторыі КПСС і КПБ.

меркаванне, суправаджаючы яго рухамі рук і характэрным для яго кіўком цела, нібыта ўсёй сваёй істотай хацеў падмацаваць уласную аргументацыю. Яго юнацкі светапогляд фармаваўся ў час хрушчоўскай адлігі пад уплывам „шасцідзясятнікаў". Ды і сам ён у савецкі перыяд па сваіх перакананнях быў камуністам-„шасцідзясятнікам", таму ў далейшым лёгка прайшоў такую эвалюцыю: з энтузіязмам успрыняў перабудову Гарбачова і з вялікай радасцю — суверэнітэт Беларусі.

На пасяджэннях сектара гісторыі капіталізму ў Беларусі ўсе выступалі на рускай мове, але ў калідорах інстытута М. Біч са сваімі аднадумцамі М. Чарняўскім[33], М. Ткачовым[34], Л. Лычом[35], Л. Мірачыцкім[36], Я. Звяругам[37] заўсёды гаварыў толькі па-беларуску. А калі пасля смерці К. Шабуні ў 1984 г. стаў загадчыкам сектара, то вёў яго пасяджэнні толькі на беларускай мове. Міхась Біч актыўна пераконваў мяне пераходзіць на беларускую мову, але я тады не адважыўся.

Адначасна ў беларушчыну мяне цягнуў і Міхась Чарняўскі. Мы з ім былі суседзі і часам разам ездзілі ў аўтобусе на працу. А я не мог адважыцца, бо быў ушчэнт зрусіфікаваны ва ўніверсітэце. Толькі-толькі спасціг гэту рускую мову, а тут трэба ад яе адмаўляцца. Гэта было вельмі цяжка. Таксама я быў знаёмы з Зянонам Пазняком[38]. Ён мяне запрашаў далучыцца да Бела-

---

33 Міхась Чарняўскі (1938–2013) — беларускі археолаг і пісьменнік. Кандыдат гістарычных навук (1971). З 1966 г. супрацоўнік Інстытута гісторыі АН Беларусі. Падчас разгрому спецслужбамі нацыянальна арыентаванага „Акадэмічнага асяродку" ў 1973–1974 гг. быў звольнены. Пазней зноў працаваў у Інстытуце гісторыі АН, але быў невыязным. У 1990–2001 гг. — загадчык аддзела археалогіі каменнага і бронзавага вякоў.

34 Міхась Ткачоў (1942–1992) — беларускі археолаг і гісторык. Доктар гістарычных навук (1987), прафесар (1989). Вывучаў ваенна-абарончае дойлідства, матэрыяльную культуру і архітэктуру гарадоў Беларусі XI–XVIII стст. Першым у беларускай гістарыяграфіі прасачыў генезіс, эвалюцыю і этапы развіцця замкаў і абарончых сістэм населеных пунктаў, а таксама арганізацыю абароны беларускіх гарадоў.

35 Леанід Лыч (1929–2021) — беларускі гісторык. Доктар гістарычных навук (1989), прафесар (1993). Даследчык гісторыі беларускай культуры, моўнай палітыкі ў Беларусі ў XIX–XX стст., міжнацыянальных адносін у XX ст. Пісаў пра важнасць беларускай мовы, абароны нацыянальнай культуры і незалежнасці. Адзін з заснавальнікаў Згуртавання беларусаў свету „Бацькаўшчына".

36 Леў Мірачыцкі (1925 г. нар.) — беларускі гісторык. Кандыдат гістарычных навук (1972). З 1970 г. у Інстытуце гісторыі АН Беларусі. Даследчык культурных сувязей Беларусі з краінамі Еўропы, гісторыі беларускага нацыянальнага руху. Вывучаў жыццё і творчасць дзеячаў культуры Максіма Багдановіча, Якуба Коласа, Адама Міцкевіча ды інш.

37 Яраслаў Звяруга (1928–2011) — беларускі археолаг. Аб'ектам яго даследаванняў было ранняе Сярэднявечча Беларускага Панямоння, уключна з Павіллем і тэрыторыяй Мядзельшчыны, балта-славянскія кантакты.

38 Зянон Пазняк (1944 г. нар.) — беларускі палітык і грамадскі дзеяч, а таксама археолаг і мастацтвазнавец, літаратар. У 1974 г. быў пазбаўлены працы ў Інстытуце мастацтвазнаўства АН БССР, з 1976 г. займаўся археалогіяй. Працаваў старшым навуковым супрацоўнікам у аддзеле археалогіі Інстытута гісторыі АН БССР, вывучаў перыяд позняга Сярэднявечча на Беларусі. У 1981 г. у Ленінградзе абараніў дысертацыю *Праблемы станаўлення і развіцця*

рускага народнага фронту. Але я ўжо меў пэўны негатыўны досвед кантактаў з палітыкамі і лічыў, што палітыка — гэта не мая справа. Я спачуваў і ўсё разумеў… Нават спрачаўся са сваёй мамай-камуністкай, якая перажыла рэпрэсіі і заўсёды засцерагала: „Не лезь у палітыку, рабі тое, што табе кажуць" і г. д. Былі ў нас з ёй такія спрэчкі…

Прыгадваю выпадковую сустрэчу ў Менску каля калон Акадэміі са Святланай Алексіевіч[39]. Тады я займаўся кінахронікай Другой сусветнай вайны і падзяліўся сваімі планамі. У адказ яна мне параіла: „Звяртайся да Алеся Адамовіча[40]. Гэта выдатны чалавек, які вельмі глыбока разумее праблему вайны". На жаль, я так і не дайшоў да Адамовіча. Канешне, калі б я застаўся ў сектары гісторыі, то, напэўна, дайшоў бы і да яго…

Аднойчы пачуў ад калег гісторыю пра тое, што Адаму Мальдзісу[41] ўдалося вырвацца за мяжу і папрацаваць у Беларускай Лонданскай бібліятэцы імя Францыска Скарыны[42]. Ён здабыў каштоўныя матэрыялы. З гэтым поспехам я павіншаваў знакамітага навукоўца пры выпадковай сустрэчы ў гарадскім транспарце. Так мы пазнаёміліся.

1991 год выдаўся ў Беларусі бурлівым, а ў маім жыцці — пераломным. Нечакана для самога сябе я пакінуў акадэмічны Інстытут гісторыі і перайшоў на працу ў акадэмічны Інстытут літаратуры, дзе Адам Мальдзіс стварыў рабочую групу для арганізацыі Нацыянальнага навукова-асветніцкага цэнтра імя

беларускага прафесійнага тэатра пачатку XX стагоддзя (1900–1917 гг.). У 1988 г. адкрыў і археалагічна даследаваў масавыя пахаванні людзей у Курапатах у Менску. Старшыня Беларускага народнага фронту „Адраджэньне" (1989–1999) і партыі БНФ (1993–1999).

[39] Святлана Алексіевіч (1948 г. нар.) — беларуская пісьменніца. Лаўрэат Нобелеўскай прэміі па літаратуры (2015).

[40] Алесь Адамовіч (1937–1994) — беларускі пісьменнік і грамадскі дзеяч. З 1970 па 1973 г. разам з Янкам Брылём і Уладзімірам Калеснікам пабываў у сотнях спаленых у Другую сусветную вайну беларускіх вёсках. Яны апыталі і запісалі больш за трыста сведкаў трагедыі, што стала асновай дакументальнай кнігі *Я з вогненнай вёскі* (Менск 1975). У творчасці і грамадскай дзейнасці арыентаваўся на агульначалавечыя каштоўнасці і неабходнасць дэмакратычных перамен, выступаў за захаванне дзяржаўнага суверэнітэту і нацыянальна-культурнае адраджэнне беларускай нацыі.

[41] Адам Мальдзіс (1932–2022) — беларускі літаратуразнавец, гісторык і пісьменнік. Доктар філалагічных навук (1986), прафесар (1990). У 1991–1998 гг. узначальваў Нацыянальны навукова-асветніцкі цэнтр імя Ф. Скарыны, які вельмі шмат зрабіў дзеля развіцця гуманітарных і сацыяльных навук у Беларусі. З 1987 г. старшыня камісіі „Вяртанне" Беларускага фонду культуры. У 1991–2005 гг. прэзідэнт Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў.

[42] Беларуская бібліятэка і музей імя Францыска Скарыны — беларускі культурны асяродак у Лондане. Аснову бібліятэкі склалі прыватныя зборы беларускіх святароў Ч. Сіповіча і Л. Гарошкі. Афіцыйнае адкрыццё адбылося ў 1971 г. у бібліятэцы і музеі захоўваецца каля 40 тыс. тамоў кніг і камплектаў газет і часопісаў. Сярод іх фрагмент першай кнігі *Царствы* Ф. Скарыны, Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г., рэдкія беларускія выданні, надрукаваныя ў Куцейне, Вільні і Супраслі, першадрукі зборнікаў М. Багдановіча, К. Буйло, М. Гарэцкага, Я. Купалы ды інш.

Францыска Скарыны або скарочана — Скарынаўскага цэнтра. Адбылося гэта ў студзені 1991 г. яшчэ пры існаванні Савецкага Саюза. Магчыма, запрашэннем на працу да Мальдзіса я абавязаны сваёй кнізе пра Менск, выдадзенай у 1990 г. у групе Мальдзіса я адразу ж адчуў перамены ў сабе — нейкую палёгку ад абцугоў акадэмічнай гісторыі і асалоду вяртання да матчынай беларускай мовы. На новым месцы ўсе гаварылі па-беларуску, ішла мабілізацыя да нейкай, пакуль невядомай мне, новай і вялікай справы. Для мяне гэта была магчымасць паглядзець на беларускую гісторыю вачыма Менска, а не Масквы.

Росквіт маёй навуковай творчасці прыпаў якраз на перыяд існавання Скарынаўскага цэнтра ў 1991–1998 гг. і некалькі гадоў пасля яго ліквідацыі. Я тады працаваў дырэктарам Нацыянальнага гістарычнага музея, узначальваў рэдакцыю часопіса „Спадчына"[43] і выкладаў ва ўніверсітэце. Гэта быў усплеск маёй навуковай творчасці.

А. С.: Спадар Захар, ва ўспамінах было шмат пра маці і нічога пра бацьку. Бацька ўдзельнічаў у выхаванні? Якім была яго роля ў развіцці сына?

З. Ш.: Мой бацька не перашкаджаў маме займацца сынамі. Ён увесь час быў заняты. Гэта чалавек, які галадаў у 1930-х гадах і пераехаў у Маскву, каб пазбегнуць голаду. Там закончыў вучэльню, стаў фрэзероўшчыкам. Працаваў на эвакуяваным ваенным заводе недзе ў Чувашыі. На фронт яго не забралі, бо як спецыяліст меў „бронь".

Ужо пасля вайны яго маці, якая засталася адна, бо дзед памёр падчас вайны, а дом разбамбілі немцы, папрасіла маю маму, каб тая выклікала яго з завода дапамагаць ёй. Мая маці напісала, ён прыехаў, яны сышліся і пабраліся шлюбам. Бацька спачатку працаваў кавалём, потым яго як прадстаўніка пралетарыяту абралі намеснікам старшыні калгаса. Калі ж калгасы ператваралі ў саўгасы, ён стаў брыгадзірам. Пазней працаваў кладаўшчыком. Ён заўсёды быў у справе, кудысьці ездзіў. Часам браў мяне на воз і мы ехалі з вёскі ў вёску, на птушкаферму, на сховішча зерня. Я назіраў вясковае жыццё, бачыў цяжкую працу, якая ціснула і прыгнятала чалавека. Атрыманы досвед умацоўваў жаданне з'ехаць у горад.

У гэтым плане і бацькаў лёс быў для мяне паказальны. Ён шмат чаго мог дасягнуць. Закончыў сямігадовую школу, добра спяваў. Яго нават запрашалі ў хор Пятніцкага[44]. Адмовіўся, бо там быў малы паёк. Як фрэзероўшчыка

[43] „Спадчына" — ілюстраваны культурна-гістарычны часопіс. Выдаваўся ў 1989–2011 гг. у Менску на беларускай мове. Заснаваны Беларускім фондам культуры. Асвятляў праблемы беларускай гістарычнай і культурнай спадчыны ў еўрапейскім кантэксце. Публікававаў артыкулы і архіўныя матэрыялы па гісторыі Беларусі, філасофскай думцы, гісторыі мастацтва і рэлігіі, культурнай спадчыне нацыянальных меншасцей Беларусі, аб жыцці і дзейнасці беларускай дыяспары. Таксама на старонках часопіса змяшчаліся пераклады і перадрукі айчынай і замежнай гістарыяграфічнай і літаратурнай спадчыны.

[44] Дзяржаўны акадэмічны рускі народны хор імя Мітрафана Пятніцкага — вядомы расійскі музычны калектыў, які выконвае народную музыку. У пасляваенным СССР быў вельмі папулярным.

яго клікалі ў Менск на трактарны завод, што якраз будаваўся, але маці не пусціла. Яна была звязана сястрой-інвалідам, якую даглядала. Усё гэта затрымала маю сям'ю ў вёсцы. Бацька любіў сям'ю і дзяцей, аднак, як стаў кладаўшчыком, то пачаў выпіваць. Гэта, відаць, было непазбежна. Ён умеў зводзіць рахункі, калі трэба было людзям дапамагчы… Вельмі гэта цяжка ўспамінаць… [*плача*]. Проста ён даваў зерне людзям, калі не было чаго есці. Быў голад. Дзеці ад голаду гліну елі…

А. С.: а як склаўся лёс брата?

З. Ш.: Брат быў на 8 гадоў малодшы за мяне. Позняе дзіця. Ён нядрэнна вучыўся ў школе, скончыў тэхнікум электронікі і радыётэхнічны інстытут, стаў мікраэлектроншчыкам. Праўда, ён хацеў стаць аграномам, думаў паступаць у сельскагаспадарчую акадэмію ці ў Менскі інстытут сельскай гаспадаркі, але я яго адгаварыў, казаў, што вёска да дабра не давядзе. Аднойчы мы былі з ім у Маскве. Памятаю, як пераконваў яго: „Бачыш, як людзі жывуць. Параўнай гэта жыццё з вясковым. Тут камфорт і дабрабыт. Дзеля гэтага трэба добра вучыцца, набыць добрую спецыяльнасць".

А. С.: Гаворачы пра ўніверсітэт, Вы прыгадалі праявы нонканфармізму, да якога далучыліся дзякуючы жонцы. Наколькі адчувальнай была прысутнасць несавецкай ідэалогіі сярод студэнтаў і выкладчыкаў?

З. Ш.: Я зусім не адчуваў гэтага ва ўніверсітэце. Хоць, напрыклад, сядзеў у адным бібліятэчным пакоі з будучым паэтам Алесем Разанавым[45], але не меў з ім кантактаў.

А. С.: а той тэатральны гурток і спектакль, пра які Вы казалі… Відаць, невыпадкова рэжысёр выбраў тэму, якая нагадвала пра трагічныя падзеі 1968 г.?

З. Ш.: Рэжысёр Озераў выбраў тэму яшчэ да падзей 1968 г. Рэпетыцыі былі ў разгары. Але пасля ўварвання войск Варшаўскай дамовы ў Чэхаславакію на нас накінулася партыйнае кіраўніцтва ўніверсітэта. Тады я думаў, што рэжысёр хоча якраз паказаць непрывабны твар тых камуністаў, якія ўзнялі „бунт" супраць СССР. Але для камуністаў універсітэта і гэта аказалася недапушчальным. Як можна выстаўляць чэхаславацкіх камуністаў у непрывабным святле? Нонканфармізм я сапраўды адчуваў толькі ў асяроддзі яўрэйскай моладзі. Дарэчы, на тых сустрэчах упершыню пачуў прозвішча гісторыка Сямёна Дубнова[46] і даведаўся пра яго гістарычныя працы. Моладзь імі зачытвалася, хоць распаўсюджваліся яны нелегальна...

[45] Алесь Разанаў (1947–2021) — беларускі паэт і перакладчык, стваральнік новых паэтычных жанраў. Яго паэзія аказала моцны ўплыў на фармаванне беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі на рубяжы XX–XXI стст.

[46] Сямён (Шымон) Дубноў (1860–1941) — расійскі і яўрэйскі гісторык, публіцыст і грамадскі дзеяч, адзін са стваральнікаў навуковай гісторыі яўрэяў. Аўтар шматтомнай „Всемирной истории еврейского народа". Пасля захопу ўлады бальшавікамі эміграваў у Германію, а пасля абвяшчэння „Трэцяга рэйха" — у Латвію. Загінуў падчас знішчэння нацыстамі Рыжскага гета.

А. С.: „Гутаркі" Міколы Ермаловіча да Вас не даходзілі?

З. Ш.: Не даходзілі. Пра іх я даведаўся значна пазней. Міколу Ермаловіча[47] часта бачыў у маленькім пакойчыку тагачаснай „Ленінскай бібліятэкі"[48]. Я ўспрымаў яго як дзівака. Пазней, калі пачытаў яго кнігі, зразумеў важнасць таго, што ён зрабіў. Менавіта Ермаловіч прыцягнуў да Беларусі спадчыну Вялікага Княства Літоўскага. Ужо толькі за гэта ён заслугоўвае помніка.

Памятаю справу Зянона Пазняка і Міхася Чарняўскага, калі іх звольнілі з Інстытута гісторыі Акадэміі навук[49]. Там быў свой невядомы мне дысідэнцкі асяродак. Падчас працы над дыпломам я часта прыходзіў да Вольгі Нячай у акадэмічны Інстытут мастацтвазнаўства, дзе аднойчы міжволі стаў сведкам спрэчкі сяброў Зянона. Там, магчыма быў і Лявон Баразна[50]. Я далучыўся да тых, хто пераконваў няўрымслівага аспіранта, што спачатку трэба абараніцца, каб потым лягчэй адстойваць свае погляды. Зянон Пазняк здолеў абараніцца, праўда не ў Менску, а ў Ленінградзе.

А. С.: Наколькі на Ваш лёс як навукоўца паўплывала атмасфера гарбачоўскай „перабудовы" другой паловы 1980-х гг., а таксама тагачасныя падзеі ў Беларусі, напрыклад, „адкрыццё" Курапат[51] у 1988 г.?

З. Ш.: Атмасфера ў Інстытуце гісторыі цалкам змянілася. Зянона Пазняка ўзнавілі на працы. Я часта чуў, як ён вельмі крытычна выступаў на пасяджэннях, крытыкаваў палітыку Міністэрства адукацыі, выступаў за беларускую мову. Усё было вельмі слушна і лагічна. Ніхто не здолеў яго пераканаць у іншым. У час „перабудовы" ў Інстытуце таксама выступаў Уладзімір Караткевіч. Яго запрасіў Эдуард Савіцкі[52]. Яны былі добрыя знаёмыя. На мяне гэты выступ зрабіў моцнае ўражанне. Караткевіч расказваў і прадстаўляў гісторыю краіны паводле ўласнага разумення. І я пачуў пра Беларусь, якую зусім не ведаў.

---

[47] Мікола Ермаловіч (1921–2000) — беларускі гісторык, літаратуразнавец і публіцыст. Прадстаўнік нацыянальна-рамантычнага кірунку ў беларускай гістарыяграфіі, які знайшоў адлюстраванне ў кнізе *По следам одного мифа* (Минск, 1989), аўтар і выдавец непадцэнзурных тэкстаў 1960–1980-х гг.

[48] Гаворка ідзе пра Дзяржаўную бібліятэку БССР імя Леніна.

[49] „Акадэмічны асяродак" (1973–1974) — нефармальнае кола нацыянальна арыентаваных навукоўцаў Акадэміі навук БССР, разгромленае КДБ у 1974 г.

[50] Лявон Баразна (1929–1972) — беларускі мастак і даследчык культуры, абаронца гісторыка-культурнай спадчыны Менска. Забіты ў 1972 г. Магчыма, да забойства мелі дачыненне савецкія спецслужбы.

[51] Курапаты — лясны масіў у ваколіцах Менска, дзе былі выяўлены масавыя пахаванні людзей, расстраляных НКВД у 1937–1941 гг. Колькасць ахвяр дакладна невядомая. Паводле розных ацэнак, яна можа складаць ад 7 тыс. да 100 тыс. чалавек. 30 кастрычніка 1988 г. адбылося першае масавае шэсце да месца пахаванняў пад лозунгамі асуджэння сталінізму. Яго разагналі вайскоўцы і міліцыя, што выклікала абурэнне ў грамадстве.

[52] Эдуард Савіцкі (1935 г. нар) — беларускі і савецкі гісторык і архівіст. Доктар гістарычных навук (1992), прафесар (1997). Даследчык рэвалюцыйнага руху, развіцця сельскай гаспадаркі і прамысловасці Беларусі ў XIX–пачатку XX ст.

А. С.: Як я разумею, пасля прыходу на гістфак БДУ Беларусь атаясамлівалася з вёскай, з якой хацелася вырвацца?

З. Ш.: Так, менавіта вырвацца. Для мяне беларускасць доўгі час была элементам вясковага жыцця. І я спачатку перажыў русіфікацыю, стаў чалавекам „рускага свету". А потым мне прыйшлося прыкласці вялікія інтэлектуальныя намаганні, каб вярнуцца да сваіх каранёў.

А. С.: Атрымліваецца, што гараджаніну ў пэўным сэнсе было лягчэй стаць беларусам, які ўсведамляе каштоўнасць сваёй гісторыі і культуры, чым вяскоўцу.

З. Ш.: Магчыма, так. Ну як тады мог неяк вылучыцца вясковы хлопец? Толькі праз прыняцце каштоўнасцей, якія культывуюцца ў горадзе, менавіта рускай мовы, савецкай ідэалогіі з яе „Вялікай Айчыннай вайной" і гэтак далей… Вось якім шляхам я ішоў, пакуль не адбылося пераасэнсаванне каштоўнасцей. У гэтым мне вельмі дапамог Скарынаўскі цэнтр.

А. С.: а якую ролю ў станаўленні навукоўца адыгралі кантакты з замежнымі гісторыкамі?

З. Ш.: Гэта былі важныя кантакты, пачатак якім паклаў мой удзел у міжнароднай навуковай канферэнцыі ў Польшчы ў 1992 г. Я там прабачаўся, што яшчэ не засвоіў польскую мову. А польскі прафесар з Кракава толькі падбадзёрваў: „Афіцыйная мова Вялікага Княства Літоўскага павінна гучаць у Польшчы". Тады і пазней польскія гісторыкі адносіліся да мяне як да роўнага ім калегі. Не так як у Маскве або Пецярбургу, дзе часта адчуваеш на сябе погляд нібыта звысоку.

Для мяне было вялікай падзеяй тое, што я трапіў у творчы калектыў, які займаўся напісаннем „паралельнай гісторыі" Беларусі, Украіны, Польшчы і Літвы. Такі калектыў быў створаны пасля Рымскай канферэнцыі 1990 г., прысвечанай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Гэта была ідэя Адама Мальдзіса і Анатоля Грыцкевіча, якую падтрымалі прафесар Джорджтаўнскага ўніверсітэта Анджэй Камінскі і прафесар Каталіцкага ўніверсітэта ў Любліне Ежы Клачоўскі.

Ад кожнай краіны былі выбраны два гісторыкі. Ад Беларусі спачатку абралі Генадзя Сагановіча і Аляксея Ліцвіна, але апошні адмовіўся ад удзелу ў праекце. Мальдзіс прапанаваў мне ўвайсці ў калектыў. Маёй задачай было напісанне гісторыі Беларусі ад канца XVIII ст. да сучаснасці. Дзякуючы гэтай працы, я здолеў наблізіцца да разумення пазіцый еўрапейскіх навукоўцаў. Гэта была для мяне вялікая школа, дзе я пераасэнсоўваў свае погляды, засвойваў несавецкую мэтадалогію навукі, акунаўся ў атмасферу міжнароднай навуковай дыскусіі. Надзвычай цікава было слухаць замежных навукоўцаў. Зусім па-іншаму прамаўлялі і нашы — Адам Мальдзіс з Анатолем Грыцкевічам і Алег Трусаў, які быў кіраўніком беларускай часткі праекта.

У міжнароднай камандзе я аказаўся самым адказным выканаўцам. Усе цягнулі са сваімі тэкстамі да апошняга, а я ўсё рабіў своечасова. У выніку

мы прыязджаем на чарговую сесію ў Люблін — ніхто не мае тэксту, апрача мяне аднаго. І лупілі мяне з усіх бакоў так, што цяжка было вытрымаць! Я ўсё яшчэ заставаўся савецкім гісторыкам, хоць крытычным і недагматычным. Гэтыя дыскусіі і крытыка адкрылі мне вочы на афіцыйную гісторыю Беларусі. Фактычна гэта была не наша, а расійская гісторыя. Беларускую гісторыю трэба было яшчэ пісаць.

Плёнам майго ўдзелу ў тым праекце стала кніга *Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002* (Мінск, 2003[53]). Першая навуковая і стылістычная рэдакцыя маіх нарысаў належала зноў жа Адаму Мальдзісу. Адбылося гэта не пазней 1998 г. Генадзь Сагановіч напісаў кнігу пра гісторыю ад найдаўнейшых часоў да далучэння да Расіі. Абедзве кнігі адразу разышліся. Тая гісторыя пісалася ў папулярнай форме. Гэта была новая версія гісторыі Беларусі, якая сфармавалася пад уплывам крытыкі і заўваг удзельнікаў міжнароднага творчага калектыву. Таксама моцна дапамог у напісанні кнігі Анатоль Грыцкевіч. У працэсе працы над ёй я стаў еўрапейскім гісторыкам і цалкам развітаўся з савецкімі або еўразійскімі поглядамі. Пэўным арыенцірам для мяне былі не толькі ўжо згаданыя Анджэй Камінскі і Ежы Клачоўскі, але і ўкраінскія гісторыкі — прафесар Яраслаў Ісаевіч, Яраслаў Грыцак і Наталля Якавенка.

Мае цёплыя адносіны з замежнымі калегамі працягваліся. Прафесар Клачоўскі быў сябрам Польска-беларускай гістарычнай камісіі. Ён запрасіў мяне на стажыроўку ў Люблінскі каталіцкі ўніверсітэт. Там я засвоіў польскую мову. Анджэй Камінскі пры сустрэчы на навуковых канферэнцыях ва Універсітэце Лазарскага ў Варшаве заўсёды запрашаў мяне і Сагановіча на размову і келіх добрага віна. Дзякуючы амерыканска-польскаму прафесару, я стаў па-іншаму глядзець на ролю Рэчы Паспалітай у гісторыі Беларусі. Мае жыццёвыя сцежкі таксама перасякаліся з Яраславам Грыцаком у Львове і ў г. Слаўнае, дзе ён вельмі арыгінальна чытаў лекцыі ў летніх школах для маладых навукоўцаў.

Разам з Генадзем Сагановічам мы стваралі нацыянальную версію гісторыі Беларусі. Зараз я думаю над тым, наколькі нацыянальны запыт на гісторыю спалучаецца з аб’ектыўнасцю яе адлюстравання? Не можа быць нейкага адзінага канону, як гэта было раней з камуністычным „партыйным” падыходам. Павінны быць розныя варыянты прэзентацыі гісторыі — навуковыя, акадэмічныя, але таксама навукова-папулярныя. Упэўнены, што спачатку неабходна стварыць навуковую версію гісторыі, а ўжо потым яе папулярызаваць. Галоўнае, каб гісторыя не была фальшывай. Аб’ектыўнасць не супярэчыць нацыянальнаму інтарэсу, а служыць на яго карысць. Толькі так можна ганарыцца дасягненнямі свайго народа і адначасна імкнуцца не паўтараць яго памылак. Гісторыя можа быць няпоўнай з прычыны адсу-

53 у 2002 г. гэта кніга выйшла ў Любліне на польскай мове: *Historia Białorusi. 1795–2000.*

тнасці крыніц і недакладнай з прычыны несвядомых памылак даследчыка ў іх інтэрпрэтацыі. Але гэта не азначае, што гістарычная навука страціла аб'ектыўнасць. Абсалютна аб'ектыўнай, поўнай і ўсебакова вывучанай гісторыі не бывае. У нацыянальных гісторыкаў могуць быць розныя погляды на праблемы мінулага сваёй нацыі, але яны не павінны капіяваць карыслівыя пазіцыі прадстаўнікоў іншых нацый. Кожнае пакаленне нацыянальных гісторыкаў будзе адшукваць ва ўласнай гісторыі найбольш актуальныя для свайго часу моманты, часам не звяртаючы ўвагі на менш важныя. Але пры гэтым яны не павінны замоўчваць існаванне іншых версій інтэрпрэтацыі мінулага.

Кансалідацыя, каардынацыя і мабілізацыя навукоўцаў свету для вывучэння Беларусі стала адным з галоўных накірункаў дзейнасці Скарынаўскага цэнтра. Створаная па ініцыятыве Мальдзіса ў 1991 г. у складзе Нацыянальнай акадэміі навук Міжнародная асацыяцыя беларусістаў (МАБ) разгарнула беспрэцэдэнтную дзейнасць. Для мяне гэта быў яшчэ і ўваход у шырокі свет беларускай дыяспары. Маімі дарадцамі і дабрадзеямі сталі Вітаўт і Зора Кіпелі. Ім падабалася мая кніга пра Менск. Да таго ж пры кожнай сустрэчы яны намагаліся фінансава падтрымаць беларускія даследаванні і даследчыкаў.

Дзякуючы кантактам з польскімі гісторыкамі, я пазнаваў праўдзівую гісторыю сваёй Айчыны, а сустрэчы з нямецкімі калегамі спрыялі разуменню каштоўнасцей заходняй цывілізацыі. Памятаю першую сустрэчу з нямецкімі даследчыкамі ў Штутгарце ў другой палове 1990-х гг. Гэта было маё першае падарожжа ў Германію. Мяне, супрацоўніка Скарынаўскага цэнтра, моцна здзівіла прарасійская пазіцыя нямецкага прафесара, які курыраваў нашу сустрэчу. Калі на банкеце я прамовіў тост з пажаданнем, каб немцы зразумелі, што Беларусь — не Расія, то прафесар неяк сканфузіўся. Жаданне запрасіць мяне на навуковую стажыроўку ў яго знікла, хоць я добра ведаў нямецкую мову. З усіх беларускіх гісторыкаў выбралі Алега Бухаўца, які працаваў у Маскве. Але галоўнае, што агульнымі намаганнямі была створана калектыўная праца, прысвечаная гісторыі Беларусі — *Handbuch der Geschichte Weißrußlands* (Göttingen, 2001). Спадзяюся, што нямецкія навукоўцы пачалі разумець, што Беларусь — гэта не Расія.

Мой германскі сябра прафесар Томас Бон выказваў сваю зачараванасць рускай літаратурай і беспамылкова гаварыў па-руску. Я пазнаёміўся з ім у Менску, калі Томас збіраў матэрыялы для навуковай працы пра гісторыю беларускай савецкай сталіцы. Яму было цікава, чым адрозніваўся былы губернскі горад ад сталіцы БССР, а мне — у што ператварыўся стары Менск пры савецкай уладзе. Томас стаў самым блізкім мне нямецкім навукоўцам. Ён арганізаваў стажыроўку ў навуковым цэнтры Гісэна, запрашаў на розныя навуковыя мерапрыемствы. Нашы адносіны і ўзаемапрыязнасць дапамаглі мне зразумець, што назапашанымі ведамі і майстэрствам трэба дзяліцца з калегамі. І гэта не праява нейкай добрай волі, а абавязак навu-

коўца. У іншым выпадку яго нерэалізаваныя ідэі прападаюць. У Германіі я пазнаёміўся з выбітным літоўскім гісторыкам Дарыюсам Сталюнасам, які істотна адрозніваўся ад гісторыкаў-„казачнікаў" Літвы, якіх я раней ведаў. У Ізраіль я прыехаў ужо „мацёрым" гісторыкам…

А. С.: Спадар прафесар, што ў Вашым навуковым жыцці было найвялікшым расчараваннем, а што прыносіла радасць і задавальненне?

З. Ш.: Складанае пытанне. Расчараванне? Калі падысці прагматычна, то ў нейкі момант я зразумеў, што гісторык і навуковец-гуманітарый ніколі не будзе багатым. Я зараз, магчыма, самы бедны прафесар у свеце, у мяне нічога няма, ні дома, ні аўтамабіля, нічога. Атрымліваю толькі дапамогу па старасці ў Ізраілі і надбаўкі да пражыццёвага мінімуму…

Я займаўся навукай не дзеля грошай, а дзеля цікавасці. Мне было цікава ўсё, за што браўся. Прычым я не абмяжоўваўся Менскам ці горадам наогул. Якой была эвалюцыя маіх даследаванняў? Спачатку я даследаваў Менск як мікрамадэль сацыяльнай і эканамічнай гісторыі Беларусі канца XIX — пачатку XX ст., потым іншыя гарады Беларусі з іншым узроўнем абагульнення. Апошняй ступенню было асэнсаванне феномена гарадской цывілізацыі. У Вільні ў 2009 г. выйшла з друку кніга *Гарадская цывілізацыя. Беларусь і свет*. А зараз, як казаў Шалом-Алейхем, вяртаюся з навуковага кірмаша да Менска, але ўжо да Менска яўрэйскага. За час працы ў Ізраілі я назапасіў шмат гістарычных матэрыялаў, якія могуць стаць асновай для працы *Яўрэі Менска пад уладай Расіі*. Гэта перыяд з канца XVIII ст. па 1917 год.

А. С.: Слухаючы Вас, падумаў, што адной з галоўных крыніц навуковай творчасці была цікавасць, імкненне дайсці да сутнасці падзеі…

З. Ш.: Так. Я заўсёды імкнуўся не проста апісаць факт, але зразумець яго ў кантэксце часу. Таксама вельмі цаню здольнасць даць ацэнку гістарычнаму факту і выказаць уласнае меркаванне, няхай нават памылковае. Усё гэта паказвае навукоўца як асобу. Кожны гісторык — гэта асоба, якая па-свойму бачыць мінулае. У гэтым цікавасць гісторыі. А самае ненавіснае для мяне ў гістарычнай навуцы — гэта фармалізм: цытаты, спасылкі, уся дакументалізацыя тэксту. Мне хочацца быць у „вольным палёце", таму мне бліжэй навукова-папулярны жанр, чым чыста акадэмічны і навуковы. Але я разумею, што без навуковага падыходу немагчымы папулярны жанр. Калі як аўтар і рэдактар я працаваў над калектыўнай манаграфіяй пра гісторыю рознічнага гандлю ў Беларусі, мне раілі пісаць у навукова-папулярным жанры. Маўляў, менавіта гэта патрэбна заказчыку і чытачу. А я не мог, бо разумеў патрэбу акадэмічнага варыянта даследавання. Пазней на яго аснове можна будзе пісаць навукова-папулярныя тэксты. На жаль, я не знайшоў паразуменне з заказчыкам.

Апрача таго, гісторыя для мяне — пэўная форма ўцёкаў ад рэальнасці. Заглыбляюся ў мінулае і адчуваю пэўны камфорт. Часам яго лепш разумееш, чым сучаснае жыццё...

А. С.: Як Вы ацэньваеце сучасны стан беларускай гістарыяграфіі? Алег Латышонак у размове са мной выказаў думку, што такой гістарыяграфіі нагул няма, ёсць толькі беларускія гісторыкі…

З. Ш.: Стан сучаснай беларускай гістарыяграфіі выклікае сорам, а часам яшчэ і жаданне адмовіцца ад яе. Але гэта наша гістарыяграфія і наша інтэлектуальная спадчына. І яе трэба даследаваць у развіцці і без эмоцый. Варта зразумець, якая яна была — заходнеруская, прарасійская, беларуская ці беларуска-ліцвінская — і чаму яна была такой. Я кажу „была", бо сучасная гістарыяграфія Беларусі знікае, а на яе месцы нараджаецца новая гістарыяграфія для новай краіны.

А. С.: Што можна аднесці да найважнейшых умоў паспяховай навуковай дзейнасці?

З. Ш.: Вельмі важнай умовай з'яўляецца падтрымка сям'і. Я думаю, што для навукоўца мужчыны вельмі важная прысутнасць жанчыны, якая падтрымлівае і тым самым уплывае на творчасць гісторыка і навукоўца. Адныя жанчыны ўцягваюць навукоўца ў побытавыя праблемы, іншыя папросту не перашкаджаюць працаваць, а трэція стымулююць і становяцца музамі яго творчасці. Гэта вельмі складана, бо даводзіцца падпарадкаваць уласнае жыццё навуковым інтарэсам свайго абранніка. Калі такое здараецца, то гісторык можа зрабіць шмат. Іншай умовай паспяховай навуковай творчасці гісторыка я лічу самаізаляванасць, якая дазваляе цалкам сканцэнтравацца на сваёй справе, пакуль тая не будзе даведзена да канца. Для мяне такім перыядам быў час хваробы маёй першай жонкі. Гэта быў перыяд, калі я мог займацца толькі навукай. Ніякай іншай радасці ў жыцці не было.

Але таксама сустракаюцца гісторыкі-самотнікі, якія шмат могуць зрабіць, але ў іх творчасці няма душы, няма цеплыні, а той, хто мае побач абранніцу, што яго саграе, піша працы больш „цёплыя" і даступныя, нават аптымістычныя, я б сказаў.

А. С.: Як Вы ставіцеся да сцвярджэння пра пэўную місію гісторыка, пра яго абавязак нешта распавесці свету і людзям?

З. Ш.: Калі гісторык пачне думаць пра сваю місію, а не пра навуку, то ён ужо дрэнны гісторык. Місія выяўляецца тады, калі яго даследаванні аказваюцца запатрабаванымі грамадствам. А калі ён даследаваў, напрыклад, толькі гісторыю Старажытнага Рыма, то пра якую місію можна казаць? Толькі пра развіццё акадэмічнай навукі.

А. С.: Не пагаджуся. Гісторыя Рыма — гэта гісторыя дыктатуры і дэмакратыі, гісторыя рэспублікі і дэспатыі. Многія праблемы не страцілі актуальнасці.

З. Ш.: Так, нешта ў гэтым ёсць… Магчыма, галоўная місія — гэта падрыхтоўка вучняў, пераемнікаў справы, стварэнне навуковай школы. Не трэба маляваць абраз з гісторыка, яму патрэбны паслядоўнікі. Я, напрыклад, не меў аніводнага вучня. Праўда, адна кандыдацкая дысертацыя пад маім кі-

раўніцтвам была абаронена, але аспіранта перадаў Міхась Біч. Мне папросту не далі магчымасці мець вучняў, і я ніколі не кіраваў аспірантамі. Тым не менш у мяне ёсць паслядоўнікі, якія вывучаюць Менск. Іх даволі шмат, і я вельмі рады гэтаму. Гэта мая місія, якая нечакана спраўдзілася.

Што тычыцца грамадскай місіі гісторыка, то гэта небяспечная справа, бо твае веды могуць выкарыстаць як прыхільнікі дэмакратыі, так і прыхільнікі аўтарытарызму. Гісторыя, місія і гістарычная палітыка звязаны між сабой. Гісторык не павінен мэтанакіравана быць ангажаваным у палітыку. У такой сітуацыі ён пачынае думаць пра сваю місію, а гісторыя для яго ператвараецца з акадэмічнага аб’екта даследавання ў сродак уплыву на людзей. Даследчык пачне падстройвацца пад нейкія палітычныя схемы. У гэтым плане я прытрымліваюся „філасофіі” Адама Мальдзіса, які для Беларусі зрабіў нашмат больш за многіх палітыкаў.

Гэта складанае пытанне пра місію гісторыка… Тут шмат залежыць ад асобы. Але я ўпэўнены, што вынікі працы гісторыка-навукоўца раней ці пазней спатрэбяцца грамадству і будуць належным чынам ацэнены. А спадчына гісторыка, які прыстасоўваецца пад кожны палітычны рэжым, урэшце застанецца проста радком у гістарыяграфіі.

А. С.: У заключэнне хачу запытаць, як Вы ацэньваеце перспектывы развіцця навукі пра чалавека ў Беларусі? Маю на ўвазе гуманітарныя і сацыяльныя навукі. Як Вам бачацца перспектывы іх развіцця?

З. Ш.: Сёння я бачу дзве Беларусі. Апрача той, што існуе ў сваіх палітычных межах, ёсць іншая па-за гэтымі межамі. Гэта таксама мая Беларусь. Перспектывы я звязваю з тымі, хто працуе ў гэтай другой Беларусі, каго не звязвае па руках і нагах афіцыйная ідэалогія. Думаю, што ў самой краіне гуманістыка пачне развівацца толькі тады, калі гэтыя гісторыкі вернуцца на Радзіму, каб там працягваць дзейнасць. Можа, я памыляюся, але мне здаецца, што тыя даследчыкі, якія выбралі службу рэжыму, ужо няздольныя застацца аб’ектыўнымі даследчыкамі ўласнай гісторыі. Яны заўсёды будуць адчуваць цяжар расійшчыны і савецкай эпохі, не знойдуць сіл, каб пазбыцца гэтых навязаных ідэолагамі схем. Гэта проста адпрацаваны матэрыял, які не мае будучыні. Уся мая надзея — на маладых даследчыкаў, якія могуць працаваць незалежна ад той сістэмы, што сёння існуе ў Беларусі.

А. С.: Дзякуй вялікі за цікавае інтэрв’ю і шчырыя адказы на няпростыя пытанні.

ДАКУМЕНТЫ

„Янка Купала и Якуб Колос до сих пор находятся на свободе...” НКУС БССР у змаганні з беларускай культурай. 1938 г.

Гісторыя рэпрэсій сярэдзіны 1930-х гг. усё яшчэ не страціла актуальнасці для беларускага грамадства. Рэчаіснасць і тое, як мы яе ўсведамляем, шмат у чым залежыць ад нашай памяці пра мінулае. Сёння грамадства знаходзіцца ў працэсе пераадолення траўматычнага вопыту савецкіх рэпрэсій. Гэтаму садзейнічаюць ініцыяваныя грамадскімі арганізацыямі розныя камемаратыўныя практыкі, напрыклад, звязаныя з Курапатамі. Важную ролю ў гэтым працэсе таксама адыгрываюць навуковыя даследаванні і публікацыі архіўных крыніц. Нават „прыадчыненыя архівы” (Ігар Кузняцоў) дазволілі стварыць корпус навуковых прац па тэме савецкага тэрору. Абмежаванне доступу да адпаведных архіваў прымушае даследчыкаў да пошуку іншых гістарычных крыніц. У сучасных умовах асноўны цяжар працы па актуалізацыі памяці пра рэпрэсіі ў Беларусі ляжыць на плячах асобных даследчыкаў, дзейнасць якіх часам набывае самаахвярны характар.

Ніжэй прадстаўлены дакументы, знойдзеныя ў Цэнтральным архіве Федэральнай службы бяспекі Расійскай Федэрацыі (ЦА ФСБ РФ) гісторыкам Сяргеем Прудоўскім. Яны захоўваюцца ў фондзе 3 (воп. 5) матэрыялаў НКУС СССР. Гэта справа 644 *Спецсообщения и сводки* і справа 647 *Докладные записки об итогах разгрома антисоветского подполья в Белоруссии, получении собственноручных показаний Спорихина*[1] *о существовании в Белоруссии разветвленной боевой повстанческой офицерской организации, связанной с польской разведкой, принятии мер к членам семей репрессированных*. Публікацыю дапаўняе фрагмент даведкі з крымінальнай справы кіраўніка НКУС БССР Аляксея Наседкіна, якая захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Расійскай Федэрацыі (ДАРФ).

[1] Барыс Спарыхін (1897–1938) — беларускі эканаміст і фінансіст. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны (1938). Рэабілітаваны ў 1957 г.

Галоўнымі фігурантамі гэтых дакументаў з'яўляюцца славутыя беларускія літаратары Янка Купала і Якуб Колас, паэт Андрэй Александровіч. Таксама ў дакументах фігуруюць постаці Міхася Лынькова, Кузьмы Чорнага, Мікалая Чарнушэвіча, партыйных дзеячаў Аляксея Лявіцкага, Уладзіміра Піварава, Мікалая Дарожкіна, Іосіфа Лагіновіча ды інш. Цэнтральнай фігурай усіх дакументаў з'яўляецца Андрэй Александровіч. „Антыгероямі" выступаюць кіраўнікі НКУС БССР Барыс Берман і Аляксей Наседкін як аўтары службовых допісаў, адрасаваных наркаму ўнутраных спраў СССР Мікалаю Яжову. Храналагічна гэтыя дакументы ахопліваюць перыяд з сакавіка па снежань 1938 г. у асноўным усе яны паходзяць з НКУС БССР і былі накіраваны ў Маскву. Толькі два дакументы былі падрыхтаваны ў НКУС СССР.

Дакументы адлюстроўваюць працэс фабрыкацыі справы Александровіча, сведчаць пра выкарыстанне яго паказанняў супраць іншых літаратараў, а таксама партыйных дзеячаў. Тут перакрыжаваліся лёсы інтэлігенцыі, партыйных функцыянераў, а таксама супрацоўнікаў НКУС. Кожны чарговы дакумент утрымлівае імёны новых ахвяр рэпрэсій, антысавецкую дзейнасць якіх пацвярджаюць нібыта „неопровержимые данные".

Варта нагадаць, што непасрэдным штуршком для Вялікага тэрору 1937–1938 гг. стаў Пленум ЦК УсеКП(б) (люты — сакавік 1937 г.), на якім Сталін абгрунтаваў неабходнасць рэпрэсій. Гаворка ішла пра абвастрэнне класавай барацьбы па меры будаўніцтва сацыялізму, а таксама пра стварэнне адзінага фронту ворагаў савецкай улады[2]. Трагічным наступствам гэтага было зацвярджэнне членамі Палітбюро 31 ліпеня 1937 г. загада НКУС СССР № 00447, якім пачалася г. зв. „кулацкая аперацыя", якая стала найбуйнейшай рэпрэсіўнай кампаніяй 1930-х гг.

У БССР арышты і прысуды 1937–1938 гг. адбываліся ў межах сфабрыкаваных спраў „антысавецкага трацкісцкага падполля", „антысавецкай арганізацыі правых", „нацыянал-фашысцкага падполля", „антысавецкага эсэраўскага падполля", „антысавецкага бундаўска-сіяністкага падполля" і г. д.[3]

Рэпрэсіўны апарат уключаў не толькі супрацоўнікаў НКУС і агентурную сетку. Да рэпрэсій прычынілася партыйнае кіраўніцтва, якое супрацоўнічала са спецслужбамі і пры гэтым само знаходзілася пад кантролем супрацоўнікаў НКУС[4]. У перыяд стварэння прадстаўленых дакументаў на чале ЦК КП(б)Б

[2] І. Курляндский, *Власть и религия в годы „Большого террора" (1937–1938 гг.). По новым архивным документам* [в:] Труды Института российской истории. Вып. 9. Тула 2010, с. 255–284.

[3] Т. Протько, *Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.)*, Минск 2002, с. 50.

[4] Пра супрацу з НКУС Аляксея Волкава і Барыса Бермана гл.: Э. Іофе, *На чале Кампартыі Беларусі ў жніўні 1937 — чэрвені 1938 года: дзейнасць Аляксея Аляксеевіча Волкава*, „Беларускі гістарычны часопіс" 2015, № 1; Т. Протько, *Становление советской…*, с. 118–123.

знаходзіліся Аляксей Волкаў[5], які са жніўня 1937 г. да чэрвеня 1938 г. выконваў абавязкі першага сакратара ЦК, і Панцеляймон Панамарэнка (з чэрвеня 1938 г.). Пасады старшыняў Савета народных камісараў БССР займалі Апанас Кавалёў з верасня 1937 г. да ліпеня 1938 г.[6] і Кузьма Кісялёў з ліпеня 1938 г. да чэрвеня 1940 г. Начальнікамі НКУС БССР у разглядаемы перыяд былі Барыс Берман (4 сакавіка 1937 г. — 22 траўня 1938 г.) і Аляксей Наседкін (22 траўня 1938 г. — 17 снежня 1938 г.)[7]. Яны таксама сталі ахвярамі рэпрэсій у межах выпраўлення „скажэнняў у следчай працы НКУС". Наседкін быў арыштаваны ў снежні 1938 г. і ў 1940 г. расстраляны. Бермана арыштавалі ў верасні 1938 г., а расстралялі ў 1939 г.

А. Наседкін у прадстаўленым ніжэй лісце ад 10 верасня 1938 г. на імя М. Яжова пісаў, што апрача следства па справе „нацфашысцкай" арганізацыі праводзілася агентурная распрацоўка пад назвай „Фашыст"[8]. У гэтай сувязі варта прыгадаць, што падчас кіраўніцтва НКУС БССР Л. Цанавай шматтомная справа пра „антысавецкую дзейнасць" беларускіх пісьменнікаў Янкі Купалы, Якуба Коласа, Петруся Броўкі, Міхася Лынькова ды інш. называлася „Фашысты"[9]. Можна меркаваць, што матэрыялы на пісьменнікаў збіраліся як мінімум з сярэдзіны 1920-х гг. і дубляваліся ў даведках Бермана, Наседкіна і Цанавы.

Стаўленне да пісьменнікаў з боку дзяржавы і партыі насіла прагматычны характар. У залежнасці ад патрэб партыі фармальнае ўшанаванне і прывілеі творчай інтэлігенцыі змяняліся на шальмаванне і рэпрэсіі. У 1932 г. быў створаны Саюз савецкіх пісьменнікаў БССР. Творчасць літаратараў знаходзілася пад кантролем камуністычнай партыі і спецслужбаў.

„Рэкардсменамі" па колькасці даведак і згадак спецслужбамі былі Якуб Колас і Янка Купала, якія знаходзіліся пад пільным наглядам супрацоўнікаў НКУС з пачатку 1920-х гг.[10] Вядома, што ў час фабрыкацыі справы „Саюза вызвалення Беларусі" супрацоўнікі НКУС спрабавалі менавіта Купалу зрабіць галоўным ідэолагам антысавецкага руху. Скончылася гэта спробай самазабойства паэта.

У 1937–1938 гг. рэпрэсіі супраць дзеячаў беларускай культуры зноў актывізаваліся. У 1938 г. Якуб Колас напісаў трапную эпіграму:

---

5 Аляксей Волкаў (1890–1942) — савецкі і партыйны дзеяч. Першы сакратар ЦК КП(б)Б ад жніўня 1937 па чэрвень 1938 г. Адзін з арганізатараў рэпрэсій у БССР.

6 Апанас Кавалёў быў арыштаваны ў 1939 г., у 1942 г. быў вызвалены, а ў 1943 г. рэабілітаваны.

7 Н. В. Петров, К. В. Скоркин, *Кто руководил НКВД. 1934–1941. Справочник*, Москва 1999, [online], http://old.memo.ru/history/nkvd/kto/index.htm, [доступ: 02.03.2023].

8 Гл. З. Дрозд, *Агенты „распрацоўваюць" пісьменнікаў: справы „Фашысты" і „Арганізатары" скрозь прызму агентурных данясенняў,* „Arche" 2019, № 4, с. 91–95.

9 *Справка по делу Л. Ф. Цанава. 10 октября 1955 г.* [online], https://istmat.org/node/22345, [доступ: 02.03.2023].

10 Р. Платонаў, *Старонкі гісторыі Беларусі: архівы сведчаць: з навуковай спадчыны*, Мінск 2002; Э. Іофе, *ЦК КПБ і органы бяспекі супраць асобы і творчасці Янкі Купалы (1924–1938)* [у:] *Пра час „Узвышша"*: матэрыялы Узвышаўскіх чытанняў. Вып. 4, Мінск 2008, с. 78–94.

Калі на з’ездзе ці на сходзе
К табе фатограф не ідзе,
Дык так і ведай: ты не ў модзе
І не патрэбен ты нідзе.
І думай, браце, аб бядзе[11].

Гэты перыяд быў надзвычай цяжкім для творчасці і грамадскай актыўнасці. Асноўной стартэгіяй было захаванне сябе і сваіх блізкіх у бяспецы. Галоўныя фігуранты публікаваных дакументаў займаліся выкананнем „творчых” заданняў дзяржаўна-партыйных органаў. Вясной 1938 г. яны ў складзе групы з сямі літаратараў рыхтавалі зборнік да выбараў у Вярхоўны Савет БССР, якія адбыліся ў чэрвені 1938 г. Летам 1938 г. пісьменнікі пачалі рыхтавацца да 125-гадовага юбілею Тараса Шаўчэнкі. У чэрвені займаліся перакладам вершаў Шаўчэнкі для зборніка „Кабзар”. У ліпені 1938 г. Александровіч быў арыштаваны, а Купала і Колас надалей займаліся перакладам твораў Шаўчэнкі. У жніўні яны ўвашлі ў склад Усесаюзнага Шаўчэнкаўскага юбілейнага камітэта. У тым жа месяцы быў арыштаваны Мікола Хведаровіч, а ў кастрычніку — Кузьма Чорны[12].

Колас і Купала жылі ў атмасферы страху і непрадказальнасці заўтрашняга дня, але пры гэтым спрабавалі заступацца за арыштаваных. Так, Якуб Колас намагаўся дапамагчы акадэміку АН БССР Івану Замоціну, арыштаванаму ў 1938 г. Ён жа заступаўся за Кузьму Чорнага і пераконваў П. Панамарэнку ў яго добранадзейнасці[13].

Менавіта ў гэты час Берман і Наседкін пісалі службовыя допісы, мэтаю якіх была расправа са славутымі беларускімі літаратарамі. У *Допісе* Б. Бермана ад 11 сакавіка 1938 г. ідзе гаворка пра антысавецкую дзейнасць Якуба Коласа, Янкі Купалы і Андрэя Александровіча. Берман сцвярджаў існаванне бясспрэчных доказаў іх удзелу ў беларускай нацыянал-фашысцкай арганізацыі. Пры гэтым ён спасылаўся на паказанні ўдзельнікаў г. зв. „аб’яднанага антысавецкага падполля”. Александровіч таксама абвінавачваўся ў сувязях з трацкістамі, зіноўеўцамі і… палякамі.

Да *Допісу* дадаваліся *Даведкі* на Якуба Коласа, Янку Купалу і Андрэя Александровіча. Падобна, што яны рыхтаваліся на аснове ранейшых *Даведак* НКУС. У працы беларускага даследчыка Расціслава Платонава *Лёсы: Гісторыка-дакументальныя нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20–30-х гг.* (2002) былі апублікаваны аналагічныя *Даведкі* на Якуба Коласа і Янку Купалу, падпісаныя намеснікам следчага

[11] Цытата паводле: А. Трафімчык, *Заступніцтва Якуба Коласа за рэпрэсаваных* [у:] *Масавыя рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці.* Пад рэд. А. Смаленчука, О. Кондратюк, Мінск 2018, с. 84.
[12] Янка Купала, *Поўны збор твораў: у* 9 тамах. Том 9, Мінск 2003, с. 252–257.
[13] А. Трафімчык, *Заступніцтва Якуба Коласа за рэпрэсаваных…*, с. 85.

аддзела УДБ НКУС БССР мал. лейтэнантам дзяржбяспекі Завацкім[14] і датаваныя жніўнем 1937 г.[15]

У гістарыяграфіі рэпрэсій у БССР згадваецца „тэчка Бермана”, якую той прадставіў П. Панамарэнку летам 1938 г. у тэчцы нібыта знаходзіліся даведкі на „ворагаў” з асяроддзя пісьменнікаў, у т. л. на Купалу і Коласа. Калі яна сапраўды існавала, то можна меркаваць, што прадстаўленыя ніжэй персанальныя *Даведкі* паходзілі менавіта з яе.

Калі параўнаць ужо апублікаваныя Платонавым *Даведкі* на Янку Купалу і Якуба Коласа, то бачым падабенства. У *Даведках* Завацкага і Бермана паўтараюцца ўсе абвінавачанні, якія былі характэрны для канца 1920-х — 1930-х гг. і грунтаваліся на паказаннях раней арыштаваных „ворагаў”. Праўда, у *Даведцы* Бермана, якая датуецца пазнейшым часам, спіс сведак, якія нібыта выкрывалі антысавецкую дзейнасць славутых літаратараў, быў нашмат большы.

Даведкі Завацкага і Бермана падобныя па структуры, але Берман быў больш катэгарычным у абвінавачваннях. Так, у яго *Даведцы* на Янку Купалу адсутнічаюць некаторыя падрабязнасці яго літаратурнай творчасці, пераказаны толькі факт спробы самазабойства, без згадкі паказанняў Купалы, у якіх той катэгарычна адмаўляў свой удзел у „нацдэмаўскай” дзейнасці. Гэта інфармацыя прысутнічала ў *Даведцы* Завацкага.

Падобная сітуацыя была з *Даведкай* на Якуба Коласа, у якой Берман апусціў згадку пра тое, што паэт адмаўляў свой удзел у контррэвалюцыйнай арганізацыі. „Будучи привлеченным в 1930 году к следствию (без ареста) Я. КОЛАС в собственноручных показаниях признал, что являлся нацфашистом, *но категорически отрицал свое участие в к-р*[16]*. организации и тем более ее руководящем центре, заявив: „16.II.30 г. мне были предъявлены обвинения через показания некоторых лиц, арестованных по делу нацдемократической к-р. организации, о том, что я будто бы принадлежу к руководящему центру и являюсь идеологом этой к-р. организации. Я категорически протестую против этого утверждения, как необоснованного на фактах, утверждения голословного и не отвечающего действительности*”[17]. Пазначанае курсівам адсутнічала ў *Даведцы* Бермана. Берман у сваіх *Даведках* пісаў пра Купалу і Коласа як стваральнікаў нацдэмаўскай арганізацыі. У *Даведках* Завацкага такая фармуліроўка адсутнічала.

---

[14] Верагодна, Уладзімір Завацкі (іншы варыянт — Завадскі (1906–1940 (?)) з лістапада 1937 г. да верасня 1938 г. быў начальнікам 5-га аддзела НКУС БССР. У 1939 г. арыштаваны, абвінавачваўся ў фальсіфікацыі спраў. У 1940 г. асуджаны да расстрэлу. Невядома, ці прыгавор быў выкананы. Не рэабілітаваны.

[15] Гл.: Р. Платонаў, *Лёсы. Гісторыка-дакументальныя нарысы…*, с. 198–204.

[16] Прынятае ў дакументах НКУС скарачэнне слова контррэвалюцыйны.

[17] Р. Платонаў, *Лёсы. Гісторыка-дакументальныя нарысы…*, с. 203.

Янка Купала і Андрэй Александровіч у паездцы. 1937 г. БДАМЛіМ (Менск)

Праз два месяцы пасля падрыхтоўкі гэтага *Допісу* і *Даведак* Бермана знялі з пасады, ён быў пераведзены ў Маскву. Янка Купала, Якуб Колас і Андрэй Александровіч засталіся на волі. Апошні быў арыштаваны Аляксеем Наседкіным, які працягваў рэпрэсіі супраць літаратараў. У кастрычніку 1938 г. за подпісам Наседкіна на імя Панамарэнкі быў накіраваны допіс *Об имеющихся компрометирующих материалах на членов Союза советских писателей БССР. У* гэтым дакуменце паўтараліся берманаўскія абвінавачанні ў адрас Коласа і Купалы і яшчэ 16 беларускіх літаратараў[18]. Панамарэнка ў лістападзе 1938 г. падрыхтаваў допіс *О белорусском языке, литературе и писателях* на імя Сталіна, у якім сцвярджаў, што адзінай альтэрнатывай арышту Купалы і Коласа з'яўляецца іх супраца з органамі НКУС[19]. Але Сталін, які заўсёды пакідаў магчымасць для манёўра, па-свойму вырашыў лёс пісьменнікаў: замест ордэраў на арышт яны атрымалі па ордэну Леніна.

Вернемся да асобы Андрэя Александровіча, які не здолеў пазбегнуць рэпрэсій. Ён нарадзіўся ў 1906 г. у Менску ў сям'і шаўца. Бацька заўчасна памёр, і Андрэй пайшоў працаваць шаўцом. У 1914 г. хлопчык пачаў вучыцца

[18] Тамсама, с. 215–223.
[19] Тамсама, с. 214.

ў царкоўна-прыходскай школе, дзе стаў удзельнікам першага беларускага народнага хору пад кіраўніцтвам вядомага беларускага кампазітара Уладзіміра Тэраўскага (1871–1938). У 1921–1925 гг. вучыўся ў Менскім педагагічным тэхнікуме. У 1930 г. скончыў літаратурна-лінгвістычнае аддзяленне педагагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Яшчэ ў часы навучання ў тэхнікуме Александровіч стаў адным з арганізатараў літаратурнага аб'яднання „Маладняк" (1923). Працаваў у газетах і часопісах.

У другой палове 1920-х гг. А. Александровіч актыўна ўдзельнічаў у працэсе беларусізацыі. Так, у 1927 г. падпісаў г. зв. „Ліст сямі" ў абарону пастановак Другога Беларускага дзяржаўнага тэатра. У 1928 г. Александровіч разам з Алесем Дударам і Міхасём Зарэцкім выступіў на старонках газеты „Савецкая Беларусь" з крытыкай фармальнага падыходу да беларусізацыі ў БДУ („Ліст трох"). Але палітычныя перамены істотна паўплывалі на яго пазіцыю. У 1932 г. ён увайшоў у арганізацыйны камітэт па стварэнні Саюза пісьменнікаў. З яго вуснаў на літаратурных нарадах гучала крытыка „нацыяналізму" ў асяроддзі літаратараў[20].

У 1933–1934 гг. Александровіч прымаў актыўны ўдзел у распрацоўцы новага беларускага правапісу. У артыкуле *Класавая барацьба на мовазнаўчым фронце* ён выступаў за русіфікацыю беларускай мовы, а таксама абвінавачваў былых „маладнякоўцаў" у нацыяналізме і антысавецкай дзейнасці[21]. У 1935 г. па яго прапанове з Саюза пісьменнікаў быў выключаны паэт Сяргей Дарожны[22]. У наступным годзе Александровіч абраны членам-карэспандэнтам Акадэміі навук БССР. Пэўны час ён з'яўляўся дырэктарам Інстытута мовы АН БССР, а ў 1937 г. пад яго рэдакцыяй быў выдадзены „Руска-беларускі слоўнік".

Але ў тым жа годзе ён сам стаў аб'ектам рэпрэсій і быў выключаны з партыі. У верасні 1937 г. на пасяджэнні Бюро ЦК КП(б)Б разглядалася заява Александровіча з просьбай аднаўлення ў партыі. Выконваючы абавязкі першага сакратара ЦК КП(б)Б А. Волкаў выступіў з абразлівай крытыкай у адрас паэта. Аднаўленне не адбылося, а 2 ліпеня 1938 г. Александровіч быў арыштаваны. Адбываў пакаранне на будаўніцтве Нарыльскага металургічнага камбіната (1938–1947). У 1949 г. быў паўторна арыштаваны. У 1955 г. рэабілітаваны. Памёр у 1963 г.

Справу арыштаванага паэта курыраваў ужо Аляксей Наседкін. Ва ўласным суправаджальным допісе да паказанняў А. Александровіча Наседкін прыпісаў яму важную ролю ў „нацдэмаўскім" руху разам з Мікалаем Галадзедам, Аляксандрам Чарвяковым, Усеваладам Ігнатоўскім, Антонам

---

[20] Тамсама, с. 94.

[21] Г. Севярынец, *Хлопчык з галоднай Пярэспы, які дапамагаў круціць жорны рэпрэсій* [у:] „Наша гісторыя" 2019, № 11, с. 60–65.

[22] Сапраўднае імя Сяргей Серада. Гл.: Л. Маракоў, *Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794–1991. Энцыклапедычны даведнік.* У 3 т., т. 1. Абрамовіч — Кушаль, Мінск 2003, с. 300.

Баліцкім, Зміцерам Жылуновічам ды інш. Наседкін прапанаваў выкрыць „антысавецкую дзейнасць" Янкі Купалы і Якуба Коласа, а таксама Міхася Лынькова і прымусіць іх да супрацы з НКУС.

Апрача пісьменнікаў у допісе Наседкіна ўзгадваюцца партыйныя і савецкія дзеячы, навукоўцы, арыштаваныя летам 1938 г., паказанні якіх былі дасланы ў Маскву: Нічыпар Бладыка[23], Уладзімір Півавараў[24], Мікалай Дарожкін[25], Мікалай Іванішчанка[26], Уладзімір Патапейка[27]. Таксама тут фігуруе асоба Аляксея Лявіцкага[28]. Паводле Наседкіна, менавіта Лявіцкі і Патапейка былі кіраўнікамі „нацдэмаўскай арганізацыі" ў БССР. Такім чынам, начальнік НКУС „выкрыў" ворагаў у ЦК КП(б)Б. Таксама ў допісе фігураваў былы сябар КПЗБ Іосіф Лагіновіч[29].

Даведка ад 19 жніўня 1938 г., падрыхтаваная ў Маскве ст. лейтэнантам дзяржбяспекі Рыгорам Фінкельбергам[30], датычыла Аляксея Лявіцкага. Яе крыніцамі былі пратаколы паказанняў Андрэя Александровіча і Уладзіміра

---

23 Нічыпар Бладыка (1889–?) — рэктар БДУ (1937), арыштаваны ў чэрвені 1938 г. 5 жніўня 1938 г. асуджаны на 8 гадоў і высланы на Калыму. Быў вызвалены ў кастрычніку 1946 г. Далейшы лёс невядомы. Рэабілітаваны ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР 3 красавіка 1957 г.

24 Уладзімір Півавараў (1904–1941) — савецкі дзеяч, народны камісар асветы БССР (1937–1938), фізік. Працаваў ст. навуковым супрацоўнікам Фізіка-тэхнічнага інстытута АН БССР. У 1938 г. быў арыштаваны. У 1940 г. асуджаны на 15 гадоў. Памёр у жніўні 1941 г. Рэабілітаваны ў 1954 г.

25 Мікалай Дарожкін (1905–1993) — дырэктар Інстытута біялогіі АН БССР. Арыштаваны ў 1938 г., у 1940 г. вызвалены. З 1962 г. акадэмік АН БССР.

26 Мікалай Іванішчанка (1903–1938) — навуковы супрацоўнік Інстытута хіміі АН БССР. Арыштаваны і расстраляны ў 1938 г. Рэабілітаваны ў 1956 г.

27 Уладзімір Патапейка (1907–1941) — партыйны дзеяч, сакратар ЦК КП(б)Б, уваходзіў у склад Асобай тройкі НКУС БССР. З кастрычніка 1937 г. да жніўня 1938 г. з'яўляўся начальнікам Упраўлення па справах мастацтваў пры СНК БССР. У 1940 г. быў асуджаны на 15 гадоў, памёр у снежні 1941 г. Рэабілітаваны ў 1954 г.

28 Аляксей Лявіцкі (1904–1964) — партыйны дзеяч. З 11 жніўня 1937 г. да 30 сакавіка 1938 г. быў другім сакратаром ЦК КП(б)Б, член ЦК і Бюро ЦК КП(б)Б. Уваходзіў у склад Асобай тройкі НКУС БССР (*Составы троек НКВД–УНКВД 1937–1938 гг., созданных для рассмотрения дел арестованных в ходе массовой операции по приказу НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г.* [online], https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1007240, [доступ: 02.03.2023]).

29 Іосіф Лагіновіч (Павел Корчык) (1891–1940) — беларускі нацыянальны дзеяч, удзельнік Слуцкага збройнага чыну, член КПЗБ. У 1936 г. быў арыштаваны і асуджаны на 5 гадоў. У сакавіку 1938 г. прыгавораны да расстрэлу „за контррэвалюцыйную агітацыю сярод зняволеных". Прысуд не быў выкананы. Летам 1938 г. Лагіновіч знаходзіўся ў Менску. 26 кастрычніка 1939 г. ён быў прыгавораны да расстрэлу як польскі і нямецкі шпіён. У 1940 г. памёр у турме (*Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах*, Мінск 2006, с. 337–338 [online], http://www.belhistory.eu/wp-content/themes/ah/library/slucky_zbrojny_chyn.pdf, [доступ: 02.03.2023]),

30 Рыгор Фінкельберг (1901–1974), у 1938–1941 гг. быў намеснікам начальніка 3-га аддзялення 4-га аддзела 1 УПР, ст. лейтэнант дзяржбяспекі. Скончыў службу ў 1949 г. у званні палкоўніка.

Пiваварава, а таксама даведкi, дасланыя з НКУС БССР. Фiнкельберг заўважыў шмат разыходжанняў у прадстаўленых даведках з пратокаламi допытаў Александровiча i Пiваварава. Дарэчы, фальсiфiкацыя з'яўлялася распаўсюджанай з'явай падчас следства органаў НКУС[31].

У *Суправаджальным лiсце* А. Наседкiна да паказанняў Мiкалая Чарнушэвiча[32] ад 10 верасня 1938 г. iзноў гаворка вялася пра „контррэвалюцыйную нацыянал-фашысцкую дзейнасць" Янкi Купалы i Якуба Коласа, а таксама арыштаванага Александровiча. Да гэтай дзейнасцi Наседкiн далучыў таксама Мiхася Лынькова, Петруся Броўку i Кузьму Чорнага[33], якi нiбыта выказваў „тэрарыстычныя настроi". У кастрычнiку 1938 г. Кузьма Чорны быў арыштаваны i катаваны ў менскай турме. Меў шчасце i выйшаў на свабоду ў чэрвенi 1939 г.

Названыя дакументы друкуюцца з захаваннем усiх лiнгвiстычных асаблiвасцей арыгiнала. Недакладнасцi, якiя не маюць сэнсавага значэння, былi выпраўлены без дадатковых каментароў. У квадратных дужках пазначаны запiсы, зробленыя ад рукi, а таксама некаторыя тлумачэннi да дакументаў. Зорачкай пазначана вертыкальнае падкрэслiванне на палях.

Iнфармацыя пра рэпрэсаваных асоб была ўзята з online-базы дадзеных *Адкрыты спiс*, таксама з даведнiка Леанiда Маракова *Рэпрэсаваныя лiтаратары, навукоўцы, работнiкi асветы, грамадскiя i культурныя дзеячы Беларусi, 1794–1991*. Крынiцай iнфармацыi пра супрацоўнiкаў НКУС стала online-база дадзеных мiжнароднага гiсторыка-асветнiцкага таварыства „Мемарыял" *Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939.*

Таццяна Касатая (Варшава)
Сяргей Прудоўскi (Масква)

---

31 Гл.: Н. Н. Илькевич, Р. П. Платонов, *Александр Ульянов и версия НКВД об антисоветском подполье в БССР (Фальсификации органами НКВД уголовных дел 1937–1938 гг.)*, Минск 1997.

32 Мiкалай Чарнушэвiч (Мiкола Хведаровiч) (1904–1981) — паэт, празаiк, перакладчык. З 1934 г. — член Саюза пiсьменнiкаў БССР. У 1934–1937 гг. — адказны сакратар часопiса „Полымя рэвалюцыi". З'яўляўся сябрам лiтаратурнага аб'яднання „Маладняк". Арыштаваны ў 1937 г. У 1949 г. паўторна арыштаваны i высланы ў Енiсейск Краснаярскага краю. Рэабiлiтаваны ў 1955 г. у 1956 г. вярнуўся ў Беларусь.

33 Кузьма Чорны (1900–1944) (Мiкалай Раманоўскi) — пiсьменнiк. Сябар аб'яднання „Маладняк". У 1926–1931 гг. — старшыня аб'яднання „Узвышша". Арыштаваны 14 кастрычнiка 1938 г.

11.03.1938 г., Менск. Службовы допіс наркама унутраных спраў БССР Барыса Бермана наркаму ўнутраных спраў СССР Мікалаю Яжову

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР
ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
тов. ЕЖОВУ Н. И.

В ЦК [подпіс] Ежов[34]

Как в архивах НКВД БССР, так и в агентурных и следственных материалах последнего времени, в частности в показаниях участников антисоветского объединенного подполья в Белоруссии, имеются неопровержимые данные, доказывающие активную роль народных поэтов Белоруссии Янка КУПАЛА, Якуб КОЛОСА (в настоящее время вице президента Белорусской Академии Наук) и писателя АЛЕКСАНДРОВИЧА Андрея Ивановича (член КП(б)Б) в работе белорусской нацфашистской организации, причем в отношении первых двух имеются многочисленные доказательства их работы для поляков.

Эти материалы настолько серьезны и роль всех трех — КОЛОСА, КУПАЛА и АЛЕКСАНДРОВИЧА — в антисоветской работе значительна, что мы считаем необходимым и своевременным реализовать все эти материалы и либо арестовать их, либо заставить разоружиться и служить нам.

Как Янка КУПАЛА и Якуб КОЛОС, так и АЛЕКСАНДРОВИЧ, который является самым молодым в этой группе, изобличены в активной антисоветской работе показаниями десятков арестованных участников объединенного антисоветского подполья — националистов и польских шпионов. Янка КУПАЛА, который пользуется наибольшей популярностью в определенных кругах, ведет националистическую работу в белорусских организациях с 1908 г. В 1919 году он был членом созданного поляками белорусского национального комитета — в Минске, во время белопольской оккупации лично был связан с эмиссаром ПИЛСУДСКОГО[35] — ВОЕВУДСКИМ[36], проводившим основную работу по организации контрреволюционного движения националистов в соответствии с заданиями II Отдела польского главного штаба. В этот период Янка КУПАЛА открыто воспевал в своих произведениях ПИЛСУДСКОГО, как героя, освобождающего

[34] Рэзалюцыя на першай старонцы дакумента.

[35] Юзаф Пілсудскі (1867–1935) — польскі ваенны і палітычны дзеяч, першы кіраўнік незалежнай Польшчы (1918–1922).

[36] Сільвестр Ваявудзкі (1892–1938) — польскі грамадскі і палітычны дзеяч. У красавіку 1931 г. арыштаваны НКУС у Менску, у 1933 г. асуджаны на 10 гадоў. Паўторна асуджаны ў красавіку 1938 г. да расстрэлу. Рэабілітаваны ў 1956 г.

Белоруссию „от гнета большевиков". С этого момента и до последнего времени Янка КУПАЛА принимает активное участие во всей абсолютно деятельности подпольных националистических групп и организаций, участвует на многих тайных совещаниях, в том числе с группой польских шпионов участников Громады, переброшенных сюда поляками для усиления антисоветской работы.

Якуб КОЛОС впервые примыкает к белорусскому буржуазному национал-демократическому движению в 1905 году. Годы гражданской войны он проводит в активной борьбе против укрепления советской власти в Белоруссии. Все последующие годы он неразрывно связан совместной антисоветской работой со всей верхушкой национал-фашистской организации, из которой в настоящее время на свободе уже никого нет.

АЛЕКСАНДРОВИЧ Андрей Иванович, родившийся в 1906 г., уже в ранней юности примыкает к белорусским „нацдемам". В 1924–1926 гг. он уже является автором многих антисоветских националистических произведений, которые все в настоящее время изъяты. О его значительной роли в работе национал-фашистской организации в последующие годы имеются показания 28 участников этой организации. Все следственные материалы характеризуют его, как сторонника наиболее крайних методов борьбы против советской власти. Есть показания участников объединенного антисоветского подполья в Белоруссии ГОЛОВАЧ Платона Адамовича[37] относительно того, что АЛЕКСАНДРОВИЧ входит в террористическую группу, показания ГЕССЕНА[38] о работе АЛЕКСАНДРОВИЧА по установлению контактов с зиновьевцами и троцкистами, показания указанного выше ГОЛОВАЧА о связях АЛЕКСАНДРОВИЧА с поляками через польское консульство в Минске.

К настоящей записке прилагаются подробные персональные справки на КОЛОСА, КУПАЛА и Александровича.

Тот факт, что первые двое являются польским шпионами, не вызывает у нас никаких сомнений. Таким образом, есть все основания для их ареста.

Наблюдая лично Якуба КОЛОСА и АЛЕКСАНДРОВИЧА на заседаниях ЦК КП(б)Б и в Совнаркоме, я пришел к выводу, что существует возможность все же, не прибегая к их аресту, заставить их рассказать нам о своей преступной работе и привлечь их к сотрудничеству. Имена этих людей хорошо известны в Польше, в белорусских нацфашистских организациях Западной Белоруссии и тот факт, что они до сих пор не арестованы, в этих

---

[37] Платон Раманавіч Галавач (1903–1937) — беларускі пісьменнік, арыштаваны ў 1937 г. і асуджаны да расстрэлу. 25 ліпеня 1956 г. рэабілітаваны Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР.

[38] Сяргей Гесэн (1898–1937) — савецкі і партыйны дзеяч. У 1925–1926 гг. член ЦК КП(б) Б, загадчык аддзела агітацыі і прапаганды. Арыштаваны ў 1934 г. У 1937 г. расстраляны. У 1958 г. рэабілітаваны.

кругах объясняют только их популярностью. Если говорить об „идеологах" нацфашистов Белоруссии, то этими идеологами являются именно только Якуб КОЛОС и Янко КУПАЛА. Они конечно, гораздо крупнее пресловутых руководителей „Виленского политического центра" ОСТРОВСКОГО[39], ЛУЦКЕВИЧА[40], СТАНКЕВИЧА[41], которые возглавляют сейчас работу против СССР из Западной Белоруссии и которым искусственно создает авторитет II Отдел польгенштаба. Поэтому если нам удастся заставить этих людей служить нам, мы, конечно, можем начать настоящую большую работу по перехвату на себя работы противника из Польши и люди, посланные в Польшу от Янка КУПАЛА или Якуба КОЛОСА сразу войдут в основные центры работы противника.

В том случае, если будет принято решение о попытке использовать АЛЕКСАНДРОВИЧА, Якуб КОЛОСА и Янка КУПАЛА, всю работу с ними я буду проводить лично, не привлекая к этому делу аппарат.

При решении вопроса необходимо, однако, иметь в виду, что здесь могут иметь место и попытки самоубийства, коль скоро мы оставим их на свободе. В 1930 г., когда с Янка КУПАЛА говорили относительно его участия в антисоветской работе белорусских националистов, он пытался „покончить с собой" и ранил себя ножом. Я думаю, что он делал это больше для того, чтобы терроризировать НКВД, чем действительно расстаться с жизнью. Расчет КУПАЛА тогда еще заключался в том, что он дал пищу для польской прессы. Теперь на это никто из них рассчитывать не может.

Особенно часто я наблюдаю КОЛОСА и вижу, как он боится НКВД, как он готов угодничать, лишь-бы слыть советским человеком.

Мне кажется все же, что если с каждым из них в отдельности крепко поговорить в частной обстановке, то у них не будет иного выхода, как рассказать правду. В конечном же счете, если на работу для Союза не пойдут, то я считаю, что их нужно будет арестовать.

Прошу указаний.
НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ БССР
Комиссар Гос. Безопасности 3 ранга [подпіс] (БЕРМАН)

ЦА ФСБ. Ф. 3, воп. 5, спр. 644, арк. 23–28.

Машынапіс, подлліннік.

---

39 Радаслаў Астроўскі (1887–1976) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч.

40 Антон Луцкевіч (1884–1942) — вядомы беларускі палітык і культурны дзеяч. Кіраўнік урада БНР. У 1939 г. арыштаваны НКУС у Вільні. Памёр у зняволенні. Рэабілітаваны ў 1989 г.

41 Ян Станкевіч (1891–1976) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, мовазнавец.

СПРАВКА

На АЛЕКСАНДРОВИЧА Андрея Ивановича.

АЛЕКСАНДРОВИЧ А. И., 1906 г. рождения, уроженец г. Минска, происходит из семьи кустаря, белорусс, член КП(б)Б, литератор, член Союза Советских писателей Белоруссии, проживает в г. Минске по Советской ул. №148/19, кв. 54.

АЛЕКСАНДРОВИЧ является видным участником национал-фашистского подполья Белоруссии. До последнего времени был связан с лидерами нац. фашистской организации ИГНАТОВСКИМ, ЧЕРВЯКОВЫМ, ГОЛОДЕДОМ, ЖИЛУНОВИЧЕМ и др.

Свое развитие АЛЕКСАНДРОВИЧ начал в церковном хоре, а затем в кружках шовинистической белорусской молодежи. В 1924 году АЛЕКСАНДРОВИЧ вместе с национал-фашистом ЧАРОТОМ создает антисоветскую националистическую литературную организацию „Молодняк", а затем он является одним из организаторов „РАМП" в Белоруссии и автором ряда антисоветских националистических произведений, ныне изъятых.

АЛЕКСАНДРОВИЧ является автором ряда контр-революционных памфлетов и статей, нелегально распространявшихся среди интеллигенции. АЛЕКСАНДРОВИЧ — инициатор помещения в газете „Советская Белорусь" в 1929 г., так называемого „письма 3-х белорусских писателей", о преследовании белоруссов в Белгосуниверситете, что было протестом, в связи с происшедшими в 1929 г. арестами ряда национал-фашистов.

На протяжении ряда лет АЛЕКСАНДРОВИЧ, находясь в рядах коммунистической партии, был двурушником, и, прикрываясь партийным билетом, вел активную антисоветскую работу. Двурушничество является характерной чертой АЛЕКСАНДРОВИЧА. О наглости двурушнической тактики АЛЕКСАНДРОВИЧА ярко свидетельствует следующий документ:

Бывш[ий] нач[альник] СО ПП ОГПУ БССР — АРГОН, в своем рапорте от 30. V. 30 г. об АЛЕКСАНДРОВИЧЕ, пишет: „26. 1. 1930 г. член партии АЛЕКСАНДРОВИЧ, по собственной инициативе принес письменное заявление в СО ПП, в котором он категорически настаивает на расследовании и выявлении источников распространивших слухи, что он — АЛЕКСАНДРОВИЧ, является автором ряда антисоветских стихотворений, считал эти слухи клеветой и просил его реабилитировать.

В личной беседе со мной, АЛЕКСАНДРОВИЧ пояснил, что распространение вышеуказанных слухов есть, по его мнению, определенный политический ход со стороны нац. демократически настроенных кругов.

Я ухватился за эту мысль и просил его в письменной форме поподробнее мотивировать кому и зачем это нужно. АЛЕКСАНДРОВИЧ согласился и мы с ним условились о сроках исполнения.

Прошло почти 2 мес. АЛЕКСАНДРОВИЧ своего обещания не сдержал, несмотря на неоднократные напоминания. Видя явное нежелание АЛЕК-

САНДРОВИЧА помочь нам в этом вопросе, который он сам поднял, я тем не менее решил все-таки выяснить — кто же действительно является автором антисоветских стихотворений. Наши искания увенчались успехом. Теперь нам совершенно точно известно, что автором антипартийного (антисоветского) произведения „Кирпичики", а также стихотворения, посвященного суду „Белорусской Громады", адресованного в редакцию „Советская Белорусь" (из редакции бесследно исчезнувших) — является ни кто иной, как сам АЛЕКСАНДРОВИЧ.

Имея эти бесспорные факты в своем распоряжении, я 23. IV вызвал АЛЕКСАНДРОВИЧА для беседы. В процессе беседы, АЛЕКСАНДРОВИЧ, смутившись и покраснев, сознался мне, что он действительно является автором двух вышеупомянутых стихотворений".

Еще в 1930 г. при ликвидации орг[анами] ГПУ Белоруссии антисоветской организации „Союз Вызволения Белоруссии", ряд участников этой организации дали показания о принадлежности к ней АЛЕКСАНДРОВИЧА.

Обвиняемый ЛЕСИК И. Ю. в показаниях от 3. VIII. 30 г. говорит: «Связь нашего центра с националистическими кругами внутри КП(б)Б проводилась нами через ИГНАТОВСКОГО, КОРЕНЕВСКОГО[42], ЖИЛУНОВИЧА, ИЛЬЮЧЕНКА[43], АЛЕКСАНДРОВИЧА и др. При содействии ЖИЛУНОВИЧА вошли в партию ЗАРЕЦКИЙ, АЛЕКСАНДРОВИЧ и др. Эта вербовка в партию делалась для обороны нашего тыла, а с другой стороны — нам нужно было иметь в партии своих людей, для информации нас о работе ЦК и партийных организаций».

Арестованный в 1930 году ЦВИКЕВИЧ И. И., в показаниях от 16. VIII. 30 г. говорит: „...Редакция газеты «Советская Белорусь» была определенное время местом, вокруг которого группировались — белнацдемы. Здесь создалась группа: ЧАРОТ, ЗАРЕЦКИЙ, ДУДАРЬ, АЛЕКСАНДРОВИЧ, ВОЛЬНЫЙ, ПАШКОВИЧ[44], после КАПЛАН[45]".

Арестованный участник антисоветской организации „Союз Вызволения Белоруссии" СЛИЗСКИЙ, в показаниях от 2. XII. 1930 г. показывает о намерениях АЛЕКСАНДРОВИЧ бежать в Польшу: „...после выпивки, АЛЕК-

[42] Язэп Каранеўскі (1888–1937) — савецкі дзеяч, педагог. Другі рэктар БДУ, намеснік дырэктара Інстытута чырвонай прафесуры (1932–1937). У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

[43] Пётр Ільючонак (1891–1945) — савецкі дзеяч, супрацоўнік Белдзяржвыдавецтва. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", у 1931 г. асуджаны на 10 гадоў. Паўторна арыштаваны ў ліпені 1937 г., асуджаны яшчэ на 5 гадоў. Вызвалены 4 кастрычніка 1942 г. Арыштаваны і асуджаны ў 1943 г. на 10 гадоў. Памёр у Тайшэтлагу. Рэабілітаваны ў 1988 г.

[44] Іван Пашковіч (1898–1937) — журналіст, педагог. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі". Асуджаны на 5 гадоў высылкі. Арыштаваны ў 1937 г. і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1960 г.

[45] Лазар Каплан (1903–?) — літаратар, член аб'яднання пісьменнікаў і паэтаў „Маладняк".

САНДРОВИЧ, неосторожно болтнул мне, что у него чрезвычайно удрученное настроение и возникает желание бежать в Западную Белоруссию".

Следствием по делу антисоветской национал-фашистской организации в Белоруссии, в 1937 г. установлена принадлежность АЛЕКСАНДРОВИЧА к национал фашистской организации до последнего времени. Об этом показали 28 участников антисоветского подполья в Белоруссии.

Арестованный в 1937 г. активный участник нац. фашистского подполья ГОЛОВАЧ Платон Адамович[46] об АЛЕКСАНДРОВИЧЕ показал: «…кроме террористической группы, которую возглавлял я, существовала вторая террористическая группа, которую возглавлял АЛЕКСАНДРОВИЧ. Ее состав: АЛЕКСАНДРОВИЧ, ВОЛЬНЫЙ, ЗАРЕЦКИЙ, ДУДАРЬ, БРОВКА[47]. Группа была оформлена на вечере, в квартире у АЛЕКСАНДРОВИЧА в ночь под новый год в 1936 г. Мне об этом рассказал ЗАРЕЦКИЙ. Группа АЛЕКСАНДРОВИЧА была тесно связана с троцкистом РОЗЕНБЛЮМОМ[48], работавшим в редакции газеты „Звезда".

Член троцкистско-зиновьевского террористического центра ГЕССЕН Сергей Михайлович, в оказаниях от 16 мая 1937 г. показывает о своих связях с АЛЕКСАНДРОВИЧЕМ: „…В конце 1930 г. я встречался в гостинице „Интернационал" в г. Смоленске с АЛЕКСАНДРОВИЧЕМ. Я не могу сейчас восстановить в памяти содержание нашей беседы, но общий смысл ее был таков: АЛЕКСАНДРОВИЧ, ЧАРОТ и другие национал-фашисты, приехавшие из Минска, присутствовавшие при этой беседе, информировали меня о положении дел в Белоруссии, заверяя меня, что несмотря на многочисленные аресты нацистов, силы их не разгромлены до конца, что они все более „освобождаются" от своего провинциализма и все крепче приходят к идеи о необходимости неразрывной связи в своей контр-революционной борьбе, с контр-революционной бандой троцкистов и зиновьевцев против партии и советской власти. Я со своей стороны, как представитель троцкистско-зиновьевского центра обнадеживал их, что и зиновьевцы продолжают свою работу тайком от партии и советской власти, что шансы на успех не утеряны и что следует лишь активизировать свою работу".

Агент II отдела польгенштаба — УЛЬЯНОВ А. Ф.[49] в показаниях от 7. VIII. 37 г. о своих связях с АЛЕКСАНДРОВИЧЕМ показал: „…АЛЕК-

---

[46] Маецца на ўвазе Платон Галавач.

[47] Пятрусь Броўка (1905–1980) — пісьменнік, грамадскі дзеяч.

[48] Лейба Розенблюм (1904–1936) — журналіст, загадчык аддзела культуры газеты „Звезда". У 1936 г. арыштаваны і расстраляны. У 1956 г. рэабілітаваны.

[49] Аляксандр Ульянаў (1901–1937) — савецкі дыпламат. У 1928–1931 гг. упаўнаважаны Наркамата замежных спраў пры СНК БССР у Менску, працаваў у Наркамаце знешняга гандлю СССР у Маскве, гандлёвым прадстаўніком у Чэхаславакіі. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1956 г.

САНДРОВИЧ проводил очень активную контр-революционную работу. В среде участников организации — писателей, за последнее время он вырос фактически в руководителя писательской группы организации. Тщательная маскировка своей антисоветской работы давала возможность АЛЕКСАНДРОВИЧУ сохранить себя в партии. …В одну из поездок, я видел АЛЕКСАНДРОВИЧА он сказал мне… что за деньги, полученные от ГОЛОДЕДА они отремонтировали Дом писателя, стянули туда молодежь и обрабатывают их в антисоветском духе. Дом писателя, по словам АЛЕКСАНДРОВИЧ, стал явочным местом для встреч участников организации…"

Активный участник нац. фашистской организации, польский шпион ЧАРОТ М. С., в своих показаниях об АЛЕКСАНДРОВИЧЕ говорит: „… Кроме того, я проводил подпольную нац. демовскую работу через литературное объединение „Молодняк". Объединение „Молодняк" было организовано в 1923 г. группой белорусских писателей: мною, АЛЕКСАНДРОВИЧЕМ, ДУДАРЕМ и ВОЛЬНЫМ.

Организация „Молодняк", кроме группы, возглавляемой центральным бюро организации в Минске, имела свои филиалы на периферии… Организация „Молодняк" и ее филиалы на местах вели антисоветскую подпольную работу. „Молодняк" вербовал в свои ряды не только писателей, но и учащуюся молодежь техникумов и вузов, под видом начинающих литераторов. Так мы готовили свои кадры".

Один из руководителей национал-фашистского подполья в Белоруссии ЧЕРНУШЕВИЧ Александр Аникеевич[50], в показаниях от 24. VI. 1937 г. в отношении АЛЕКСАНДРОВИЧА показал: „Я могу назвать следующих участников организации, входивших фактически в ее актив… АЛЕКСАНДРОВИЧ Андрей, белорусский поэт…"

Арестованный САМОХВАЛОВ А. Г.[51], активный участник нац. фашистского подполья на допросе от 1. VII. 1937 г. показал: „… АЛЕКСАНДРОВИЧ Андрей — писатель, знал я его, как члена организации, по работе в «Молодняке» и по работе в Полоцке… В одном из своих произведений, в связи с переброской меня на работу в г. Оренбург, в качестве сочувствия ко мне, как изгнанному из БССР «враждебными» Белоруссии людьми, дал такую строчку: «пусть сегодня Белорусь, а завтра Оренбург». Журнал с этим стихотворением был прислан мне в Оренбург…"

Арестованный ВОЛЬНЫЙ А. У. на допросе от 27. XI. 1936 г. показал: «… я лично обработан и вовлечен в антисоветскую организацию — Дубовкой[52], Дударем, АЛЕКСАНДРОВИЧЕМ…».

---

50 Аляксандр Чарнушэвіч (1899–1937) — савецкі і партыйны дзеяч. Член ЦК КП(б)Б. У 1933–1936 гг. наркам асветы БССР. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1956 г.

51 Аляксандр Самахвалаў (1899–1937) — журналіст. Расстраляны ў 1937 г.

52 Уладзімір Дубоўка (1901–1976) — паэт і пісьменнік. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі"; асуджаны на 5 гадоў высылкі ў Яранск. У 1935 г. тэрмін

Польский шпион, участник нац. фашистской организации — УСПЕНСКИЙ Е. К.[53] на допросе от 1 августа 1937 г. показал: „…В БГУ нами была создана антисоветская ячейка среди студентов, в которую входили: МАРУК[54], Аниховский[55], Дударь, АЛЕКСАНДРОВИЧ, Мамчиц[56], Забелло[57], Будрейко[58], Кернажицкий[59], Пшеничный[60], которые под нашим руководством проводили активную наццемовскую работу среди студентов. По заданию организации, Дударь, Зарецкий и АЛЕКСАНДРОВИЧ, поместили в газете «Советская Белорусь» «письмо 3-х», в котором обрушивались против национальной политики партии и Советской власти".

Арестованный участник нац. фашистской организации ГОЛОВАЧ П. Р. показал о связях АЛЕКСАНДРОВИЧА с польским консульством в Минске: «…В 1933 или 1934 г., когда польское консульство [отмечало] одну из годовщин существования польской фашистской державы, на вечер в консульство был приглашен АЛЕКСАНДРОВИЧ. Об этом он мне рассказал лично. По словам АЛЕКСАНДРОВИЧА, там, кроме него были — БРОВКОВИЧ[61] и УЛЬЯНОВ…

высылкі падоўжаны на 2 гады. У 1937 г. асуджаны на 10 гадоў. У 1949 г. асуджаны на 25 гадоў. Рэабілітаваны ў 1957 г.

53 Яўген Успенскі (1891–1937) — грамадскі дзеяч, прафесар БДУ. У 1931–1936 гг. супрацоўнік фізіка-тэхнічнага інстытута АН БССР. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

54 Іван Марук (1903–?) — журналіст, рэдактар. У 1929–1930 гг. працаваў у Белдзяржвыдавецтве, потым ва Усебеларускім камітэце радыёвяшчання. У 1931 г. высланы з Беларусі. Далейшы лёс невядомы.

55 Аляксандр Аніхоўскі (1897 — пасля 1956 г.) — беларускі педагог, інспектар у Наркаме асветы БССР. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", асуджаны на 5 гадоў высылкі. Паўторна арыштаваны ў 1935 г., сасланы на 5 гадоў. Зноў арыштаваны ў 1943 г., асуджаны на 10 гадоў. Рэабілітаваны па першым прысудзе ў 1957 г., па другім — у 1956 г.

56 Мікалай Мамчыц (1899–?) — школьны інспектар. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", асуджаны на 5 гадоў высылкі. Паўторна асуджаны ў 1935 г. на 2 гады. Далейшы лёс невядомы. Рэабілітаваны ў 1960 г.

57 Тодар Забела (1896–1935) — гісторык. З 1928 г. навуковы супрацоўнік Інбелкульта, потым АН БССР. З 1929 г. архівіст у Магілёўскім дзяржаўным архіве. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", сасланы на 5 гадоў у Елабугу, дзе і памёр. Рэабілітаваны ў 1957 г.

58 Верагодна, Андрэй Бурдзейка (1899–1941?) — гісторык. Працаваў навуковым супрацоўнікам у Беларускім дзяржаўным музеі. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", асуджаны на 5 гадоў ссылкі, якую адбываў у Елабузе. Рэабілітаваны ў 1957 г.

59 Канстанцін Кернажыцкі (1902–1942) — гісторык і педагог. З 1930 г. — супрацоўнік Інстытута гісторыі АН БССР, выкладчык БДУ. У 1937 г. арыштаваны. У 1939 г. асуджаны на 8 гадоў. Памёр у лагеры. Рэабілітаваны ў 1958 г.

60 Іван Пшанічны (1897–1942) — педагог, выкладчык Камуністычнага інстытута журналістыкі, дацэнт БДУ. У 1936 г. арыштаваны. У 1938 г. асуджаны на 8 гадоў. Загінуў у зняволенні. Рэабілітаваны ў 1955 г.

61 Фадзей Браўковіч (1894–1940) — савецкі і партыйны дзеяч. Член ЦК КП(б)Б. У 1933–1936 гг. дырэктар Белдзяржвыдавецтва. Арыштаваны ў 1936 г. Асуджаны на 10 гадоў. Памёр у зняволенні. Рэабілітаваны ў 1956 г.

Вообще же, национал-фашистская организация Белоруссии в своей контрреволюционной работе ориентировалась на Польшу и была связана с польским консульством в Минске. Эта связь осуществлялась через УЛЬЯНОВА, БРОВКОВИЧА и АЛЕКСАНДРОВИЧА».

О принадлежности АЛЕКСАНДРОВИЧА к национал-фашистской организации также показали, арестованные в 1937 г. участники национал-фашистского подполья МАРГЕЛОВ[62], ДЕНИСКЕВИЧ[63], БРОНШТЕЙН[64], ЛЕВКОВ[65], ДУНЕЦ[66], МИТЬКОВ[67], ПИВОВАРОВ[68], ЛЕВИН[69], ОРКЕВИЧ[70], ЗАРЕЦКИЙ, КОВАЛЬ[71], ШЕСТАКОВ[72], ДУДАРЬ, ЗВОНАК[73], БАРАНОВЫХ[74] (расстреляны Военной Коллегией Верхсуда СССР).

Верно: [подпіс не чытаецца]

ЦА ФСБ. Ф. 3, воп. 5, спр. 644, арк. 34–40.

Машынапіс, подлліннік.

---

62 Сцяпан Маргелаў (1902–1937) — эканаміст. У 1931 г. супрацоўнік Інстытута эканомікі АН БССР. Прафесар Інстытута народнай гаспадаркі. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. У 1957 г. рэабілітаваны.

63 Мікалай Дзяніскевіч (1904–1937) — другі сакратар ЦК КП(б)Б (1937). У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1956 г.

64 Якаў Бранштэйн (1897–1937) — літаратуразнавец, член-карэспандэнт АН БССР. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. У 1956 г. рэабілітаваны.

65 Максім Ляўкоў (1894–1937) — савецкі дзеяч, член ЦК КП(б)Б. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

66 Хацкель Дунец (1897–1937) — публіцыст. Быў адным з кіраўніком яўрэйскай секцыі Саюза пісьменнікаў БССР. У 1930–1935 гг. — намеснік наркама асветы БССР. Арыштаваны ў 1936 г., асуджаны на 5 гадоў. Зноў арыштаваны ў 1937 г., расстраляны ў Менску. Рэабілітаваны ў 1967 г.

67 Сяргей Міцькоў (1896–1937) — партыйны дзеяч. У 1930-я гг. — дырэктар завода. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. У 1957 г. рэабілітаваны.

68 Зяма Півавараў (1910–1937) — паэт, публіцыст. У 1934–1936 гг. працаваў у рэдакцыі газеты „Чырвоная змена". У 1936 г. арыштаваны і расстраляны. У 1958 г. рэабілітаваны.

69 Саламон Левін (1912–1937) — літаратар. У 1936 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1989 г.

70 Верагодна, Даркевіч Пётр (1898–1937) — гісторык мастацтва, выкладчык Віцебскага мастацкага вучылішча. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г. Або яго брат — Хрыстафор Даркевіч (1900–1937) — мастак. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. У 1961 г. рэабілітаваны.

71 Васіль Каваль (сапраўднае прозвішча Кавалёў, 1907–1937) — пісьменнік. У 1936 г. арыштаваны, у 1937 г. расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

72 Павел Шастакоў (1889–1937) — савецкі дзеяч, журналіст. У 1930-я гг. — намеснік наркама асветы БССР, старшы кансультант Белдзяржкіно БССР. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. У 1956 г. рэабілітаваны.

73 Алесь Звонак (1907–1996) — паэт, драматург, перакладчык. У 1936 г. арыштаваны, асуджаны на 10 гадоў. У 1954 г. рэабілітаваны.

74 Сымон Баранавых (1900–1942) — пісьменнік. Арыштаваны ў 1936 г., асуджаны на 10 гадоў. Загінуў на Калыме. Рэабілітаваны ў 1954 г.

СПРАВКА

на МИЦКЕВИЧА Константина Михайловича ЯКУБА КОЛОСА (Тараса ГУШУ[75]).

МИЦКЕВИЧ Константин Михайлович — ЯКУБ КОЛОС (Тарас ГУША[76]) — 1882 г. рожден., ур. Застенка Акинчицы б. Минского уезда, б/п, отец служил лесником у князя РАДЗИВИЛА, в 1902 г. окончил Несвижскую учительскую семинарию и работал учителем.

В 1908 г. был судим к 3-м годам тюрьмы царским судом за участие в организации учительского союза. Народный поэт БССР. Член правления Союза Писателей СССР. Вице-президент Академии Наук. Проживает в гор. Минске.

МИЦКЕВИЧ (Я. КОЛОС) является активным участником белорусского буржуазного национал-демократического движения еще с 1905 года. КОЛОС принимает деятельное участие в белорусской буржуазной газете „Наша нива".

После Октябрьской революции, КОЛОС вместе с другими белорусскими националистами — КУПАЛОЙ, ЧЕРВЯКОВЫМ[77], БАЛИЦКИМ[78] и др. принимает активное участие в создании так называемой нацдемовской организации.

В 1922 году КОЛОС был одним из инициаторов воззвания к православным белоруссам о создании в Белоруссии белорусской национальной церкви, так называемой Белорусской автокефалии.

КОЛОС был активным членом ликвидированной в 1930 г. органами ОГПУ Белорусской контрреволюционной организации „Союз вызволения Беларуси".

Арестованный по этому делу СМОЛИЧ[79] в показаниях от 20.7.30 года говорит: „Возникновение контрреволюционной организации «Суполка адраджение Беларуси» относится к первым годам существования БССР. В 1922 году, по приезде моем из-заграницы, я застал уже достаточно сильную группу нацдемов, проводивших систематическую работу, преимуще-

---

75 Правільна: Тарас Гушча.

76 Правільна: Тарас Гушча.

77 Аляксандр Чарвякоў (1892–1937) —палітычны дзеяч. Першы старшыня Цэнтральнага выканаўчага камітэта БССР. Быў абвінавачаны ў антысавецкай дзейнасці. Падчас працы XVI з'езда КП(б)Б скончыў жыццё самагубствам. Рэабілітаваны ў 1957 г.

78 Антон Баліцкі (1891–1937) — палітычны дзеяч, публіцыст. У 1929–1930 гг. — член ЦВК БССР. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", асуджаны на 10 гадоў. Пры паўторным разглядзе справы ў 1937 г. асуджаны да смяротнага пакарання. Расстраляны ў Менску. Па першым прысудзе рэабілітаваны ў 1988 г., па другім — у 1958 г.

79 Аркадзь Смоліч (1891–1938) — палітычны дзеяч, навуковец. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", сасланы на 5 гадоў. Зноў арыштаваны ў 1937 г., прыгавораны да расстрэлу. Па першым прыгаворы рэабілітаваны ў 1988, па другім — у 1957 г.

ственно в области культуры. В эту группу входили: НЕКРАШЕВИЧ[80], ЛЕСИК[81], КОЛОС, КУПАЛА, ГРОМЫКА[82] и др."

Арестованный по делу „СВБ" НЕКРАШЕВИЧ на допросе от 6-го ноября 1930 года показал: „Что касается моей роли в создании адраджения, то мне бессомненно принадлежит одно из первых мест, если я слабее был чем «наши-нивцы» ЛЕСИК, КУПАЛА, КОЛОС и СМОЛИЧ, в идеологических основах нацдемократизма, то в организации антисоветской работы в Наркомпросе я сделал многое".

В 1930 году, будучи привлеченным к следствию, по делу „СВБ", КОЛОС в своих собственноручных показаниях признал, что являлся национал-фашистом. „Подводя итог всем моим контрреволюционным уклонам, шовинизму, нацдемократизму, я должен признать свою вину в том, что я своевременно не протестовал против контрреволюционной деятельности тех групп, где я принимал участие, что дает повод считать меня солидаризированным с таким характером нацдемовской работы и с лицами, которые вели ее".

КОЛОС поддерживал письменную связь с высланными в 1930 г. нацфашистами и отдельным из них оказывал материальную помощь, как например, ЭПИМАХУ, ШИВИЛО[83] и др. Антисоветская деятельность КОЛОСА не прекращалась до последнего времени. Ряд арестованных участников национал-фашистской организации в Белоруссии в 1937 году изобличают КОЛОСА как участника этой организации до последних лет.

Арестованный МАРГЕЛОВ в показаниях от 1. 7. 37 года, в отношении КОЛОСА показал: „КОЛОС старый и хитрый враг Советской власти и комму-

[80] Сцяпан Некрашэвіч (1883–1937) — беларускі навуковец і грамадскі дзеяч. З 1928 г. старшыня Галоўнавукі пры Наркамасвеце БССР. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", прыгавораны да 5 гадоў высылкі ў Сарапул (Удмурція). Тэрмін ссылкі быў прадоўжаны на 2 гады. Паўторна арыштаваны ў 1937 г., дастаўлены ў Менск. 19.12.1937 Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда БССР прыгавораны да расстрэлу. Па 2-м прысудзе рэабілітаваны 12.10.1957, па 1-м — 10.06.1988.

[81] Язэп Лёсік (1883–1940) — беларускі пісьменнік, мовазнавец, грамадскі і палітычны дзеяч. Акадэмік АН БССР. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", сасланы на 5 гадоў у Саратаўскую вобл. У 1934 г. атрымаў амністыю. Паўторна арыштаваны ў 1938 г., прыгавораны да 5 гадоў лагераў. Памёр ад сухотаў у Саратаўскай турме. Па першым прысудзе рэабілітаваны 10.06.1988, па другім — 8.10.1958.

[82] Міхаіл Грамыка (1885–1969) — беларускі пісьменнік, навуковец. Выкладаў геалогію і мінералогію ў Белпедтэхнікуме і БДУ; працаваў у Інбелкульце, БелАН. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі"; высланы ў Іванава-Вязнясенск на 5 гадоў. Пасля сканчэння тэрміну высылкі ў 1936 выехаў з сям'ёй у Мурманскую вобл.; працаваў у горным тэхнікуме. Потым жыў у Пермскай вобл. і Удмурціі. Рэабілітаваны 15.11.1957.

[83] Маецца на ўвазе Броніслаў Эпімах-Шыпіла (1859–1934) — беларускі этнограф, фальклярыст, мовазнавец. Арыштаваны 18.07.1930 па справе „Саюза вызвалення Беларусі". Знаходзіўся ў зняволенні два месяцы. Вымушаны пакінуць Мінск; выехаў у Ленінград, дзе і памёр.

нистической партии, всемерно поддерживал ДОМБАЛЯ[84], ЩЕРБАКОВА[85], ПАНКЕВИЧА[86] и др. националистов. Ему создавался авторитет организацией и тщательно прикрывалась его действительная контрреволюционная деятельность. КОЛОС, вместе с другими указанными выше членами руководящей группы нацфашистов в академии наук, осуществляли руководство вредительской и шпионской деятельностью в Академии".

Арестованный САМОХВАЛОВ в показаниях от 31.5.37 г. говорит: „Мне известны следующие члены контрреволюционной нацдемовской организации: …ЯКУБ КОЛОС".

О принадлежности к национал-фашистской организации КОЛОСА и его активной антисоветской деятельности также показали на допросах арестованные в 1937 году участники нацфашистской организации ВОЛЬНЫЙ[87], ЗАРЕЦКИЙ[88], ДУДАРЬ[89], ЖИЛУНОВИЧ[90], ЖУРАВСКИЙ[91] и др.

Верно [подпіс не чытаецца]

ЦА ФСБ. Ф. 3. воп. 5, спр. 644, арк. 41–44.

Машынапіс, подліннік.

---

84 Тамаш Домбаль (1890–1938) — эканаміст, навуковец, акадэмік АН БССР (1933), доктар эканамічных навук (1934). У 1936 г. арыштаваны. Асуджаны Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР да расстрэлу. Рэабілітаваны 21.12.1956.

85 Васіль Шчарбакоў (1898–1938) — беларускі гісторык, акадэмік АН БССР (1931), доктар гістарычных навук. У 1931–1935 гг. віцэ-прэзідэнт АН БССР. У 1936–1937 гг. дырэктар Інстытута гісторыі АН БССР. Арыштаваны ў 1937 г. У 1938 г. прыгавораны да расстрэлу. Рэабілітаваны 25.07.1957.

86 Павел Панкевіч (1895–1938) — беларускі навуковец, акадэмік АН БССР, загадчык педагагічнага кабінета Акадэміі. У 1937 г. арыштаваны. У чэрвені 1938 г. прыгавораны да расстрэлу. Рэабілітаваны 19.05.1956.

87 Анатоль Вольны (сапр. Анатоль Ажгірэй, 1902–1937) — пісьменнік. Член Саюза пісьменнікаў БССР. У 1936 г. арыштаваны; расстраляны ў Менску. Рэабілітаваны ў 1957 г.

88 Міхась Зарэцкі (Міхась Касянкоў, 1901–1937) — пісьменнік, драматург, перакладчык. Загадчык аддзела літаратуры і мастацтва АН БССР. У 1936 г. арыштаваны, у 1937 г. расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

89 Алесь Дудар (сапр. Аляксандр Дайлідовіч, 1904–1937) — паэт. У 1929 г. за верш „Пасеклі наш край папалам…" арыштаваны; высланы на тры гады ў Смаленск. Зноў арыштаваны ў Смаленску ў 1930 г. У трэці раз арыштаваны ў 1936 г. Пасля года катаванняў і допытаў расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

90 Зміцер Жылуновіч (1887–1937) — пісьменнік, паэт, грамадскі і палітычны дзеяч. Працаваў намеснікам наркама асветы БССР, супрацоўнік Інстытута гісторыі АН БССР. У 1936 г. арыштаваны. У 1937 г. пераведзены ў Магілёўскую псіхіятрычную лячэбніцу, дзе і памёр. Рэабілітаваны ў 1987 г.

91 Верагодна, Сцяпан Жураўскі (1885–?) — педагог. У 1936 г. арыштаваны. Асуджаны да 10 гадоў. Далейшы лёс невядомы. Рэабілітаваны ў 1958 г.

СПРАВКА

На ЛУЦЕВИЧА Ивана Доменниковича (Янка КУПАЛА)

ЛУЦЕВИЧ Иван Доменикович (Янка КУПАЛА) — 1882 года рождения, белорусс, беспартийный, урож. фольварка Вязынка Родошковической волости (Польша), отец был арендатором фольварка. Народный поэт БССР, член правления Союза писателей СССР. Проживает в г. Минске.

ЛУЦКЕВИЧ (КУПАЛА) является одним из лидеров белорусской национал фашистской организации. Контрреволюционная деятельность КУПАЛЫ начинается еще с 1908 года во время его работы в г. Вильно, где КУПАЛА принимает активное участие в издании белорусской буржуазной газеты „Наша нива".

После Октябрьской революции КУПАЛА является одним из организаторов так называемой нацдемовской организации в Белоруссии. В 1919 году КУПАЛА был членом Белорусского национального комитета в Минске.

В 1920 году во время белопольской оккупации Белоруссии КУПАЛА поддерживает тесную связь с оккупантами, был лично связан с эмиссаром ПИЛСУЦКОГО в Белоруссии ВОЕВУДСКИМ и принимал деятельное участие в работе белорусского национального комитета и войсковой комиссии. В 1920 году во время приезда ПИЛСУДСКОГО в Минск, КУПАЛА написал ему приветственное стихотворение „Повстань", напечатанное в газете „Звон"[92], в котором КУПАЛА воспевал ПИЛСУЦКОГО как героя-освободителя Белоруссии от большевиков.

В период белопольской оккупации КУПАЛА являлся редактором белопольского националистического журнала „РУНЬ"[93].

После изгнания белополяков из Минска в 1920 году, КУПАЛА, совместно с ИГНАТОВСКИМ[94], БАЛИЦКИМ, АДАМОВИЧЕМ[95], ЛЕСИКОМ, КОЛОСОМ и др. возглавляет так называемую нацдемовскую организацию, ведет активную борьбу против коммунистической партии и Советского правительства.

В доме КУПАЛА происходят нелегальные совещания центра нацдемовской организации. КУПАЛА является одним из инициаторов насаждения кулацких хуторов в Белоруссии. Он ведет активную контрреволюционную

---

[92] „Звон" — штодзённая беларуская газета, выходзіла ў жніўні — кастрычніку 1919 г.

[93] „Рунь" — штотыднёвы літаратурна-мастацкі часопіс, выходзіў у траўні — ліпені 1920 г.

[94] Усевалад Ігнатоўскі (1881–1931) — грамадскі і палітычны дзеяч, гісторык. Першы прэзідэнт Акадэміі навук БССР. У 1930 г. быў зняты з пасады прэзідэнта АН БССР. Выклікаўся на допыты. Пасля аднаго з іх скончыў жыццё самагубствам. Паводле іншай версіі быў застрэлены супрацоўнікамі ДПУ ў сваім доме.

[95] Верагодна, Вячаслаў Адамовіч (1890–1939) — палітычны дзеяч, вайсковец, журналіст. Удзельнік антыбальшавіцкіх акцый. Адзін са стваральнікаў сялянскай паўстанцкай арганізацыі „Зялёны дуб". Верагодна, у 1939 г. арыштаваны НКУС. Далейшы лёс невядомы.

работу в области белорусской культуры за создание белорусской буржуазной националистической культуры, с ориентацией на Польшу.

В 1926 году руководством нацдемовской организации была созвана в Минске международная конференция по белорусскому языку и литературе, которая явилась по существу съездом Белорусских национал-фашистов. На эту конференцию съехались белоэмигранты Польши, Латвии, Литвы, Германии и др. стран (ЕЗОВИТОВ[96], ГРИБ[97] и др.). На этой конференции КУПАЛА заявил: „Мы живем в Советской Белоруссии потому, что нет другого места, нет где прислониться, пока Белоруссия разорвана на несколько частей — нет Белоруссии".

В 1927 году КУПАЛА вместе с М. ЧАРОТОМ и М. ЗАРЕЦКИМ по заданию национал-фашистской организации совершили поездку заграницу в Польшу, Чехословакию и Германию для установления связей с белорусской эмиграцией. Во время этой поездки, КУПАЛА имел встречи с руководителями так называемой „Белорусской Громады" РАК-МИХАЙЛОВСКИМ[98], ТАРАШКЕВИЧЕМ[99], БУРСТИНЫМ[100], ЦВИКЕВИЧЕМ[101] в Польше, с ЛУЦЕВИЧЕМ[102] — в Вильно, с ГРИБОМ — в Праге.

До последнего времени: КУПАЛА поддерживал письменную связь с ЛУЦЕВИЧЕМ, через брата его, проживающего в Минске — ЛУЦЕВИЧА Сте-

---

[96] Кастусь Езавітаў (1893–1946) — грамадскі, палітычны і вайсковы дзеяч. Удзельнік абвяшчэння БНР. У 1945 г. затрыманы контрразведкай „Смерш". Паводле афіцыйнай версіі, памёр падчас следства ад сухотаў, паводле іншых звестак расстраляны.

[97] Тамаш Грыб (1895–1938) — грамадскі, палітычны і культурны дзеяч. Сябар Рады БНР. У 1934–1938 гг. загадчык Беларускага заграні́чнага архіва ў Празе.

[98] Сымон Рак-Міхайлоўскі (1885–1938) — грамадскі і палітычны дзеяч. Сябар Рады БНР. З 1926 г. член КПЗБ. У 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі. У 1930 г. вызвалены; перабраўся ў Менск. З 1931 г. працаваў дырэктарам Беларускага дзяржаўнага музея. У 1933 г. арыштаваны па справе „Беларускага нацыянальнага цэнтра", прыгавораны да расстрэлу; прысуд заменены на 10 гадоў лагераў. Адпраўлены на Салаўкі. У 1937 г. этапаваны ў Менск. У 1938 г. расстраляны. Рэабілітаваны ў 1956 г.

[99] Браніслаў Тарашкевіч (1892–1938) — грамадскі і палітычны дзеяч, мовазнавец, пісьменнік. Адзін са стваральнікаў Таварыства беларускай школы. У 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі. У 1933 г. па абмене палітвязнямі прыехаў у СССР. У 1937 г. арыштаваны, закатаваны ў турме. Рэабілітаваны ў 1957 г.

[100] Верагодна, Максім Бурсевіч (1890–1941) — грамадскі дзеяч, публіцыст. У 1931 г. У выніку абмену палітвязнямі трапіў у СССР, жыў у Менску. Працаваў у Дзяржплане БССР і ў Камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі пры АН БССР. Арыштаваны ў 1933 г. па справе „Беларускага нацыянальнага цэнтра". Асуджаны да расстрэлу, які быў заменены 10 гадамі зняволення. У 1937 г. прыгавораны да расстрэлу. Рэабілітаваны па абодвух прысудах ў 1956 г.

[101] Аляксандр Цвікевіч (1888–1937) — грамадскі і палітычны дзеяч, гісторык, публіцыст, прэм'ер-міністр БНР. У 1925 г. пераехаў у БССР. Працаваў у Інстытуце гісторыі АН БССР. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", высланы на 5 гадоў. Зноў арыштаваны ў 1937 г., дастаўлены ў Менск, расстраляны. Па першым прыгаворы рэабілітаваны ў 1988 г., па другім — у 1989 г.

[102] Маецца на ўвазе Антон Луцкевіч.

пана Ивановича[103]. В 1928 году во время инициирования поляками процесса над руководством „Белорусской Громады", КУПАЛА был председателем комитета защиты громадовцев. По показаниям ряда участников, национал-фашистской организации „Союза вызваления Беларуси" разоблаченных в 1930 году, установлено, что КУПАЛА являлся активным участником организации „СВБ".

Арестованный по делу СВБ НЕКРАШЕВИЧ в своих показаниях от 2/VIII-1930 года показал: „Идеологами «СВБ» были: я, КУПАЛА, ЛЕСИК и другие… Политические убеждения всех членов организации были нацдемократические. Наша политическая платформа была «БНР».

Арестованный по делу «СВБ» — ЛЕСИК — в своих показаниях от 2.VIII-1930 года показал: «Обыкновенно собрания нацдемократического центра происходили на квартирах членов организации; особенно важные значения имели собрания, происходившие на квартире КУПАЛЫ…»

Член «СВБ» — КРАСОВСКИЙ[104] в своих показаниях от 14.VII-1930 года показал: „По вопросу об интервенции и вооруженном свержении Советской власти в центре «СВБ» были два направления: полонофильская часть центра — ЛАСТОВСКИЙ, НЕКРАШЕВИЧ, КУПАЛА, ЛЕСИК, ЦВИКЕВИЧ и УЛАЩИК выдвигают «теорию», что освобождение Белоруссии от большевиков и создание на ее этнографической территории возможно путем интервенции со стороны Польши и соседних государств, при одновременном вооруженном перевороте".

В 1930 году во время ликвидации „СВБ" КУПАЛА вызывался для допроса в б. ПП ОГПУ по БССР, после чего, боясь быть разоблаченным, пытался покончить жизнь самоубийством и нанес себе рану в живот.

Национал-фашистская деятельность КУПАЛЫ не прекращалась до последнего времени. По показаниям ряда активных участников национал-фашистской организации, арестованных в 1937 году, установлено, что КУПАЛА до последнего времени являлся одним из руководителей белорусской национал-фашистской организации.

Обвиняемый ЧАРОТ по делу национал-фашистской организации в 1937 году в своих показаниях говорит: „В центр национал-фашистской организации входили…: ЛУЦЕВИЧ (КУПАЛА) Иван Доменикович, белорусский поэт".

Арестованный ШЕСТАКОВ в своих показаниях от 5 мая 1937 года показывает: „На протяжении 1928–1932 гг. на квартирах КУПАЛЫ и НЕКРА-

---

[103] Сцяпан Луцкевіч (1889–1947) — лекар, брат Антона і Івана Луцкевічаў.

[104] Іван Краскоўскі (1880–1955) — палітычны дзеяч. Працаваў у БДУ, АН БССР. Старшыня сацыяльна-культурнай секцыі і член прэзідыума Дзяржплана БССР. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", высланы на 5 гадоў. Зноў арыштаваны ў 1937 г.; вызвалены ў 1940 г. Пасля вайны выехаў у Чэхаславакію. Рэабілітаваны ў 1988 г.

ШЕВИЧА систематически происходили нелегальные совещания членов организации… В последствии происшедших в конце 1930 г. арестов ряда руководителей организации, в целях конспирации и сохранения организации, наши нелегальные совещания в доме КУПАЛЫ прекратились и были перенесены исключительно на квартиру КУДЕЛЬКО-ЧОРОТА, где они проходили до последнего времени".

КУПАЛА, как активный участник национал-фашистской организации изобличается показаниями арестованных в 1937 году УЛЬЯНОВА, ЛЕВКОВА, ГОЛОВАЧА, ХАЦКЕВИЧА[105], ПИОТУХОВИЧА[106], ОСТАПЕНКО[107], КОВАЛЯ, УСПЕНСКОГО, ДЪЯКОВА[108], БАРАНОВЫХ, САМОХВАЛОВА, ЗАРЕЦКОГО, КУЧИНСКОГО[109], ВОЛЬНОГО, ЗАЛУЦКОГО, ЖИЛУНОВИЧА, ДУДАРЯ, ЯШКЕВИЧА, ШЕРЖИНСКОГО и ВАНСОВСКОГО[110].

Верно: [подпіс не чытаецца]

ЦА ФСБ. Ф. 3, воп. 5, спр. 644, арк. 45–49.

Машынапіс, подлліннік.

[105] Аляксандр Хацкевіч (1895–1937) — савецкі дзеяч. У 1927 г. — сакратар ЦВК БССР і старшыня Нацыянальнай камісіі пры ЦВК БССР. У 1935–1937 гг. — сакратар Савета Нацыянальнасцей ЦВК СССР. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1956 г.

[106] Міхаіл Піятуховіч (1891–1937) — літаратуразнавец, крытык. Працаваў у БДУ. У 1930 г. з-за пагрозы арышту выехаў з сям'ёй з Беларусі. Жыў у г. Арджанікідзэ; працаваў выкладчыкам у педагагічных інстытутах. У 1937 г. быў арыштаваны і перавезены ў Менск, расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

[107] Верагодна, Дзмітрый Астапенка (1910–1944?) — паэт і перакладчык. У 1933 г. арыштаваны па справе „Беларускай народнай грамады". Асуджаны на 3 гады высылкі. Паўторна арыштаваны ў 1936 г. Асуджаны на 8 гадоў. У 1942 г., магчыма, вызвалены. Рэабілітаваны па першай справе ў 1956 г., па другой — у 1954 г.

[108] Ананій Дзякаў (1896–1937) — савецкі дзеяч, рэктар БДУ (1934), наркам асветы БССР (1936). У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

[109] Аляксей Кучынскі (1892–1937) — беларускі дзяржаўны і грамадскі дзеяч БССР. З 1930 г. — намеснік рэдактара газеты „Савецкая Беларусь". Быў выконваючым абавязкі рэктара БДУ. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

[110] Браніслаў Вансоўскі (1898–1938) — публіцыст, савецкі дзеяч. Дырэктар „Белсельгасэлектра". У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1963 г.

1.08.1938 г., Менск. Суправаджальны допіс народнага камісара унутраных спраў БССР Аляксея Наседкіна да паказанняў Андрэя Александровіча, адрасаваных Мікалаю Яжову.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
тов. ЕЖОВУ

[не чытаецца]…Доложите все материалы дела Кобулову[111] [подпіс не чытаецца][112]

Направляю Вам личные показания[113], белорусского поэта АЛЕКСАНДРОВИЧА которые также, примерно, как и арестованный нами бывш[ий] секретарь ЦК КП Западной Белоруссии — ЛОГИНОВИЧ (протокол которого был послан Вам) описывает историю антисоветского нацдемовского движення в Белоруссии, в котором АЛЕКСАНДРОВИЧ играл видную роль наравне с такими „лидерами" нацдемов, как ГОЛОДЕД, ЧЕРВЯКОВ, ИГНАТОВСКИЙ, БАЛИЦКИЙ, ПРИЩЕПОВ, ЖИЛУНОВИЧ и т. д.

АЛЕКСАНДРОВИЧ в своих показаниях (по нашему мнению далеко не полных) довольно отчетливо оттеняет истинную роль руководителей нацдемовского движения в Белоруссии ЧЕРВЯКОВА, ИГНАТОВСКОГО, ГОЛОДЕДА, КОЛОСА, КУПАЛЫ и других, действовавших по прямому заданию польской разведки, через польское консульство в Минске, а также через руководителей „Виленского политического центра" РАК-МИХАЙЛОВСКОГО, ОСТРОВСКОГО, ГРИБА и других.

Показания АЛЕКСАНДРОВИЧА также как ранее посланные Вам показания ЛОГИНОВИЧА характерны именно тем, что ими вскрывается наличие в Белоруссии значительных нацдемовских кадров, так как до сих пор нацдемовские организации были разгромлены только в своей верхушечной части, арестованы ее руководители, а нацдемовская низовка по существу не тронута. Причем, такие крупные „лидеры" нацдемовского движения, как Игнатовский и Червяков застрелились, Голожед[114]-же, при весьма странных обстоятельствах, как Вам известно, покончил с собою в процессе допроса в НКВД, Янка КУПАЛА и Якуб КОЛОС до сих пор находятся на свободе.

Показание АЛЕКСАНДРОВИЧА характерно еще и тем, что он вскрывает антисоветскую работу в последнее время после ареста Голодеда, Шарангович и др. и сообщает о руководящей роли в нацдемовской организации приехавшего в 1937 году в Минск 2-го секретаря ЦК КП(б)Б ЛИВИЦКО-

[111] Багдан Кабулаў (1904–1953) — начальнік следчай часткі НКУС СССР. Арыштаваны ў 1953 г. Расстраляны. Не рэабілітаваны.

[112] Рэзалюцыя на першай старонцы дакумента.

[113] У гэтай справе адсутнічаюць.

[114] Маецца на ўвазе Мікалай Галадзед.

ГО А. М.[115], 3-го секретаря ЦК КП(б)Б РОТОПЕЙКО[116] (последний нами арестован, полностью сознался, дав аналогичные АЛЕКСАНДРОВИЧУ показания, которые на днях вышлем Вам).

Таким образом, показания ранее арестованных нами бывш[его] наркома просвещения Белоруссии ПИВОВАРОВА, профессора Академии Наук БССР ДОРОЖКИНА, бывших секретарей парткома Академии Наук ИВАНИЩЕНКО и БЛАДЫКО (посланные Вам ранее) о существовании в Белоруссии широко разветвленной национал-фашистской организации, действовавшей и действующей по-сегодняшний день подтверждается показаниями АЛЕКСАНДРОВИЧА.

АЛЕКСАНДРОВИЧ в своих показаниях изобличает большое число белорусских писателей в антисоветской националистической деятельности, как-то ЯКУБА КОЛОСА, Янка КУПАЛА, ЛЫНЬКОВА (сейчас председатель Союза Советских писателей), БЯДУЛЮ[117] и других, которые, безусловно, подлежат аресту, и часть из них мы арестуем.

Однако, вопрос встает о таких, известных писателях и поэтах как КУПАЛА, КОЛОС и еще нескольких видных белорусских писателях, которые имеют колоссальное влияние на нацдемовское движение, и особенно на белорусскую молодежь.

Чтобы выкорчевать нацдемовщину в Белоруссии, надо по существу изолировать этих лиц, но можно нанести серьезный удар нацдемовшине и другим путем. Допустим, вызвать в НКВД председателя Союза советских писателей ЛЕНЬКОВА[118], устроить ему очную ставку с АЛЕКСАНДРОВИЧЕМ, и заставить его разоблачить самого себя. Через него, а также АЛЕКСАНДРОВИЧА взять в такую же обработку КУПАЛА и КОЛОСА (на каждого из них у нас имеется свыше 50 показаний, разоблаченных нами врагов), и предложить им принять участие в ликвидации и разложении нацдемов.

Если удастся обработать ЛИНЬКОВА[119], а у нас такая надежда есть, так как он на-днях нами завербован, тогда можно будет обработать такими-же путем и завербовать и АЛЕКСАНДРОВИЧА, освободив его для разложения нацдемовского движения не только здесь в Белоруссии, но и в Западной Белоруссии, откуда можно, путем некоторых комбинаций, вытащить сюда наиболее активных руководителей „Виленского политического центра".

Если Вы с этими мероприятиями согласны, то мы можем прислать вам на санкцию подробный план ликвидации нацдемовщины в Белоруссии и Западной Белоруссии.

---

115 Маецца на ўвазе Аляксей Лявіцкі.
116 Маецца на ўвазе Уладзімір Патапейка.
117 Змітрок Бядуля (Самуіл Плаўнік, 1886–1941) — пісьменнік.
118 Маецца на ўвазе Міхась Лынькоў.
119 Маецца на ўвазе Міхась Лынькоў.

ПРИЛОЖЕНИЕ: собственноручные показания АЛЕКСАНДРОВИЧА.
НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ БССР
МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ (НАСЕДКИН)

ЦА ФСБ. Ф. 3, воп. 5, спр. 647, арк. 17–20.
Машынапіс, подліннік.

8.08.1938 г., Менск. Фрагмент паведамлення народнага камісара ўнутраных спраў БССР Аляксея Наседкіна і начальніка 4 аддзела УДБ НКУС БССР ст. лейтэнанта дзяржаўнай бяспекі Васіля Ермалаева[120] начальніку 4 аддзела ГУДБ НКУС СССР маёру дзяржаўнай бяспекі Аляксандру Журбенку[121] пра справу антысавецкага нацыянал-фашысцкага падполля ў БССР.

[…] Арестованный и разоблаченный нами, известный в Белоруссии — белорусский поэт Андрей АЛЕКСАНДРОВИЧ, который является старым кадровым нацдемом показал, о засорении Союза советских писателей БССР нацдемовскими элементами и о проводимой там антисоветской работе. АЛЕКСАНДРОВИЧ еще раз подтвердил принадлежность к нацфашистской организации белорусских писателей Якуба КОЛАСА, и Янки КУПАЛА, Кузьмы ЧЕРНОГО.

[…]

ЦА ФСБ. Ф. 3, воп. 5, спр. 647, арк. 38
Машынапіс, подліннік.

19.08.1938 г., Масква. Даведка, падрыхтаваная ст. лейтэнантам дзяржаўнай бяспекі Рыгорам Фінкельбергам, аб разыходжаннях данных пратаколаў паказанняў арыштаваных А. Александровіча і былога народнага камісара асветы БССР Уладзіміра Піваварава з інфармацыяй даведак, дасланых з НКУС БССР, на арышт другога сакратара ЦК КП(б)Б Аляксея Лявіцкага

т. Ильюшин[122]. Переговорить. 11/9 [подпіс не чытаецца][123]

---

[120] Васіль Ермалаеў (1900–1942) — супрацоўнік НКУС БССР. У 1939 г. арыштаваны за фальсіфікацыю следчых спраў. Прыгавораны да вышэйшай меры пакарання, прыгавор заменены на 10 гадоў зняволення. У 1942 г. накіраваны на фронт, дзе загінуў.

[121] Аляксандр Журбенка (1903–1940) — супрацоўнік НКУС СССР. У 1938 г. начальнік 4-га аддзялення 1-га аддзела галоўнага ўпраўлення дзяржаўнай бяспекі НКУС СССР. Арыштаваны ў лістападзе 1938 г. Расстраляны. У рэабілітацыі адмоўлена.

[122] Ілья Ілюшын (1897–1974) — летам 1938 г. начальнік аддзялення 4-га аддзела галоўнага ўпраўлення дзяржаўнай бяспекі (ГУДБ) НКУС СССР, з кастрычніка 1938 г. — начальнік 2-га аддзела ГУДБ. У 1953 г. быў арыштаваны, справа была прыпынена. Вызвалены, рэабілітаваны.

[123] Рэзалюцыя на першай старонцы дакумента.

В результате сопоставления выдержек из показаний по двум справкам, присланных из НКВД БССР на арест ЛЕВИЦКОГО Алексея Михайловича с протоколами допросов АЛЕКСАНДРОВИЧА и ПИВОВАРОВА оказываются следующие расхождения:

1. По справке от 8 августа 1938 г. в выдержке из показаний арестованного АЛЕКСАНДРОВИЧА от 14/VII-38 г. сказано «после этого ЯКОВЛЕВ[124] представил нам ЛЕВИЦКОГО, работавшего тогда вторым секретарем КП(б)Б, заявив — это молодой энергичный работник, он в дальнейшем будет осуществлять руководство антисоветской организации, его установки надо выполнять и всячески ему помогать».

В протоколе же допроса АЛЕКСАНДРОВИЧА от 14/VII-38 г. сказано „После этого сказанного он представил *нам ЛЕВИЦКОГО, работавшего тогда вторым секретарем КП(б)Б, заявив — это молодой энергичный работник, наш выдвиженец, он в дальнейшем будет осуществлять руководство вами и установки его надо выполнять".*

2. В этой же справке в выдержке из показаний работавшего тогда вторым секретарем КП(б)Б, заявив — это молодой энергичный работник, АЛЕКСАНДРОВИЧА сказано: „К концу беседы ЯКОВЛЕВ поставил вопрос каким образом мне включиться в антисоветскую работу. Он, обращаясь к ЛЕВИЦКОМУ, дал ему установку — восстановить меня в партии, создать мне условия для работы в Союзе писателей и этим самым включить меня в работу антисоветской организации".

В показаниях же АЛЕКСАНДРОВИЧА от 14/VII-38 г. на стр. 42 показано: „К концу *беседы я перед ЯКОВЛЕВЫМ поставил вопрос о себе, сказав, что мне общественность не доверяет, как исключенному из партии и разоблаченному националисту. На это ЯКОВЛЕВ сказал ЛЕВИЦКОМУ, что меня надо восстановить в партии, создать мне условия для работы в Союзе писателей".*

3. В справке в выдержке из показаний АЛЕКСАНДРОВИЧА сказано: „Явившись в ЦК КП(б)Б, я там встретил ЯНКУ КУПАЛО и Якуба КОЛОСА (участники нац. фашистской организации). *В показаниях фраза «участники нац. фашистской организации» не имеется. В показаниях также не имеются следующие фразы*, помещенные в выдержки из показаний в справке «Мы ожидали вызова в бюро пропусков», «и еще три человека в военной форме, которых я не знал». «ЯКОВЛЕВ зачитал нам ряд имевшихся показаний арестованных участников нашей организации органами НКВД».

4. В показаниях ПИВОВАРОВА от 9/VII-38 г. (стр. 23) в заданном вопросе значится, бывший секретарь ЦК КП(б)Б ЛЕВИЦКИЙ, ПОТАПЕЙКО и председатель СНК БССР КОВАЛЕВ являются активными участниками ор-

---

[124] Якаў Якаўлеў (сапраўднае прозвішча Эпштэйн, 1896–1938) — з 27 ліпеня да 8 жніўня 1937 г. выконваў абавязкі 1-га сакратара ЦК КП(б)Б. Загадчык сельскагаспадарчага аддзела ЦК УсеКП(б). Летам 1938 г. расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

ганизации" и далее „не оговариваете ли вы этих людей, желая скрыть других руководителей вашей организации".

В ответе на этот вопрос говориться „Все они являются руководителями антисоветского подполья в Белоруссии, в последнее время после разоблачения ШАРАНГОВИЧА, ГОЛОДЕДА и связанных с ними лиц".

В справке же от 16/VII-38 г. вопрос и ответ соединены вместе и даны как выдержки из показаний ПИВОВАРОВА. Слова „не оговариваете ли вы этих людей, желая скрыть других руководителей вашей организации" опущены.

5. В показаниях ПИВОВАРОВА от 9/VII-38 г. (на стр. 30) сказано: «Больше всего я был связан по антисоветской работе с КОВАЛЕВЫМ и меньше с ЛЕВИТСКИМ[125]. Я с ними довольно часто встречался. Полученные мною от КОВАЛЕВА и ЛЕВИЦКОГО установки в основном сводились к следующему».

В справке от 8/VIII-38 г. в выдержках из показаний ПИВОВАРОВА говорится: „Больше всего я был связан по антисоветской работе с ЛЕВИТСКИМ. я с ним довольно часто встречался. Полученные мною от ЛЕВИЦКОГО установки в основном сводились к следующему". И далее, через несколько строк сказано „аналогичные установки я также получал и от КОВАЛЕВА и ПОТАПЕЙКО при встречах с ними".

В показаниях же (стр. 31) показано: „Аналогичные установки я получал также и от ПОТАПЕЙКО при встречах с ним".

6. По справке в показаниях ПИВОВАРОВА (стр. 9) в вопросе к ПИВОВАРОВУ опущены слова, имеющиеся в протоколе „Не оговариваете ли вы этих людей, желая скрыть других руководителей вашей организации", а взамен их в справке вписаны „В Белоруссии в последнее время после разоблачения ШАРАНГОВИЧА, ГОЛОДЕДА и связанных с ними лиц".

7. В показаниях АЛЕКСАНДРОВИЧА от 14/VII-38 г. (стр. 40) сказано: «ЯКОВЛЕВ зачитал показания арестованного ДЕНИСКЕВИЧА о бывш. секретаре ЦК КП(б)Б ШАРАНГЕВИЧЕ[126], ГУРЕВИЧА[127] наркомторга о его вредительстве, которое он проводил под руководством ГОЛОДЕДА».

В справке же от 8/VIII-38 г. показано: „ЯКОВЛЕВ зачитал показания арестованного ДЕНИСКЕВИЧА, бывшего секретаря ЦК КП(б)Б ШАРАНГОВИЧА, ГУРЕВИЧА — наркомторга о его вредительстве, которое он проводил под руководством ГОЛОДЕДА".

8. В этих же показаниях АЛЕКСАНДРОВИЧА (стр. 45): «СТАКУН[128] и ПИВОВАРОВ не фигурируют», а в справке от 8/VIII-38 г. (стр. 15) „Оба они

[125] Маецца на ўвазе Аляксей Лявіцкі.

[126] Маецца на ўвазе Васіль Шаранговіч.

[127] Нохім Гурэвіч (1895–1937?) — наркам унутранага гандлю БССР. У 1937 г. арыштаваны і расстраляны. Рэабілітаваны ў 1957 г.

[128] Міхаіл Стакун (1893–1943) — партыйны і савецкі дзеяч. Член ЦК КП(б)Б, у 1937 г. — старшыня Цэнтральнага выканаўчага камітэта БССР. У 1937 г. быў прыцягнуты да крымінальнай адказнасці за „антысавецкую дзейнасць". У 1940 г. ваенная калегія

фигурируют, первый — как один из руководителей организации, второй — как стоящий близко к руководству организации".

ПОМ. НАЧ. 3 ОТД. 4 ОТДЕЛА 1 УПР.

СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТ. БЕЗОПАСНОСТИ [подпіс] (ФИНКЕЛЬБЕРГ)

ЦА ФСБ. Ф. 3, воп. 5, спр. 647, арк. 54–57.

Машынапіс, подліннік.

10.09.1938 г., Менск. Суправаджальны допіс народнага камісара ўнутраных спраў БССР Аляксея Наседкіна да паказанняў пісьменніка Мікалая Чарнушэвіча, адрасаваны наркаму Мікалаю Яжову.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ [В]НУТРЕННИХ ДЕЛ СССР

ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

тов. ЕЖОВУ

т. Илюшин. Сегодня же выпиш[ите] ордер на арест Черного. Что показывает Александрович? [подпіс не чытаецца] 14/IX[129]

При этом направляю протокол допроса участника вскрытой в Белоруссии нацфашистской организации ЧЕРНУШЕВИЧА Н. Ф. (ХВЕДОРОВИЧА) б. секретаря журнала „Полымя Революции".

ЧЕРНУШЕВИЧ (ХВЕДОРОВИЧ) дал откровенные показания о контрреволюционной нацфашистской деятельности целого ряда белорусских писателей Я. КУПАЛА, Якуба КОЛОСА, АЛЕКСАНДРОВИЧА (арестован, находится в НКВД СССР), БАДУЛИ[130], БУРОВКО[131], ЛЕНЬКОВА[132], КЛИМОВИЧА[133] и др.

ЧЕРНУШЕВИЧ также, как и АЛЕКСАНДРОВИЧ вскрыл нацдемовщину, руководимую польской разведкой, охватившую значительные слои белорусской молодежи, особенно учащихся в рабфаках, институтах и литературных организациях.

Особенно заслуживают внимания показания ЧЕРНУШЕВИЧА в той части, *где он говорил об организации связи белорусских нацфашистов с гру-

---

Вярхоўнага суда СССР вынесла яму апраўдальны прысуд, але пленум Вярхоўнага суда СССР у 1943 г. адмяніў яго. Памёр турме. Рэабілітаваны ў 1954 г.

129 Рэзалюцыя на першай старонцы дакумента.

130 Маецца на ўвазе Змітрок Бядуля.

131 Маецца на ўвазе Пятрусь Броўка.

132 Маецца на ўвазе Міхась Лынькоў.

133 Маецца на ўвазе Міхась Клімковіч — пісьменнік, паэт, аўтар тэксту гімна БССР.

зинскими националистами ДЖАВАХШВИЛИ[134], БУЧАДИДЗЕ[135], ЛОРКИПАНИДЗЕ, ЯШВИЛИ[136] и МЦИШВИЛИ[137] (стр. 30–31), а также о связи с украинскими нацфашистами Остап ВИШНЕЙ[138], ДОСВИТНЫМ[139] и ДНЕПРОВСКИМ[140]* (см. стр. 31–32).

ДОСВИТНЫЙ на квартире Я. КУПАЛА в 1931 г., где велись разговоры об единстве Украинских и Белорусских нацфашистов против Советской власти, прямо заявил: „Белорусского и украинского *народов одна задача — задача полного* освобождения".

Дальнейшие допросы ЧЕРНУШЕВИЧА продолжаются.

По делу нацфашистской организации нами одновременно со следствием ведется серьезная агентурная разработка „ФАШИСТЫ", *меморандум которой на днях я высылаю.*

По этой разработке агентура сообщает, что несмотря на аресты нацфашистов, участники организации продолжают вести свою подлую контрреволюционную работу, особенно активно проявил себя ЧЕРНЫЙ, высказывающий прямые террористические настроения. Как писатель ЧЕРНЫЙ не представляет никакой ценности и я его полагаю арестовать.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ БССР
МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ [подпіс] (НАСЕДКИН)

[Пазнакі на арк. 58: ЯШВИЛИ — стрэлка ўніз і, абведзены тэкст: „Застрелился".

ДЖАВАХШВИЛИ, ЯШВИЛИ и МЦИШВИЛИ — у кожнага стрэлка ўніз і агульны тэкст: „Он уже расстрелян"]

ЦА ФСБ. Ф. 3, Воп. 5, спр. 647, арк. 58–59.

Машынапіс, подлліннік.

---

134 Міхаіл Джавахішвілі (1880–1937) — грузінскі пісьменнік. Рэпрэсаваны. Рэабілітаваны ў 1954 г.

135 Беніта Буачыдзэ (1905–1937) — грузінскі літаратуразнавец. Рэпрэсаваны. Рэабілітаваны ў 1956 г.

136 Паўло Яшвілі (1895–1937) — грузінскі паэт. Рэпрэсаваны.

137 Нікалаз Міцышвілі (1896–1937) — грузінскі паэт і пісьменнік. Рэпрэсаваны. Рэабілітаваны ў 1956 г.

138 Астап Вішня (сапр. Павел Губенка, 1889–1956) — украінскі пісьменнік. Рэпрэсаваны. Рэабілітаваны ў 1955 г.

139 Алесь Досвітны (сапр. Аляксандр Скрыпаль-Мішчанка, 1891–1934) — украінскі пісьменнік. Рэпрэсаваны. Рэабілітаваны ў 1955 г.

140 Іван Дняпроўскі (Іван Шаўчэнка, 1895–1934) — украінскі пісьменнік і паэт.

Не пазней 30.09.1938 г., Масква. Спіс арыштаваных па ліквідаванай у БССР нацфашысцкай арганізацыі ў чэрвені – жніўні 1938 г. за подпісам супрацоўніка НКУС СССР І. Ілюшына. У спісе пазначана толькі прозвішча Андрэя Александровіча пад нумарам тры.

СПИСОК

АРЕСТОВАННЫХ ПО ЛИКВИДИРОВАННОЙ В БССР НАЦФАШИСТСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В ИЮНЕ-АВГУСТЕ 1938 года

…

3. АЛЕКСАНДРОВИЧ Андрей Иванович 1906 г.р. литератор

Нач. 3 отд. 4 отдела 1 Управления НКВД СССР
Ст. лейтенант ГБ (ИЛЮШИН)
_ сентября 1938 г.

ЦА ФСБ. Ф. 3, воп. 5, спр. 647, арк. 47.
Машынапіс, подліннік.

13.12.1938 г., Менск. Фрагмент справы Аляксея Наседкіна пра фальсіфікацыю паказанняў Андрэя Александровіча. З паказанняў былога намесніка начальніка 4 аддзела УДБ НКУС БССР сяржанта Івана Кунцэвіча.

Из справки по архивно-уголовному делу Алексея Наседкина

...Лично НАСЕДКИНЫМ были сфальсифицированы показания СТАКУН и ПИВОВАРОВА.

Так, в имеющемся рапорте быв. зам. начальника 4 отдела УГБ НКВД БССР сержанта г/б КУНЦЕВИЧА[141] от 13. 12. 1938 года указано: „…Я вел дело арестованного белорусского писателя АЛЕКСАНДРОВИЧА. Один протокол допроса АЛЕКСАНДРОВИЧА корректировал тов. НАСЕДКИН и на 45-й странице этого протокола, рукой НАСЕДКИНА были приписаны, как члены контрреволюционной организации СТАКУН, быв. председатель ЦИК БССР и ПИВОВАРОВ, быв. Наркомпрос БССР. АЛЕКСАНДРОВИЧ при допросах на них показаний не давал".

СТАКУН и ПИВОВАРОВ в настоящее время арестованы.

ДАРФ. Ф. 10035, воп. 1, спр. П-48496, арк. 56.
Машынапіс, подліннік.

[141] Іван Кунцэвіч (1904–?) — супрацоўнік НКУС БССР. Дапытваў П. Галавача, М. Зарэцкага, А. Звонака, В. Каваля, Т. Кляшторнага, В. Маракова, Б. Мікуліча, М. Піятуховіча, А. Чарнушэвіча ды інш. Арыштаваны ў 1939 г., асуджаны на 10 гадоў зняволення.

„Добрую і важную справу Вы зрабілі!”: лісты Сцяпана Александровіча да Аляксандры Бергман

Прадстаўляю ўвазе чытачоў фрагменты эпісталярнай спадчыны беларускага літаратуразнаўца, пісьменніка, доктара філалагічных навук, прафесара Сцяпана Хусейнавіча Александровіча (1921, Капыль — 1986, Менск). Ён даследаваў гісторыю беларускай літаратуры XIX–XX стагоддзяў, развіццё нацыянальнага кнігадрукавання і перыядычнага друку, літаратурныя сувязі.

Ніжэй публікуюцца яго лісты да вядомай польскай даследчыцы беларускага руху Аляесандры Рыгораўны Бергман (1906, Гродна — 2005, Варшава). Гэтыя навукоўцы працавалі на памежжы польскай і беларускай культуры і гісторыі. Іх яднае вялікі ўнёсак у літаратуразнаўчыя і гістарычныя даследаванні. Копіі лістоў былі перададзеныя ў рэдакцыю былой супрацоўніцай *Archiwum Akt Nowych* (Варшава) Яўгеніяй Шымчук. Арыгіналы, якія Я. Шымчук атрымала калісці ад А. Бергман, у той момант якраз перадаваліся ў фонды архіва.

Сцяпан (Мустафа) Хусейнавіч Александровіч паходзіў з капыльскіх татар, у сваёй аўтабіяграфіі ён занатаваў: „Радзіма мая — старадаўні Капыль […]. Бацькі — беларускія татары. У Капылі здаўна жыла жменька нашчадкаў мангольскіх плямён. Сядзібы іх туліліся на дзвюх вулачках — Татарскай і Замкавай, ля плыценькай рэчкі Каменкі, побач з высокім замчышчам. Паводле падання, усе яны некалі складалі асабістую ахову капыльскага князя. У этнаграфічным абліччы мясцовых татар захаваліся яшчэ ўсходнія рысы, сяк-так ліпелі свае звычаі і абрады, але родную мову яны даўно страцілі і гаварылі па-беларуску. Увогуле капыльскія татары цесна зжыліся з мясцовым насельніцтвам і ў сваім штодзённым побыце мала адрозніваліся ад беларусаў”[1].

Бацька Сцяпана Александровіча вырабляў аўчыны, таму і сам будучы літаратар з маленства авалодаў гарбарным рамяством. Пасля сканчэння сярэдняй школы Капыля (1939) ён паступіў на філалагічны факультэт БДУ. У 1940 г. быў прызваны ў Чырвоную армію. У 1942 г. чырвонаармеец Сцяпан Александровіч удзельнічаў у Керчанска-Феадасійскай аперацыі, быў

[1] *Памяць: Капыльскі раён: Гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі,* Мінск, 2001, с. 520–521.

паранены, трапіў у палон і апынуўся ў лагеры ваеннапалонных у Крывым Розе. Яго збіраліся расстраляць як яўрэя. Як пісаў адзін з вучняў С. Александровіча Язэп Янушкевіч, *„мусульманская вера бацькоў уратавала яго, калі адзін з барачных фюрэраў ставіў яго да сцяны, істэрычна выдыхаючы ў твар: «Юдэ!». Жыццё яму вярнуў працытаваны па памяці ўрывак з Карана"*[2]. Разам з сябрамі-ўкраінцамі С. Александровіч у жніўні 1942 г. уцёк з палону. Праз два месяцы пакутлівых блуканняў апынуўся на роднай Капыльшчыне. Пазней пайшоў у партызаны. У ліпені 1944 г. Сцяпан Александровіч ізноў быў прызваны ў Чырвоную Армію.

Будучы вучоны і пісьменнік скончыў БДУ толькі ў 1950 г. Працаваў настаўнікам у Новаяльнянскай сярэдняй школе Дзятлаўскага раёна і ў Навагрудку, выкладаў у Менскім бібліятэчным тэхнікуме. У 1959–1963 гг. — навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР. З 1963 г. — дацэнт, з 1974 г. — прафесар БДУ.

Сцяпан Александровіч дэбютаваў у друку ў 1946 г. Сябра Саюза пісьменнікаў СССР з 1955 г. Пісаў навукова-папулярныя і публіцыстычныя нарысы, мастацкія біяграфіі (у тым ліку пра жыццё і творчасць Якуба Коласа). Даследаваў гісторыю беларускай літаратуры ў міжславянскім беларуска-балтыйскім і еўрапейскім гістарычна-культурным кантэксце. Вывучаў беларуска-ўкраінскія літаратурныя сувязі, надаваў значную ўвагу творчасці Тараса Шаўчэнкі. Яму належаць артыкулы „Тарас Шаўчэнка і Янка Купала", „Тарас Шаўчэнка і Беларусь", „Любоў Беларусі" ды інш. У працы „Пуцявіны роднага слова" (1971) прааналізаваў працэс станаўлення новай беларускай літаратуры ў другой палове XIX — пачатку XX ст. паралельна з зараджэннем і развіццём нацыянальнага кнігадрукавання і перыёдыкі.

У кнізе „Вальнадумца з-пад Нясвіжа Аляксандр Незабытоўскі" (1975) раскрыў малавядомыя старонкі з гісторыі беларуска-польскіх літаратурных і грамадска-палітычных сувязей у 1840-я гг. Адмысловыя распрацоўкі прысвяціў жыццю і дзейнасці Францыска Скарыны, гісторыі народніцкага „Гомана", газетам „Наша доля" і „Наша ніва", сувязям Янкі Купалы з польскай літаратурай ды інш. Вывучаў літаратурна-гістарычную біяграфію Цішкі Гартнага (Зміцера Жылуновіча). Створаным ім літаратурным партрэтам літаратараў Паўлюка Багрыма, Франца Савіча, Францішка Багушэвіча, Каруся Каганца, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Цёткі, Змітрака Бядулі, Кузьмы Чорнага ды інш. Уласцівы глыбокі гістарызм.

Сцяпан Александровіч прычыніўся да ўзбагачэння крыніцазнаўчай і тэксталагічнай базы па гісторыі беларускай літаратуры. Ён надаваў прынцыповае значэнне метадалогіі даследаванняў, палемізаваў з некаторымі расійскімі і польскімі аўтарамі па праблеме паняццяў „Русь", „рускі", „Літва",

[2] Цыт. паводле: Л. Рублеўская, *Пяць незвычайных фактаў пра Сцяпана Александровіча*, [online] https://zviazda.by/be/news/20211220/1640000554-pyac-nezvychaynyh-faktau-pra-scyapana-aleksandrovicha, [доступ: 19.11.2022].

„літоўскі”, крытыкаваў калег за атаясамліванне з расійскай або літоўскай культурай здабыткаў уласна беларускай культуры, дасягнутых пад гэтымі назвамі ў розныя эпохі[3].

Адзін з аўтараў „Гісторыі беларускай савецкай літаратуры” (1964) і складальнікаў хрэстаматый „Беларуская літаратура XIX стагоддзя” (1971), „Беларуская літаратура XIX — пачатку XX ст.: хрэстаматыя крытычных матэрыялаў” (1978), „Публицистика белорусских народников: Нелегальные издания белорусских народников (1881–1884)” (1983), „Успаміны пра Цішку Гартнага” (1984). Падрыхтаваў да выдання творчую спадчыну Францішка Багушэвіча, Каруся Каганца, Альберта Паўловіча, Алаізы Пашкевіч.

Цікавыя факты пра Сцяпана Александровіча згадваў вядомы літаратуразнавец Арсень Ліс: *„З старэйшых працаўнікоў на ніве беларушчыны хачу найперш згадаць Сцяпана Хусейнавіча Александровіча, які разам з М. Ларчанкам рыхтаваў першыя пасляваенныя выданні Ядвігіна Ш., Максіма Багдановіча і іншых класікаў. Сцяпан Александровіч быў на фронце, прайшоў праз палон, аднак назаўсёды захаваў настальгію па часе «беларускага актывізму», хаця сам яго фактычна і не бачыў. Помню, расказваў мне, як маладым капыльскім хлопцам ён выпрасіў у бібліятэкара кніжкі расстраляных беларускіх пісьменнікаў, якія бібліятэкар павінен быў спаліць, і, надзейна іх схаваўшы, запоем чытаў забароненую беларускую літаратуру”*[4].

З нагоды яго 70-гадовага юбілею ў 1991 г. літаратуразнавец Любоў Ламека пісала: „Мудры беларускі татарын Сцяпан Хусейнавіч Александровіч адкрыў для нас Беларусь, беларускі народ, яго гісторыю, культуру, мову, характар. А мы, каму шчасціла працаваць з ім, кожны раз адкрывалі яго для сябе як вучонага энцыклапедычных ведаў, выключнай працавітасці, як таленавітага педагога і асветніка, сумленнага, справядлівага і мужнага чалавека”[5].

Адрасат яго лістоў Аляксандра Рыгораўна Бергман (пры нараджэнні Хава Гіршаўна Кучкоўская) — дзеяч рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі, гісторык, публіцыст — паходзіць з гродзенскай яўрэйскай сям’і. Яе бацька і дзве сястры працавалі на тытунёвай фабрыцы Шарашэўскага, а маці ўтрымлівала краму з аптэчнымі таварамі. У 1923 г. Аляксандра закончыла гімназію Вальдмана

3 *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Мінска.* У 4 кн., кн. 2-я. Мінск 2002, с. 552.

4 Л. Рублеўская, *Пяць незвычайных фактаў пра Сцяпана Александровіча*, [online] https://zviazda.by/be/news/20211220/1640000554-pyac-nezvychaynyh-faktau-pra-scyapana-aleksandrovicha, [доступ: 20.11.2022].

5 І. Б. Канапацкі, А. І. Смолік. *Гісторыя і культура беларускіх татар,* Мінск 2000, с. 247.

ў Гродне і пачала працу як вучаніца ў кравецкай майстэрні. Яшчэ ў гімназіі ўступіла ў Камуністычны саюз моладзі (КСМ). З ліпеня 1925 г. жыла ў Вільні, дзе ўступіла ў КПЗБ.

Пазней вучылася ў Менску і Маскве. Працавала сакратаром падпольных акруговых камітэтаў КСМЗБ у Гродне, Вільні, Брэсце, Баранавічах, Беластоку. У 1928 г. удзельнічала ў і з'ездзе КПЗБ. У тым жа годзе пазнаёмілася з Бэніямінам (Біняй) Эпштайнам, які быў сакратаром Гродзенскага камітэта КПЗБ. У 1930 г. ён памяняў імя і прозвішча і стаў Стэфанам Бергманам. У 1931 г. Аляксандра выйшла за яго замуж. У тым жа годзе ўвайшла ў склад Краявога сакратарыята ЦК КПЗБ.

У сакавіку 1934 г. яе накіравалі ў Менск. Была выкладчыцай у партыйнай школе. У студзені 1935 г. выехала ў Гомель, дзе працаваў яе муж. Была другім сакратаром партыйнай арганізацыі на „Гомсельмашы". У снежні 1935 г. арыштавана НКУС і незаконна асуджана. Каля 10 гадоў знаходзілася ў зняволенні. У 1946 г. У рамках праграмы рэпатрыяцыі перасялілася ў Польшчу. Рэабілітавана ў 1956 г.

Уступіла ў Польскую рабочую партыю. Працавала ў рэдкалегіі „Życie Partii" і ў рэдакцыі яўрэйскай газеты „Fołks Sztyme". У 1958 г. перайшла на пенсію і пачала займацца навукова-даследчыцкай дзейнасцю ў галіне гісторыі рабочага руху, а пазней — беларускага нацыянальнага руху. Напісала звыш 100 артыкулаў і дзве фундаментальныя працы — „Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu" (Warszawa, 1977) і „Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej" (Warszawa, 1984), якія і сёння захапляюць чытачоў. Супрацоўнічала з навуковым гуртком пры галоўным праўленні Беларускага грамадска-культурнага таварыства ў Беластоку[6].

Аляксандра Бергман даследавала гісторыю КПЗБ, Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі, Беларускай сялянска-работніцкай грамады, Беларускага навуковага таварыства ў Вільні, вывучала перыядычны друк (газеты „Наша ніва", „Вольны сцяг", „Змаганне"). Яна была аўтарам даследаванняў, прысвечаных дзеячам беларускага руху Браніславу Тарашкевічу, Леапольду Родзевічу, Уладзіміру Самойле, Антону Луцкевічу, Ігнату Дварчаніну, Веры Харужай, Сымону Рак-Міхайлоўскаму, Пятру Мятле, Паўлу Валошыну, Максіму Бурсевічу, Соф'і Панковай, Мікалаю Перавалоцкаму ды інш. Апублікавала шэраг біяграфічных нарысаў пра ўраджэнцаў Беларусі яўрэйскіх пісьменнікаў і журналістаў Лейбу Найдуса, Залмана Рэйзена, Барыса Клецкіна ды інш.[7]

Асабісты лёс і даследаванні Аляксандры Бергман моцна звязаныя з гісторыяй Беларусі. Яе дачка Зося слушна напісала ў 2011 г.: „Дзесяцігадовае зна-

[6] Л. Глагоўская, *Аляксандра Бергман*, [online]. https://czasopis.pl/aljaksandra-bjergman-1906-2005/ [доступ: 20.11.2022].

[7] А. Ліс, *Бергман Аляксандра Рыгораўна* [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, Мінск 1994, Т. 2, с. 19 — 20.

ходжанне ў працоўных лагерах і неаднаразовыя развагі над несправядлівымі абвінавачаннямі супраць яе, яе мужа і многіх сяброў выліліся ў спробы адказаць на пытанні: чаму так люта знішчалася Беларуская Грамада, чаму КПП распушчана, а яе члены асуджаны на знішчэнне? І хоць яна не знайшла поўнага адказу на гэтыя пытанні, яна пачала наватарскі пошук, які задаў кірунак далейшых даследаванняў»[8].

Прадстаўленыя біяграфічныя звесткі пра выбітных прадстаўнікоў татарскага і яўрэйскага народаў Беларусі Сцяпана Александровіча і Аляксандры Бергман сведчаць, што яны належаць да плеяды дзеячаў на „памежжы” культур, што так характэрна для нашай краіны і складае адну з яе галоўных цывілізацыйных адметнасцей.

Нічога дзіўнага няма ў тым, што С. Александровіч і А. Бергман, чыя творчасць прыпадае на другую палову XX ст., былі не толькі добра знаёмыя, сябравалі, ліставаліся, але і добра ведалі творчыя здабыткі адзін аднаго, абменьваліся меркаваннямі, парадамі, навінкамі навуковай і мастацкай літаратуры.

Ніжэй публікуюцца чатыры лісты Сцяпана Александровіча да Аляксандры Бергман. Першы ліст датуецца студзенем 1978 г. і ўтрымлівае ўражанні, каментарыі, пытанні і заўвагі аўтара пасля знаёмства з кнігай А. Бергман пра Браніслава Тарашкевіча.

Другі ліст быў напісаны 14 студзеня 1979 г., у ім аўтар адказвае на пытанні А. Бергман пра Леапольда Родзевіча і народніцкі часопіс „Гоман”, пра Рамуальда Зямкевіча, знаёміць А. Бергман з новым выданнем хрэстаматыі „Беларуская дакастрычніцкая драматургія”.

Трэці ліст датаваны 25 лютага 1985 г. Сцяпан Александровіч сярод іншага падзяліўся інфармацыяй пра публікацыю ў газеце „Літаратура і мастацтва” артыкула Адама Мальдзіса пад назвай „Тры знаходкі, тры загадкі”, дзе гаворка вядзецца пра невядомую раней газету „Гоман” 1906 г. Насамрэч гэта была містыфікацыя менскіх мастакоў, якія прыдумалі інтэлектуальны розыгрыш, каб актуалізаваць беларушчыну.

Чацверты ліст датаваны 8 красавіка 1986 г. Ён быў напісаны незадоўга да смерці яго аўтара (1 мая 1986 г.). Александровіч распавёў пра падрыхтоўку да друку збору твораў Цішкі Гартнага, павіншаваў Аляксандру Бергман з 80-гадовым юбілеем, падзяліўся інфармацыяй пра сенсацыйныя знаходкі новага спісу „Тараса на Парнасе” і паэмы „Два д’яблы”, напісаных адной рукой, і называе імя верагоднага аўтара гэтых паэм — Канстанціна Вераніцына. У апошнім лісце Александровіч скардзіцца на абвастрэнне хранічнай пнеўманіі, дзякуе за клопаты пра лекі і выказвае надзею, што „ў Бергманаў лёгкая рука, і я крыху акрыяю…”.

---

[8] Цыт. паводле: Л. Глагоўская, *Аляксандра Бергман* [online]. https://czasopis.pl/aljaksandra-bjergman-1906-2005/ [доступ: 2.11.2022].

Іна Соркіна, канд. гіст. навук (Варшава)
ORCID: 0000-0001-6648-1343

1. Студзень 1978 г., Менск.

Паважаная Аляксандра Рыгораўна!

Вось-вось толькі закончыў чытаць Вашую кнігу[9] і адразу пішу Вам гэты ліст.

Скажу адразу: кніга вельмі і вельмі яркая, жывая, цікавая, нават па-свойму вострая і ўзнёслая, глыбокая і багатая фактычным матэрыялам. У маім уяўленні фігура Браніслава Тарашкевіча была заўсёды велічнай і трагічнай, але ўся гэтая велічнасць, трагізм, незвычайная сіла волі і багацце яго інтэлекту паўсталі перада мной толькі з Вашай кнігі. Дзякуй, вялікі і шчыры дзякуй Вам, Аляксандра Рыгораўна, за выдатную і актуальную кнігу! Я чытаў яе з вялікім хваляваннем, уздымам, трывогаю за лёс чалавека, які для беларускага народа аддаў усё: вялікі і востры розум, незвычайны талент навукоўца, усё сваё палымянае сэрца і кароткае жыццё. Самыя розныя пачуцці ўзнікалі ў маёй душы, калі я чытаў Вашую кнігу: радасць, захапленне, спачуванне, гнеў, крыўда і нават сляза… Я чалавек не сентыментальны, але спакойна чытаць многія старонкі кнігі не мог. Даўным-даўно я не чытаў кнігі, якая мяне так узрушыла, захапіла і выклікала столькі думак, самых супярэчлівых часам…

Калі б была такая магчымасць, то я адразу адкінуў бы ўсялякія свае справы і нават бальніцу (ліст гэты пішу яшчэ ў бальніцы, лячу горла), каб паехаць у Варшаву, падзякаваць асабіста Вам за кнігу, пагаварыць з Вамі і можа дзе ўдакладніць некаторыя факты, а дзе і паспрачацца…

Добрую і важную справу Вы, Аляксандра Рыгораўна, зрабілі. Сабраны, абагулены, пад адпаведным поглядам пададзены такі цікавы матэрыял! Гэта не проста жыццяпіс, біяграфія Браніслава Тарашкевіча — рэвалюцыянера, беларускага патрыёта, змагара за нацыянальнае адраджэнне свайго народа, Чалавека з вялікай літары, навукоўца, літаратара, але нанова прачытаная старонка беларускай гісторыі пачатку XX стагоддзя, грамадска-палітычнага жыцця народа, які абудзіўся, каб „людзьмі звацца”. Скажу яшчэ адно прызнанне: дакументальны матэрыял выкарыстаны Вамі ўмела, трапна і нават па-майстэрску. Некаторыя старонкі кнігі зроблены так, што іх спакойна чытаць нельга…

Да такіх месц я адношу выступленні Б. Тарашкевіча ў Сейме, яго ацэнку пілсудчыны, яго дасціпныя жарты (стар. 118, 119, 121, 125 і інш.), малюнак

[9] Размова ідзе пра кнігу: *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu*. Warszawa, 1977. У перакладзе на беларускую мову кніга выйшла ў Менску ў 1996 г.

у „Маланцы"[10] (141), працу ў турме над перакладам „Пана Тадэвуша"[11] (145), прызнанне Станіслава Цат-Мацкевіча[12] (147), многа яркіх дэталяў на судовым працэсе (яны так і просяцца ў добры раман!) — 151, выступленні адвакатаў. А якая сіла духу, перакананняў, патрыятычных пачуццяў у апошнім слове Б. Тарашкевіча на судовым працэсе. […] Я ўпершыню прачытаў гэта слова ў поўным выглядзе. Колькі чалавечай годнасці, дасціпнасці, трапных ацэнак, а канцоўка пра Славацкага! Малайчына, геній Тарашкевіч: ён многае бачыў, прадбачыў, разумеў з таго, што было, ёсць і яшчэ доўга будзе!!!

А што варты словы прывітання Варскага[13] (167), а гімн беларускі, спяванне яго, а польскія паліцэйскія стаяць па камандзе „Смірна!" Жывыя сцэны рамана! А якія думкі гэта ўсё выклікае! Якая супярэчлівая і паказальная сцэна! Як шкада і крыўдна, што маладое беларускае пакаленне пра гэта не ведае, а ёсць сілы, якія стараюцца, каб гэта пакаленне ніколі не ўведала. Адзін прафесар хіміі, убачыўшы ў мяне Вашую кнігу тут, у бальніцы, запытаўся: „Хто такі Тарашкевіч?" Во да чаго дажыліся!.. Вядома напісаў бы я яшчэ, пералічваючы, што мяне ўражвала і хвалявала, але мой ліст, адрасаваны Вам, можа трапіць перш у іншыя рукі. Таму канчаю.

Скажу адно яшчэ: нельга спакойна чытаць старонкі, дзе Вы гаворыце пра Веру Андрэеўну[14] (як выйду з бальніцы, паеду адведаць яе ў Радашковічах), пра сына і бацьку. Якая трапная дэталь: „Мой Божа! Чаго чалавеку трэба — добра папрацаваць, з'есці і пад кажухом на печы паспаць!" з адных гэтых слоў відаць душа селяніна…

Цяпер некалькі пытанняў і заўваг.

[10] „Маланка" — заходнебеларускі ілюстраваны сатырычны часопіс, які выдаваўся ў Вільні з 15 студзеня 1926 г. па 26 снежня 1928 г. Агулам выйшла 43 нумары. Рэдактарамі-выдаўцамі ў розны час былі Іван Касяк, М. Луцэвіч, Янка Маразовіч (Янка Маланка). Асобныя нумары „Маланкі" былі канфіскаваны польскімі ўладамі. Выданне спынена праз рэпрэсіі польскіх улад.

[11] „Пан Тадэвуш" („Pan Tadeusz") — найбуйнейшы і самы значны мастацкі твор Адама Міцкевіча, эпічная паэма, якая пісалася ў 1832–1834 гг. у Парыжы, дзе паэт жыў у эміграцыі, і выдадзеная тамсама ў 1834 г. Тарашкевіч выканаў пераклад паэмы на беларускую мову ў 1931–1932 гг. у турме. Пасля арышту Б. Тарашкевіча ўжо ў СССР пераклад апынуўся ў НКУС. Быў выдадзены значна пазней: Адам Міцкевіч. *Пан Тадэвуш*. Пераклад з польскай Б. Тарашкевіча, Мінск 1981.

[12] Станіслаў Цат-Мацкевіч (Stanisław Mackiewicz, 1896–1966) — польскі выдавец і пісьменнік, журналіст і палітык кансерватыўнай арыентацыі, прыхільнік манархіі. У 1922–1939 гг. быў рэдактарам папулярнай газеты „Słowa" (Вільня). Увосень 1939 г. выехаў у Францыю. У 1954–1955 гг. — старшыня ўрада Польшчы ў выгнанні. Вярнуўся ў Польшчу ў 1956 г.

[13] Адольф Варскі (1868–1937) — дзеяч польскага сацыялістычнага руху, публіцыст, дэпутат сейма (1922–1927).

[14] Вера Андрэеўна Ніжанкоўская (1901–1998) — беларуская асветніца, мемуарыстка, жонка Браніслава Тарашкевіча, дачка гісторыка, заснавальніка Менскага царкоўна-археалагічнага музея Андрэя Сніткі, пляменніца Аляксандра Уласава.

Ст. 17. Што за дакументы, дзе ёсць звесткі пра навязванне Тарашкевічам „Нашай нівы"? Мне гэта цікава ў сэнсе гісторыі газеты.

Ст. 24. Мне здаецца, я маю выпіскі, дзе гаворка пра „Сябра" ідзе значна раней. Няма тут, у бальніцы, дзе ўдакладніць, здаецца 1912 годам.

Ст. 26. Войцік[15] не рэдагавала „Саху"[16], рэдагаваў Уласаў, а ўсе тэхнічныя справы вёў Ядвігін Ш.

Ст. 33. У Вільні ёсць архіўныя матэрыялы жандармерыі, з якіх вынікае, што БСГ не пакідала сваёй дзейнасці ў перадваенны перыяд з 1907 па 1913 г. Уся культурна-асветніцкая дзейнасць, выданне „Нашай нівы" таксама сведчыць аб тым, што „грамадаўцы" не спынялі сваёй дзейнасці.

Ст. 59. Нехацця выйшла, што ўвесь беларускі друк называўся нібыта „prasa z Wileńkiej 12", бо там жыў Б. Тарашкевіч.

Ст. 62. Што за дакумент „Zarys ruchu białoruskiego od czasu jego powstania aż po dzień deklaracji mińskiej (???) z dnia 1.III.1924"[17]. Дзе ён захоўваецца?

Ст. 65. Вельмі ўдалая і трапная думка пра кампрамісы.

Ст. 69. У архіве Літаратуры і мастацтва БССР (Мінск) ёсць успаміны Стэцкевіча[18], напісаныя ў 50–60-я гады перад смерцю. Ці ведаеце пра іх? Я да іх адношуся вельмі крытычна, пісаў ён пад канец жыцця вельмі тэндэнцыйна і з аглядкаю…

Ст. 89. 100 школ, 2 семінарыі настаўніцкія і адна гімназія. Пакіну без заўваг.

Здымкі вельмі цікавыя; прыгожа выглядае Вера Андрэеўна.

Ст. 130. Хто з польскіх пісьменнікаў падпісаў ліст „W świetle tragedii białoruskiej"[19]?

---

15 Зоська Верас, сапр. Людвіка Антонаўна Сівіцкая-Войцік (1892–1991) — беларуская пісьменніца і грамадская дзяячка.

16 „Саха" — часопіс сельскагаспадарчай тэматыкі, выдаваўся ў Вільні (красавік 1912 — кастрычнік 1913), у Менску (лістапад 1913 — студзень 1915). На 27-м нумары выхад спынены ў сувязі з вайной. Два нумары былі выдадзены Саюзам сельскагаспадарчай кааперацыі Беларусі ў Менску (красавік 1920 — май 1920). У далейшым выходзіў у Вільні (сакавік 1927 — жнівень 1931). Усяго выйшла 70 нумароў. Рэдактары: А. Уласаў (1912–1915, 1920, 1928–1929), У. Павалковіч (1927), М. Ільяшэвіч (1930–1931).

17 Кніга пад такой назвай выйшла ў 1928 г. у Варшаве, прызначалася для службовага карыстання агентамі польскіх спецслужб. У 2009 г. выдадзена па-беларуску пад назвай *Кароткі нарыс беларускага пытання* (падрыхтавана да друку А. Вашкевічам, А. Чарнякевічам, А. Пашкевічам).

18 Фелікс Іванавіч Стацкевіч (1879–1967) — беларускі грамадска-культурны дзеяч, сябра БСГ, ТБШ, дырэктар Радашковіцкай беларускай гімназіі імя Ф. Скарыны, адзін з заснавальнікаў і рэдактар часопіса „Беларускі летапіс". Арыштоўваўся польскімі ўладамі. У 1939–1941 гг. настаўнічаў, у Другую сусветную вайну працаваў суддзёй у Смаргоні, у 1944–1949 гг. быў супрацоўнікам Беларускага музея ў Вільні, музея Пушкіна ў Мяркучай (пад Вільняй). У 1949 г. арыштаваны і зняволены. Пасля вызвалення ў 1950-я гг. жыў у Вільні. Быў актывістам руху эсперантыстаў. Склаў „Эсперанта-беларускі слоўнік".

19 Верагодна, тут маецца на ўвазе салідарнасць польскай інтэлігенцыі з рэпрэсаванымі ў БССР у канцы 1930-х гадоў беларускімі дзеячамі, у тым ліку з Б. Тарашкевічам.

Ст. 141. Малюнак у „Маланцы". У Польшчы такое магло быць? Здорава!

Ст. 146. Цікавая дэталь пра Галавача[20].

Ст. 221. Цікавае сведчанне, што „Іліяда"[21] рыхтавалася да друку. Я ведаў, што Б. Т. [Браніслаў Тарашкевіч] пераклаў, але што прыняты быў пераклад да друку не ведаў. Чаму ж не выйшаў? Дзіўна, у 1936 мог яшчэ выйсці.

Ст. 218–223. Выклікаюць многа пытанняў, здзіўлення і г. д.

227. Паважаная Аляксандра Рыгораўна, мне здаецца, што Вам трэба пісаць і пра Б. Т. [Браніслава Тарашкевіча] як літаратара, перакладчыка і публіцыста.

232. Маладая Беларусь[22]. Трэба даты 1912–1913.

234. Што за Клейн Б[23]? Не той, што жыў у Гродна?

235–236. Пачытаў бы з ахвотаю ўспаміны Ратая[24] і Вітаса[25].

Заканчваю. Яшчэ раз дзякую за кнігу! Яна мне многае і многае дала. Гавару шчыра. Я не ўмею крывіць душою.

Усяго Вам добрага!

З глыбокай павагаю

Сцяпан Александровіч

2. 14 студзеня 1979 г., Менск.

Паважаная Аляксандра Рыгораўна!

Перш за ўсё адказваю на Вашы пытанні.

На стар. 88 ёсць пра Л. Родзевіча[26]. Зараз мне цяжка адказаць, адкуль узяты гэтыя звесткі: можа і з Энцыклапедыі беларускай, а можа з інфармацыі ў „Н. Н. пра літаратурныя вечары. Калі буду праглядаць газету цяпер, то буду мець на ўвазе, каб браць на пяро…

---

[20] Платон Галавач (1903–1937) — беларускі пісьменнік, ахвяра савецкага тэрору.

[21] „Іліяда" — старажытнагрэчаская эпічная паэма аб Іліёне (Троі), якая прыпісваецца легендарнаму паэту Гамэру. На беларускую мову паэма была ўпершыню перакладзена Б. Тарашкевічам. Цалкам пераклад не захаваўся.

[22] „Маладая Беларусь" — літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны альманах, які выдаваўся ў Санкт-Пецярбургу на беларускай мове выдавецкай суполкай „Загляне сонца і ў наша аконца" ў 1912–1913 гг. Друкаваўся адначасова кірыліцай і лацінкай.

[23] Барыс Самуілавіч Клейн (1928–2020) — беларускі гісторык, доктар гістарычных навук, прафесар. Аўтар навуковых прац па гісторыі нацыянальна-вызваленчага і рэвалюцыйнага руху ў Беларусі, Літвы і Расіі, прац па генеалогіі вядомых грамадскіх і культурных дзеячаў. Пачынальнік археалагічных даследаванняў сядзіб і двароў дробнай і сярэдняй шляхты (Завоссе, Туганавічы, Мерачоўшчына). Ініцыятар і кіраўнік праектаў „Шлях Адама Міцкевіча", „Тадэвуш Касцюшка". У 1960–70-я гады праследаваўся ўладамі за палітычныя погляды, быў пазбаўлены навуковай ступені і працы, а таксама магчымасці працаўладкавання па спецыяльнасці. Узноўлены ў правах вучонага ў 1979 г. З 1992 г. жыў у ЗША.

[24] Мацей Ратай (1884–1940) — польскі палітык, публіцыст.

[25] Вінцэнт Вітас (1874–1945) — польскі палітык, адзін з уплывовых палітыкаў міжваеннай Польшчы.

[26] Леапольд Родзевіч (1895–1938) — беларускі драматург і тэатральны дзеяч, празаік, паэт, публіцыст, дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі.

Адзін N [нумар] „Гоману”[27] павінен быць у Менску, у архіве літаратуры і мастацтва. Не памятаю, які толькі. Адзін ёсць у Вільні, адзін у Ленінградзе. Увогуле, каб зрабіць копію поўнага тэксту аднаго нумару, трэба мець некалькі адбіткаў („Гоман” друкаваўся на гектографе; у адным выпадку адбіткі нейкай старонкі бываюць цьмяныя, трэба падстрахоўваць другім адбіткам…). У 1984 г. будзе сто год з дня выдання. Сваёй малодшай дачцэ Ірыне (яна цяпер на 4 курсе факультэта журналістыкі) я даў заданне падрыхтаваць тэксты беларускіх народнікаў, каб выдаць кнігу (публікацыю поўную тэкстаў; яны ніколі поўнасцю не перавыдаваліся).

Пра Р. Зямкевіча[28] ведаю. У 1912 годзе рэдакцыя „Нашай Нівы” таксама адхрышчвалася публічна ад Р. Зямкевіча[29]. А вось E. Chwalewika не чытаў, хоць многа чуў пра яго „Zbiory”[30].

Пра Маладзечанскую семінарыю ёсць добрая кніга: А. Ярушевич, Молодечно и его учебные заведения. К пятидесятилетию учительской семинарии. 1864–1914. Вильна, 1914. Акрамя таго павінны быць і архіўныя матэрыялы. Спасылкі на архіўныя матэрыялы Маладзеч[анскай] семінарыі ёсць у кнізе: Г. Кісялёў, „Пошукі імя” (1978).

Л. Родзевіча як крытыка я ведаю толькі ў пачатку XX ст., але пасля Кастрычніка ўжо. Ён тады быў крыху „левым”, выступіў так заядла супраць „Новай Зямлі”, таму нашыя сучасныя крытыкі не могуць яму даравать аглабельнай крытыкі „Новай Зямлі”. Каб гэта выступіў супраць паэмы „Н. З.” які-небудзь малавядомы дзеяч, то нічога, а тут раптам з такой лявацкай крытыкай выступіў вядомы дзеяч, сам Л. Родзевіч.

Аляксандра Рыгораўна! Ці ведаеце Вы, што ў Мінску выйшла (1978 г.) кніга „Беларуская дакастрычніцкая драматургія” (зборнік тэкстаў), дзе змешчаны тэксты драм[атычных] твораў Л. Родзевіча „Блуднікі”, „Пакрыўджаныя” і „Марцовы снег”. Займаюць яны старонкі 323–374. Магу гэту кнігу прысласць.

---

27 „Гоман” — нелегальны гектаграфічны часопіс, які выдаваўся ў 1884 г. у Санкт-Пецярбургу групай студэнтаў-беларусаў, заснавальнікаў аўтаномнай беларускай фракцыі „Народнай волі”.

28 Рамуальд Зямкевіч (1881–1943/1944?) — беларускі бібліёграф, бібліяфіл, этнограф, публіцыст, перакладчык, гісторык беларускай літаратуры, калекцыянер кніг і рукапісаў.

29 Прычынай маглі быць несумленныя метады збору калекцыі Р. Зямкевічам. Як сведчаць даследаванні Анатоля Сідарэвіча, Зямкевіч, пачуўшы пра нейкі старадрук ці рукапіс, гатовы быў ехаць у любы куточак Беларусі і любым коштам здабыць той рарытэт, нават скрасці яго. А. Луцкевіч у 1928 г. напісаў, маючы на ўвазе Зямкевіча, што адзін несумленны чалавек прысабечыў і адмовіўся вярнуць дадзены яму ў 1913 г. на захаванне архіў Беларускай сацыялістычнай грамады.

30 Эдвард Хвалевік (1873–1956) — польскі бібліятэкар, бібліяфіл і гісторык кнігі, даследчык польскіх літаратурных збораў у бібліятэках, архівах і музеях як у краіне, так і за яе межамі, аўтар працы: *E. Chwalewik, Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, Warszawa 1926–1927.

У нас Л. Родзевіча больш ведаюць як драматурга, аўтара вадэвіля „Збянтэжаны Саўка”. Вывучэннем яго творчасці ніхто не займаўся. У. Калеснік займаўся вывучэннем літаратуры Заходняй Беларусі ўвогуле і асобна творчасцю Максіма Танка і Уладзіміра Жылкі, а Л. Родзевіч лічыцца фігурай цікавай і каларытнай, але другараднай (пра яго больш гаворка ідзе як пра рэвалюцыйнага дзеяча). Адказваю на гэты ліст, бо прыйшоў ён толькі 12 студзеня (варшаўскі штамп 16 снежня).

Я здаецца ўжо пісаў, што хрэстаматыя нараджалася ў вялікіх муках, але сустрэта была даволі прыхільна. Рэцэнзій яшчэ не было, але вусных водгукаў я чуў вельмі многа. Аб’ём быў абмежаваны. Сёе-тое я цяпер бы не даваў, а іншае даў бы. Вольга Сцяпанаўна — мая дачка, яна пісала некаторыя каментарыі, а я толькі правіў, калі што не так. Разгону не было, трэба было коратка і ясна гаварыць. З аднаго боку хацелася даць пабольш невядомых ці важных для маіх пазіцый матэрыялаў, а з другога боку трэба было ўлічваць, што кніга адрасавана студэнту.

Пане Стэфан[31]! Выйшаў другі том тлумачальнага слоўніка. Хутка прышлю. Пішыце, што Вас яшчэ цікавіць з нашых навінак. Ці ведаеце Вы кнігу A. Potocki (J. Bałaszewicz), Raporty szpiega. T. 1-2, W[arszawa] 1973? Ці ёсць там матэрыялы, цікавыя для мяне як літаратара?

З сяброўскім прывітаннем і найлепшымі навагоднімі пажаданнямі.

Сцяпан Александровіч

3. 25 лютага 1985 г., Менск.

Дарагія Аляксандра Рыгораўна і Сцяпан Сямёнавіч!

Жыў-здароў я. Праўда, можа і не так, як хацелася б, але трымаюся… Выйшаў з бальніцы 19 лютага, праляжаўшы тры тыдні. Самае галоўнае, што праляжаў у цяпле і пад медыцынскім наглядам самыя цяжкія для мяне халодныя і марозлівыя дні. Лекцыі ўжо чытаю. Засталіся два тыдні працы — і я практычна заканчваю гэты 1984/1985 навучальны год. Застанецца ў чэрвені і ліпені прыняць экзамены на стацыянары і на завочным. Я ўжо паведамляў, што з 1 красавіка еду ў Крым, адзін з самых лепшых санаторыяў па майму „профілю”, еду са спакойным сэрцам, што абавязкі свае выканаў, лекцыі адчытаў, вазьму афіцыйны адпачынак на месяц за гэты навучальны год і буду грэцца пад крымскім сонцам і чытаць толькі тое, што будзе падабацца (ніякай работы ў Крым не бяру; даю сабе адпачынак, я яго заслужыў…).

[31] Аўтар звяртаецца да Стэфана Бергмана (1904–2000), называючы яго Сцяпанам Сямёнавічам. У энцыклапедычных даведніках С. Бергмана характарызуюць як удзельніка рабочага руху ў Заходняй Беларусі, публіцыста, перакладчыка, які паходзіў з сям’і друкара, быў актыўным дзеячам КПЗБ, двойчы арыштоўваўся польскімі ўладамі, з 1934 г. у БССР, у 1935 г. быў арыштаваны і высланы на Калыму. З 1945 г. жыў у Польшчы, працаваў у выдавецтвах, рэабілітаваны ў 1956 г. (А. Ліс, *Бергман Сцяпан Сямёнавіч* [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Т. 6, кн. 2, Мінск 2003, с. 343).

Аляксандра Рыгораўна, кнігу Вашую яшчэ не прачытаў, толькі пазнаёміўся з ёю[32]. Па-мойму, атрымалася вельмі цэльная кніга, звязаная адной тэматыкай, як аглядавыя артыкулы, так і творчыя партрэты паасобных дзеячаў. Адразу толькі адно пытанне: а чаму Уладзімір Самойла не трапіў у кнігу? Яго біяграфічны нарыс напісаны мною крыху ў іншым плане, але, па-мойму, мог бы „стаць" у кнігу.

Ёсць у Мінску чуткі, што прыедзе ў хуткім часе ў Мінск Базыль Белаказовіч[33], але на ўсякі выпадак прышліце польскі рэцэпт на фурагон, тады ў крайнім выпадку можна будзе выслаць лекі па пошце (дзве ўпакоўкі ўжо падрыхтаваны). Калі б я не ляжаў у бальніцы, то ўжо перадаў бы (з Саюза пісьменнікаў ездзіў у Варшаву знаёмы чалавек). Увогуле, знойдзем, як перадаць. Пішыце, можа яшчэ што з лекаў ці якіх прадуктаў трэба. Кнігі таксама перадам.

У газеце „Літаратура і мастацтва" за 22 лютага 1985 года змешчаны артыкул А. Мальдзіса „Тры знаходкі, тры загадкі", дзе ідзе гаворка пра невядомую беларускую газету „Гоман"; у рукі Мальдзіса трапіў „Гоман" № 2 за 24 траўня 1906 г. Я лічу, што гэта нейкая або аднаднёўка (не магло такога быць становішча, каб газета выходзіла і мела 12 нумароў, а пра яе ў друку, нідзе ў друку, ні ва ўспамінах дзеячаў таго часу не было ні слова!), або пазнейшая фальсіфікацыя, падробка (тады яшчэ не ўсталявалася тэрміналогія, назва месяцаў; усюды ў „Нашай ніве" і ў пазнейшым часе пісалася аўгуст або серпень, а тут раптам жнівень). З другога боку цікавая гісторыя — загадка…

Пакуль усяго добрага! З глыбокай павагай

Сцяпан Александровіч

4. 8 красавіка 1986 г., Менск.

Дарагія Аляксандра Рыгораўна і Сцяпан Сямёнавіч!

Вось я ўжо не чытаю лекцыі. З 25 сакавіка 1986 г. афіцыйна лічуся на пенсіі. Хваліцца няма чым, але рана ці позна гэта павінна было здарыцца. Добра, што адбылося гэта перад вясною, праз які месяц паеду на дачу, на Лысую гару, калі добрая будзе вясна.

Цяпер заняты ў асноўным падрыхтоўкай збору твораў Цішкі Гартнага[34]. Мы ўжо здалі першы том у выдавецтва (мы — гэта дачка Галіна Змітраўна Жылуновіч і я), у яго ўвайшлі вершы (часткова) і часткова апавяданні. Усё даць цяжка, з аднаго боку сырое, з другога — мае свае іншыя недахо-

32 Размова ідзе пра кнігу *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej* (Warszawa 1984).

33 Базыль Белаказовіч (1932–2010) — польскі славіст, літаратуразнавец, культуролаг, аўтар манаграфій з *гісторыі польска-рускіх літаратурных сувязяў XIX стагоддзя* (1971), *Мар'ян Здзяхоўскі і Леў Талстой* (1995), даследаваў беларускую літаратуру XIX ст., творчасць польска-беларускіх пісьменнікаў.

34 Збор твораў Цішкі Гартнага выйшаў у 4 тамах на працягу 1987–1989 гг.

пы. Другі і трэці том — раман „Сокі цаліны", чацвёрты складуць публіцыстыка, крытыка, лісты, мемуары. Апошні том будзе самы цікавы, але для складальнікаў самы цяжкі. І трэба многае выявіць, знайсці, а зрабіць гэта па розных прычынах вельмі і вельмі цяжка, а зрабіць трэба абавязкова…

Кепска толькі тое, што ў сувязі з вясною пачынаецца абвастрэнне хранічнай пнеўманіі. Бываюць дні, калі я адчуваю сябе цяжка, задыхаюся, няма чым дыхаць, мала кіслароду. Марыя коле ўколы, не хочацца лажыцца ў бальніцу, але, відаць, прыдзецца легчы…

Дарагая Аляксандра Рыгораўна! Александровічы (гэта значыць — мая Марыя, дачка Ірына і я) вітаем Вас з вялікім і слаўным юбілеем! Здароўя! Здароўя! Здароўя! Добрага творчага настрою! Калі мне не чытаецца (а тым больш не пішацца), я, дарагая Аляксандра Рыгораўна, думаю, што Вы ёсць на свеце і недзе нешта пішаце ў дадзеную хвіліну. Вы для мяне прыклад аб'ектыўных ацэнак, прынцыповага падыходу, аператыўнасці. Можна толькі вітаць Вашую працавітасць, адданасць справе! Няхай і надалей Вам добра пішацца, думаецца, чытаецца! Я многа сказаў бы добрага і пахвальнага ў Ваш адрас, але ў даны час, на вялікі жаль, не магу, бо адчуваю сябе не зусім так, як трэба. У галаве мякіна ці вата. Вясною заўсёды так бывае са мною. Надвор'е стаіць кепскае: туман, зрэдку дождж, снег яшчэ сям-там ёсць у цяньку, сонца амаль няма. Кажуць, пасля 10 красавіка будзе цяпло, цяпер 4–6 цяпла.

Сенсацыя! Знойдзены новы спіс „Тараса на Парнасе", новая паэма „Два д'яблы"[35], драматычны фрагмент, — усё гэта пісана адной рукой, калі меркаваць па мове, напісана ярка і жыва. Я сам, праўда, яшчэ не чытаў, але казаў учора па тэлефоне Генадзь Кісялёў. Паводле новых дадзеных паэма „Тарас на Парнасе" напісана нібыта ў 1856 годзе, а аўтарам яе быў Канстанцін Вераніцын (чаму таксама цяжка даць веры).

Пакуль усяго найлепшага!

Вялікі дзякуй за клопаты пра лекі! Я думаю, што ў Бергманаў лёгкая рука, і я крыху акрыяю.

З прывітаннем

Сцяпан Александровіч

[35] „Два д'яблы" — сатырычная паэма, напісаная ў 1860 г. і ўпершыню апублікаваная 6 чэрвеня 1986 г. Змест паэмы востра асуджае п'янства. Верагодным аўтарам гэтай паэмы, а таксама сатырычна-гумарыстычнай паэмы „Тарас на Парнасе" лічыцца Канстанцін Вераніцын (1834–1903).

Białoruska „lewica literacka” połowy lat 30. W oczach kontrwywiadu wojskowego.

Opracowanie Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX z 1936 r.

Lata 1935–1936 przyniosły intensyfikację form narodowego życia Białorusinów w II Rzeczypospolitej. Zjawisko to objawiało się wzrostem aktywności istniejących wcześniej organizacji, powołaniem nowych tytułów prasowych, wreszcie próbami koordynacji działań struktur reprezentujących odległe od siebie nurty ideowe. Niejako sprzęgnięciem tych wydarzeń była próba podjęcia akcji na rzecz restytucji białoruskich szkół powszechnych[1]. Apogeum owego ożywienia przypadło na wiosnę — lato 1936 r. Kres położyły mu działania administracji państwowej, której decyzje, podjęte na początku kolejnego roku uderzyły w zorganizowane formy życia białoruskiego[2]. Jakkolwiek nie zostało ono anihilowane, to jego rozmiar zredukowano do form szczątkowych. Nastąpiła faktyczna likwidacja takich kluczowych instytucji jak Towarzystwo Szkoły Białoruskiej, Białoruski Instytut Gospodarki i Kultury[3], Towarzystwo Białoruskiej Oświaty[4], czy chadeckiego tygodnika „Krynica”[5].

Wspomniany wyżej zwrot ku ponownemu zaostrzeniu kursu w stosunku do Białorusinów wpisuje się w szerszy kontekst ówczesnej ewolucji polityki wewnętrznej rządzących piłsudczyków. Jej restrykcyjność wobec środowisk znajdujących się poza obozem prorządowym wzrosła generalnie. Ofiarą padła zarówno polska opozycja (zwłaszcza ruch ludowy), środowiska reprezentujące inne mniejszości narodowe, czy kontestatorzy bieżącej linii władz wywodzący się z kręgów prosanacyjnych. Decyzje wówczas podjęte miały swoje korzenie w diagnozie sytuacji wewnątrz kraju, jakie formułowano m. in. w obrębie struktur siłowych, takich

---

1 A. Вабішчэвіч, *Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)*, Брэст 2008, s. 61–62.

2 E. Mironowicz, *Białorusini, komunizm i władze sanacyjne w latach 1937–1939*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” [dalej BZH], 2006, z. 25, s. 102.

3 K. Gomółka, *Polityka rządów polskich wobec mniejszości białoruskiej w latach 1918–1939*, BZH 1995, z. 4, s. 118; K. Разуванава, *Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры ў Заходняй Беларусі (1926–1936 гг.)*, Мінск 2013, s. 57.

4 A. Горный, *Белорусские национально-демократические и полонофильские организации в межвоенной Польше*, „Славянский альманах” 2020, Выпуск 3–4, s. 120.

5 M. Moroz, *„Krynica”. Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, Białystok 2001, s. 249, 253–256.

jak Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, a także — odgrywającego coraz większą role w polityce wewnętrznej — wojska.

Publikowany tu dokument stanowi przyczynek do problemu oglądu przez wojsko problematyki białoruskiej u progu zaostrzenia polityki państwa polskiego wobec tej grupy narodowościowej. Jest nim opracowanie Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX pt. *Lewica literacka w Polsce. Uwagi ogólne i charakterystyka osób zaangażowanych na terenie OK nr IX.*, a więc analiza wypracowana przez placówkę kontrwywiadu wojskowego, obejmującej swoim zasięgiem przede wszystkim województwa nowogródzkie i poleskie, a więc obszary będące jądrem terytorium zamieszkiwanego przez Białorusinów w II RP.

Wydaje się, że podjęcie tematu „lewicy literackiej” przez SRI DOK IX w tym momencie nie było skutkiem wagi zjawiska, które w granicach DOK IX można uznać za drugorzędne. Być może okazało się skutkiem wykonania polecenia odgórnego, będącego powieleniem dyrektyw, jakie otrzymały z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wojewódzkie ogniwa administracji zespolonej. Sugeruje to polecenie MSW wydziałom społeczno-politycznym urzędów wojewódzkich przygotowanie odpowiednich sprawozdań wraz z krótkimi notami biograficznymi i charakterystykami osób, które należą do komunistycznych organizacji i ruchów literackich w Polsce[6]. Niepokój władz był skutkiem wyraźnego lewicowego zwrotu, jaki dał się zaobserwować w życiu literackim II Rzeczypospolitej lat 1935–1936, a który dokonał się także w skutek korekty taktyki ruchu komunistycznego, głoszącego od VII Kongresu Międzynarodówki komunistycznej hasła „jednolitego frontu”[7].

Mimo powyższych uwarunkowań, jedynie pośrednio związanych z funkcjonowaniem białoruskiej grupy narodowej, powstał dokument, który nie tylko jest świadectwem stanowiska władz polskich wobec Białorusinów, ale także oddaje procesy zachodzące wśród nich. Odnaleźć można tu nawiązania do takich istotnych kwestii jak nieudana próba porozumienia białoruskiej Chrześcijańskiej Demokracji i Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi, a także charakter relacji pomiędzy środowiskami narodowymi (BChD i Białoruska Partia Narodowo-Socjalistyczna).

Opracowanie SRI DOK IX dobrze ilustruje kwestię elastycznej recepcji piśmiennictwa białoruskiego w terenie, gdzie zapewne często liczyła się przede wszystkim proweniencja narodowa, nie zaś polityczna. W efekcie decyzja o ewentualnym akcesie do konkretnego białoruskiego środowiska politycznego mogła niekiedy równie dobrze doprowadzić do ruchu komunistycznego jak i narodowo-socjalistycznego. Dokument zawiera szczegóły na temat ważnych postaci życia białoru-

---

6 Ostatnio odnotowano istnienie tego dokumentu w Białoruskim Państwowym Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki (Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва), М. Трус, *Рэха з Паднябеснай: еўрапейскія рэцэптыўныя традыцыі і беларускія літаратурныя містыфікацыі 1920-х гадоў*, „Беларуская думка”. 2021, nr 1, s. 102.

7 *Historia polskiego ruchu robotniczego 1918–1939*, t. 3., red. A. Czubiński, Warszawa 1988, s. 529–532, 550–552.

skiego, nb. aktywnych także po wojnie — czy to na emigracji, czy to w Związku Sowieckim (np. Siarhiei Siniak, Maksim Tank). Stanowi przyczynek do historii czasopiśmiennictwa białoruskiego w II RP. Rejestruje zwłaszcza sporo szczegółów nt. pisma „Nasza Wola", zamkniętego wkrótce po powstaniu dokumentu, a zawierającego negatywną ocenę wpływu pisma na nastroje ludności białoruskiej. Ilustruje również mechanizm odbioru prasy białoruskiej tak przez administrację państwową jak i czytelników.

Opracowanie daje pewne wyobrażenie o stopniu i metodach inwigilacji białoruskich środowisk narodowych. Zwraca uwagę zwłaszcza zamieszczenie przejętej, prywatnej korespondencji. Rozpoznanie to było jednak niekompletne. Wskazówką są tu braki w podstawowych danych personalnych niektórych osób rejestrowanych jako uczestnicy „białoruskiej lewicy literackiej".

Opracowanie powstało latem 1936 r., zapewne w sierpniu lub wrześniu tego roku. Wskazuje na to z jednej strony wzmianka o ilości numerów czasopisma „Nasza Wola" zaprenumerowanych „w sierpniu" na terenie gminy Niechniewicze, z drugiej zaś informacja o zamiarze zorganizowania przez S. Siniaka we wrześniu zjazdu białoruskich literatów. Część wstępna sprawia wrażenie odległej formalnie od stylu raportów wojskowych. Wydaje się ona bardzo luźno powiązana z zasadniczą częścią opracowania. Zwraca uwagę duża ilość epitetów, która znamionować mogłaby rodzaj zrozumienia jej autora (autorów?) w stosunku do genezy opisywanego zjawiska. Wydaje się, że części nie dotyczące bezpośrednio terenu OK IX mogły zostać powielone ze wspomnianego wyżej zalecenia MSW dla wydziałów społeczno-politycznych urzędów wojewódzkich. Nie dysponujemy dokumentem powstałym w ministerstwie spraw wewnętrznych, niemniej na uderzające podobieństwo wskazuje porównanie z edytowanym tu źródłem ten jego fragment, jaki opublikowano ostatnio na Białorusi[8].

[8] Fragment pisma opublikowany w języku białoruskim: „Ідэя арганізацыі групы беларускіх пісьменнікаў і паэтаў паўстала ўжо ў 1928 г. і аб'ядноўвала 12 асоб. Яна выдала брашуру пад назвай „Рунь веснаходу", у якой змешчаны творы маладых беларускіх пісьменнікаў і паэтаў. Гэтая група перастала існаваць з моманту ліквідацыі Беларускай сялянска-работніцкай грамады…" (za: М. Трус, *Рэха з Паднябеснай: еўрапейскія рэцэптыўныя традыцыі і беларускія літаратурныя містыфікацыі 1920-х гадоў*, „Беларуская думка", 2021, nr 1, s. 102). Odpowiedni fragment opracowania SRI DOK IX różni się więc minimalnie, przy czym zaskakuje zamiana w dokumencie wojskowym „Hromady" na BWRKP: „Już w r. 1928 była w Wilnie zorganizowana grupa pisarzy i poetów, rzekomo nie należących do żadnej partii politycznej, składającej się z 12 osób […] którzy jednorazowo wydali broszurę „Ruń Wesnachodu" zawierającą utwory młodych pisarzy i poetów białoruskich. Wspomniana grupa przestała istnieć z chwilą zlikwidowania BWRKP". Ponieważ grupa musiała funkcjonować jeszcze w 1928 r., nie mogła „przestać istnieć" wraz z likwidacją „Hromady", bowiem to nastąpiło w 1927 r. Nie znając z autopsji dokumentu przechowywanego w БДА-МЛМ trudno z cała pewnością przesądzić sprawę, ale być może autor białoruskiego tłumaczenia źle rozwinął skrót BWRKP oznaczający „Zmahannie", które odczytał jako BWRH, a więc oznaczający „Hromadę".

***

Publikowany dokument przechowywany jest w zespole Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX, będącym elementem zasobu Wojskowego Biura Historycznego — Centralnego Archiwum Wojskowego. Wchodzi w skład jednostki o sygnaturze 644. Ma postać maszynopisu i liczy 34 strony. Brak rozdzielnika uniemożliwia określenie ilości przygotowanych egzemplarzy, a przede wszystkim zestawu ewentualnych odbiorców opracowania. W nagłówku dokumentu figuruje tylko jego wystawca. Na stronie tytułowej naniesione jest ołówkiem data „1936", która pokrywa się najprawdopodobniej z rokiem powstania dokumentu. Numer kancelaryjny (L.dz.3605/Inf.tj.Nar) wskazuje, że powstał on w Referacie Narodowościowym SRI DOK IX (bądź na jego zamówienie).

Dokument zawiera fragment poświęcony czasopismu „Wieści", jakie ukazywało się w Kocku (województwo lubelskie). Liczy w oryginale około 2,5 stron. Nie został tu przedrukowany jako nie mający związku z zagadnieniami białoruskim. Zachowano natomiast ogólne uwagi o charakterze wprowadzającym, mające naświetlić tło zjawiska „lewicy literackiej". Starano się opatrzyć odwołaniami wszystkie nazwiska osób występujących w tekście, niestety nie udało się sporządzić tu kompletu przypisów. Jak zbędne uznano tworzenie odwołań do nazw kluczowych instytucji białoruskich (np. Towarzystwo Szkoły Białoruskiej, Białoruski Instytut Gospodarki i Kultury) i komunistycznych (Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi).

W tekst oryginalny ingerowano w stopniu minimalnym. Interpunkcję uwspółcześniono bez zaznaczania tych działań. Podkreślenia pochodzą z oryginału. Pisownię cytatów (tłumaczeń) z prasy białoruskiej pozostawiono w postaci oryginalnej.

Prof., dr hab. Piotr Cichoracki
(Uniwersytet Wrocławski)
ORCID: 0000-0003-2523-2679

***

1936 sierpień, Brześć nad Bugiem, Opracowanie Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX pt. *Lewica literacka w Polsce. Uwagi ogólne i charakterystyka osób zaangażowanych na terenie OK nr IX*.

I. Uwagi ogólne
II. Charakterystyka osób zaangażowanych
a) w czasop[iśmie] „Wieści"
b) w białoruskim ruchu literackim i dziennikarskim

Uwagi ogólne

Teren Okręgu Korpusu nr IX, obejmujący ziemie kresowe, leży na peryferiach wielkich ośrodków kulturalnych, nie posiada własnych ognisk twórczości

literackiej, znajduje się w polu promieniowania ośrodków leżących w głębi kraju (wzgl[ędnie] na północy jak np. Wilno).

Anemiczny ruch dziennikarski sprowadza się do wydawania skromnej liczby periodyków o ograniczonym poziomie i lokalnym zasięgu, kilku mutacji dzienników spoza tutejszego terenu („Słowa" wileńskiego[9]), wreszcie kilku dziennikarzy-korespondentów zamiejscowych czasopism i dzienników.

Zagadnienie lewicowego ruchu literackiego polskiego, jak i mniejszościowego nie jest tu więc zagadnieniem *par excellance*, lecz raczej refleksem tego zagadnienia wyłaniającym się z głębi kraju.

Tutejsi obserwatorzy lewicowego ruchu literackiego w Polsce dopatrują się jego radykalizacji i intensyfikacji w działaniu następujących czynników:

a) ogólnej depresji gospodarczej w Państwie, co wpływa na radykalizację nastrojów w szerokich warstwach społeczeństwa; nastrojom tym ulegają i ludzie piszący, zwłaszcza młodzi;

b) wzrastające z roku na rok bezrobocie, bardzo dotkliwe dla inteligencji pracującej, przede wszystkim dla wchodzącej w życie młodzieży;

c) pęd młodzieży w kierunku twórczości literackiej, która mierząc siły na zamiary poddaje się nastrojom światoburczym, szuka nowych prawd, nowych wartości w twórczości literackiej, mierność tematów zastępuje częstokroć oryginalnością tematów, nowinkarstwem. W pogoni za oryginalnością natknięto się na „szarego człowieka". „Społeczeństwo w poezji", „społeczeństwo w literaturze", „społeczeństwo w sztuce", to hasło ostatnich czasów, któremu hołdują młodzi.

Pogoń za szarym człowiekiem musiała zaprowadzić entuzjastów na peryferia miast, do ciasnych i brudnych izb, do ciemnych suteryn, do wielkich hal fabrycznych, gdzie szary człowiek jest dodatkiem do maszyny, w podziemia kopalń, do biedaszybów i na giełdy pracy w tysięczne środowiska bezrobotnych. Ta swego rodzaju dantejska wędrówka nie mogła pozostać bez wrażenia. Los człowieka, chodzącego ustawicznie po krawędzi biedy i niedostatku, niezaspokojonych potrzeb i pragnień, nie mógł nie wzruszyć wrażliwych z natury ludzi pióra. Dusze zmiękły od żałosnego widoku.

A dodać należy, że ścieżki jakimi wędrówkę odbywano, już dawno są wydeptywane przez emisariuszy Kominternu, że ich obecność skaziła atmosferę miazmatami z podwórka III Międzynarodówki. Ta specyficzna atmosfera odurzyła literatów. Szary człowiek, bohater ckliwych początkowo poematów i powieści, modelowany raczej z imaginacji, zastąpiony został obecnie żywym modelem. Modelem okazał się proletariusz. Pojęcie szarego, raczej symbolicznego, człowieka o mało uchwytnych cechach socjalnych, zacieśniono do skromnych granic, sprowadzając je na podwórko polityczne, przesycone atmosferą walki klasowej.

Oczywiście, że na ten proces wyobrażeniowy nie był bez wpływu „vademecum" III Międzynarodówki.

[9] „Słowo" — dziennik ogólnoinformacyjny, uznawany za organ kręgów konserwatywnych, ukazujący się w Wilnie w latach 1922–1939.

Nie tyle nowa, ile modna tematyka piewców proletariatu , wrośnięta głęboko korzeniami w kompleks zagadnień społecznych, aby mogła być rzetelnie opracowana, wymaga gruntownego przygotowania, głębokiego ujęcia i uczciwego podejścia. Nie wszyscy warunki te posiadają, nie wszyscy zdobywają się na obiektywizm. Brak inwencji, własna niezaradność, czy uleganie sugestii, doprowadziło młodych pisarzy do naśladowania gotowych wzorów, bowiem w tego rodzaju twórczości znać wybitny wpływ literatury bolszewickiej;

d) trudności wydawnicze. Jest to bodajże jeden z decydujących czynników, rzucających młodych pisarzy w objęcia komunistycznych wydawców.

Ambicją młodego, początkującego pisarza jest być drukowanym. Przy dzisiejszej ciasnocie na rynku wydawniczym jest to dążenie rzadko osiągalne. Korzystanie ze szpalt literackich czasopism czy dzienników jest również niedostępne. Są to pozycje z dawna obsadzone przez starszą generację, która już dla chleba, już dla osobistych racji (współzawodnictwo, krytyczne nastawienie) nie dopuszcza młodych. Następstwem tego jest rozgoryczenie, animozja młodych do starych, a stąd i krytyczne nastawienie do istniejącego stanu rzeczy, wreszcie poszukiwanie dróg wyjścia (założenie własnego pisma).

Plany założenia własnego czasopisma rozbijają się zawsze o kardynalny szkopuł: brak pieniędzy. Ale kto szuka, ten znajdzie. Przewrotna robota obcych agentur oceniła w lot sytuację i korzyści, jakie stąd może wynieść. Znalazł się i wydawca, który za pieniądze komunistyczne podjął się finansowania przedsięwzięć młodych literatów. Sprytnie maskowane oblicze wydawcy wprowadza częstokroć w błąd łatwowiernych pisarzy. Że zaś ten kto płaci, jest uprawniony do wymagań, przeto podstępni wydawcy czy ich ukryci mocodawcy narzucają pozyskanym literatom kierunek i tendencje ich pracy;

e) brak planowej opieki ze strony czynników miarodajnych nad pisząca młodzieżą. Młodzież ta jest pozostawiona własnemu losowi. Jej utwory, jeśli odbiegają tak co do formy, jak i treści od utartych szablonów, spotykają się jeśli nie z obojętnością, to z ironicznym uśmiechem starszego pokolenia piszących, co wpływa na separowanie się młodych od starych.

Młodzi przebojem muszą wydobywać się na powierzchnię, walczyć o uznanie, o prawo do egzystencji. Walcząc w imię prawdy przez siebie pojmowanej, dają się wciągać do usług na rzecz różnych mafii działających pod płaszczykiem obrońców ludu, heroldów sprawiedliwości społecznej, gubiąc po drodze ideał człowieka-obywatela.

Więcej zainteresowania ze strony instytucji literackich, społeczeństwa i Rządu uchroniłoby wielu ludzi pióra od wejścia na błędne drogi, pozwoliłoby ich talenty zużytkować w służbie Ojczyzny.

[…][10]

[10] Pominięto fragment dotyczący czasopisma „Wieści", wydawanego w Kocku w latach 1935–1936. Znajduje się on na stronach 6–8 dokumentu.

b) Białoruski ruch literacki i dziennikarski

Działalność literacka i dziennikarska Białorusinów ma charakter wybitnie nacjonalistyczny, przy czym przesycona jest radykalizmem społecznym. Jest ona zatem mocno zbliżona do działalności komunistycznej. Opanowywanie ruchu literackiego, a zwłaszcza dziennikarstwa białoruskiego przez komunistów nie jest wskutek tego zbyt trudne.

Białoruski ruch literacki i dziennikarski ogniskuje się w Wilnie. Na terenie Okręgu Korpusu nr IX w powiatach woj[ewództwa] nowogródzkiego zamieszkują pojedyncze osoby, które mniej lub więcej w ruchu tym są zaangażowane. Do wybitniejszych należy Sergiusz Siniak[11], zamieszkały w m[iejscowości] Kozłowszczyzna pow[iatu] słonimskiego.

O Siniaku i jego działalności Sam[odzielny] Ref[erat] Inf[ormacyjny] posiada następujące wiadomości:

Siniak Sergiusz, przezwisko „Sieroża" i „Sinczok", ur. 25 V 1905 w m[miejscowości] Kozłowszczyzna[12], tejże gminy, pow[iatu] słonimskiego, woj[ewództwa] nowogródzkiego i tam ostatnio zamieszkały, wyznania prawosławnego (podaje się za bezwyznaniowca), nar[odowości] białoruskiej, ukończył szkołę realną w Odessie[13], w wojsku polskim nie służył, z zawodu rolnik, lecz majątku nie posiada, materialnie sytuowany źle. W swoim czasie należał do Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady, a po jej zlikwidowaniu[14] do Towarzystwa Szkoły Białoruskiej (TSB) i KPZB. W środowisku swoim znany jest jako organizator i komunista. Za działalność wywrotową karany był w 1931 r. przez Sąd Okręgowy w Pińsku z art. 102 cz. i KK 03[15] 5-letnim więzieniem[16].

Wśród miejscowej ludności nie jest popularny, uchodzi za inteligenta i mądralę, nie ma zaufania, a zatem i podatnego gruntu do pracy terenowej. Toteż ambicję jego jest odegranie większej kierowniczej roli. Rzuca się przeto do przedsięwzięć, które przerastają jego siły i możliwości. W jesieni 1935 r. wniósł on podanie do Urzędu Wojew[ódzkiego] Wileńskiego zamierzając zwołać zjazd byłych członków Biał[oruskiej] Włośc[iańskiej] Rob[otniczej] Hromady i Klubu „Zmahanja"

---

11 Siarhiei Siniak [Sierhei Chmara, Сяргей Хмара] (1905–1992) — działacz narodowy i społeczny.

12 S. Siniak jako miejsce urodzenia podawał we wspomnieniach Odessę, gdzie wyjechać mieli jego rodzice w poszukiwaniu pracy, С. Хмара, *Кароткія даныя аб сабе*, „Запісы". 1999, т. 24, s. 149.

13 w powojennej relacji S. Siniak podał, że w wieku 5 lat wraz z rodzicami wyjechał do Warszawy, ibidem.

14 BWRH została formalnie zlikwidowana w marcu 1927 r.

15 Ustęp pierwszy art. 102 Kodeksu Karnego z 1903 r., jaki obowiązywał wówczas na terenie byłego zaboru rosyjskiego przewidywał, że „winny udziału w spisku zawiązanym dla dokonania zbrodni przewidzianej w art. 100 [przestępstwo: „zamach na ustalony w drodze praw zasadniczych ustrój państwowy polski albo na całość jej terytorium"], ulegnie karze ciężkiego więzienia do lat 8", *Kodeks Karny z r. 1903 z uwzględnieniem zmian i uzupełnień obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 1 maja 1921 r.*, Warszawa 1922, s. 35-36.

16 S. Siniak po II wojnie światowej relacjonował o wyroku 4 lat więzienia, С. Хмара, op. cit., s. 164.

z terenu wojew[ództw] wileńskiego, nowogródzkiego i poleskiego.

Zjazd ten był projektowany na dzień 1 XII br. w Wilnie z następującym porządkiem dziennym:

I. Referat pt. „Sytuacja naszej wsi i potrzeba organizacji" — wygłosi Sergiusz Siniak

II. Sprawa utworzenia organizacji politycznej. Wydawanie czasopisma.

III. Sprawa prasy kulturalno-oświatowej — ożywienie Tow[arzyst]wa Szkoły Białoruskiej. Walny Zjazd.

IV. Sprawa organizacji gospodarczych: spółdzielnie białoruskie i Białoruski Związek Rewizyjny.

V. Organizacje zawodowe („Prof. Sojuznyja"): sprawa utworzenia białoruskiego Prof. Sojuzu włościańskiej biedoty. Organizacja Prof. Sojuzu parobków.

VI. Sprawa wprowadzenia w życie nowej białoruskiej pisowni. Z 1934 r.

VII. Określenie stanowiska w stosunku do grupy zdrajców, byłych posłów Hromady i Zmahanja (R. Michajłowski[17], Dworczanin[18]).

VIII. Wolne wnioski

IX. Hymn „Ad wieku my spali"[19].

Zezwolenia na zorganizowanie tego zjazdu nie otrzymał[20]. Niezrażony niepowodzeniem na odcinku politycznym, a powodowany chęcią działania, zwrócił swoje zainteresowania w kierunku ruchu literackiego, nosząc się z zamiarem zorganizowania grupy pisarzy i poetów białoruskich intencją powiększenia lewicy literackiej w Polsce[21].

Myśl zorganizowania się pisarzy i poetów białoruskich nie ejst nową. Już w r. 1928 była w Wilnie zorganizowana grupa pisarzy i poetów, rzekomo nie należących do żadnej partii politycznej, składającej się z 12 osób, min.:

1) Arseniewej Natalii[22], zam. w Wilnie

[17] Właśc. Szymon Rak-Michałowski (1885–1938) — poseł Sejmu i kadencji (1922–1927), działacz BWRH i BWRKP „Zmahannie", skazany, od 1930 r. w ZSRS, tamże w 1938 r. stracony.

[18] Ihnat Dworczanin (1895–1937) — poseł na Sejm II kadencji (1928–1930) z listy BWRKP „Z", skazany, od 1932 r. w ZSRS, tamże w 1937 r. stracony.

[19] z perspektywy emigracyjnej S. Siniak określał okoliczności i cel swojej inicjatywy w sposób następujący: „Пастанаўляем на патайной нарадзе ў Вільні ў 1935 годзе склікаць Зьезд Былых Грамадоўцаў, каб стварыць арганізацыю вэтэранаў Грамады ды заняць становішча да падзеяў у БССР у сувязі з арыштам нашых паслоў і іхных «сазнаньняў»", С. Хмара, op. cit., s. 165.

[20] S. Siniak po latach wyjaśniał: „Зьезд забараняецца з прычын «публічнае бясьпекі»", ibidem.

[21] Dodatkowe szczegóły nt. tego aspektu ówczesnej aktywności S. Siniaka-Chmary w: Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Urząd Wojewódzki Nowogródzki (dalej UWN), sygn. 31, k. 12, Zestawienie nr 3 informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym z 7 IV 1936; ibidem, k. 20, Zestawienie nr 6 informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym z 9 VI 1936.

[22] Natalia A. Arseniewa (1903–1997) — poetka i tłumaczka, w 1927 r. opublikowała tom wierszy: *Пад сінім небам. Вершы (1921–1925 г.)*, Вільня 1927.

2) Siniaka Sergiusza z Kozłowszczyzny, pow[iat] Słonim

3) Asaka P.

4) Szkodzica (bliższe szczegóły obu wskazanych w punktach 3 i 4 nieznane)

5) Bertuka Eugeniusza[23], wówczas studenta USB i in[nych], którzy jednorazowo wydali broszurę „Ruń Wesnachodu" zawierającą utwory młodych pisarzy i poetów białoruskich[24]. Wspomniana grupa przestała istnieć z chwilą zlikwidowania BWRKP i dopiero w miesiącu sierpniu czy wrześniu 1935 r. po porozumieniu się Siniaka Sergiusza z Petkunem Piotrem, b. sekretarzem BWRKP, zam[ieszkałym] we wsi Ozierańce pow[iatu] brasławskiego, postanowiono ponownie zorganizować grupę pisarzy i poetów białoruskich, w związku z czym Siniak i Petkun poczęli pisać listy do byłych członków grupy oraz przy pomocy czasopisma „Po Prostu"[25] werbować chętnych literatów.

Jeden z listów, pisany 10 II 1936 r. przez S. Siniaka do Prońki Eugeniusza, odbywającego karę więzienia w Grudziądzu[26] (za działalność komunistyczną) uzyskał w drodze konfidencjonalnej Urząd Wojew[ódzki] Nowogródzki. Treść jego jest następująca:

„Drogi Zeńka! Wiem, że ty tam ciskasz na mnie pioruny na moje milczenie, ale powiem Ci twoimi słowami: „Jupitier nie sierdiś" i naprawdę, żeby ty wiedział jak mnie do tej pory tu żyło się, to nie narzekałbyś. Wyobraź sobie, że cały ten czas nie zarobiłem ani grosza, nie przepracowałem ani jednej dniówki, a jak wiesz gospodarki też nie mam[27]. I teraz pomyśl jak to lekko, chociażby zdobyć na znaczek do ciebie, żeby chociaż tylko ty, a to chcesz i tam, i tam napisać (faktycznie odpowiedzieć), a tu do tego gazetę jakąś przeczytać i literackie jakieś czasopismo zaprenumerować i wprost choć ty weź i rozerwij się. Bieda bracie. Jednak teraz już obiecuje pisać częściej, a tym więcej, że już w tych m[miesiąca]ch ty wychodzisz na wolność.

Otóż dowiesz się dużo nowin. Czy ty wiesz, że u nas w Polsce powstał bardzo szeroki ruch pisarzy i poetów w obronie kultury, coś w rodzaju ruchu we Francji na czele z pisarzami takiej miary jak zmarły Barbusse[28], R. Roland[29] i inni. Głoszą o tym czasopisma literackie „Nowa Wieś"[30], organ pisarzy chłopskich (ludowych),

---

[23] Właściwe Jauhien Bartul.

[24] *Рунь веснаходу. Зборнік твораў паэтаў і пісьменнікаў Заходняй Беларусі*, Вільня 1928. Wśród autorów zaleźli się: A. Bartul (1908–1992), T. Iliaszewicz (1910–1948), A. Iwers (1912–1999), J. Morozowicz [tu ps. Ляа Дзэ] (1895–1938), S. Nowik-Piajun (1906–1994), J. Sergiejewicz (1910–1976), M. Wasilok (1905–1960).

[25] „Po Prostu" — dwutygodnik literacko społeczny, ukazywał się w Wilnie w latach 1935–1936.

[26] S. Siniak odbył cześć kary w więzieniu w Grudziądzu, С. Хмара, op. cit., s. 164.

[27] Być może nawiązanie do okresu po opuszczeniu więzienia, ibidem.

[28] Henri Barbusse (1873–1935) — francuski pisarz i działacz komunistyczny.

[29] Romain Rolland (1866–1944) — francuski pisarz, sympatyk Związku Sowieckiego.

[30] „Nowa Wieś" — czasopismo literackie, ukazywało się w latach 1935–1936. Było kontynuatorem periodyku „Wieś — Jej Pieśń", jaki wychodził w latach 1933–1934.

wychodzi w Naprawie pod Krakowem, tam pracuje Leon Kruczkowski[31], Gronowicz[32], Czuchowski[33], Skóra[34] i inni. „Lewar"[35] wychodzi w Warszawie, Pasternak[36], Wat[37], Szemplińska[38] (organ pisarzy prol[etariackich]). „Lewy Tor"[39] w Warszawie — Strug[40], Krahelska[41], Ciepliński[42], Szymański[43]. „Po Prostu" w Wilnie — Pasternak, Mikułko[44], Żeromska[45], Dembiński[46], z Białorusinów: S. Siniak, Asaka, M. Tank[47] i dużo innych zgłosiło swoje deklaracje o przystąpieniu do tworzącego się FR[ontu] J[jednolitego][48] pisarzy w Polsce. We Lwowie „Znamia"[49] z ukr[aińską] grupą o. wiknowcew[50] — Tudor[51], Gałan[52].

W tych dniach wyjdzie w Wilnie białor[uski] kwartalnik „Maładaja Białoruś"[53]

---

[31] Leon Kruczkowski (1900–1962) — pisarz, w okresie międzywojennym związany z kręgami radykalnej lewicy.

[32] Antoni Gronowicz (1913–1985) — pisarz, w okresie międzywojennym związany z lewicą.

[33] Marian Czuchnowski (1909–1991) — pisarz i poeta, w okresie międzywojennym związany z ruchem ludowym.

[34] Zapewne właśc. Wojciech Skuza (1908–1942) — pisarz, działacz ludowy.

[35] „Lewar" — czasopismo literackie reprezentujące kierunek radykalnie lewicowy, ukazywało się w latach 1933–1936.

[36] Leon Pasternak (1910–1969) — pisarz, członek Komunistycznej Partii Polski.

[37] Aleksander Wat (1900–1967) — pisarz, w okresie międzywojennym związany z ruchem komunistycznym.

[38] Elżbieta Szemplińska (1909–1991) — poetka, w latach 30. związana ze środowiskami lewicowymi.

[39] „Lewy Tor" — czasopismo społeczno-literackie, ukazywało się w latach 1935–1936.

[40] Andrzej Strug, właśc. Tedeusz Gałecki (1871–1937) — pisarz, działacz socjalistyczny, związany z Polską Partią Socjalistyczną.

[41] Halina Krahelska (1886–1945) — publicystka, działaczka społeczna.

[42] Czesław Ciepliński (1891–1941) — poeta, związany ze środowiskami socjalistycznymi.

[43] Zapewne Edward Szymański (1907–1943) — poeta, działacz socjalistyczny.

[44] Anatol Mikułko (1910–1955) — lekarz, poeta, redaktor, w latach 30. związany ze środowiskiem wileńskiej lewicy literackiej.

[45] Maria Żeromska — krytyczka literacka, związana z wileńskim lewicowym środowiskiem literackim.

[46] Henryk Dembiński (1908–1941) — publicysta, działacz socjalistyczny, powiązany z ruchem komunistycznym.

[47] Maksym Tank, właśc. Jauhien Skurko (1912–1995) — poeta, publicysta, członek organizacji komunistycznych (KZMZB, KPZB).

[48] Zapewne nawiązanie do deklaracji antyfaszystowskiej, sygnowanej przez kilkudziesięciu działających w Polsce pisarzy, artystów i intelektualistów, jaka ukazała się w październiku 1935 r. Była ona jedną z emanacji tzw. „jednolitego frontu", M. Stępień, *Ze stanowiska lewicy. Studium jednego z nurtów polskiej krytyki literackiej lat 1919–1939*, Kraków 1974, s. 180–181.

[49] Właśc. „Знання" — czasopismo społeczno-kulturalne ukazujące się we Lwowie w latach 1935–1936.

[50] Zapewne określenie środowiska związanego z radykalnie lewicowym, ukraińskim czasopismem literackim „Вікна", jakie ukazywało się we Lwowie w latach 1927–1932.

[51] Stepan Tudor, właśc. Stepan Oleksiuk (1892–1941) — pisarz, związany z radykalnie lewicowym, ukraińskim środowiskiem literackim.

[52] Jarosław Hałan (1902–1949) — pisarz, członek Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy.

[53] „Маладая Беларусь" — czasopismo literacko-społeczne. Jedyny numer wyszedł w lutym 1936 r.

na czele stoją Staś Stankiewicz[54] i Franuk Hryszkiewicz[55]. Współpracuje też Tank, Wasiluk[56], Maszara[57]. Czasopismo grawituje do Fr[ontu], ale nie bardzo jeszcze stanowczo. Więc nie wiadomo, czy grupa pisarzy i poetów S. Siniaka dołączy się tam, czy wyda swoje czasopismo, teraz jest grupa ta w studium organizacji. Zdaje się, że będzie utworzony Zw[iązek] Zaw[odowy] Biał[oruskich] Cłop[skich] [i] Rob[otniczych] Pisarzy i Poetów. Ciężko bardzo odszukać wszystkich porozrzucanych o głuchych wsiach naszych rozpoczynających pisarzy i poetów.

Wiesz, mam i do ciebie prośbę, ty wiesz, gdzie teraz mieszka — jak mi się zdaje bardzo zdolny — białoruski felietonista i humorysta Auken Trakt. Chciałbym obowiązkowo mieć i jego zgodę-akces do naszego zgłoszenia się do Fr[ontu] J[ednolitego] pisarzy L[ewicy?] w Polsce. Niech obowiązkowo jak najprędzej napisze czy zgadza się. To nic, ze on nie drukował się w liter[ackich] czasopismach i może znasz jeszcze adresy kogo z białoruskich poetów, to przyślij. Akcesy białor[uskich] chłop[skich] [i] rob[otniczych] pisarzy do ruchu Barbusse — Rolanda i innych drukują się pokąd co w polskim czasopiśmie literackim „Po Prostu". Wyśle tam Auk[en] Trakt, jeśli zgodzi się. W Wilnie znajduje się także czasopismo „Kałossie"[58]. Wydaje [Białoruski] Instytut Gospodarki i Kultury (ch[rześcijańsko]-d[emokratyczni] poeci) — Maszata[59], Iliaszewicz, Arsieniewa. Występ przeciw Fr[ontowi] „Szlach Moładzi"[60] — młodzież ch[rześcijańsko]-d[emokratyczna]: Najdziuk[61], Szutowicz[62] i inni. Przeciw F[rontowi] dwóch poetów z tej grup N. Zelba i M. Dubok[63] ostatnio dołączyli się do grupy S. Siniaka. Za Fr[ontem] J[jednolitym] „Młodzi Idą"[64]. Młodzież ostrowszczyzny[65] przeciw Fr[ontowi]. „Maładoju Białoruś" — St. Stankiewicz [i] Hryszkiewicz — wystąpili z „Kałossie", ale do Fr[ontu] deklaracji nie podpisali. Tank, Wasiłok — frontowcy. Jeszcze stanowisko nie skrystalizowane u wszystkich z tej grupy. Ot tobie wszystkie nowinki z literackiego naszego podwórka".

---

54 Stanisłau Stankiewcz (1907–1980) — publicysta, działacz narodowy i społeczny.
55 Wincent Żuk-Hryszkiewicz (1903–1989) — dziennikarz, nauczyciel, działacz narodowy.
56 Właśc. Michaś Wasiliuk (1905–1960) — poeta, działacz społeczny.
57 Michaił (Michaś) Maszara (1902–1976) — poeta, w latach 20. członek BWRH.
58 „Калосьсе" — czasopismo literacko-naukowe, wydawane w Wilnie w latach 1935–1939.
59 Właśc. Maszara?
60 „Шлях Моладзі" — czasopismo literacko-społeczne, ukazywało się w Wilnie w latach 1929–1939.
61 Jazep Najdziuk (1909–1984) — drukarz, wydawca, działacz narodowy.
62 Janka Szutowicz (1904–1973) — krytyk literacki, wydawca, działacz narodowy.
63 M. Dubok (Małady Dubok) — pseudonim Jazepa Siniaka — poety, w latach 30. publikującego na łamach „Szlachu Moładzi". J. Siniak nie był spokrewniony z S. Siniakiem [za: [online] *Вяртанне з небыцця заходнебеларускіх паэтаў*, https://old.czasopis.pl/wiartannie-z-niebyccia-zachodniebielaruskich-paetau/, [dostęp: 4.05.2023].
64 Być może „Młodzi Idą" — biuletyn Związku Studentów Ziem północno-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, jaki wydano się w Wilnie [wg Centralnego Katalogu Czasopism Polskich — w 1937 r., [online] http://mak.bn.org.pl/cgi-bin/makwww.exe?BM=07&IM=01&WI=MlODZIbIDa&NU=01&DD=4, [dostęp: 4.05.2023]
65 Zapewne określenie środowiska skupionego wokół Radosława Ostrowskiego (1887–1976) — działacza politycznego, w latach 30. reprezentującego w białoruskim ruchu narodowym kierunek propolski.

Również bardzo charakterystyczny jest fakt, że S. Siniak polecił w marcu rb. Józefowi Siniakowi z Kozłowszczyzny, by starał się wejść w bliższy kontakt w charakterze współpracownika z red[akcją] czasop[isma] „Nowy Szlach"[66] w Wilnie. W związku z tym J. Siniak otrzymał odpowiedź ze wspomnianej redakcji (w zasadzie negatywną) treści następującej:

„Wilno, 24 III 36 r.

Wielce Poważany Ob[ywatel] <<Małady Dubok>>!

Obydwa wasze listy otrzymałem. Wierszy my nie możemy drukować bo „Nowy Szlach" jest gazetą czysto polityczną i wychodzi dość rzadko: jeden raz na dwa–trzy miesiące. Wiersze wasze z pierwszego i drugiego listu oddane do „Szlachu Mołodzi", „Klicz" nadesłany w drugim liście nadaje się do „Nowego Sz[lachu], lecz nadszedł on za późno, bo dziś, tzn. 24 III 36 r. już wychodzi numer. Za parę miesięcy wyjdzie następny numer, w którym wasz „Klicz" (Zew) zamieścimy[67].

„Nowy Szlach" będziemy wam nadsyłać. Możliwie prześlemy wam rocznik, bo wam trzeba przestudiować ostatnie numery, by poznać kierunek naszej partii.

Przysłać wam pieniędzy na drogę nie możemy, bo biedni jesteśmy. Nasza, można powiedzieć jedyna, partia, rozpoczęła pracę bez pieniędzy, to znaczy bez niczyjej pomocy. Tym szczycimy się. Mamy nadzieję, że naród nas zrozumie, poprze i wtedy będziemy więcej bogatsi. Możemy was zaliczyć jako członka sympatyzującego i jak będziemy robić zjazd na szerszą skalę, to was zaprosimy. Obecnie na razie ze względów pieniężnych zjazdu jeszcze nie możemy zwoływać. A wreszcie nam się nie spieszy, bo wielkich rzeczy nagle się nie robi.

Gazeta „Po Prostu" i „Nasza Wola"[68] są komunizujące. „Po Prostu" wyraźnie komunizująca, „Nasza Wola" więcej zamaskowana. Rzecz w tym, że teraz komuniści zmienili taktykę. Oni już nie robią demagogii, ale po cichu podszywają się pod front narodowy. Z pozostałością jest wszystko zrozumiałe ze względu na nieotrzymanie świeżego numeru „Nowego Szachu", w którym o komunistach dużo powiedziano.

Jeśli wy poznacie naszą ideologię, możliwie będziecie naszym dzielnym członkiem i możliwe traficie nawet do Centralnego Komitetu partii. Na razie materialnie my stoimy bardzo źle, wobec czego nie możemy rozwinąć wielkiej pracy, ale za to, chociaż powoli, idziemy pewnie i nie chwiejemy się.

Grupujcie dookoła siebie zwolenników naszej partii, później [możecie?] stanąć na czele grupy (siabryny), która dookoła was zorganizuje się w myśl statutu, jaki już wydrukowaliśmy w jednym numerów. Za parę dni nadeślę go wam.

---

[66] „Новы Шлях" — organ prasowy Białoruskiej Partii Narodowo-Socjalistycznej, ukazywał się w latach 1933–1937.

[67] Wiersz nie został opublikowany na łamach czasopisma.

[68] „Наша Воля" — czasopismo (formalnie dwutygodnik), ukazywało się w okresie grudzień 1935–sierpień 1936.

Pieniędzy wcale nie mamy, lecz mamy nadzieję, że będziemy mieli. Włościaństwo materialnie podtrzyma.

Wasze pozdrowienie dla „Szlachu Moładzi" przekazaliśmy. Jeszcze raz wracam do „Naszej Woli". Ona jest tym samym, co „Białoruska Gazeta"[69], tylko więcej chytrzejsza. Myślę, że koniec jej będzie taki, jaki i „Biełaruskaja Gazeta".

Spodziewając się, że my będziemy partyjnymi towarzyszami, z poważaniem ściskam dłoń.

Kozłowski[70]. Red[aktor?] „Nowy Szlach". Redakcja i Administracja.

Po otrzymaniu tego listu Siniak Sergiusz oświadczył Józefowi Siniakowi, że dostarczy mu pieniędzy na wyjazd do Wilna, z czego wynika, że jest on bardzo zainteresowany w nawiązaniu bliższego kontaktu z czasopismem „Nowy Szlach", by prawdopodobnie mieć na przyszłość w grupie białoruskich narodowych socjalistów swych zaufanych.

Z dalszych informacji wynika, Że Siniak Sergiusz zamierza w m[iesią]cu wrześniu br. zwołać do Słonima zjazd młodych pisarzy i poetów białoruskich pod pretekstem zorganizowania „wieczoru poezji białoruskiej". W razie zakazanie przez władze administracyjne odbycia tego zjazdu, wybór ew[entualnie] innej miejscowości i termin tego zjazdu zostaną ustalone przez uczestników tego zjazdu w drodze korespondencyjnej.

Drugi z działaczy — Siniak Józef, o którym była wyżej mowa otrzymał w połowie lipca br. list od Wincentego Skłubowskiego[71], redaktora czasopisma „Nasza Wola". List przetłumaczony na język polski brzmi:

„Kochany Kolego! Odrzucając całą pracę, jaką teraz zawalony jestem powyżej uszu, śpieszę odpisać. Ja was doskonale rozumiem tym bardziej, że osobiście wyszedłem z proletariackiej małorolnej rodziny i musiałem głową torować sobie drogę w świat. A kiedy wydostałem się ponad ciemne chmury, które zasłaniały przede mna słońce, zobaczyłem spokojne, zimne, modre niebo i tę ziemię pełną Meki i biedy. Lecz czy to powinno być przyczyną łez? Nie. Niech płacze bezsilni i słabi. Kto czuje za sobą naród, ten niczego się nie boi.

I Twoje gorzkie życie zjawia się niczym innym jak symbolem życia pracującego narodu białoruskiego. I dlatego trzeba raźnie patrzeć w przyszłość i pozytywnie traktować współczesność. A jeśli chodzi o Wasze osobiste sprawy, to ja jednak stoje na swoim stanowisku, że Wy do jesieni musicie pozostać na miejscu. Za tym przemawiają następujące przyczyny: w lecie praca będzie na tyle niemożliwa, że wszystkie siły literackie i naukowe uciekają na lato jak najdalej do miasta. Ja również wyjadę na początku lipca. Z tej przyczyny wy nie tyle nie skorzysta-

[69] „Беларуская Газета" — czasopismo ukazujące się w Wilnie w latach 1933–1934, uznawane za nieoficjalny, legalny organ KPZB.

[70] Uładzisłau Kazłouski (1896–1943) — poeta, publicysta, działacz narodowy, współorganizator BPN-S.

[71] Wincenty Skłubowski (Sklubowicz) (1911–2002) — prawnik, publicysta, wydawca.

cie, ale stracicie. Następnie Wam również ciężko będzie utrzymać się w mieście tym bardziej, że na razie nie ma nadziei na jakiekolwiek dla Was zajęcie. I to biorąc pod uwagę radzę Wam na razie pozostać na wsi. My ze swej strony będziemy mieć zawsze na uwadze i starać się wedle naszych możliwości dopomóc Wam w zrealizowaniu Waszego celu.

A więc trzymajcie się i bądźcie dobrej myśli i nie poddawajcie się biedzie. Jeszcze proszę Was napiszcie do Kozłowskiego i poprocie, by on odpowiedział Wam na następujące pytanie: Jakie w Wilnie są partie białoruskie i jacy ich kierownicy (kto kieruje tymi partiami i charakterystyka tych osób). Wytłumaczcie, że to potrzebne Wam dla ogólnej orientacji. Następnie kto wchodzi do Białoruskiego Frontu[72], jaki niedawno powstał pod kierownictwem Godlewskiego[73]. Czy Poźniak[74] naprawdę myśli iść samodzielnie i tym samym uznać rozłam Chadecji za dokonany (zaznaczcie, że to według Waszego poglądu nie byłoby pożądane dla narodu białoruskiego). Dalej zapytajcie, co przedstawia sobą redaktor „Naszej Woli" i donieście mi o jego odpowiedzi dołączając do listu.

Teraz otrzymałem list nadesłany przez Was. Zasyłam szczere pozdrowienia dla towarzyszy (siebrow[75]). Gorące pozdrowienia. (podpis nieczytelny).

Wysyłam listem zwyczajnym dlatego, że polecony zwraca większą uwagę".

Niezależnie od porozumienia się osobistego, jeden z redaktorów „Naszej Woli" Maksym Tank wystąpił w nr 11(12) z dn. 4 VIII 1936 r. z wezwaniem do konsolidacji pisarzy białoruskich do publicznego wypowiedzenia swoich zapatrywań w tej sprawie[76].

„Na nową drogę. Nie zważając na ciężkie warunki materialne i wciskanie się niepożądanych wpływów do białoruskiej mastacko-literackiej pracy, możemy stwierdzić, że w ostatnich czasach na literackim froncie zrobiliśmy znaczny krok naprzód. Zwiększają się szeregi pisarzy, poetów, publicystów zgrupowanych koło „Kałossia", „Naszej Woli", „Szlachu Moładzi", które przynoszą z sobą nie tylko bogaty surowy i życiowy materiał, ale dosyć wysoko postawione literacko opracowane dzieła.

Jedno z największych zagadnień odnośnie takiej literackiej prasy, jak by mogła złączyć te literackie kadry w jedną całość, pielęgnować ich, dając zdrową oce-

72 Umowne określenie środowiska zgrupowanego wokół czasopisma „Беларускі фронт", jakie ukazywało się w Wilnie w latach 1936–1939.

73 Wincent Gadleuski (1888–1942) — duchowny rzymsko-katolicki, polityk chadecki, działacz narodowy.

74 Janka Poźniak (1887–1939) — działacz narodowy, związany z ruchem chadeckim.

75 Taki zapis w tekście.

76 Wskazany numer uległ konfiskacie. Konfiskata objęła połowę pierwszej i połowę drugiej strony. M. Tank w swoich notatkach, które opublikowane zostały jako jego dziennik prowadzony w drugiej połowie lat 30., odnotowuje fakt usunięcia z tego numeru „Naszej Woli" trzech tekstów innych autorów, a także własnego wiersza. Dwa jego utwory poetyckie zostały wówczas opublikowane, „Наша воля" 1936, nr 11(12) [nakład drugi po konfiskacie], s. 1–3; M. Tank, *Kartki z kalendarza*, red. F. Nieuważny, Warszawa 1977, s. 131, 132 [zapisy z 1 i 10 VIII 1936].

nę ich twórczości, pomagając nie tylko w technicznej pracy, ale i wejść na tę jedyną drogę, po kto rej idzie naprzód do lepszego jutra.

Zrozumiałe, że zadanie konsolidacji wszystkich białoruskich literackich sił spoczywa nie tylko na czasopismach, to zadanie przede wszystkim naszych pisarzy, poetów literatów i publicystów. My musimy to zadanie wypełnić, zakładając związek białoruskich pisarzy, który stanie się podwaliną do dalszego rozwoju naszych literackich kadr, jak iw wszechstronnego rozwoju literatury i umocnienia się w dziś zdobytych pozycjach. Maksim Tank. PS. Pożądanym jest, by każdy z białoruskich pisarzy w prasie wykazał swój pogląd w tej sprawie"[77].

Ożywiający i konsolidujący się ruch literacki białoruski nie ogranicza się w swoich poczynaniach wyłącznie do spraw twórczości literackiej. Poza działalnością pisarską i publicystyczną, literaci białoruscy angażują się bezpośrednio w politycznej robocie terenowej, która ma wszelki posmak destrukcyjnej (akcja jednolitofrontowa).

Jak wynika z uzyskanych informacji konfidencjonalnych, w końcu m[iesią]ca maja 1936 r. Skłubowski Wincenty, redaktor czasopisma „Nasza Wola" w Wilnie, na sezon letni zwolnił wszystkich pracowników niestałych tej redakcji, pochodzących spoza m[iasta] Wilna, polecając im zająć się praca na wsi i uświadamiać ludność w duchu białoruskim, nacjonalistycznym oraz by nie słuchała przygodnych prowodyrów i agitatorów, gdyż są to przeważnie prowokatorzy i biorą tylko na lep ciemny naród białoruski, a wyczekiwała czasu i trzymała się ściśle wskazówek i pouczeń czasopisma „Nasza Wola" i jej pracowników, które to czasopismo należy prenumerować i masowo kolportować wśród swoich przyjaciół i znajomych. W jesieni, mniej więcej w m[iesią]cu październiku Skłubowski zamierza powołać wszystkich tych pracowników do dalszej pracy ze względu na wzmożone tempo organizacji ruchu białoruskiego.

W redakcji „Nasza Wola" w Wilnie pracują wyłącznie studenci, przeważnie karani lub podejrzani o działalność wywrotową, o przybranych pseudonimach, tytułujący się przez „towarzyszu" i bardzo często zmieniający się ze względów konspiracyjnych. Między innymi pracuje tam niejaki Skórko, imię nieznane o pseudonimie literackim „Maksym Tank", student, karany był więzieniem za działalność wywrotową[78], przynależny do KPZB, dysponujący zawsze większymi sumami pieniędzy, utrzymujący ścisły kontakt jedynie z Szyrmą Grzegorzem[79], dyrektorem T[owarzyst]wa Szkoły Białoruskiej i z redaktorem Skłubowskim, kierujący[m] jak widać wszystkim wraz z Szyrmą. Podczas rozmów oraz konferencji z pracownikami redakcji „Nasza Wola" Skórko miedzy innymi usposabiał wszystkich do Państwa Polskiego i rządu w kierunku wrogim, opowiadając, że rząd gnębi naród białoruski. Opowiadał, że „obecnie idzie praca inna, mądrzejsza, nie ujawniająca się

77 M. Танк, *На новы шлях*, „Наша воля" 1936, nr 11(12), s. 4.

78 Maksim Tank został skazany za działalność komunistyczną i odbywał wyrok w latach 1933–1934.

79 Ryhor Szyrma (1892–1978) — działacz społeczny, organizator życia muzycznego, jeden liderów Towarzystwa Szkoły Białoruskiej.

na zewnątrz, gdyż nie wolno kolportować literatury a będzie ona kolportowana w inny sposób za jakie 1,5 roku, gdyż za dwa lata musi być nasza władza'. W redakcji czasopisma „Nasza Wola" między innymi jakiś czas przebywali: Ławkiewicz Piotr z Niechniewicz pow. nowogródzkiego, oraz Kochanowski (imię nieznane) o pseudonimie „Lew", poczta Domasze pow. Mołodeczno (bliższych danych brak), którzy kontaktowali się ze Skórko i Skłubowskim i byli oprowadzani po całej redakcji „Nasza Wola" oraz serdecznie witani przez personel redakcji.

Urząd Wojewódzki Nowogródzki jest w posiadaniu fotografii członków zespołu redakcyjnego czasom[isma] „Nasza Wola", a mianowicie: 1) Puchalskiego Aleksandra, 2) Borsuka, 3) nieustalonego nazwiska ucznia 3 kursu szk[oły] tech[nicznej] w Wilnie 4) Ławkiewicza Piotra z Niechnieiwcz pow. nowogródzkiego, 5) Siniaka Józefa z os[ady] Gryszczyce, pow. Słonim, 6) Skłubowskiego Wincentego — red[aktora] czasom[isma] „Nasza Wola", 7) Kochanowskiego (imię nieznane), s[yna] Wincentego z pow. mołodeczańskiego, 8) podpis nieczytelny na fotografii, 9) Baranowicza Henryka i 10) oddzielnej fotografii Szewczyka Anatolego, administratora czasom[isma] „Nasza Wola".

Niezależnie od wyżej podanych dyrektyw Skłubowski wystosował dodatkowo listy do zwolnionych na sezon letni współpracowników, polecając im wciągać masowo robotników i chłopów do legalnych związków zawodowych i organizacji oraz przy każdej sposobności organizować próbne strajki we wszystkich gałęziach pracy. Tego rodzaju akcja ma trwać około 2 lat, do czasu ogłoszenia strajku generalnego, a nastęnie wybuch powstania białoruskiego.

Na okres ferii letnich przybył do swego ojca, prob[oszcza] praw[osławnego] w Morozowiczach, pow. nowogródzkiego stud[ent] 5 roku med[ycyny] USB Wiktor Wojteńko[80], który zaczął się kontaktować z aktywnymi działaczami KPZB, spośród których Klimko Szymon, Sidorczyk Aleksander i Łuckiewicz Antoni zostali osaczeni w M[iejscu] O[dosobnienia][81]. Wymienionym Wojteńko dostarczał wydawnictwa białoruskie oraz czasopisma „Nasza Wola". W czasie rewizji w mieszkaniu Wojteńki ujawniono kilkaset druków w sprawie szkół białoruskich, egzemplarze czasopism białoruskich „Nasza Wola", „Białoruski Front", „Nowy Szlach", oraz drukowane podręczniki szkolne w języku białoruskim.

Ustalono, że Wiktor Wojtenko jest: wiceprezesem BIGiK w Wilnie, członkiem kolegium redakcyjnego czasop[isma] „Nasza Wola", skarbnikiem Towarzystwa Szkoły Białoruskiej, w jego mieszkaniu w Wilnie były opracowane materiały redakcyjne czasop[isma] „Maładaja Biełaruś", prócz tego prowadził on administrację kursów korespondencyjnych języka białoruskiego oraz kolportował wszelkich odcieni czasopisma białoruskie. Rozpytany Wojtenko oświadczył, że z kół białorusko-nacjonalistycznych dochodziły go wiadomości, że czasop[ismo] „Nasza

[80] Zapewne Wiktor Wojtenko — lekarz, po II wojnie światowej w USA. W publikowanym dokumencie nazwisko występuje w wariantach: Wójtenko, Wójteńko, Wojteńko.

[81] Tzw. Miejsce Odosobnienia w Berezie Kartuskiej.

Wola" subsydiowane jest przez KPZB, zaś czasopismo „Białoruska Krynica"[82] przez władze Litwy Kowieńskiej. Dodał przy tym, że większość działaczy białoruskich jest zdania, by przyjmować pomoc materialną od każdego, nie czyniąc różnicy kto daje: komuniści, Litwini, czy ktoś jeszcze inny, gdyż według ich zdania nie powinno wchodzić w rachubę źródło pochodzenia pomocy, o ile chodzi o rozbudzenie ducha narodu białoruskiego i uzyskanie niepodległości Białorusi.

Propaganda białoruskiego ruchu nacjonalistycznego o tendencjach komunistycznych przenika za pośrednictwem białoruskiej prasy i studentów i na teren woj. poleskiego o czym świadczą poniższe informacje Urzędu Wojew[ódzkiego] Poleskiego:

Dnia 6 VII br. przybył z Wilna do swej matki we wsi Budcza pow. łuninieckiego niejaki Borysoglebski Leonid — student USB w Wilnie[83]. Wymieniony przywiózł ze sobą znaczną ilość czasopism komunizujących jak „Karta"[84], „Chłopskie Jutro"[85] z dodatkiem „Głos Młodych", „Oblicze Dnia"[86], „Nasza Wola" i kilkanaście starych egzemplarzy „Po Prostu", które daje do czytania miejscowym włościanom. Zachęcając czytanie tych czasopism Borysoglebski zachęca jednocześnie włościan do ich rozpowszechniania w okolicznych wioskach i prenumerowania. Na prenumeratę wymienionych czasopism zebrał on dotychczas kilka złotych.

Poza tym ustalono, że Borysoglebski utrzymuje ścisły kontakt z Dojlidem Michałem z Budczy, podejrzanym o działalność wywrotową, nadto stara się wyszukać zaufanego do prowadzenia pracy uświadamiającej ludność w kierunku „walki z faszyzmem".

Wymieniony na terenie Wilna miał być podejrzany w latach ubiegłych o działalność wywrotową. Możliwe, że jest on zaangażowany w ruchu dzien[nikarskim?].

Skutki propagandy prasowej

Usiłowania nacjonalistów białoruskich budzenia nacjonalizmu wśród chłopstwa kresowego za pośrednictwem literatury i prasy wywołuje pewne echa ze strony chłopstwa. Niektóre z nich znajdują wyraz na sz[altach prasy białoruskiej w dziale „Korespondencja". Oddają one poniekąd nastrój środowiska, wzgl[ędnie] jednostek zaagitowanych. Warto je zatem powtórzyć.

List do „Naszej Woli" („Nasza Wola" nr 4 22 II 1936)[87].

„W[ieś] Girdawka, pow. nowogródzkiego 7 II 1936

Chociaż nie jesteśmy znajomymi, chociaż was nie znam, lecz piszę do was list

[82] „Беларуская Крыніца" (w latach 1919–1925 — „Крыніца") — tygodnik będący organem Białoruskiej Chrześcijańskiej Demokracji, ukazywał się w latach 1917–1937.

[83] Zapewne Leonid Borysoglebski (1912–2006) — pracował jako nauczyciel w gimnazjum białoruskim w Nowogródku, USB ukończył w 1938 r., po II wojnie światowej znany w BSSR fizyk, profesor.

[84] „Karta" — dwutygodnik społeczno-literacki, ukazywał się w Wilnie w 1936 r.

[85] „Chłopskie Jutro" — czasopismo Stronnictwa Chłopskiego, ukazywało się w latach 1935–1936.

[86] „Oblicze Dnia" — dwutygodnik społeczno-kulturalny, ukazywał się w 1936 r.

[87] Właściwe: *Пісьмо да „Нашай Волі"*, „Наша Воля". 1936, nr 4 z 29 II, s. 5.

i proszę być ze mną znajomym, i pragnę utrzymać z wami ścisły kontakt. Radośnie bije moje serce, gdy „Nasza Wola" zdobywa coraz to nowych czytelników. I ja pragnę czytać, i ja pragnę, by wszyscy moi koledzy dalecy i bliscy tak samo czytali, i by w każdej białoruskiej chacie znalazła się „Nasza Wola". Idź „Nasza Wola" pod strzechi białoruskiego włościaństwa i wszędzie rozweselaj ciężkie życie w naszych stronach.

Mam 17 lat, uczyłem się w polskiej szkole, ale co z tej nauki, gdy mnie nie chciało się uczyć po polsku, mnie ciągnęło do ojczystej białoruskiej szkoły, lecz jej nie było. Zawdzięczając mojemu ojcu, nauczyłem się w domu. Tej nauki za żaden skarb nie zamienię. Jestem zawsze wesoły, gdy w rękach swoich widzę „Naszu Wolu" i nigdy jej nie zapomnę, i będę ją propagował. A również was wszystkich pracowników „Naszej Woli" pozdrawiam i życzę wiele lat życia. Proszę o przesłanie mnie jeszcze okazowego egzemplarza „Naszaj Woli" i przekaz, którym wyślę pieniądze. Wierzę, że słowa moje, przesłane do was, sprawdzą się. Bądźcie zdrowi. Wasz przyjaciel — Władek G.[88]".

„Od Redakcji. Nasz kochany i młody przyjacielu Władku. Redakcja „Naszaj Woli" dziękuje tobie za ten miły list, za szczere życzenie i bogate w wysokie porywy czyste białoruskie serce. Nam, pracownikom „Naszaj Woli" przyjemnie słyszeć, że nasza gazeta zdobywa takich młodych sympatyków. I my chcemy wierzyć, że słowa twoje przesłane do nas sprawdzą się, bo my pracujemy nie dla pieniędzy, leczy tylko dla idei, dla dobra naszego narodu. Twój list drukujemy do gazety jako przykład dla innych. My pracujemy w ciężkich warunkach, leczy przy moralnej i materialnej pomocy naszych sympatyków będziemy pokonywać wszelkie trudności, będziemy się starać, by „Nasza Wola" wychodziła bez zatrzymania i częściej. Oddaj swojemu ojcu nasze braterskie pozdrowienia, że on wychował takiego uświadomionego syna, który ojcowskiej nauki na największy skarb nie zamieni"

2) „W[ieś] Dzieszkowicze, słonimskiego powiatu. Poważany Obywatelu Redaktorze! Witam was za dobroć waszej gazety, którą wy rozsiewacie wśród wiejskiej ciemnoty i biedoty. Wieśniacy ciekawią się nią, lecz jeszcze brak należytego uświadomienia. Czytają i słuchają ją dlatego tylko, czy kto nie zrobił dla nich coś korzystnego. A nie rozumieją tego, ze trzeba wszystkimi siłami zdobywać, złączywszy się w jedność". („Nasza Wola" nr 4 z dn. 29 II 1936)[89].

3) „W[ieś] Towćwiły, kosowskiego powiatu. Bardzo już dawno w głuche nasze strony docierała białoruska gazeta, dlatego też nie dziw, że młodzież jak naszej, tak i okoliczn[ych] wiosek, gdy zobaczyła 1. numer „Naszej Woli" bardzo się ucieszyła, usłyszawszy i zobaczywszy swoje ojczyste słowo, ale więcej się ucieszyła, jaką prawdę na wioskę przynosi „Nasza Wola". Dlatego też nie dziw, że „Naszu Wolu" na wiosce czekają jak piroga z pieca (jak zbawienia).

[88] w oryginale: „Уладзік С".
[89] С. С. *В. Дзешкавічы*, „Наша Воля". 1936, nr 4 z 29 II, s. 6.

Lecz nasza, bliska nam, prawdomówna gazeta powinna doprowadzić do opamiętania się i młodzież z wioski Werczyce, różańskiej gminy. Chociaż ciężko przychodzi się zapracować jakikolwiek marny grosz, a szczególnie teraz, gdy naokoło panuje bezrobocie, a z nim razem i głód, ciężko zdobywa te marne grosze i młodzież ze wsi Werczyce …Ale jej to nic! Prawdopodobnie przyszły jej do gustu słowa z polskiej piosenki „Co użyjem, to da nas". Ot i używają.

W ostatnim tygodniu odbyło się w tej wiosce wesele. Lecz gdy weselisko, to trzeba się i poweselić, taka okazja nie tak często się zdarza. Oto jak ona, ta młodzież bawiła się. Pozwolili sobie kupić 4 but[elki] wódki (a ich było 5 ludzi, bo wioska nieduża) i rozpoczęli gazować. Zabrakło im miejsca w wiejskiej chacie, to powyłazili za stodołę, a tam przestrzeni nie brakuje. Było gdzie wyłajać się brzydkimi słowami i kułaki naostrzyć. A w domu? …Rodzice bez soli jadają i narzekają na ciężkie życie.

Opamiętaj się werczycka młodzieży! Po co wam oddawać ciężko zapracowany grosz na tę truciznę. Złóżcie się i zaprenumerujecie białoruską gazetę. Czyż nie przyjemnie wam będzie wiedzieć, jak młodzież z innych wiosek prowadzi walkę z ciemnotą i poniewierką. Zgódźcie się z tym, że lepiej wam będzie widzieć się wśród młodzieży, która daje dobry przykład, aniżeli taczać się po pijanemu za stodołami i tym samym hańbić siebie. Mam nadzieję, że werczycka młodzież postara się zmyć z siebie tę hańbiącą plamę" (Gazeta „Nasza Wola" nr 5 z 20 III 1936)[90].

„Spod Baranowicz. S[Rawy szkolne w różnych miejscowościach, zamieszkałych przez Białorusinów, wywołują różne echa. Na terenie baranowickiego powiatu są wioski, do których nie dochodzą żadne białoruskie czasopisma [i] tam jeszcze dużo trzeba dyskutować, że katolik niekoniecznie musi być Polakiem, a prawosławny Rosjaninem itp.

Reszta wiosek, większa część ogólnej ilości, rozbudzona z martwego punktu nacjonalnego i socjalnego snu. Z zaciekawieniem czytają prasę białoruską prasę różnych kierunków; z niemniejszym zainteresowaniem wypisują polskie niezależne gazety. Uświadomieni są oni swojego nacjonalnego i socjalnego położenia; wiedzą, że rośnie białoruska literatura, nauka i kultura, wiedzą, że przed nimi leży lepsza przyszłość. Ale większość oczekuje, że lepsza przyszłość będzie, jak oni mówią — „sama po sobie", że jacyś bohaterowie w walce zdobędą ją. Na zapytanie, czy chcą mieć własne białoruskie szkoły, odpowiadają, że jeszcze jak dobrze by było, by dziatki mogły uczyć się w swojej ojczystej mowie, może by więcej rozumieli, nie marnowaliby czasu. Zaś gdy daje się deklarację do wypełnienia, to jeden za drugim czegoś się lęka, chociaż takiemu mówi się, że to sprawa legalna prawnie i jest dobrodziejstwem państwowej konstytucji dla Białorusinów. Zrozumiałem jest, że takie wioski pozostają w tyle w sprawach realizacji praw do swojej szkoły. Na pierwszy plan występują wioski, te które mają już poza sobą tradycję walki o swoje nacjonalne i gromadzkie prawa. Biada tylko, że oczy

[90] Вачывідзец, *В. Траўцбілы*, „Наша Воля" .1936, nr 5 z 20 III, s. 4.

złudzeń nie śpią. Przesiąknięte zgnilizną i zdemoralizowane elementy cieszą się z nowej możliwości „borynu” (popi) po zawarciu jakiejś transakcji (wypijemy — myślą i zabawimy się.

Mimo wszystkiego w innych miejscowościach wypełniają deklarację i gdy wójt nie zatwierdzi podpisów wysyłają z odpowiednimi protokołami do Szkolnego Sekretariatu[91] w Wilnie". („Nasza Wola” nr 11/12, 4 VIII 1936 r.)[92].

„Nasza Wola” jest pismem wyraźnie komunizującym„ właśnie je radykalizm społeczny, umiejętnie zabarwiony nacjonalizmem, wreszcie samo podejście do czytelnika nacechowane uprzejmością, troskliwością i bezpośredniością, ujmują go. W piśmie tym, o krytycznym nastawieniu do rzeczywistości i o mglistych, co prawda, dążeniach do zmiany tej rzeczywistości, widzi chłop białoruski odbicie swoich myśli. Gazeta staje się dla niego interesującą lekturą, podoba mu się, bo „pisze prawdę”. Zdobywa sobie czytelników i abonentów. Np. w gminie Niechniewicze pow[iatu] nowogródzkiego w sierpniu br. abonowano „Naszą Wolę” w 22 egzemplarzach, po 1 do 5 egz[emplarzy] na wioskę, co jak na stosunki tutejsze jest bardzo dużo. Wziąć należy przy tym pod uwagę, że jeden egz[emplarz] „ciekawej” gazety obiegnie cała wieś.

Prasa białoruska w stylu „Naszej Woli” jest więc doskonałym instrumentem propagandowo-agitacyjnym na rzecz ideologii jednolitofrontowej.

Rozwinięta w prasie białoruskiej kampania szkolna, dążąca do rozbudowania szkolnictwa narodowego, co ma na celu położenie zapory przeciwko polonizacji wsi białoruskiej, znalazła oddźwięk przede wszystkim w kom[unistycznej] organizacji. Ta bowiem rzucone hasła poczęła wprowadzać w życie, organizując strajki szkolne (maj 1936[93]) i nawołuje w dalszym ciągu do bojkotu szkoły polskiej.

BIGiK

Ruch literacki i dziennikarski będący udziałem garstki inteligentów jest w nikłym kontakcie ze społeczeństwem, to jest jego słabością. Szuka on oparcia w masach. Próbuje m.in. bazować się na Białoruskim Instytucie Gospodarki i Kultury (BIGiK). Jest to przystań, do której zawijają coraz częściej szukający oparcia działacze polityczni nacjonaliści, komuniści, oczywiście i literaci (członkowie zespołów redakcyjnych). Na terenie Okręgu Korpusu nr IX w woj. nowogródzkim placówki tego Instytutu nie są liczne[94], ale właśnie rozwinięta kampania oświa-

[91] Szkolny Sekretariat w Wilnie — powstał z inicjatywy TBSz i BIGiK w celu propagowania i koordynowania akcji na rzecz otwarcia szkół białoruskich.

[92] Баранавіцкі, з *пад Баранавіч*, „Наша Воля”. 1936, nr 11 z 4 VIII.

[93] Strajki szkolne pod hasłem wprowadzenia placówek białoruskich były na terenie województwa nowogródzkiego organizowane w 1936 r. od marca i w pojedynczych placówkach kontynuowano je przez kolejne tygodnie (AAN, UWN, sygn. 17, k. 42, Sprawozdanie miesięczne z życia społeczno-politycznego wojewody nowogródzkiego (dalej SMSP woj. now.) za marzec z 10 IV 1936; ibidem, k. 42, SMSP woj. now. za maj z 10 VI 1936).

[94] Szacuje się, że w 1936 r. BIGiK liczył łącznie 450–600 członków, K. Разуванава, s. 61.

towa pobudziła z jednej strony do konsolidacji ludzi pióra, z drugiej zaś rozbudowy placówek kulturalnych w terenie dla ułatwienia piszącym kontaktu z czytelnikiem. Przez nie skuteczniej będzie można oddziaływać na wieś białoruską.

Do rozbudowy sieci placówek BIGiK nawołują czasopisma białoruskie, zalecał ją, jak to wyżej podano, w sposób poufny redaktor „Naszej Woli" Skłubowski, organizowali je, wzgl[ędnie] agitowali za organizowaniem podczas ferii świątecznych i letnich studenci białoruscy. Nawet i Siniak Sregiusz, który pretenduje do roli poważnej, zajął się wspólnie z niej[akim] Kosko Konstantym[95], m[ieszkań] cem wsi Koziemiakowszczyzna, gm[iny] Kozłowszczyzna pow[iatu] Słonimskiego organizowaniem oddziału BIGiK we wsi Skiprowicze gm[iny] kozłowickiej [i] zwerbował 10 osób, które podpisały deklaracje członkowskie.

W powiecie baranowickim ośrodkiem ruchu białoruskiego jest m[iejscowość] Lachowicze. Istniejący tu oddział BIGiK dąży do wzmożenia swej działalności. Ożywiona działalność miejscowego oddziału BIGiK datuje się od chwili przyjazdu do Lachowicz niej[akiego] Łankucia Adama. Łankuć jest zdecydowanym komunistą, z czym się wcale nie kryje. W Lachowiczach prowadzi swe prace w sposób wilce zakonspirowany, gdyż sam rzadko i mało występuje publicznie, ma natomiast gorącego zwolennika swych haseł w osobie Stefana Ciereszki, członka Instytutu, który na polecenie Łankucia organizuje zebrania. Łankuć całymi dniami siedzi w domu, tylko wieczorami wychodzi na spotkania lub zebrania, oraz w dni rynkowe (środy) kręcąc się po jarmarku wśród okolicznych chłopów. Ostatnio był widziany z niej[akim] Potapowiczem z Raczkan, karanym już kilkakrotnie więzieniem za uprawianie roboty wywrotowej. Potapowicz jest rejonowym kierownikiem spółdzielni rolniczych i na zebraniach członków spółdzielni w poszczególnych miejscowościach wygłasza referaty w języku białoruskim, nawołując do organizowania się w spółdzielniach, przy czym posługuje się ulotkami, które w sposób demonstracyjny rozrzuca z rękawa w trakcie przemawiania. Podczas spotkania z Łańkuciem (w styczniu br.) otrzymał Potapowicz od niego ulotkę komunistyczną z teoriami Marksa z 1936 r.

W dniu 26 i br. odbyło się zebranie członków BIGiK w Lachowiczach pod przewodnictwem Czarneckiego Jana w jego mieszkaniu. Na zebraniu tym Czarnecki wygłosił odczyt „Geneza Białorusi i rozwój organizacji białoruskich". Na zebraniu było 9 osób. W trakcie wygłaszania referatu do mieszkania wkroczyła policja, notując obecnych i zabierając notatki referenta[96].

Według posiadanych informacji praca Instytutu w Lachowiczach mimo jej ożywienia nie robi wielkich postępów. Wpływają na to tarcia wewnętrzne, wywołane różnicą poglądów programowych i taktycznych. Zarysowały się dwa kierun-

---

95 Być może Konstanty Kosko (ur. 1913) — deportowany w głąb ZSRS z obwodu baranowickiego po 17 IX 1939.

96 Na początku 1936 r. administracja dostrzegła ogólne ożywienie działalności lachowickiej komórki BIGiK (AAN, UWN, sygn. 17, k. 25, SMSP woj. now. Za luty z 9 III 1936).

ki: 1. reprezentowany przez Czarneckiego, który prace Instytutu chce utrzymać w granicach statutowych (praca kulturalno-oświatowa); 2. reprezentowany przez Łańkucia Adama, dążący do wyzyskania placówki do roboty politycznej o zdecydowanym charakterze politycznym. Na jednym z zebrań działacze poróżnili się ze sobą. Łańkuć twierdził, że kościół i religia nie są Białorusinom potrzebne, z czym nie chciał się zgodzić Czarnecki. Rozgoryczony Czarnecki miał się wyrazić do Łańkucia, że utrudnia on tylko pracę, że z jego hasłami nigdy się nie zgodzi, gdyż nie doprowadzą one do niczego, chyba do złego.

Charakterystyka niektórych osób z Lachowicz zaangażowanych w BIGiK

1) Łankuć Adam, ur. 15 V 1907r., wyzn[ania] ewang[elicko]-reform[owanego] (wg innej informacji prawosławnego), ppor. rez.[97], s[yn] Jana i Urszuli, średnio zamożnych rolników, nacjonalista białoruski i gorący zwolennik komuny, po ukończeniu gimnazjum w Baranowiczach w r. 1929 wstąpił na uniwersytet w Wilnie, gdzie studiował przez 1,5 roku, jednak został wydalony za uprawianie agitacji wśród młodzieży tamt[ejszej] na rzecz kompartii. Po tym wypadku Łańkuć znikł na 7–8 miesięcy, gdzie był i co robił nie wiadomo, dopiero w okresie letnim zjawił się niespodziewanie w Lachowiczach u rodziców.

W międzyczasie bawili w Lachowiczach ks. Godlewski z Wilna i ks. Tatarynowicz[98] ze Stolina, obaj Białorusini, do których zbliżył się Łańkuć i dzięki ich wstawiennictwu dostał się do Seminarium Duchownego Unickiego w Wilnie, skąd jednak został wkrótce wydalony, gdyż poza praktykami religijnymi zbytnio się interesował sprawami politycznymi. Wówczas wstąpił jakoby do seminarium kalwińskiego, czy też luterańskiego, też nie na długo. Przez pewien czas był współredaktorem pism socjalistycznych w Wilnie, jednak nie znajdując zadowolenia moralnego i powodzenia w pracy, wyjechał do Warszawy, rzekomo na dalsze studia na Politechnice Warszawskiej, gdzie istotnie z przerwami przebywał, zameldowany przy ul. Długiej nr 51 m[ieszkania] 11. W grudniu 1935 r. Łankuć przyjechał do Lachowicz i do tej pory pozostawał u rodziców, dążąc jednocześnie do ożywienia działalności kompartii. W tym celu organizował zebrania i wspólnie z Machlarem Borysem[99] (sekretarzem RK KPZB Lachowicze) wygłaszał odczyty, w dniu 18 bm. nt. „Wojna w Abisynii" i inne.

2) Czarnecki Jan, mieszkaniec Lachowicz, wyzn[ania] rz[ymsko]-kat[olickiego], b. oficer rosyjski, żonę ma Rosjankę, piastuje godność kierownika tego Instytutu, był kilkukrotnie przytrzymywany przez organa PP. Dzieci kształcił w gimn[azjum] białorus[kim] w Wilnie. Utrzymuje stały kontakt z ks. Godlewskim

---

97 Adam Łankuć był ppor. rez. artylerii. W 1934 r. przynależał do Powiatowej Komendy uzupełnień w Dubnie i pozostawał w dyspozycji dowódcy Okręgu Korpusu nr II, *Rocznik Oficerski Rezerw 1934*, Warszawa 1934, s. 153, 864.

98 Piotr Tatarynowicz (1896–1978) — duchowny rzymskokatolicki, w latach 1932–1938 proboszcz w parafii w Stolinie.

99 Borys Machlar — w 1932 r. sądzony wraz z Bronisławem Taraszkiewiczem, wcześniej uczeń gimnazjum białoruskiego w Wilnie.

z Wilna. Jest podejrzany o kolportaż literatury nac[jonalistycznej] białoruskiej nielegalnej, jednak urządza się tak sprytnie, że trudno mu to udowodnić. Należał swego czasu do „Hurtka”[100].

W dniu 17–19 [września] bawił w Wilnie na zjeździe Chrześcijańskiej Demokracji (zjazd został zlikwidowany przez organa bezp[ieczeństwa]). Namawiał on Ciereszkę Stefana, aby z nim pojechał, obiecując nawet pokryć koszta jego przejazdu w jedną stronę, na co jednak ten ostatni nie zgodził się, tłumaczą się tym, że się boi policji, która może do niego przyczepić się. Z Czarneckim do Wilna wyjechała Tatarynowiczówna Michalina[101], działaczka BIGiK w Niedźwiedzicach, która poza tym często przyjeżdża do Lachowicz w sprawach organizacyjnych Instytutu. Obecnie Tatarynowiczówna pozostała w Wilnie, gdzie rzekomo ma składać egzaminy uniwersyteckie.

3) Nowicki, sekretarz Instytutu. Otrzymuje rentę inwalidzką w wysokości 80 zł. mies[ięcznie]. Według kursujących pogłosek rentę pobiera nieprawnie, ponieważ kalectwo nastąpiło nie na wojnie, lecz w domu.

4) Sienkiewicz Augustyn, rz[ymski]-kat[olik], murarz, gorliwy działacz białoruski, brał udział w wojnie światowej w armii ros[yjskiej].

5) Lisowski Jan, rz[ymski]-kat[olik], uczestnik wojny światowej, skarbnik Instytutu.

6) Popko Andrzej, rz[ymski]-kat[olik], organista parafii w Lachowiczach, b. członek „Hurtka”, w swych poczynaniach jest b[ardzo] sprytny, uświadamia młodzież w duchu białoruskim w ten sposób, że organizuje chór kościelny, uczy piosenek białoruskich, tańców białoruskich i ros[yjskich], przy czym dostarcza kostiumy białoruskie.

7) Stankiewicz Julian, rz[ymski]-kat[olik], łącznik Instytutu między Lachowiczami a środowiskiem wiejskim, zajmuje się werbowaniem członków do Inst[ytutu] Zwierzał się do inform[atora?] własnego, że najlepiej „Hurtek” jest postawiony w Swojatyczach. Opowiadał, że jest mu wiadomo, że policja z kresów będzie przeniesiona do Poznańskiego, a stamtąd na kresy. Stankiewicz Julian bardzo często wyjeżdża, rzekomo w celu pozyskania pracy. Był m.in. w Andrzejowie w pow[iecie] łódzkim, gdzie, jak twierdzi, jest również organizacja białoruska, i dobrze się rozwija, gdyż nikt jej nie przeszkadza.

8) Ciereszko Stefan, stały mieszkaniec m[iejscowości] Lachowicze, prowadzi w Inst[ytucie] bibliotekę i przez jego ręce przechodzi wszelka literatura biało[uska]. Usiłował kilka razy zbiec do ZSRR, jednak bez powodzenia. Częstokroć znika z horyzontu Lachowickiego tłumacząc się po powrocie, że był w lesie. Kontaktuje się z niej[akim] Chlustem Piotrem, dywersantem i komunistą, karanym 5-letnim więzieniem. W obecnej chwili jest zadowolony z życia i chwali się osobom zaufanym, że ma dużo pieniędzy. Gdy zobaczył w mieszkaniu pewnej

[100] Zapewne odniesienie do komórki Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady w latach 20.
[101] Michalina Tatarynowicz — po II wojnie światowej mieszkała w Polsce.

rodziny książki białoruskie: „Rodnaja moja" i „Szlach Młodzi"[102] naśmiewał się, mówiąc, że te książki ma za skromne.

9) Koktysz Antoni, zajmuje się werbowaniem członków do Inst[ytutu].

10) Zieleniewski Stefan, rz[ymski]-kat[olik], członek Inst[ytutu].

11) Zieleniewski Władysław, rz[ymski]-kat[olik], stałodzienny pracownik kolejowy na przystanku Malkowicze. Cała jego rodzina sympatyzuje z ruchem białoruskim. Często przyjeżdża do Lachowicz i kontaktuje się z Czarneckim.

12) Jurlewicz i Taranda Antoni z m[iejscowości] Łotwy k[oło] Lachowicz, członkowie Instytutu.

13) Machlar z w[si] Łotwy k[oło] Lachowicz, b. wielki działacz białoruski, podpora Instytutu (ostatnio aresztowany za działalność komunistyczną).

---

[102] Zapewne oprawiony rocznik czasopisma.

Володимир Бойко,
кандидат історичних наук (Чернігів)
ORCID: 0009-0006-1710-8490

Гомель доби історичного розлому, або про тінь українського тризубу

В. М. Мятліцкая, *На паграніччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917 — 1918),* Гомель 2021. — 223 с.

Наприкінці позаминулого року, а насправді — в січні 2022 р. в Гомелі у видавництві „Барк” вийшла друком книга білоруської історикині Валентини Лебедевої (Мятлицької) — дослідження політичних процесів, що відбувалися в Гомелі в 1917–1918 рр. Тираж — 200 примірників, мова — білоруська. Авторка — фахова білоруська історикиня, яка про себе казала так: „Білорускість надана мені природою”. Відома вона, насамперед, як фахівчиня життєвого шляху та творчості Митрофана Довнар-Запольського, організатор Довнарівських читань у Речиці (з 1997 по 2017 рр.), дослідниця революційної доби 1917–1921 рр. на теренах Білорусі, авторка численних матеріалів з історії Гомеля та Гомельщини початку XX ст. Останню свою книгу она писала смертельно хворою, присвятивши цій праці останні місяці життя та всі сили, які у неї залишалися.

Хоча вивчаються події в нинішньому білоруському Гомелі ця праця стосується безпосередньо України, адже йдеться про період, коли зазначене місто майже рік належало до її складу. Тож потенційно монографія мала б викликати неабиякий інтерес серед українських колег, насамперед, тих, хто вивчає період Української революції 1917–1921 рр. Але поки що цього не сталося, адже, всупереч останній волі дослідниці, жоден примірник до України дотепер не потрапив (планували від 7 до 10). Передчуваючи таку небезпеку Валентина Михайлівна (вона добре розуміла загрозу нападу росії) 21 січня 2022 р. (за два з половиною тижні до смерті) електронкою переслала макет верстки без останньої авторської правки, зауваживши: „Наслала вёрстку на пошту. Не для распаўсюджання”. Саме тому нинішня рецензія стала можливою.

У вихідних даних зазначено — це науково-популярне видання. Справді, читач не знайде розлого вступу з обов`язковим для наукових праць ґрунтовним аналізом історіографії питання, докладним описом джерельної бази, іншими обов`язковими складовими. Нема підсумкової бібліографії, іменного та географічного покажчиків, а текст дослідження завершується так: „Такім чынам была падведзена рыса першаму двухгоддзю ваенна-рэвалюцыйных узрушэнняў Гомеля. Але яго жыхары яшчэ не ведалі, што гэта не завяршэнне, а толькі пачатак вялікага і лакальнага гістарычнага разлому". Тобто мало бути продовження, але згасання життя змусило Валентину Лебедєву поставити крапку. Вона свідомо пожертвувала ширшим змістом (в принципі, він викладений у статтях), деякими професійними атрибутами заради того, аби встигнути головне — донести до читача багаторічні результати своєї наукової роботи із вивчення Гомеля та Гомельщини. Деякі сюжети, що явно вимагають ретельнішого аналізу, авторка свідомо лише позначила.

Але в цілому перед нами наукове видання — досить подивитися список джерел та літератури, на які містяться посилання після кожного розділу — гомельські, чернігівські, київські, московські, мінські архіви, особисті архіви, статистика, збірники документів, тогочасні газети, спомини. Використані документи на кількох мовах — крім білоруської це українська, німецька, російська. Дослідниця дуже пишалася введенням до наукового обігу комплексу документальних джерел, в яких відобразилася робота Гомельської міської думи. До того ж книга ілюстрована низкою історичних фото.

Книга, фактично, є продовженням низки видань, які можна назвати історико-краєзнавчими студіями Сіверського Полісся. Власне вже в назві авторка наголосила на прикордонному характері Гомеля — маючи на увазі змагання за нього різних держав та зв`язки з сусідами.

Дослідження складається з трьох частин. Найменша — перша „На подступах да пераломнай эпохі". Тут лише два параграфа, що присвячені довоєнному та дореволюційному розвитку Гомеля наприкінці XIX — на початку XX ст. На нашу думку, це цілком самодостатній, дуже ґрунтовний нарис, де добре показаний вплив розвитку шляхів сполучення, насамперед, залізниці та річкового транспорту, на швидкий економічний підйом Гомеля, бурхливий ріст чисельності його мешканців, зміни в соціальному складі, яскраві побутові деталі.

Щоправда, етнічно-культурна приналежність мешканців (крім єврейської частини) залишилася не зовсім зрозумілою, а саме — скільки ж білорусів жило тоді в місті. Спотворений національний склад зробили міста „ахіллесовою п`ятою" Української революції, але в останньому випадку, принаймні, були зрозумілі відсотки етнічних груп, що могли стати опорою національних політичних сил. Посилання авторки на те, що серед католиків були білоруси навряд чи є достатньою відповіддю на це питання. Та й більше це про тих, хто вважав себе поляком.

Історикиня звернула увагу на зворотну сторону тогочасних процесів — їх хаотичність, коли фешенебельні споруди поєднувалися ледь не з хрущобами в центрі міста, а міський благоустрій, комунальне господарство в цілому виглядали доволі примітивно. Мабуть тому „выгляд Гомеля зрабіў дзіўнае ўражанне на нямецкіх жаўнераў, якія ўбачылі яго ў 1918 г." (с. 19). Детально, на основі великого місцевого матеріалу, описані зміни, викликані Першою світовою війною — як стосовно соціального складу, так і економіки: евакуація цілих інституцій, прибуття біженців, мілітаризація міста, проблеми воєнного часу що наростали... Зокрема, зацікавлений читач знайде опис повстання 143-го пересильного пункту в жовтні 1916 р. — найбільшу таку подію воєнного періоду до виступів лютого 1917 р.

Другий розділ „У поломі рэвалюцый — год 1917" більший — в його семи параграфах читач знайде багато інформації про суспільні процеси в місті та, частково, в повіті, протягом зазначеного року: взаємини комітету громадської безпеки та міської думи, реорганізація останньої, створення та діяльність гомельського совєта робочих та солдатських депутатів, мітинг та інші види громадської активності. Багато уваги приділено діяльності саме думи. Стосовно порівнянь — гомельський міський голова Ф. Фень-Раєвський у березні 1917 р. каже про „руській город". Приблизно тоді ж, 9 березня, чернігівський міський голова Аркадій Верзилов українською мовою вітав щойно кооптованого до складу гласних „найкращого сина України І. Шрага". Розчулений Ілля Людвигович висловлює впевненість у здобутті українським народом своїх національних прав — під оплески цензових гласних. Відстань між містами — 100 км. Дослідження Валентини Михайлівни дуже яскраво засвідчує різницю, що існувала в розвитку білоруського та українського рухів на місцевому та субрегіональному рівнях.

З наступних сторінок книги стає зрозумілим, що Гомельська цензова дума не цікавилася білоруською тематикою, нова демократична — теж. Авторка показала, що демократичні вибори у липні 1917 р. (муніципальна кампанія) ситуацію не змінили — до складу гласних гомельчани обрали представників російських соціалістичних та ліволіберальних партії, чи не весь спектр єврейських, польських активістів, тільки не білоруських. Дослідниця докладно описує внутрішньополітичну боротьбу в думі. Щоправда сама виборча кампанія зображена лише штрихами, причому головним чином йдеться про виборчі активності місцевого совєта (вміщена його відозва), хоча в підсумку їхні представники отримали менше половини мандатів. Тобто виникає питання — що в цей час робили їхні впливові політичні опоненти. Натомість наступна діяльність думи, як політична, так і господарська, проаналізована блискуче. Серед іншого привертає сюжет, як дума разом із повітовим земством спромоглися за всіх митарств 1917 р. відкрити нову лікарню.

Подібні мініатюри, повернення деталей, чого б вони не стосувалися, дуже цінні, адже дозволяють краще уявити політичну атмосферу та повсякдення в їхньому поєднання на прикладі Гомеля, це персоналізований вимір подій.

Скажімо, так історикиня висвітлює унікальну роль Гомельського комітету з охорони революції в придушенні виступу генерала Лавра Корнілова. До таких авторських удач, на нашу думку, варто віднести й розширені згадки про відомі історичні постаті, які належали до різних, в тому числі, ворожих політичних сил, під час їхнього перебування в Гомелі. Тому на сторінках книги читач зустріне імена Петра Богданова, Павла Скоропадського, Федора Вовка, Юрія Каларда, Лазаря Кагановича, Петра Патона, Палуту Бадунової… Таким чином місцеві події поєднуються з регіональними та загальними у тогочасній державі.

Виключне місце займає параграф „Першая «прышчэпка» беларушчыны". Це інтрига, що триває з першої сторінки — то що ж собою уявляли білоруські сили Гомеля, чи вони були. „Прищепка" — це вплив „Саюза Беларускай дэмакратыі" на містян. Між іншим ця організація ще літом 1917 р. виступала проти автономії Білорусі. Авторка по крихтах зібрала наявну інформацію, при цьому застосовує термін „гомельські білоруси". Тут згадується відомий Валентині Михайлівні український аналог — „березнянські українці". Так Роман Бжеський іронічно називав мешканців містечка Березне на Чернігівщині, які виявилися надто обережними під час політичних протистоянь січня–лютого 1918 р., такий собі узагальнюючий образ. Тут же дізнаємося й про місцевих білоруських політичних лідерів, зокрема про Йосипа (Язепа) Нянецького, який очолив гомельську спілку Білоруської соціалістичної громади. Авторка звертає увагу на широке представництво гомельчан у губернському списку „Союзу білоруських організацій" на виборах до Всеросійських Установчих зборів, що виявилося несподіванкою з огляду на скромні масштаби білоруського руху в місті. По Гомелю він отримав 337 голосів із 20 тис. поданих або 1,7%. Такі реалії добре відображені в дослідженні.

Завершується розділ описом взяття більшовиками влади в місті та повіті. Авторка приходить до висновку, що кілька тижнів у Гомелі існувало свого роду двовладдя — між місцевим насильницькі збільшовиченим совєтом та думою. Остання, навіть, оголосила себе єдиною законною владою в місті. Для порівняння — наскільки ситуація відрізнялася від сусідньої Чернігівської губернії, де органи місцевого самоврядування, незалежно від політичних симпатій гласних, тоді шукали підтримку в УЦР як альтернативного центру влади.

Ще одну характерну деталь показує Валентина Михайлівна — фактично, на території нинішньої Білорусі найбільшою організованою збройною силою, що протистояла російського більшовизму, виявився Перший польський корпус під командуванням Юзефа (Йосипа) Довбор-Мусницького, а не білоруські загони (втім, це явно не гомельський сюжет, хоча він і згадується). Авторка відзначає: „У тыя трывожныя дні студзеня–лютага насельніцтва горада і яго ўлады жылі ў прадчуванні хуткага прыходу польскіх вайскоўцаў". Але, зрештою, гору взяв інший чинник — до міста увійшов Перший революційний полк ім. Мінського совєта під командуванням Рейн-

гольда Берзіна. Останній боровся одночасно як проти поляків, так і частин УЦР. Тобто що відбулося — на українських землях боролися червоногвардійські частини та українські, а на білоруських — червоногвардійські частини та польські (переважно). Така собі політична суб`єктність.

Та ключовим для авторки виявився третій розділ „На ваенна-палітычным раздарожжы: год 1918". Його дванадцять параграфів — це майже половина обсягу книги, саме тут міститься багато маловідомої або взагалі невідомої інформації. На тепер — це найбільш повне та систематизоване узагальнення про Гомель в 1918 р. Йдеться відразу про кілька сюжетних ліній, кожна з яких варта окремого вивчення. Авторка змогла показати їх як цілість та, частково, — взаємозв`язки. Певною мірою можемо стверджувати, що вона розкрила питання регіональної та місцевої історії, які досі вислизали з під уваги української історіографії.

Неабиякий інтерес становить опис стану справ у гомельському совєтє — між іншим стає зрозумілим, чому червоногвардійці втекли з Чернігова 16 лютого, за місяць до появи німецьких військ. Авторка чимало уваги приділила їхнім взаєминам з гомельчанами та прийшла до висновку: „Акупацыйныя структуры мала ўмешваліся ў цывільнае жыццё занятых тэрыторый". Є в книзі висновок щодо українських сил — їх не існувало. Щоправда, з тексту виглядає так, що національних білоруських на рівні впливового політичного чинника — теж. Одночасно Валентина Михайлівна відзначає, що долучення до України позитивно вплинуло на питання національної самоідентифікації гомельчан.

Цікавими для читача будуть й описи спроб збільшовиченої росії дестабілізувати ситуацію на прикордонні у липні–серпні 1918 р. Набір засобів виявився доволі традиційним: обстріли території, грабунки, засилання диверсійних груп та агентів впливу, антиукраїнська агітація серед місцевих мешканців, організація страйків, диверсій на залізниці (зокрема, біля станції Зябрівка, внаслідок чого зійшов під укіс потяг Київ–Гомель), повстань. Між іншим, за даними дослідниці, саме через участь у підготовці липневого страйку українська влада вислала з Гомеля місцевого представника секретаріату БНР Язепа Нянецького. Показовий штрих до вивчення тогочасних політичних процесів, в т. ч. на тлі внутрішньоукраїнських моментів.

Показово, що один із параграфів розділу називається „У цені ўкраінскага Трызубца". Тінь — не надто позитивне явище в масовому сприйнятті, застосування цього терміну може відображати світоглядне бачення авторки, але насправді надалі читач бачить позитивний зміст. Авторка чи не вперше аналізує економічний ренесанс Гомеля та Гомельщини в складі Української Держави. В принципі, ця її риса добре відома українським дослідникам, але Валентина Михайлівна показує ще одне важливе джерело підйому саме в прикордонному Гомелі — широкомасштабну системну контрабанду, коли митниця перетворилася на величезну „дірку", в тому числі — за участю

німців (вони виявилися теж не проти заробити таким чином). Згадує вона й низку аспектів тогочасної російсько-української торгівельної війни. Авторка показала, що товарообмін з іншими територіям Української Держави виявився для Гомеля надзвичайно вигідним. „Так ці інакш, але, як адзначалі сведкі, жыццё ў горадзе стала вяртацца да дарэвалюцыйных узораў", — відзначає дослідниця (с. 160). Зрештою, це стимулювало появу досі невідомих тут проукраїнських настроїв. Тобто тінь тризуба виявилася трохи дивною, але доволі симпатичною та привабливою для місцевих мешканців.

Авторка висвітлила державне будівництво в Гомелі та повіті за часів Української Держави — цим аспектам як в Україні так і Білорусі досі належної уваги не приділялося. До речі, цікаве спостереження історикині — на ключові посади Українська Держава призначала або відомих місцевих діячів, або близьких до них вихідців із Чернігівської губернії, насамперед, її північної частини, тобто — поліщуків. Те саме стосується Державної варти — весь її молодший склад був з місцевих. Мовиться в книзі й про питання українізації державного апарату, армії, транспорту, школи — тобто специфіку в Гомелі.

Дуже докладно описана діяльність міської думи — її суперечки з німцями та українською владою, зокрема, друга спроба проголосити Гомель вільним містом, наступна бурхлива господарська діяльність. Історикиня прийшла до висновку: „Гандлёва-бізнесаўская актыўнасць і адносная грамадская стабільнасць на фоне занятасці Кіева ўнутрыўкраінскімі праблемамі далі гомельскай уладзе пэўную самастойнасць і магчымасць з лета 1918 г. заняцца наспелымі справамі гарадской гаспадаркі" (с. 160). Більше того: „Верагодна, упершыню за ўсе гады вайны і рэвалюцыі горад паспрабаваў зрабіць крокі ў стваральнай дзейнасці" (с. 161). Йдеться про побудову другої в місті артезіанської свердловини на правому березі річки Сож, відновлення міської бойні, наміри ввести протягом 1918–1920 рр. загальну початкову освіту, розробку проєкту електрифікації міста (ресурси для цього були), причому, сучасною мовою, на засадах державно-приватного партнерство (поєднання зусиль муніципалітету та місцевого бізнесу). Під час наших розмов авторка стверджувала, що була навіть заскочена масштабами діяльності та оптимістичними планами на майбутнє міської думи (є окремий матеріал у № 8 за 2021 р. збірника „Розумовські зустрічі", остання її стаття, що вийшла друком).

Неабиякий інтерес становить згадка у дослідженні виборів до Гомельської міської думи у жовтні 1918 р. Йдеться про рідкісний випадок проведення муніципальної кампанії за гетьманським законодавством, що відкриває можливості спроєктувати результати його застосування в ширших масштабах (чого на практиці не сталося). Виявилося, що перевагу тоді отримали представники поміркованих соціалістичних партій, хоча вони здобули менше місць гласних, ніж рік тому.

Дослідниця знову повертається до польської тематики, щоправда, штрихами. Чи не найінтригуючий — згадка про генерал-майора Антона Павянського. В 1918 р. в Гомелі він прийняв українське громадянство, а в 1920 р. командував бригадою Війська Польського, що протистояла червоним біля Ковно. Як і кілька інших сюжетів — цей для наступників.

Історикиня в кількох місцях показує та підкреслює виключна роль Гомеля як логістичного центру в цілому та фактора геополітичної безпеки України зокрема. Додам від себе — в особистих бесідах вона називала Гомель ключем до Чернігова, а відтак — до Києва.

Валентина Михайлівна відзначає очевидну та чим далі тим більше усвідомлену зацікавленість демократичних сил Гомеля у збереженні України як держави. Зрештою, вона приходить до висновку, що станом на листопад–грудень 1918 р. „у новых умовах для насельніцтва і дэмакратычных сіл Гомеля ўкраінскі фактар не толькі не страчваў значэння, але, наадварот, набываў ролю рэальнага саюзніка ў барацьбе за антыбальшавіцкую альтэрнатыву" (с. 195). Тобто склалася ситуація, подібна до тієї, що існувала на теренах українських губерній наприкінці 1917 р., коли навіть не налаштовані проукраїнські органи місцевого самоврядування, інші владні інституції воліли підтримати українську владу, аби разом боротися проти російського більшовизму.

В Гомелі проявом такої тенденції стало утворення міської Директорії. Дослідниця показала її захоплення „революційним інтернаціоналізмом", складність взаємин з Директорією УНР, а водночас — факт добровільного визнання. Опис 25 днів гомельської Директорії, її боротьби за виживання, вплив німецького фактору, поведінки мовчазної більшості, зрештою, особливості зміни влади, тобто — її добровільно-примусова передача більшовицькому ревкому 7 січня 1919 р., стануть у нагоді як білоруським, так і українським дослідникам цього періоду.

Окрема дяка Валентині Михайлівні за маловідомий сюжет, пов`язаний із трагічною долею Гомельської офіцерської сотні, що має безпосереднє відношення до історії України. За даними, які наводить авторка, це доволі численне (понад тисяча добровольців, можливо — більше) збройне формування мало сталі контакти з керівництвом Української Держави. На початку грудня 1918 р. сотня (мабуть, під впливом повстання Директорії УНР) залишила Гомель, вийшла на Чернігівське шосе, рушила на Городню та далі на Мену — Бахмач, де й була, фактично, знищена начебто за наказом командира сірожупанної дивізії Бориса Палія (с. 192–193). Від себе зазначимо, що станом осінь 1918 р. Борис Васильович Палій-Неїло служив у залізничні охороні Конотопсько-Бахмацького району, був генеральним писарем Українського козацтва, а от отаман Михайло Палій дійсно деякий час командував сірожупанною дивізією, яка 17 листопада 1918 р. перейшла на сторону Директорії УНР. Авторка наводить свідчення зі споминів Івана Рембаловича, але більше вивчити обставини вона вже не встигла.

В дослідженні є дискусійні питання. Так дещо суперечливим виглядає застосування низки термінів. Історикиня називає Гомельську міську думу та повітове земство місцевим самоврядуванням ще до змін 1917 р. Навряд чи із цим можна погодитися — через надмірну залежність від безпосереднього адміністрування з боку державної влади та вкрай обмежене коло виборців (на рівні 1%), скоріше йшлося не про факт, а про його можливість та рух у зазначеному напрямі. Інша справа революційна доба — тоді була зроблена спроба передати владу на місцях реформованим, обраним на демократичних засадах думам та земствам (до того ж запроваджувалося місцеве самоврядування на базовому рівні — волості).

Наступний аспект. Дослідниця визначає солдат Першого польського корпусу під командуванням Йосипа Довбор-Мусницького як повстанців (в оригіналі — мятєжники, с. 124). Тоді постає питання — проти якої законної влади вони повстали (або вчинили мятєж)? Як кваліфікувати загін латиша Рейнгольда Берзина та його червоногвардійців (між іншим, включно з етнічними українцями, частина яких згодом не забажала битися з військами УЦР)? Наведене дослідницею визначення натякає на законність влади СНК РСФСР, хоча безпосередньо подібної оцінки в тексті немає.

Німецькі війська кваліфіковані виключно як окупаційні, але водночас авторка наводить свідчення більшовицького мемуариста, згідно якого гомельчани „ўяўлялі іх сабе ў выглядзе месіі". Тобто, якісь дивні окупанти, принаймні — нетипові. Головний аргумент Валентини Михайлівни зрозумілий — за Берестейськими мирними угодами більшість нинішніх білоруських земель ввійшли до окупаційної зони як гарантія дотримання домовленостей із совєтською росією. Визнання окупації дорівнює визнанню своєї приналежності до іншої держави.

25 березня 1918 р. була проголошена Білоруська народна республіка (БНР) в межах кількох губерній, в т. ч. Могильовської та частини Чернігівської. Але ж Третя Уставна грамота — це декларація, до реального державного будівництва за межами Мінська тоді справи не дійшли. Та й демократично обрані органи місцевого Чернігівщини питання територіальної приналежності вирішили інакше.

Водночас авторка констатує, що вже в березні гомельчани дізналися — місто та повіт долучені до України (с. 129), тут діятиме адміністрація УНР. В такому разі політичні українці як союзники німців — так само окупанти (або ж колаборанти)? Скажімо, Петро Патон на посаді Поліського губернського старости Української Держави? Або Євген Стош на посаді Гомельського повітового старости, інші службовці-білоруси? Між іншим, вони приймали урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Державі (то був один текст).

В зв`язку з вищенаведеним — чи це означає, що друге встановлення совєтської влади у січні 1919 р., відповідно — завершення німецької окупації (за

термінологією дослідниці) та ліквідація української влади (хоч би в особі міської соціалістичної Директорії), прибуття до Гомеля загону московських чекістів, китайських інтернаціоналістів, що був посилений німцями-спартаківцями — то визволення? Чи інша окупація? Чи що? І як у такому разі називати місцевого діяча Менделя Хатаєвича, який, разом із соратниками, повернувся в таборі цього воїнства до міста? Авторка (можливо, з міркувань самоцензури) в цьому випадку уникає прямого визначення. Щоправда, історикиня посилається на заклик Дмитра Мануїльського та В`ячеслава Менжинського, що пролунав під час переговорів із німцями у Мозирі 17 грудня: „неабходнасць неадкладнага акупіравання савецкімі вайскамі прылягаючых абласцей былой Украіны". Тобто — все ж таки окупація, можливо це — завуальована відповідь дослідниці.

На нашу думку, наведені суперечності — певною мірою вплив постулатів історіографії совєтської доби, що затягнувся. До речі, дослідниця зазначає: „Характер акупацыйнага рэжыму савецкай гістарыяграфіяй трактаваўся як жорсткі і рэпрэсіўна-грабежніцкі. Не адмаўляючы гэтай тэзы…" (с. 132). Надалі наведені кілька випадків протестних виступів та їх придушень. Скажімо, дослідниця згадує епізод у селі Федорівка, коли представники Державної варти намагалися зігнати худобу з поміщицького лугу, а селяни „…ўчынілі адчайную бойку" (с. 136). Чи такого (навіть стрілянини, звичайної тоді) достатньо для наведеної вище жорсткої оцінки, тим більше на тлі масового терору, який влаштував наступний політичний режим?

В цілому поява нової праці з історії Гомеля та Гомельщини початку XX ст. неабияк посилює цей напрямок регіоналістики та відкриває досі приховані можливості для порівнянь суспільних процесів на Сіверському Поліссі. Це якісне професійне дослідження становить неабиякий інтерес як для білорусів, такі і для українців. Воно спирається на величезну джерельну базу та містить багато маловідомих чи невідомих фактів, представлених у цілісності суспільних процесів та подій. Разом із тим в силу непереборних обставин низка питань лише позначена — їхня розробка стане гідним вшануванням пам`яті Валентини Михайлівни Лебедєвої (Мятлицької).

Сяргей Токць
доктар гістарычных навук (Варшава)
ORCID: 0000-0003-4543-7903

„Сіняя смерць” на беларускіх землях у XIX ст.

I. Janicka, *Sina śmierć z Azji. Epidemie cholery w północno-zachodnich guberniach cesarstwa rosyjskiego w XIX wieku*, Gdańsk 2021, 848 s.

У 1921 г. у выдавецтве Гданьскага ўніверсітэта выйшла фундаментальная манаграфія Івоны Яніцкай, прысвечаная эпідэміям халеры ў паўночна-заходніх губернях Расійскай імперыі ў XIX ст. Разам з дадаткамі і спісам выкарыстаных крыніц аб'ём кнігі перавысіў 800 старонак. „Сіняя смерць”, ці „сініца”, — гэта назва аднаго з відаў халеры, самай небяспечнай эпідэміялагічнай хваробы XIX ст. (па аналогіі з „чорнай смерцю”, як называлі ў Сярэднявеччы чуму). Кніга выйшла з друку, калі ў свеце лютавала пандэмія Ковід-19, што выклікала да яе асаблівую цікавасць. Але аўтарку нельга папракнуць у кан'юнктурнасці, паколькі дадзеная манаграфія з'яўляецца вынікам шматгадовых даследаванняў і яе выданню папярэднічалі публікацыі ў навуковых часопісах і зборніках.

Мэтаю працы Івоны Яніцкай было вывучэнне барацьбы з эпідэміямі халеры, выяўленне тых яе аспектаў, якія яшчэ мала ці ўвогуле не распазнаныя навукоўцамі. Аўтарка аналізавала тры групы параметраў: 1) стан здароўя грамадства, абгрунтаваны дадзенымі пра колькасць захворванняў і смярцей; 2) умовы аховы здароўя (жыллё, праца, харчаванне, адпачынак, санітарныя ўмовы і г. д.; 3) стан медычных устаноў.

Пры гэтым яна шукала адказы на наступныя пытанні. Якімі былі маштабы эпідэмій (праз аналіз эпідэміялагічных паказчыкаў)? Якія цывілізацыйныя ўмовы і асяроддзе спрыялі эпідэміям халеры? Колькі асоб захварэла і памерла? Якую ролю ў барацьбе адыгрывалі дзяржаўныя цэнтральныя і мясцовыя ўстановы? Якія прафілактычныя сродкі выкарыстоўваліся дзеля прадухілення эпідэміі? Як ствараліся часовыя медычныя ўстановы? Ці медычная дапамога была дастатковай і ці прынесла яна чаканыя вынікі? Якія медыкаменты ўжываліся ў працэсе лячэння? Як выглядала дэкантамінацыя халеры? Ці эпідэмія халеры спрычынілася да цывілізацыйных змен і санітарных рэформ? Якія былі кошты змагання з эпідэміямі? Як Расійская імперыя выглядала ў барацьбе з халерай на фоне іншых дзяржаў?

Трэба адзначыць амбіцыйнасць пастаўленых даследчых задач. Аўтарка працавала ў архівах і бібліятэках Польшчы, Літвы, Беларусі і Расіі. Спіс выкарыстаных крыніц склаў каля тысячы пазіцый. Зроблены грунтоў-

ны і дастаткова вычарпальны агляд гістарыяграфіі прадмета даследавання. На пачатку аўтарка заявіла, што „для дадзенага даследавання з відавочных прычын найважнейшай была расійская гістарыяграфія” (с. 20). Але зроблены таксама грунтоўны агляд англамоўнай, нямецкамоўнай і польскай навуковай літаратуры. Быў узгаданы і літоўскі аўтар Вітаўтас Сюдзікас. А вось пра беларускую гістарыяграфію ў сваім аглядзе Яніцкая ўвогуле не ўспомніла. І тут цяжка крыўдаваць, паколькі на дадзеную тэму няма ні манаграфічных прац беларускіх гісторыкаў, ні грунтоўных артыкулаў, і на пальцах адной рукі можна пералічыць публікацыі, якія больш-менш адпавядаюць гэтай праблематыцы. Прыкладна столькі іх і прысутнічае ў спісе выкарыстаных крыніц, у т. л. згадваецца артыкул аўтара гэтай рэцэнзіі. Але пра гэта варта было б напісаць у аглядзе. Інакш выглядае, што беларуская гістарыяграфія для аўтаркі як бы і не існуе, хаця даследаванне тычыцца якраз тэрыторыі Беларусі.

Структурна праца складаецца з трох раздзелаў. У раздзеле *Халера* аўтарка спынілася на праблемах паталогіі, эпідэміялогіі і этыялогіі хваробы ў навуковай дыскусіі таго часу. Халера была найбольш небяспечным інфекцыйным захворваннем XIX ст. „Халерны вібрыён” (*Vibrio cholerae*) трапляў у чалавечы арганізм у выніку спажывання забруджанай вады і ежы. Аднак доўгі час пра гэта не ведалі, і медыкі спрачаліся адносна розных тэорый, якія тлумачылі механізм перадачы ўзбуджальніка хваробы. Толькі ў 1854 г. італьянскі анатам Філіпа Пачыні здолеў убачыць праз мікраскоп бактэрыю халеры. А пераломнае значэнне мелі даследаванні Роберта Коха ў 1883–1884 гг. Гэтыя адкрыцці прывялі да прынцыповай рэарганізацыі супрацьэпідэміялагічнай прафілактыкі. Раней яна засяроджвалася на стварэнні санітарных і вайсковых кардонаў, абмежаванні міжасабовых кантактаў, а цяпер накіроўвалася ў першую чаргу на ахову крыніц пітной вады.

Таксама былі разгледжаны фізіяграфічныя і грамадска-цывілізацыйныя ўмовы жыцця ў шасці беларуска-літоўскіх губернях. Асноўнай крыніцай паслужылі губернскія памятныя кніжкі і *Матэрыялы для геаграфіі і статыстыкі Расіі…*. На жаль, аўтарка не заўважыла таго факта, што 1840–1850-я гады былі перыядам моцных неўраджаяў, якія прывялі да голаду і выбуху эпідэмій заразных хвароб.

Івона Яніцкая звярнула ўвагу на храналогію, геаграфію і статыстыку пандэміі халеры. Даследчыкі мяркуюць, што яна ўжо тысячы гадоў бытавала ў басейне ракі Ганг у Індыі. Але толькі ў XIX ст., дзякуючы развіццю хуткаснага суднаходства, хвароба распачала сваю імклівую экспансію па ўсім свеце. Першая пандэмія выбухнула ў 1817–1823 гг., але абмежавалася Індыяй і суседнімі азіяцкімі краінамі.

Другая пандэмія халеры стала глабальнай з’явай. Яна выйшла з басейна Ганга ў 1826 г. у наступным годзе дайшла да Афганістана, а яшчэ праз год да Сярэдняй Азіі. У 1828 г. хвароба з’явілася на поўдні Расійскай імперыі. За

пяць месяцаў 1830 г. у Маскве ад яе памерла 4 690 чал. у 1831 г. халера апанавала Санкт-Пецярбург і адтуль рушыла на захад. Яе пашырэнню садзейнічалі падзеі паўстання 1831 г. у Польшчы і „заходніх губернях” Расіі. Неўзабаве халера апанавала большасць еўрапейскіх краін і ўжо ў 1831 г. дайшла да Вялікабрытаніі. У Англіі, Уэльсе і Шатландыі яна забіла 31,5 тыс. жыхароў, а ў Ірландыі — 25 тыс. Адтуль халера перабралася праз акіян і пачала збіраць смяротнае жніво ў Паўночнай Амерыцы. Таксама хвароба трапіла да Афрыкі. Другую пандэмію халеры можна параўнаць з сярэднявечнай чумой. Сярэдняя смяротнасць складала сярод захварэўшых каля 50 %. Парыж страціў 2,2 % папуляцыі, Масква — 1,5 %, Лондан — 0,4 %, але Неапаль — 5 %, Палерма — 15 %, а Сіракузы — каля 20 %. Прычым гэтыя лічбы, верагодна, заніжаныя.

Трэцяя пандэмія 1841–1861 гг. ішла з Індыі трыма магутнымі хвалямі. Першая хваля распачалася ў 1841 г. і падчас „опіумнай вайны” была перанесена англійскімі войскамі да Кітая, дзе дасягнула свайго апагею ў 1843 г. Другім кірункам экспансіі хваробы стаў паўночны захад. У 1847 г. халера дайшла да Каспійскага мора, а адтуль перакінулася ў Расію. Ад кастрычніка 1847 г. да ліпеня 1848 г. хвароба забіла ў Санкт-Пецярбургу каля 16 тыс. чал. з Расіі халера пашырылася на Заходнюю Еўропу, а адтуль трапіла ў „Новы свет”, забіваючы сотні тысяч людзей. На Крымскай вайне халера сабрала не меншае жніво сярод жаўнераў, чым ружэйныя кулі і артылерыйскія снарады. У 1854–1855 гг. у Францыі памерла ад халеры 146 тыс. чал., у Італіі — амаль 250 тыс.

У 1855 г. з Індыі выйшла наступная хваля трэцяй пандэміі, якая хутка дасягнула ўзбярэжжа Чорнага мора. У Расійскай імперыі ў 1855 г., паводле афіцыйных даных, памерла 124 тыс. чал. Яшчэ больш пацярпела Іспанія, дзе захварэла 1,5 % папуляцыі, а памерла 237 тыс. чал. Скончылася пандэмія толькі ў 1861 г.

У 1863–1875 гг. у свеце лютавала чацвёртая пандэмія. У Еўропе ад яе найбольш пацярпелі нямецкія землі, да чаго спрычынілася аўстрыйска-пруская вайна. У Англіі гэта была апошняя эпідэмія, якую, зрэшты, даволі хутка перамаглі. Ад чацвертай эпідэміі найбольш пацярпелі краіны паўднёва-ўсходняй Азіі — Японія, Кітай, Інданэзія.

У 1881–1896 гг. прайшла апошняя, пятая пандэмія халеры. Яна моцна спустошыла паўднёвыя краіны Еўропы. У Іспаніі памерла больш за 72 тыс. чал. Гэта пандэмія моцна ўдарыла па Расіі. У Паволжы ў 1890–1891 гг. здарыўся моцны неўраджай, а потым прыйшоў голад. Але расійскія медыкі сцвярджалі, што голад не аказаў ніякага ўплыву на смяротнасць ад халеры. Івона Яніцкая палічыла гэтую выснову палітызаванай і замоўленай уладамі. Усяго ж праз Расійскую імперыю ў XIX ст. пракацілася пяць халерных пандэмій, падчас якіх захварэла больш за 4,5 мільёна людзей, з якіх амаль 2 мільёны памерла.

Для беларускіх даследчыкаў асабліва цікавая статыстыка эпідэмій халеры ў беларуска-літоўскіх губернях. З 1831 па 1895 год эпідэмія „сіняй смерці" шматразова наведвала тэрыторыю Беларусі і Літвы. Халера прыходзіла ў 1831, 1837–1838, 1847–1849, 1852–1859, 1866–1867, 1869–1873, 1892–1895 гг. Паводле падлікаў аўтаркі, на тэрыторыі шасці беларуска-літоўскіх губерняў ўсяго захварэла 533 922 чал., з якіх памерла 176 083 чал. Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што халера забрала больш жыццяў, чым усе іншыя заразныя хваробы і ваенныя канфлікты за гэты перыяд. Сярэдні паказчык смяротнасці складаў 32,9 % ад агульнай колькасці захварэўшых, хаця ў асобныя перыяды дасягаў 50 %. Прычым аўтарка ўпэўнена, што гэтыя дадзеныя далёка не поўныя.

Адной з галоўных прычын пашырэння халеры былі дрэнныя жыллёва-побытавыя ўмовы большасці насельніцтва. А галоўным фактарам з'яўлялася адсутнасць доступу да чыстай пітной вады, а таксама перанаселенасць жылых памяшканняў. Найгоршымі былі гэтыя ўмовы ў бедных яўрэйскіх кварталах гарадоў і ў сялянскіх хатах. Востра адчуваўся недахоп медыцынскага персаналу.

Барацьба з халерай у беларуска-літоўскіх губернях доўгі час не прыносіла жаданых вынікаў. Мерапрыемствы, накіраваныя на паляпшэнне санітарнага стану гародоў, пачалі праводзіцца толькі ў 1870-я гады, а найбольш інтэнсіўна — у канцы XIX ст. у гэты час пачалі рабіць мікрабіялагічныя даследаванні і фільтрацыю вады. У гарадах паўсталі камунальныя службы, якія займаліся ўборкай вуліц і прыбіральняў, а перш за ўсё — будаўніцтвам сістэм водазабеспячэння і каналізацыі. У выніку колькасць хворых пачала скарачацца. Аднак узровень смяротнасці працягваў заставацца высокім. Шанс на яго кардынальнае зніжэнне дало стварэнне вакцыны, распрацоўка якой вялася з 1880-х гг.

Першая пандэмія халеры абмінула Беларуска-літоўскі край, а вось другая напоўніцу сабрала тут свой жахлівы ўраджай. Гэта пандэмія прыходзіла двойчы — у 1830 і ў 1837 гг. У 1831 г. у Беларусі і Літве захварэла 112 213 чал., з якіх памерла 40 190 чал. у Магілёве памерла 520 чал., у Віцебску — 587, у Менску — 874, у Гродне — 1 891. У Гродне агульны паказчык смяротнасці склаў 212,5 на 1 000 чал., а смяротнасць сярод захварэўшых дасягала амаль 50 %. 1831 год стаў адным з самых трагічных у гісторыі Гродна. У Гродзенскай губ., якая найбольш пацярпела ад эпідэміі, усяго захварэла 20 145 чал., з якіх памерла 7 676. Агульная смяротнасць склала 38,1 %. У Менскай губ. хварэла 10 012 чалавек, з якіх памерла 7 496. У Пінскім пав. смяротнасць дасягнула 58,2 %. На ўсходзе Беларусі пандэмія праявіла сябе слабей. Асабліва пацярпела ад халеры беднае яўрэйскае насельніцтва гарадоў і мястэчак. Наступная хваля 1837 г. праявілася толькі ў Беластоцкай вобл. і, у меншай ступені, у Гродзенскай і Віленскай губ. Усяго захварэла 5,5 тыс. чал., а памерла каля 900.

Першыя выпадкі халеры падчас трэцяй пандэміі на тэрыторыі Менскай губ. пачалі рэгістраваць з 20 кастрычніка 1847 г. Адтуль хвароба пашырылася на Віцебскую і Магілёўскую губ. Аднак інтэнсіўнасць працякання халеры на Беларусі ў 1847 г. была адносна невысокай. Паказчыкі смяротнасці сярод захварэўшых ваганіся ад 12,6 % да 27 %. У Менскай, Магілёўскай і Віцебскай губ. памерла 1 031 асоба з ліку 5 840 захварэўшых.

Сітуацыя радыкальна змянілася ў наступным 1848 г. у Магілёўскай і Віцебскай губ. халера ператрывала зіму і з вясны пачала пашырацца на суседнія рэгіёны, дасягнуўшы 24 ліпеня Гродзенскай губ. у выніку ў шасці беларуска-літоўскіх губернях у 1848 г. захварэла, паводле афіцыйных звестак, 172 336 чал., з якіх памерла 49 618. У Віцебскай і Магілёўскай губ. хварэла больш за 50 чал. на тысячу жыхароў. Напрыклад, у Магілёўскай губ. на працягу шасці месяцаў захварэла 48 тыс. чал. у Аршанскім пав., якія налічваў 106 тыс. жыхароў, захварэла 14 067 чал., а памерла 4 011. Гэта быў рэкордны паказчык на беларускіх землях у XIX ст. Увогуле ў 1848 г. халера сабрала самы жахлівы ўраджай смерці ў Беларусі за ўсю гісторыю пандэмій гэтай хваробы.

Павел Баброўскі ў сваім даследаванні Гродзенскай губ. адзначаў, што для барацьбы з халерай у 1848 г. ва ўсіх гарадах і многіх мястэчках губерні былі створаны часовыя лазарэты, прычым асобныя для хрысціян і іўдзеяў. Зрэшты, гэтыя лазарэты прызначаліся для тых, хто не меў адпаведных умоў для лячэння дома, а гэта значыць — для бяднейшага насельніцтва. Звычайна яны ўяўлялі сабой памяшканне на некалькі ложкаў. У некаторых гарадах утвараліся адмысловыя часовыя камітэты, якія складаліся з мясцовых лекараў, фельдшараў і цырульнікаў. Гэтыя камітэты павінны былі выпрацоўваць тактыку змагання з эпідэміяй халеры, зыходзячы з мясцовых варункаў. З ліку самых паважаных мяшчан выбіраліся дэпутаты, абавязкам якіх было сачыць за чысцінёй і гігіенай у хатах гараджан і местачкоўцаў. Галоўным сродкам прафілактыкі халеры прызнавалася адмова ад непрыдатнай і сырой ежы, а таксама „содержание желудка в тепле и устранение простуды". Было таксама пашырана перакананне ў карыснасці спажывання гарэлкі.

Увогуле лекары актыўна эксперыментавалі з метадамі лячэння. Праславіўся нейкі лекар з вёскі Дубна Гродзенскага пав., які націраў хворых сумессю з воцату, піва і гарэлкі. Паводле звестак Гродзенскай урачэбнай управы, у 1848 г. да лекараў звярнулася 15 737 хворых на халеру, з ліку якіх памерла 3 037, ці 23 %. У гадавой справаздачы ўрачэбнай управы пра барацьбу з халерай гаварылася, што гэтая хвароба „по большей части скорее развивалась и преимущественно была жестока там, где города и деревни лежали в местах низких и топких, при болотах и нечистых прудах, тем более, если поселяне жили тесно и неопрятно". Прычым са з'яўленнем халеры „все прочие болезни утихли".

Першыя хворыя на халеру спачатку паміралі на працягу ўсяго некалькіх гадзін, але з часам хвароба набывала больш працяглы характар працяка-

ння. Лекары заўважылі, што ахвярамі эпідэміі ставалі пераважна асобы сярэдняга ўзросту, і ў многіх выпадках яна развівалася „просто от продолжительного влияния холодного и сырого воздуха". Але галоўным хваробатворчым чыннікам былі прызнаны расстройствы сістэмы стрававання.

Халера зноў з'явілася ў студзені 1849 г., а потым яшчэ ў кастрычніку, але цяпер ахвяр было значна менш, чым годам раней. Івона Яніцкая прывяла ў сваім даследаванні лічбы, што ў тым годзе ў трох паветах і пяці гарадах Гродзенскай губ. захварэла 287 чал., з якіх памерла 95. Халера з'явілася таксама і ў суседняй Віленскай губ., хаця мела значна меншыя маштабы. Ва ўсёй Расійскай імперыі ў 1849 г. халерай захварэла 15 223 асобы, а памерла 6 722. У 1850 г. сітуацыя з хваробамі і смяротнасцю фактычна вярнулася да нормы.

У 1852 г. распачалая новая хваля пандэміі халеры на Гродзеншчыне, якая трывала да 1859 г. Івона Яніцкая прывяла лічбы — 1 426 памерлых з 4 426 захварэўшых. Ва ўмовах незвычайна дажджлівага і сырога надвор'я ў 1853 г. эпідэмія халеры ўзмацнілася. За 1853 г. у шасці беларуска-літоўскіх губернях захварэла, паводле афіцыйных звестак, 38 824 асобы, а памерла 12 432 (с. 197). Смяротнасць паўсюдна, апрача Віцебскай губ., перавысіла 30 %. Найгоршы вынік быў зафіксаваны ў Пінскім пав. Менскай губ., дзе памерла 614 асоб з 1 726 захварэўшых. Сярод беларуска-літоўскіх губерняў на гэты раз найбольш пацярпела Ковенская — больш за 9 тыс. захварэўшых. У Віцебскай і Магілёўскай губ. захварэла прыблізна па 7 тыс. жыхароў.

У 1854 г. смяротнасць сярод захварэўшых была асабліва высокай. У Гродзенскай губ. яна складала амаль 50 %. Хвароба з'явілася на Гарадзеншчыне толькі 25 жніўня. Але гэта быў час палявых прац, што нанесла вялікія страты сельскай гаспадарцы. Напрыклад, маршалак Пружанскага пав. Валенты Швыкоўскі паведамляў губернскаму начальству ў сярэдзіне жніўня: „По деревням между крестьянами существуют разные болезни, как то: горячки, лихорадки, понос и тому подобные. При всех со стороны владельцев стараниях и издержках лечение не приносит вожделенных результатов, ибо болезни очень продолжительны, и смертность от оных изнурительная и необыкновенна, — обстоятельства эти весьма замедляют уборку хлебов и сена"[1]. Найдаўжэй трымалася хвароба ў Беластоцкім пав. — да лютага 1855 г.

У маі 1855 г. з Валынскай і Кіеўскай губ. на беларускія землі прыйшла новая хваля халеры. Паводле дадзеных расійскага даследчыка Г. Архангельскага, у Менскай губ. захварэла 25 395 чалавек, а памерла 9 264, а ў Магілёўскай — адпаведна 7 921 і 2 633 (с. 199). У Гродзенскай губ. захварэла 11 752 асобы, з іх памерла 4 745. Моцна ўдарыла халера і па Віленскай губ. Найбольш пацярпеў тут Ашмянскі пав., дзе захварэла 3 562 асобы, а памерла 973 (с. 200). Найменш драматычна выглядала сітуацыя ў Віцебскай губ.

[1] НГАБ у Гродне, ф. 2, воп. 1, спр. 1097, арк. 269 адв.

Ад пачатку 1855 г. года халера пачала спарадычна з'яўляцца ў розных месцах Гродзенскай губ., а ў чэрвені набыла характар эпідэміі ў Гродзенскім, Бельскім і Ваўкавыскім пав. з другой паловы ліпеня эпідэмія разышлася па ўсёй губерні, „наиболее поражая людей низшаго класса и евреев"[2]. Свайго піку яна дасягнула ў жніўні, якраз калі сяляне павінны былі шмат працаваць у полі. Маршалак Слонімскага пав. у сваім паведамленні ў Камісію народнага харчавання намаляваў апакаліптычны вобраз трагедыі, якая там разыгралася: „[…] при свирепствовании еще в сем году во время самой уборки хлебов весьма сильной холеры, следствием которой из некоторых деревень, в особенности расположенных по низменным местам при берегах реки Щары, крестьяне, бросив хозяйства, разбежались и, кроме того, падеж рогатого скота много воспрепятствовал своевременному сбору с полей, помещичьи крестьяне решительно не будут не токмо в состоянии уплатить подлежащие с них подати, но даже прокормить себя в течение двух первых месяцев осени"[3].

У верасні хвароба аслабіла сваю смяротную хватку ў Гродне і іншых гарадах губерні, потым у мястэчках, але на вёсцы працягвала лютаваць да кастрычніка. Прычым хвароба дзейнічала вельмі хутка — часта смерць надыходзіла ўсяго праз некалькі гадзін ад першых яе праяў, і не дапамагалі ніякія лекі. Найбольшае смяротнае жніва халера сабрала ў Бельскім пав. — 2 299 хворых і 1 130 памерлых, а таксама ў Гродзенскім — адпаведна 2 099 і 655 (с. 200).

Усяго падчас трэцяй пандэміі за 1848–1857 гг. у Гродзенскай губ. смерць ад халеры, паводле дадзеных Паўла Баброўскага, складала 3,6 % ад усіх смярцей. Але гэта была толькі вяршыня айсберга, паколькі да лекараў звярталіся амаль выключна шляхта і гараджане, а колькасць хворых сярод сялян ніхто не лічыў. П. Баброўскі так апісаў працэс пашырэння халеры і іншых заразных захворванняў сярод насельніцтва Гродзеншчыны ў тыя галодныя гады: „[…] у народа вышли все запасы, он употребляет несозревшие плоды, ест зелень без соли и круп; по недостатку хлеба является водянка, народ становится слабым и истощенным […] Холера 1848, 1852–1855 гг. не обращала внимания ни на возраст, ни на пол и положение в свете. Лихорадки заменяются горячками, развивается тиф со своими синими пятнами, предвестниками смерти […] Засуха сушит хлеб и кормовые травы; дожди препятствуют сбору хлеба; обнаруживается неурожай — предвестник (1845 и 1855 гг.) дороговизны, лишений, разных болезней и страданий и новых могил"[4].

На шчасце, у 1856 г. эпідэмія халеры пачала слабець. У Гродзенскай губ. за гэты год захварэла ўсяго 88 чал., а памерла — 31. Хвароба трывала тут ад 20 чэрвеня да 31 ліпеня (с. 201). У 1857 г. у Гродзенскай губ. здараліся то-

[2] П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Часть 1. Приложения*, Спб 1863, с. 82.

[3] НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1125, арк. 3.

[4] П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России…* Ч. 1, с. 364.

лькі паасобныя выпадкі халеры, і ўсе захварэўшыя выздаравелі. Апошняя хваля трэцяй пандэміі на беларускіх землях прайшла ў 1859 г. па Віцебскай губ., пасля чаго да 1866 г. насельніцтва Беларусі магло з палёгкай уздыхнуць.

Чацвёртая пандэмія халеры з'явілася на беларускіх землях у 1866 г., куды прыйшла з Валыні. Усяго ў шасці паўночна-заходніх губернях захварэла 28 734 асобы, з якіх памерла 8 200. Найбольш захварэўшых (12 на 1 000 жыхароў) назіралася ў Гродзенскай губ. Наступная хваля 1867 г. была значна слабейшай. У 1870 г. халера пашыралася ў Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губ., але пратрывала там нядоўгі час. У Гродзенскай губ., напрыклад, захварэла 222 асобы, з якіх 91 памерла.

Але ў наступным 1871 г. пандэмія дасягнула свайго апагею. Усяго ў шасці губернях захварэла 37 868 чал., з якіх памерла 14 192. Найбольш пацярпела Магілёўская губ. У наступным годзе лічба захварэўшых зменшылася да 28 303, але лічба памерлых была вельмі высокай — 10 836. Ізноў найбольшыя страты былі на Магілёўшчыне. У 1873 г. пандэмія пайшла на спад, але ў Гродзенскай губ. лічбы захварэўшых (4 178) і памерлых (1 835) заставаліся высокімі.

У 1893–1894 гг. у шасці губернях захварэла 7 375 чал., а памер 2 651. Самыя вялікія страты былі ў Магілёўскай губ. Апошняя хваля халеры была адзначана ў 1894–1895 гг., калі захварэла 5 583 асобы, а памерла 2 384.

У другім раздзеле манаграфіі Івона Яніцкая разглядае прафілактыку і арганізацыю сістэмы аховы здароўя. Аўтарка прыйшла да высновы, што расійская мадэль арганізацыі медычнай і санітарнай сістэмы не вытрымлівала параўнання з заходнееўрапейскімі сістэмамі. Гэта мадэль была састарэлай, залішне цэнтралізаванай і бюракратызаванай. Вялікай праблемай быў недахоп адукаваных медыцынскіх кадраў, перагружанасць адміністрацыі абавязкамі, а таксама недакладнае іх размежаванне. Чарговыя рэформы не маглі пераламаць сітуацыі. Сродкі бяспекі на шасэйных, водных дарогах і чыгунках, што ўводзілі расійскія ўлады, прынцыпова не адрозніваліся ад тых, якія практыкаваліся ў заходнееўрапейскіх краінах і ў Амерыцы. Але ў Расіі яны нярэдка ўводзіліся запозненa.

У трэцім раздзеле разглядаецца ўласна змаганне з халерай. У сярэдзіне XIX ст. гісторык медыцыны Эрвін Хайн Акернехт прыйшоў да высновы, што рэакцыя еўрапейскіх дзяржаў на халеру залежала ад іх палітычнага ладу. Абсалютныя манархіі, як Расія, Прусія ці Аўстрыя трактавалі халеру (як і кожную іншую пандэмію) як ваенную кампанію з ворагам. Адпаведна, прымаліся вельмі суровыя меры: санітарныя кардоны, абмежаванне свабоды перамяшчэння, шырокае выкарыстанне войска і паліцыі. Ліберальныя краіны, як Англія і Францыя, трактавалі халеру як часовую праблему. Паспрыяць яе вырашэнню павінны былі рэформы і развіццё санітарнай інфраструктуры. Менавіта таму ў Англіі, як адзначыла аўтарка, з 1866 г. эпідэмій халеры ўласна і не было. Вырасла значэнне санітарных служб, грамадства разумела іх ролю і ставілася да іх з даверам і павагай.

У Расійскай імперыі, як сцвердзіла аўтарка, не было даверу насельніцтва да медычных службаў, паколькі большасць жыхароў элементарна не мела да іх доступу. А галоўным з'яўлялася тое, што сама ж самадзяржаўная ўлада рабіла немагчымым паспяховае змаганне з эпідэміяй. Для расійскай мадэлі дзяржаўнага кіравання былі характэрнымі несамастойнасць мясцовых устаноў і цесная сувязь іх працы з палітыкай. На практыцы гэта азначала, што кірункі дзейнасці мясцовых улад вызначаліся зверху і павінны былі адпавядаць палітычным планам правячага рэжыму. Суровыя меры часам прыводзілі да халерных бунтаў. Замест супрацоўніцтва грамадства і ўлады панаваў прымус, замест пачуцця бяспекі — страх і напружанне, а замест эмпатыі — падазронасць і адчужанасць. Органы цэнтральнай адміністрацыі падмянялі мясцовыя ўлады нават у дробных справах. Доўгі час не існавала мясцовага самакіравання, на якое можна было б ускласці цяжар барацьбы с халерай. Інакш выглядала, на думку Яніцкай, сітуацыя ў Аўстрыі і Прусіі, у т. л. на польскіх землях, якія ўваходзілі ў склад гэтых дзяржаў. Тут мясцовае самакіраванне несла на сваіх плячах галоўны цяжар змагання з пандэміямі.

Які ўплыў эпідэміі халеры аказалі на тагачаснае грамадства? Як адзначыла Івона Яніцкая, халеру называлі „паліцыяй прыроды”, таму што „лепей за любога дэтэктыва заўсёды знаходзіла санітарныя недахопы і парушэнні”. У Расіі, на думку польскай даследчыцы, адсутнасць санітарных рэформ і цывілізацыйная адсталасць ад заходнеўрапейскіх краін сталі прычынай таго, што халера сабрала сотні тысяч сваіх ахвяр. І гэта пры тым, што насамрэч з ёй можна было паспяхова змагацца вельмі простым спосабам — мылам і рыдлёўкай. Але тагачасныя еўрапейскія дзяржавы дзейнічалі фактычна ўсляпую, часта мабілізуючы на барацьбу з халерай вялізныя людскія, фінансавыя і адміністрацыйныя сродкі, але без належнай эфектыўнасці.

Пашырэнню халеры ў „Паўночна-Заходнім краі” імперыі спрыялі цяжкія сацыяльна-эканамічныя варункі жыцця, голад, галеча, невыкананне элементарных гігіенічных і санітарных правіл. Істотнай была адсутнасць санітарнага заканадаўства, але найвялікшай бядой была адсутнасць лекараў і адукаванага медычнага персаналу.

Такім чынам, як лічыць Івона Яніцкая, існуе выразная сувязь паміж развіццём пандэмій і палітычным ладам дзяржавы. Сацыяльнае значэнне эпідэміі палягала на тым, што яны станавіліся шкалой, паводле якой можна было вымяраць багацце і беднасць, прагрэс і адсталасць, выявіць недахопы, убачыць слабыя бакі. Халера даказала, што ўзровень развіцця Расійскай імперыі з'яўляецца недастатковым, каб паспяхова супрацьстаяць такім выклікам.

Відавочнай, на думку аўтаркі, з'яўлялася карэляцыя паміж халерай, амаральнасцю і беднасцю. Эпідэміі сталі лакмусавай паперкай, якая выразна паказвала сацыяльныя праблемы тагачасных дзяржаў: напружанне паміж багатымі і беднымі, паміж уладай і „падданымі”, паміж рознымі этнічнымі групамі.

Пазітыўнымі вынікамі халерных пандэмій можна лічыць павышэнне адказнасці ўрада за здароўе і жыццё грамадзян, а таксама паскоранае развіццё сістэмы аховы здароўя. Увядзенне санітарна-гігіенічных сродкаў мела паліятыўны характар і стала першым крокам да сапраўднай медыкалізацыі сацыяльнага жыцця. У Расіі гэты працэс адбываўся павольна. Аднак і тут назіраліся праявы самаарганізацыі мясцовага грамадства, развіццё дабрачыннасці, асабліва ў вялікіх гарадах. Пазітыўнае значэнне мела рэформа гарадскога самакіравання, праведзеная ў заходніх губернях у 1875 г.

Івона Яніцкая прыклала да сваёй кнігі 17 дадаткаў, пераважна ў выглядзе статыстычных табліц. У гэтых табліцах пададзены лічбы захварэўшых халерай і памерлых у шасці беларуска-літоўскіх губернях (з улікам паветаў) за ўсе пандэміі. У дадатках аўтарка таксама прывяла асноўныя меры вымярэння, якія выкарыстоўваліся ў той перыяд. Яна абмежавалася казённымі расійскімі мерамі, хаця на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў дзейнічалі мясцовыя.

На мой погляд, у працы Івоны Яніцкай усё ж не хапае агульнага палітычнага, сацыяльнага і эканамічнага кантэксту гісторыі беларуска-літоўскіх земляў у разглядаемы перыяд. Халера з'яўлялася толькі адной, хаця і самай небяспечнай, з мноства эпідэмічных хвароб, якія мучылі насельніцтва Беларусі. У 1846–1855 гг. у выніку некалькіх моцных неўраджаяў распачаўся голад, які стаў каталізатарам пашырэння эпідэміялагічных захворванняў. Менавіта голад успрымаўся і дзяржаўнымі ўладамі, і мясцовымі супольнасцямі як самая страшная пагроза, а заразныя хваробы і эпідэміі ўжо былі іх наступствамі. Тыф, воспа, ліхаманка і дызентэрыя таксама збіралі ў тыя гады сваё страшнае жніво. Зрэшты, пра гэта няма асобных навуковых публікацый у беларускай гістарыяграфіі, таму і асаблівых прэтэнзій да Івоны Яніцкай тут быць не можа.

Аўтарка аніводнага разу не ўзгадала ў сваёй працы прыгоннае права, якое з'яўлялася адным з важнейшых структурных элементаў арганізацыі тагачаснага грамадства. У часы прыгону землеўласнікі павінны былі клапаціцца пра медыцынскую дапамогу сваім сялянам. Ці паўплывала, напрыклад, адмена прыгону ў 1861 г. на эфектыўнасць змагання з халерай? Зноў жа, адказаць на гэта пытанне аўтарцы было б прасцей, каб яно разглядалася ў беларускай гістарыяграфіі.

У заключэнне хацелася б адзначыць той неаспрэчны факт, што манаграфія Івоны Яніцкай з'яўляецца значным унёскам у вывучэнне гісторыі Беларусі і Літвы, паколькі эпідэмія халеры была важным чыннікам, які аказваў істотны ўплыў на развіццё ўсяго грамадства. Несумненна, што знаёмства з гэтай кнігай павінна стаць абавязковым для беларускіх даследчыкаў гісторыі XIX ст.

Аляксандр Краўцэвіч
доктар гістарычных навук (Варшава)
ORCID: 0000-0002-9340-2732

Тэорыі множнасці цывілізацый

O. Łatyszonek, *Europa Wschodnia w zderzeniu cywilizacji. Historia, problemy narodowościowe i stosunki międzynarodowe w koncepcjach pluralizmu cywilizacyjnego*, Białystok 2022. — 343 s.

Як здараецца з сучаснымі кнігамі, вынесенай на вокладку назвы („Усходняя Еўропа ў сутыкненні цывілізацый") не дастаткова для высновы пра змест твора. Належыць заглянуць далей за вокладку і форзац, на тытульны ліст і прачытаць поўную назву.

Праца прадстаўляе канцэпцыі некалькіх аўтараў, якія пісалі пра розніцу і адносіны паміж цывілізацыямі і для якіх Алег Латышонак ужывае агульнае акрэсленне „тэарэтыкі множнасці цывілізацый" (teoretycy wielości cywilizacji). Гэта аўтары XIX–XX стст.: расейцы Мікалай Данілеўскі (1822–1885), Канстанцін Лявонцьеў (1831–1891), Леў Гумілёў (1912–1992), немец Освальд Шпенглер (1880–1936), паляк Фелікс Канечны (1862–1949), англічанін Арнольд Тойнбі (1889–1975) і амерыканец Самуэль Хантынгтан (1927–2008). На маю думку, месца ў гэтым шэрагу заслугоўвае таксама француз Фернан Брадэль (1902–1982) — выбітны тэарэтык множнасці светаў-гаспадарак, імя якога згадваецца ў рэцэнзаванай кнізе. Працы Ф. Брадэля, на мой погляд, больш цікавыя, а высновы нашмат лепш аргументаваныя, чым састарэлыя канцэпцыі аўтараў з XIX ст. Магчыма, ён не ўключаны ў працу толькі таму, што не займаўся прагназаваннем.

Тэкст кнігі — у значнай ступені крытычны пераказ, а таксама добры канспект (прыдатны для студэнтаў адпаведных спецыяльнасцей) тэорый розных аўтараў і іх ацэнак сучаснымі, пераважна польскімі, даследчыкамі.

А. Латышонак не толькі прааналізаваў творы выбраных аўтараў, але і праштудзіраваў шматлікія крытычныя іх разборы і прыцягнуў для ўласнага крытычнага аналізу тэксты іншых даследчыкаў, звязаныя з абранай праблематыкай. Не бракуе таксама аўтарскіх высноў, ацэнак, удакладненняў featureнай ступені верагоднасці.

Названыя аўтары выкарыстоўваюць разнастайныя тэрміны для абазначэння таго, што А. Латышонак называе цывілізацыямі. Розныя назвы ў іх маюць таксама паасобныя цывілізацыі. Кожны па-свойму вызначаў іх колькасць у гісторыі чалавецтва і акрэсліваў межы, часта істотна адрозныя ад меркавання іншых аўтараў. Тут дарэчы будзе цытата з кнігі: „Twierdzą bowiem zgodnie, że kraje prawosławne nie są częścią Europy. Cywilizację, do

której należą ich zdaniem te kraje, nazywają różnie. Dla Nikołaja Danilewskiego jest to słowiański typ kulturowo-historyczny, w którym przywódczą rolę odgrywa Rosja. Natomiast według Konstantina Leontjewa to typ bizantyński. W opinii Arnolda Toynbeego — rosyjskie odgałęzienie chrześcijaństwa prawosławnego, a dla Samuela Huntingtona chrześcijaństwo prawosławne lub blok rosyjski. Zdaniem Spenglera to po prostu Rosja. W oczach Lwa Gumilowa cywilizacja ta jawi się jako superetnos rosyjski (względnie eurazjatycki), a dla Feliksa Konecznego to wręcz Turan[1]" (c. 287).

Гэтаксама згаданыя тэарэтыкі па-рознаму вызначалі і акрэслівалі межы таго, што мы называем еўрапейскай ці заходнееўрапейскай (атлантычнай) цывілізацыяй. Увогуле, адсутнасць выразных межаў для гістарычных чалавечых супольнасцей з'яўляецца нормай (выключэнне — дзяржаўныя межы найноўшага часу), бо іх межы звычайна „размытыя" ў прасторы, як у геаграфічнай, так і ў сацыяльнай. Напрыклад, у Еўропе практычна не існуе лінеарных этнічных межаў, а толькі кантактныя зоны. У межах соцыуму, асабліва ў найноўшы час, адбываюцца пастаянныя дыфузіі з адной страты ў іншую і г. д. Так, і ў канцэпцыях розных „тэарэтыкаў множнасці цывілізацый" адрозніваюцца не толькі назвы і геаграфічныя межы, але і перыяды існавання, не кажучы ўжо пра прагнозы наконт далейшага развіцця.

Напэўна, агульнае для ўсіх аўтараў — упадабленне цывілізацыі біялагічнаму арганізму, які праходзіць усе непазбежныя стадыі жыцця: маладосці, спеласці, старасці і смерці (натуральна, назвы для гэтых этапаў аўтары выбіраюць самыя розныя).

А. Латышонак выкарыстоўвае паняцце „цывілізацыя Усходняй Еўропы". Ва ўступе ён пачаў акрэсліваць дэфініцыю тэрміну „Усходняя Еўропа", але не закончыў яе, адаслаўшы чытача ў канец працы: „Co ja sam rozumiem przez „cywilizację Europy Wschodniej", również w zakresie terytorialnym, będzie dopiero rezultatem moich badań." (c. 12).

У заканчэнні аўтар сцвердзіў: „W moim przekonaniu, w Europie Wschodniej mamy doczynienia nie z odgałęzieniem cywilizacji „bizantyńskiej", a z odrębną cywilizacją wschodnioeuropejską, właściwie wschodniosłowiańską, która wyrosła z cywilizacji (wschodnio)rzymskiej (niesłusznie nazywanej bizantyńską) w ten sam sposób, w jaki z tejże cywilizacji, wyrosła cywilizacja zachodnioeuropejska" (c. 289–290). Што датычыць межаў, то іх акрэсленне ў кнізе мне не трапілася — пэўна, даследаванне яшчэ не скончана.

Агулам у працы не так шмат месца прысвячаецца праблеме сутыкнення цывілізацый ва Усходняй Еўропе. Тут больш крытыкі розных канцэпцый, разгляду ўзаемаадносін Еўропы з Расеяй. Пры гэтым А. Латышонак выяўляе залежнасць поглядаў аўтараў ад іх нацыянальнасці і прыналежнасці да пэўнай цывілізацыі.

---

[1] Туран — у іранскім эпасе рэгіён, які прыблізна адпавядае Сярэдняй Азіі.

Расеяцэнтрызм лучыць аўтараў з XIX ст. Мікалая Данілеўскага і Канстанціна Лявонцьева са Львом Гумілёвым — гісторыкам, які жыў у XX ст. Для еўрапейскіх аўтараў уласцівы еўропацэнтрызм, а паляк Канечны ствараў свае працы пад уплывам гістарычнага досведу польскага народа (с. 137). Ён асуджаў нацыянальны рух украінцаў і летувісаў, амаль не заўважаў беларусаў, ужываў таксама тэрмін „Летува" (Letuwa) (с. 148–150).

Неад'емнай часткай кожнай версіі тэорыі цывілізацый ёсць прагноз іх будучыні. І ў ягонай дакладнасці перавагу маюць, натуральна, даследчыкі, якія жылі і стварылі свае канцэпцыі бліжэй да нашага часу, з аналізаваных у кнізе, пэўна, Самуэль Хантынгтан.

Даследаванні ў межах тэорыі множнасці цывілізацый важныя для разумення гісторыі чалавецтва, выяўлення заканамернасцей развіцця і планавання будучыні, без якога бачыцца праблематычным выжыванне на планеце Зямля віду *Homo sapiens*. А. Латышонак у гэтым кантэксце згадвае ідэалогію касмізму, праўда, з занадта сур'ёзнай, як падаецца, ацэнкай яе расейскага адгалінавання (с. 282). Калі браць пад увагу агульную расейскую тэхналагічную адсталасць, марнасць касмічнай праграмы пуцінскай Расеі, устойлівае змяншэнне папуляцыі, то тэксты і выказванні расейскіх ідэолагаў і службоўцаў пра ўчыненне з Расеі касмічнай супердзяржавы, засяленне расейцамі сусвету ўспрымаюцца не як планаванне, а хутчэй як мары ў духу манілаўшчыны.

Разумовыя канструкцыі ў межах тэорыі множнасці цывілізацый маюць высокую ступень абстракцыі. Палёт думкі над краінамі і кантынентамі праз стагоддзі і эпохі вымагае не толькі багатага ўяўлення, але і пэўнай смеласці. Яна ёсць у А. Латышонка, які крытыкуе, дапаўняе, папраўляе тэарэтыкаў множнасці цывілізацый, адштурхоўваецца ад іх напрацовак, каб працягнуць уласны палёт думкі. Мне, напрыклад, такой смеласці не хапае з-за „боязі вышыні", менавіта небяспекі адарвання мыслення ад рэальнасці. Чым большая ступень абстракцыі, чым вышэй палёт, тым большая небяспека неадэквату. З-за гэтага „страху адрыву ад зямлі" схіляюся ў даследчай практыцы да „прыземленых" тэарэтычных канструкцый, якія лягчэй паддаюцца верыфікацыі фактамі і гістарычнымі крыніцамі.

Вось для прыкладу дзве тэзы-высновы рознай ступені абстракцыі, змешчаныя ў тым самым абзацы кнігі: „Wynikła z pseudologicznej identyfikacji z Bizancjum zmiana orientacji kosztowała Rosję [...] ćwierć tysiąclecia bezpłodnych wysiłków w celu „odzyskania" Konstantynopola i walnie przyczyniła się do katastrofy 1917 r. Tymczasem Syberię, krainę decydującą o potędze Rosji i bezkresne jej przestrzeni, poddani carów moskiewskich zajęli właściwie sami, przy minimalnym wsparciu Kremla" (с. 102–103).

Калі выказванне пра заваёву Сібіры даволі пэўна паддаецца верыфікацыі праз спецыяльную гістарыяграфію і крыніцы, то дакладнасць сцвярджэння пра сувязь расейскага візантызму з „катастрофай 1917 г." ацаніць нашмат

складаней. Ці вось як верыфікаваць наступнае сцвярджэнне: „Przyczyna dążenia Europejczyków wschodnich do opanowania kosmosu może być dwojaka, w zależności od teorii cywilizacyjnej. Jeśli odwołamy się do Danilewskiego i Spenglera, leżeć musi w innym postrzeganiu świata (Wszechświata) przez Słowian niż przez ludy germańskie czy romańskie" (с. 296)?

А. Латышонак на падставе верыфікацыі фактамі крытыкуе канцэпцыю пасіянарнага штуршка аднаго са сваіх любімых аўтараў Л. Гумілёва. Яе сутнасць у дапушчэнні абмежаванага ў часе касмічнага выпраменьвання з невядомых прычын на паласу зямной паверхні шырынёй каля 300 км. На тэрыторыі, якія трапляюць у гэтую паласу, людзі становяцца пасіянарыямі ў выніку мікрамутацыі і пачынаюць працэс этнагенэзу. Па меркаванні Л. Гумілёва, адзін з такіх імпульсаў прыйшоў з космасу ў XIII ст. і ахапіў між іншым Маскоўскую Русь, даліну Прыпяці і Прыдняпроўе, актывізаваў летувісаў, маскоўцаў і туркаў, якія ў выніку стварылі магутныя дзяржавы (с. 215). У прыватнасці, з летувіскіх плямён Міндаўг стварыў адзіную Летуву, а справу давяршыў Гедымін[2]. Аднак пры накладанні гэтай паласы на зямную паверхню выяўляецца, што ў яго не трапляе Масква, а Панямонне, даліну Прыпяці, Прыдняпроўе займалі беларускія субэтнасы. Такая геаграфічная нестыкоўка будзіць недавер да ўсёй тэорыі.

У раздзеле, прысвечаным канцэпцыі А. Шпенглера, Латышонак, скарыстаўшы шпенглераўскую трактоўку архітэктуры як „вобразу душы дадзенай вышэйшай культуры", склаў па-мастацку вобразны нарыс развіцця архітэктуры Русі. У ім выклікае пярэчанне сцвярджэнне пра эвалюцыйную сувязь першай царквы новага тыпу („nowy typ cerkwi z podwyższonymi i podpartymi łukami", с. 93) Спаса-Праабражэнскага храма XII ст. у Полацку з маскоўскай царквой XVI ст. Пакрова на Рове (Васіля Блажэннага, будавалася ў 1555–1561 гг.), як і сцвярджэнне, што запачаткаваная ў Полацку „вертыкальная архітэктура" развілася ў Паўночна-Усходняй Русі, стварыўшы ўрэшце шатровыя пабудовы (с. 291).

Паводле А. Латышонка, калі прыняць, што з вертыкальных цэркваў-вежаў развіўся ўласны расейскі стыль, то Спаса-Еўфрасіннеўская царква ў Полацку вызначае пачатак дарогі, якая вядзе да сабора Васіля Блажэннага ў Маскве (с. 93). І далей як працяг: „Sobór Bazylego Błogosławionego bez wątpienia jest największym oryginalnym osiągnięciem rosyjskiej architektury i najbardziej dobitnym wyrazem rosyjskiej duszy." (с. 99). Пра душу сказаць не магу, а наконт арыгінальнасці маю сумнеў, бо ў навуковай гістарыяграфіі наконт яе выказваліся розныя меркаванні. Аўтар задаецца пытаннем: „Skąd się wzięła ta oryginalna, niebizantyńska architektura ruska? Może rzecz w narodzinach nowej wielkiej kultury? (с. 93). Адказ на гэта ўзнёсла сфармуляванае пытанне можа быць даволі празаічным. Пасля мангольскага нашэсця цывілізацыйныя да-

[2] Л. Н. Гумилёв, *От Руси к России: очерки этнической истории*, Москва 1992, с. 7–8, 136, 142.

рогі Беларусі і Расеі разыходзяцца. Беларусь стала перыферыяй Заходняй Еўропы, менавіта часткай яе рэгіёна Цэнтральна-Усходняй Еўропы[3], а Масковія-Расея чэрпала палітычныя і культурныя ўзоры ў татарскай дзяржаве Залатой Ардзе і яе спадкаемцах (нават назва сродку абмену ў расейскай мове паходзіць ад цюркскага слова „денга" — манета).

Гэтак званыя шатровыя цэрквы Маскоўскай Русі цалкам лагічна звязваюцца з формай мусульманскіх мячэцяў з іх мінарэтамі. Расейскія аўтары, зразумела, пішуць пра арыгінальнасць расейскай архітэктуры, але не ўсе. Напрыклад, выказвалася меркаванне, што царква Пакрова на Рове мае аналаг у татарскай Казані: „Своими архитектурными формами Василий Блаженный больше всего напоминает мечеть Кул-Шерифа в Казани, с её 8 минаретами, предание о которых записано Марджани. Восемь башен Василия Блаженного, увенчанные восточными куполами и размещенные вокруг центрального шатра, находят себе поразительное соответствие в этих в 8 минаретах"[4].

„Шматкупальнасць" храма Васіля Блажэннага, як падаецца, не мае нічога агульнага з навершам абарончых вежаў у кутах гатычных храмаў-замкаў у Супраслі, Сынкавічах, Мураванцы. Магчыма, падобныя вежы, меліся і ў Полацкай Сафіі.

З пункту гледжання фармальнай логікі будова на недаказанай тэзе нейкай разумовай канструкцыі робіць яе ўсё больш нетрывалай па меры дабаўлення чарговых элементаў. Калі з'яўляецца абвяржэнне аднаго з элементаў, то ўся канструкцыя развальваецца. У гістарычным даследаванні такі „вертыкальны" метад рэканструкцыі мінулага неэфектыўны, у адрозненне ад „гарызантальнага", калі нейкі гістарычны канструкт аргументуецца шэрагам незалежных адзін ад другога фактаў. Напрыклад, у блізкай мне праблеме генезы Вялікага Княства Літоўскага сярод шэрагу легендарных князёў-пачынальнікаў навука прызнае рэальнай асобай Міндаўга па той прычыне, што ён згадваецца ў некалькіх гістарычных крыніцах, якія ўзніклі незалежна адна ад другой.

На недаказанай тэзе пра эвалюцыю расейскай архітэктуры, пачаўшы ад полацкага Спаса-Праабражэнскага храма, Алег Латышонак будуе працяг канструкцыі і ўрэшце праз шатровую форму некаторых маскоўскіх цэркваў следам за расейскім касмістам Мікалаем Фёдаравым выводзіць расейцаў у космас: „Rosyjska bezkresna przestrzeń nie służy bynajmniej bezcelowemu błąkaniu się rosyjskiej bezwolnej duszy, lecz prowadzi w bezkres kosmosu. Ten sam ideał wyrażają moim zdaniem wertykalne ruskie i namiotowe moskiewskie cerkwi. Białoruska cerkiew Spaso-Eufrozyńska, „strzała skierowana w niebo", jawi się jako prefiguracja rakiety, która wyniosła w kosmos Juria Gagarina" (c. 105).

---

[3] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, red. Jerzy Kłoczowski, Lublin 2000, s. 7–8.
[4] М. Г. Худяков, *Очерки по истории Казанского ханства*, Москва 1991, с. 324.

Тут ужо мае месца бяздоказная спроба правесці ідэйна-прасторавую сувязь паміж двума храналагічна аддаленымі між сабой падзеямі: індывідуальнай творчай знаходкай полацкага архітэктара Івана з XII ст. і эпізодам савецка-амерыканскай гонкі ўзбраенняў у XX ст. Прыблізна з такой жа верагоднасцю можна праводзіць іншыя падобныя сувязі, напрыклад, адкрыццё Амерыкі — прэфігурацыя высадкі амерыканцаў на Месяц, або Вавілонская вежа — прэфігурацыя касмічнай ракеты і г. д.

А. Латышонак падзяляе адмову Ф. Канечнага прызнаць вялікую ролю дзяржавы ў стварэнні нацыі. Як прыклад прыводзіцца польская нацыя, узнікшая нягледзячы на страту дзяржавы, а „Białorusini stali się narodem w ramach imperium rosyjskiego w oparciu o wspólnotę językową i kulturową". (с. 137). Насамрэч роля дзяржавы ў нацыятворчасці велізарная, а верагодна, вырашальная. Тыя ж палякі як і іншыя нацыі вянцом народатворчасці бачаць уласную нацыянальную дзяржаву. Жывым прыкладам значэння дзяржаўнай палітыкі для нацыятворчасці можа быць Заходняя Украіна ў параўнанні з усходняй часткай гэтай дзяржавы і Беларуссю. Першая пасля падзелаў Рэчы Паспалітай знаходзілася ў Аўстрыйскай імперыі, а Усходняя Украіна і ўся Беларусь — у Расейскай. Мадэлі нацыянальнай палітыкі ў гэтых імперыях моцна адрозніваліся: у Аўстрыі — культурная аўтаномія, у Расеі — уніфікацыя і русіфікацыя[5]. Сёння маем істотную розніцу як ва ўзроўні нацыянальнай свядомасці, так і ў статусе нацыянальнай мовы паміж былой Усходняй Галіцыяй (часткай кароннага краю „Каралеўства Галіцыі і Ладамерыі" ў Аўстрыі) і былымі Паўночна-Заходнім і Паўднёва-Заходнім краямі ў Расеі.

Алег Латышонак (беларус з польскага Падляшша) у сваёй працы пастаянна звяртаецца да беларускай і ўкраінскай тэматыкі. Часам ягоныя разважанні і высновы адносна беларусаў маюць суб'ектыўны, інтуітыўны характар, г. зн. не абапіраюцца на навуковыя доказы і таму ўразлівыя на крытыку.

Магчыма, расейскую душу можна атаясамліваць з вялікай геаграфічнай прасторай, але недастаткова аргументаванай бачыцца прывязка вобраза беларусаў да такога геаграфічнага чынніка, як балота: „parasymbolem białoruskiej duszy są błota" (с. 110). Усё-такі большую частку тэрыторыі краіны да навейшага часу займаў лес (і сёння Беларусь належыць да першай дзясяткі найбольш залесаваных краін Еўропы).

Як падаецца, А. Латышонак перабольшвае сувязь выбарчых прэферэнцый беларусаў з канфесійным чыннікам. Сумнеўна, што для перамогі Аляксандра Лукашэнкі ў прэзідэнцкіх выбарах 1994 г. мела істотнае значэнне ягоная самаідэнтыфікацыя як „праваслаўнага атэіста" (насамрэч дэклараваўся

[5] J. Lewandowski, *Narody, religie, państwa, mniejszości* [w:] *Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej: wybrane materiały z konferencji: „Samoidentyfikacja narodowa i religijna a sprawa mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej", zorganizowanej w dniach 19–21 października 1993 r.,* cz. 1, Lublin 1993, s. 28–29.

ім пазней, ужо ўзяўшы ўладу), у той час як ягонымі канкурэнтамі (Вячаслаў Кебіч, Станіслаў Шушкевіч, Зянон Пазняк) былі каталікі. Прыналежнасць да праваслаўя — істотны чыннік ідэнтыфікацыі беларускай нацыянальнай меншасці на Падляшшы ў атачэнні палякаў-каталікоў. У самой поліканфесійнай і лаіцызаванай Беларусі канфесійны крытэрый у ідэнтыфікацыі „свой-чужы" знаходзіцца далёка не на першым месцы.

Для мяне штудзіраванне гэтай працы стала добрай нагодай чарговы раз спраўдзіць прыдатнасць паасобных канцэпцый тэорыі цывілізацый для сваёй працы, а менавіта даследавання гісторыі Беларусі. Прымальнай бачыцца формула А. Тойнбі *„Выклік-Адказ"* па прычыне яе ўніверсальнасці: „*Грамадства ў сваім жыццёвым працэсе сутыкаецца з шэрагам праблем і кожная з іх ёсць выклік*"[6]. З яе дапамогай можна патлумачыць гісторыю любой чалавечай супольнасці, незалежна ад яе памераў — як у маштабе ўсяго чалавецтва, так і лёсу паасобнага чалавека. Практычна ўсё, што адбываецца ў нашым жыцці, можна трактаваць як *Выклік*, а нашу дзейнасць / бяздзейнасць — як *Адказ*, які лічым адэкватным у выпадку поспеху і неадпаведным пры няўдачы. Дакалумбавы цывілізацыі Паўднёвай Амерыкі зніклі, бо не знайшлі адэкватнага *Адказу* на *Выклік* Канкісты, нейкая сямейная пара распалася, бо не змагла знайсці *Адказ* на *Выклік* побыту і г. д.

Калі браць непасрэдна тэматыку маіх навуковых зацікаўленняў — беларускую сярэднявечную гісторыю, — то вялікай дапамогай у сістэматызацыі навуковых даных, вызначэнні месца Беларусі ў гісторыі Еўропы з'яўляецца канцэпцыя Цэнтральна-Усходняй Еўропы (дэфініцыя і вызначэнне межаў), апрацаваная асяродкам люблінскіх гісторыкаў на чале са светлай памяці Ежы Клачоўскім[7]. У яе дакладнасці, таксама як і канцэпцыі еўрапейскай гаспадаркі-свету Фернана Брадэля, менавіта пра ўваход беларускіх земляў у заходнееўрапейскі гісторыка-культурны арэал у другой палове XIII–XIV ст. пераканаўся праз артэфакты, здабытыя падчас археалагічных раскопак у гарадах і замках Панямоння[8].

З цывілізацыйных канцэпцый планетарнага маштабу мне найбольш цікавыя погляды Джарэда Даймонда (Jared Mason Diamond) з яго абгрунтаваннем геаграфічнага дэтэрмінізму ў развіцці і канкурэнцыі цывілізацый. У прыватнасці, ён даволі пераканаўча тлумачыць прычыны ўзнікнення найбольш ранніх развітых цывілізацый у Еўразіі наяўнасцю

[6] А. Дж. Тойнби, *Постижение истории*, Москва 1991, с. 108.

[7] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1–2, red. Jerzy Kłoczowski, Lublin 2000.

[8] Па выніках раскопак у гарадах і замках Беларускага Панямоння ў пачатку 1990-х гг. прыйшоў да высновы: „Вывучэнне матэрыяльнай культуры паказвае, што пачынаючы з 2-й паловы 13 — 14 ст. яна набывае акрэсленую арыентацыю на заходнееўрапейскі гісторыка-культурны арэал" (Гл.: А. К. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII стст.: планіроўка, культурны слой*, Мінск 1991, с. 152.

на значнай частцы яе тэрыторыі дзікіх раслін і жывёл, прыдатных для даместыкацыі (асвойвання)[9].

За рэцэнзаванай кнігай Алега Латышонка відаць велізарную і нялёгкую працу: аналіз гістарыяграфіі, канцэпцый, аналіз іх крытыкі; супастаўленне, параўнанне; выяўленне агульнага і адрознага. Аўтар нібыта „пабываў у скуры" кожнага з выбраных тэарэтыкаў і працягнуў іх мысліцельны працэс з выкарыстаннем адпаведнай логікі і тэрміналогіі.

Урэшце, „стаўшы нагамі на зямлі", прыйшоў, між іншым, да дзвюх важных высноў. З адной магу трохі паспрачацца, з другой толькі пагадзіцца. Пэўную нязгоду выклікае сцвярджэнне: „Teoria pluralizmu cywilizacyjnego pozwoliła zrozumieć, że nie istnieje nic takiego, jak proces historyczny obejmujący dzieje całej ludzkości" (с. 298). Гэта выснова не падыходзіць да найноўшай гісторыі чалавецтва. Хіба працэс індустрыялізацыі не меў глабальнага маштабу? Ці сённяшняя глабалізацыя, прынамсі ў матэрыяльнай культуры і масавай духоўнай культуры, не з'яўляецца гістарычным працэсам? За выключэннем нешматлікіх ізаляваных супольнасцей на ўзроўні першабытнага грамадства, бачым па ўсёй планеце, напрыклад, тыповы побытавы набор: лядоўня — пралка — тэлевізар. А планетарны экалагічны крызіс хіба не звязаны з гістарычным працэсам?

Другая генеральная выснова выведзена незалежна ад асабістых адносін аўтара да розных тэарэтыкаў мноства цывілізацый і іх канцэпцый. Гэта халодная навуковая канстатацыя гісторыка: „Historia Europy, przedstawiona w dziełach wybitnych teoretyków wielości cywilizacji, zarówno zachodnich, jak i wschodnich, to narracja złożona z uprzedzeń i stereotypów, ciąg niczym nie podbudowanych uogólnień, dotyczących zresztą nie tylko dziejów, lecz także charakterów i dążeń jej mieszkańców" (с. 298).

Кніга А. Латышонка прыводзіць да высновы, што „тэорыі множства цывілізацый" як такой не існуе. Па-першае, існаванне розных цывілізацый (могуць быць і іншыя тэрміны) не трэба даказваць, гэта агульнавядомы факт; па-другое, прадстаўленыя канцэпцыі не ўкладваюцца ў рамкі адзінай тэорыі. Гэта хутчэй разважанні на зададзеную тэму, паміж якімі больш адрозненняў, чым агульнага.

---

[9] Д. Даймонд, *Ружья, микробы и сталь: история человеческих сообществ*, Москва 2020, с. 124–128 (J. Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies,* New York 1997).

Анатацыі

Homo Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. 2023, том 7 (Беласток) (Галоўны рэдактар Аляксандр Смалянчук)

Чарговы том гадавіка *Homo Historicus* выйшаў з друку ў Беластоку пры падтрымцы *Foundation Kamunikat.org*, а таксама *Belarusian Kreceuski Foundation* і *Orsa-Romano Cultural and Educational Foundation Inc.* Над макетам часопіса працаваў беларускі выдавец і перакладчык Зміцер Колас.

Гадавік пачынаецца з рубрыкі „Дакумент", у якой публікуецца артыкул А. Смаленчука пра знойдзеныя ў фондах Літоўскага нацыянальнага музея беларускамоўныя адозвы часоў паўстання 1863 г. Яны выйшлі з кола віленскіх „чырвоных" і рыхтаваліся паплечнікамі Каліноўскага. Аналіз дакументаў дапаўняецца публікацыяй іх зместу, а таксама сканаванымі выявамі.

Цэнтральная рубрыка гадавіка „Біяграфія навукі і навукоўца" прысвечана постаці Валянціны Лебедзевай (Мятліцкай) (1955–2022). Публікуецца яе апошні тэкст („Шляхі да маіх універсітэтаў"), бібліяграфія навуковых прац (падрыхтаваў А. Кіштымаў), успаміны сяброў і калег. Таксама ў гэтым томе публікуюцца фрагменты стэнаграмы зборніка дакументаў *Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934): асоба ў дакументах і ўспамінах* (Менск, 2020), сабраных і навукова апрацаваных В. Мятліцкай.

Я. Грыневіч дапоўніла рубрыку ўласным тэкстам, прысвечаным жыццю і дзейнасці фальклорыста і захавальніка беларускага музычнага меласу, выдаўца і педагога, папулярызатара народнай музыкі і спеваў Антона Грыневіча (1877–1937).

У рубрыцы „Дыялогі" публікуецца інтэрв'ю А. Смаленчука з вядомым беларускім этнографам доктарам культуралогіі Вольгай Лабачэўскай („Я сябе місіянеркай не адчуваю…").

Традыцыйная рубрыка „Віленскі сшытак" прапануе ўвазе чытачоў нарыс А. Смаленчука *Чалавек, які сказаў праўду. З жыццяпісу Францішка Аляхновіча (1883–1944)*, а таксама артыкул А. Пігальскай, прысвечаны дзейнасці і сетцы кантактаў віленскай друкарні Юзафа Завадскага. Аўтарка паспрабавала прааналізаваць дзейнасць друкарні на працягу ўсёй яе гісторыі ў 1805–1940 гг.

У раздзеле „Гісторыя ў антрапаланічнай перспектыве" публікуюцца артыкулы В. Якубава *Права на супраціў тыраніі ў Вялікім Княстве Літоўскім на прыкладзе дзейнасці Льва Сапегі і Януша Радзівіла (канец XVI — пачатак*

XVII ст.), С. Грунтова *„Аўгусцейшы дзед”. Імператарскія скульптурныя помнікі ў беларускіх гарадах і мястэчках у пачатку XX ст.*, Яна Гардзеева *Białoruś w koncepcjach Leona Wasilewskiego i Stanisława Grabskiego przed traktatem ryskim*, В. Зубко *Штодзённае жыццё беларусаў у міжваеннай Чэхаславакіі (1919–1939)*, А. Гужалоўскага і Д. Грынь *Іншадумства ў БССР у часы Адлігі*, М. Бянько *Вобразы савецкай рэчаіснасці 1960-х гг.: перапіска „антысаветчыкаў” Луцкевічаў*, А. Радзюка *Вобраз Расійскай імперыі ў гістарычнай памяці сучаснай Беларусі (на прыкладзе афіцыйных сайтаў мясцовых органаў улады)*.

У новай для гадавіка рубрыцы „Вольная трыбуна” пра асаблівасці гістарычнай свядомасці сучаснай Расіі разважаюць гісторыкі з Масквы І. Барынаў і І. Стралкоў. Хроніка навуковага жыцця паведамляе пра найбольш цікавыя канферэнцыі з удзелам беларускіх даследчыкаў, а таксама ўтрымлівае анатацыі выданняў, якія папаўняюць беларускую і польскую гістарыяграфію.

Сяргей Курыленка

Беларускі гістарычны агляд, т. 29, сшытак 1–2 (56–57), снежань 2022 г. (Галоўны рэдактар Генадзь Сагановіч)

Агляд беларускіх гістарычных часопісаў варта пачаць з тома 29 *Беларускага гістарычнага агляда*. Часопіс быў заснаваны ў 1994 г. і па сённяшні дзень застаецца найбольш аўтарытэтным перыядычным навуковым выданнем. Гэта адзіны беларускі гістарычны часопіс, які індэксуецца ў базах ERIH PLUS і EBSCO. Але справа не толькі ў фармальным momance. Галоўны рэдактар Генадзь Сагановіч за 30 гадоў працы набыў унікальны вопыт рэдагавання, які адчувальны ў кожным новым томе БГА. Апрача таго рэдактар застаецца навукоўцам і выдатна арыентуецца ў актуальных пытаннях сучаснай гістарычнай навукі.

У гэтым томе БГА ў першую чаргу хочацца адзначыць артыкулы з галіны антрапалагічна арыентаванай гісторыі. Так, даследчыца гісторыі Каталіцкага Касцёла ў Беларусі Раіса Зянюк засяродзілася на такім неардынарным боку жыцця каталіцкіх манастыроў і семінарый, як спажыванне і выраб алкаголю. Храналагічна артыкул ахоплівае амаль увесь расійскі перыяд беларускай гісторыі — 1772–1914 гг. Алкаголь, дарэчы, вырабляўся як для ўласных патрэб манахаў, так і на продаж праз корчмы.

Алесь Пагарэлы працягвае нас знаёміць з праектам мадэрнасці Беларускай хрысціянскай дэмакратыі, прадстаўленым на старонках партыйнага друку. На гэты раз гаворка ідзе пра праблему суадносін катэгорый „прырода” і „культура”. Паводле даследчыка, прапанаваны дыскурс аб прыродзе павінен быў замяніць веды вяскоўцаў пра навакольнае асяроддзе. Прырода станавілася сінанімічнай культуры. Варта адзначыць, што ў 2021 г. аўтар артыкула надзвычай паспяхова абараніў у Беластоцкім універсітэце доктарскую працу *Społeczno-kulturowe aspekty kształtowania się wspólnoty politycznej*

w prasie Białoruskiej Chrześcijańskiej Demokracji w okresie międzywojennym.

Упэўнены, што ўвагу чытачоў таксама прыцягне артыкул Г. Сагановіча *Шматаблічнасць Крычаўскага паўстання, або Патрэба новага погляду на сацыяльныя канфлікты*. Апошнім часам даследчык усё часцей звяртаецца да тэматыкі беларускай савецкай гістарыяграфіі і яе слядоў у сучасных публікацыях. Апошняе між іншым датычыць асвятлення Крычаўскага паўстання 1743–1744 гг. Аналізуючы гістарыяграфію сялянскіх паўстанняў, Г. Сагановіч адзначыў, што беларуская гістарыяграфія дагэтуль не мае даследаванняў з выкарыстаннем немарксісцкіх тэарэтычных мадэляў. Дасягненні сусветнай гуманітарыстыкі апошніх дзесяцігоддзяў быццам невядомыя ў краіне. Між тым у сацыяльнай гісторыі мала хто з даследчыкаў раннемадэрнай Еўропы верыць у тое, што галоўным фактарам палітычных трансфармацый быў класавы канфлікт. Сучасныя даследаванні грамадства выпрацавалі рознаарыентаваныя тэарэтычныя падыходы да розных праяў сялянскага руху, у якіх нават само паняцце „сялянства" разумеецца неаднолькава. А вось беларуская гістарычная літаратура па-ранейшаму выкарыстоўвае паняцці і тэрміны, перанятыя з савецкай эпохі.

Асаблівай увагі заслугоўваюць тэксты вядомых даследчыкаў эпохі нацыяналізмаў і праблематыкі ідэнтычнасці Рышарда Радзіка (Люблін) (*Палякі і ўсходнія славяне: сацыяльныя ўмовы фармавання ідэнтычнасці і ментальных рыс*) і Міраслава Гроха (Прага) (*Пра еўрапейскія карані нацыі, нацыяналізм і патрыятызм*).

Гісторык Сяргей Новікаў у артыкуле (*У пошуках дакладнай колькасці нацысцкіх ахвяр у Беларусі (на прыкладзе Трасцянецкага лагера смерці)*) заклікае дзеля ўдакладнення колькасці ахвяр нацысцкай акупацыі Беларусі ўлічваць працы нямецкіх даследчыкаў.

Традыцыйную для БГА праблематыку гісторыі Вялікага Княства Літоўскага працягваюць публікацыі Аляксандра Доўнара (Менск) пра фінансавую справаздачнасць органаў гарадскога самакіравання Беларусі ў другой палове XVI — XVIII стст. і Роберта Калодзея (Вроцлаў) аб праблеме лімітацыі на сойміках ВКЛ у канцы XVII ст.

Як заўсёды, прыцягвае ўвагу раздзел рэцэнзій, у якім зроблены крытычны агляд наступных выданняў:

Алена Дземідовіч, *Вялікае Княства Літоўскае ў адносінах Рэчы Паспалітай з Расіяй і Швецыяй у першай трэці XVII ст.*, Мінск 2021 (В. Якубаў);

Franziska Exeler, *Ghosts of War. Nazi Occupation and Its Aftermath in Soviet Belarus*, Ithaca — London 2022 (І. Раманава);

Eduard Mühle, *Słowianie. Rzeczywistość i fikcja wspólnoty, VI–XV wiek*, Warszawa, 2020 (В. Варонін);

Леонід Тимошенко, *Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI — перша третина XVII ст.)*, Дрогобич 2020 (Ю. Лаўрык);

Ирина Романова, *Клеймение Красного дракона: 1937–1939 гг. в БССР*, Москва 2021 (І. Махоўская, В. Мянькоўскі);

Оксана Кісь, *Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти*, Львів 2017 (Т. Астроўская);

Tatsiana Astrouskaya, *Cultural Dissent in Soviet Belarus (1968–1988). Intelligentsia, Samizdat and Nonconformist Discourses*, Wiesbaden 2019 (Ф. Акерман);

Tomasz Kamusella, *Words in Space and Time: A Historical Atlas of Language Politics in Modern Central Europe*, Budapest and New York 2021 (С. Запрудскі).

Эда. *Песні пра багоў*. Уклад., пер. са старажытнаісл., камент. Я. Папакуля, Мінск 2021; *Эда Сноры Стурлусана.* Уклад., пер. са старажытнаісл., камент. Я. Папакуля, Мінск 2021; *Эда. Песні пра герояў*. Уклад., пер. са старажытнаісл., камент. Я. Папакуля, Мінск 2022 (С. Емяльянаў).

У рубрыцы *In memoriam* Захар Шыбека ўспамінае Адама Мальдзіса (1932–2022), а Віталь Зайка — Янку Запрудніка (1926–2022).

Аляксандр Смалянчук

С. В. Марозава, С. П. Марозаў, *Культурная спадчына Уніяцкай Царквы Беларусі (1596–1839)*, Гродна 2023.

Чарговая кніга вядомай беларускай даследчыцы гісторыі Грэка-каталіцкай (уніяцкай) царквы ў Беларусі прафесара Святланы Марозавай прысвечана ролі гэтай царквы ў культуратворчых працэсах канца XVI — першай паловы XIX ст., а таксама аналізу яе спадчыны. У раздзеле *Берасцейская ўнія як з'ява культуры: гістарыяграфічнае асэнсаванне* аўтарка грунтоўна прадставіла гістарыяграфію праблемы. У наступных раздзелах яна ахарактарызавала ўнёсак Грэка-каталіцкай царквы ў развіццё беларускай культуры ў галіне адукацыі, кнігадруку, архітэктуры, жывапісу, скульптуры, музычнага, тэатральнага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва.

Суаўтар працы Сяргей Марозаў паспрабаваў засяродзіцца на гісторыка-культурнай спадчыне Уніі скрозь прызму папулярнай канцэпцыі „месц памяці". Аднак знаёмства з раздзелам *Грэка-Каталіцкая Царква як „месца памяці"* сведчыць хутчэй пра няўдачу гэтай спробы, якая мае фармальны характар і не адрозніваецца глыбінёй аналізу.

Тым не менш даследчыкам канфесійнай гісторыі Беларусі і Украіны, а таксама ўсім цікаўным да беларускай мінуўшчыны варта звярнуць увагу на гэта выданне. Феномен Грэка-каталіцкай царквы застаецца адным з найважнейшых у спробе зразумець адметнасць беларускага гістарычнага лёсу. Тэма культурнай спадчыны Уніі асабліва важная сёння, калі Грэка-каталіцкая царква ў Беларусі перажывае чарговы этап свайго адраджэння.

А. С.

Канферэнцыі

X Міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі. Коўна, 30 верасня — 2 кастрычніка 2022 г.

Юбілейны кангрэс адбываўся ў надзвычай складаных умовах. Такое буйное мерапрыемства заўжды залежыць не толькі ад пажаданняў ды памкненняў арганізатараў, але і ад палітычных умоў у Беларусі і суседніх краінах. У 2022 г. у нашым рэгіёне распачалася вайна і беларускія ўлады падтрымалі расійскую агрэсію супраць Украіны. Гэта радыкальна паўплывала на многія рэчы, у т. л. і на статус беларускіх даследаванняў. Калі ў 2021 г. на кангрэсе дамінавала тэма масавых палітычных пратэстаў, а беларусы выглядалі нявіннай ахвярай рэжыму Лукашэнкі, то ў 2022 г. полюс увагі змясціўся да пытанняў бяспекі, вайсковых альянсаў і грамадскай думкі.

Пачатак вайны стаў сапраўдным выклікам для кангрэса. Паўсталі пытанні: як пазіцыянаваць беларускія даследаванні? Ці захоўваць першапачатковую нейтральнасць? Якім чынам выбудоўваць стасункі з украінскімі даследчыкамі? Украінцы апошнія гады складалі заўважную частку ўдзельнікаў кангрэса (10–15 %), і страціць кантакты з гэтай супольнасцю таксама было б цяжкім ударам. Практычна адразу напачатку вайны Аргкамітэт кангрэса выступіў з публічнай заявай з асуджэннем расійскай агрэсіі. Прыкладваліся намаганні захаваць украінскіх удзельнікаў, у т. л. і праз вызваленне ад рэгістрацыйнага ўнёску. І адразу адзначу, што ўкраінцы на гэта пазітыўна адрэагавалі. Як прызнала ўкраінская ўдзельніца на падсумаванні працы кангрэса, для іх падтрымка з боку беларускіх калег была насамрэч вельмі важнай. Кангрэс фактычна ўзяў на сябе функцыю наладжвання беларуска-ўкраінскага дыялогу, прынамсі ў інтэлектуальнай сферы.

З кожным годам становіцца ўсё больш складана захоўваць удзельнікаў з Беларусі. Калі ў 2021 г. працавалі кавідныя абмежаванні, то ў 2022 г. у сілу ўвайшлі абмежаванні палітычныя. Дыпламатычнае напружанне з Літвой прывяло да скарачэння выдачы віз да мінімальнага ўзроўню, і Міністэрства замежных спраў Літвы адмовіла ў спрыянні выдачы віз беларускім удзельнікам кангрэса. Больш за тое, імкліва пашыраецца стэрэатып, што ўсе, хто застаюцца ў Беларусі і тым больш працуюць у дзяржаўных установах, з'яўляюцца калабарантамі палітычнага рэжыму, а гэта асабліва балюча б'е па навукоўцах. Яны і так знаходзяцца пад моцным адміністрацыйным прэсінгам, пазбаўленыя ўсіх міжнародных сувязей, апрача расійскіх, практычна не маюць магчымасці пакінуць краіну. І ў гэты момант іх яшчэ падобным чынам

кляймуюць! Відавочна, што з працягам вайны і нязменнасцю палітычнай сітуацыі ў Беларусі такое стаўленне будзе толькі замацоўвацца. Адпаведна, адной з задач кангрэса становіцца рэпрэзэнтацыя інтарэсаў усіх беларускіх навукоўцаў, як тых, што былі змушаны з'ехаць з краіны, так і тых, хто застаўся.

Калі казаць пра статыстыку, то ў X кангрэсе ўдзельнічалі 311 чал., з якіх 102 — дыстанцыйна. Гібрыдны фармат працы па-ранейшаму застаецца актуальным, і з улікам візавых абмежаванняў захавае сваю запатрабаванасць і на будучыню. Пераход да гібрыднага фармату стварае новыя магчымасці. На гэтым кангрэсе ўпершыню ішлі анлайн-трансляцыі ўсіх панэляў для зарэгістраваных слухачоў, з магчымасцю падключыцца да дыскусій.

Зразумела, што нават юбілейны для кангрэса год цяжка назваць для нас святочным, паколькі вайна карэктуе ўсе планы. Нават адкрыццё мерапрыемства адбылося без пафасных прамоў і ўрачыстых гасцей. Пленарнае пасяджэнне разгарнулася ў фармаце дыскусіі пра сітуацыю Беларусі. Гэта той момант, калі рэчаіснасць настолькі „гістарычная", што патрабуе непасрэднага звароту.

Праца ў панэлях адбывалася ўжо ў звычайным рэжыме (гібрыдны фармат для ўсіх стаў за гэты час звыклым) з традыцыйным наборам тэм, ад гісторыі Вялікага Княства Літоўскага да мовы сучаснага мастацтва. Незвычайным дадаткам можна лічыць панэль, якая аб'яднала беларускіх гісторыкаў, што займаюцца „нефарматнымі" тэмамі — антычнасцю, усходазнаўствам, медыявістыкай. Разам з тым наяўнасць такой праблематыкі таксама цешыць, паколькі паказвае шырокі спектр і магчымасці беларускай гістарыяграфіі. Больш сумным дадаткам да традыцыйнай праблематыкі кангрэса можна лічыць з'яўленне асобнай секцыі „Даследаванні вайны". Агулам трэба прызнаць, што „пратэстны" вектар беларускіх даследаванняў ужо змяніўся на вывучэнне ўплыву вайны на сітуацыю ў рэгіёне. Асабліва востра ўварванне рэальнасці ў поле навуковых даследаванняў адчувалася ў праграме дыскусій і „круглых сталоў", дзе дамінавала пытанне, як зараз у сітуацыі вайны фарматаваць праграму сваіх дысцыплін (гісторыі, філасофіі, антрапалогіі)?

Традыцыйна адным з найбольш важных элементаў кангрэса стала падсумаванне вынікаў Прэміі за лепшыя навуковыя публікацыі. У намінацыі „Гісторыя" перамаглі Ірына Раманава з манаграфіяй *Клеймение Красного Дракона: 1937–1939 гг. в БССР* і Алесь Пагарэлы, які атрымаў прэмію за лепшы артыкул. У катэгорыі „Гуманітарныя навукі" была адзначана кніга Алеся Сушы *Беларускі Буквар у нацыянальнай і сусветнай прасторы*, а таксама артыкул Вольгі Лабачэўскай. У сацыяльна-палітычных навуках ужо другі год запар перамогу святкавала Таццяна Кулакевіч. Адбыліся і дзве пазачарговыя прэміі, у падсумаванні лепшых польскамоўных манаграфій на беларускую тэматыку заслужана перамог Томаш Блашчак. Яго кнігу пра беларусаў у міжваеннай Літве за гэты час паспелі перакласці на беларускую мову і выдаць. І ўрэшце рэхам надзвычайнай цікаўнасці да беларускай праблема-

тыкі пасля 2020 г. можна лічыць заснаванне асобнай прэміі за лепшы артыкул замежных даследчыкаў пра Беларусь на англійскай мове, дзе перамог украінскі даследчык Уладзімір Арцюх.

Наступны кангрэс зменіць пляцоўку, на гэты раз ён адбудзецца ў польскім Гданьску. Выклікі застаюцца тымі ж самымі, і захаваць агульную платформу абмеркаванняў у час вайны будзе сапраўды цяжка.

Аляксей Ластоўскі (Вільня)

VIII Міжнародная навуковая канферэнцыя Цэнтра беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта "Беларусь і Украіна на гістарычных скрыжаваннях".

Варшава, 25 лістапада 2022 г.

24 лютага 2022 г. Расійская Федэрацыя распачала вайну супраць Украіны, што татальна паўплывала на жыццё ўкраінскага народа і дзяржавы. Значная частка навукоўцаў апынулася па-за межамі краіны, дзе яны атрымалі ўсебаковую дапамогу. У *Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego* быў арганізаваны *Centrum Studiów nad Ukrainą*, які аб'яднаў вядомых і маладых гісторыкаў, філосафаў, палітолагаў і лінгвістаў. Са свайго боку сябры *Centrum Studiów Białoruskich* у знак салідарнасці выступілі з ініцыятывай правядзення беларуска-ўкраінскай навуковай канферэнцыі. Ініцыятыва была падтрымана зацікаўленымі інстытуцыямі і асобамі. 25 лістапада 2022 г. прайшла міжнародная канферэнцыя *Беларусь і Украіна на гістарычных скрыжаваннях*. У сувязі з існуючай палітычнай сітуацыяй у Цэнтральна-Усходняй Еўропе канферэнцыя праходзіла *online*.

Канферэнцыя складалася з трох частак: 1) навуковыя даклады беларускіх і ўкраінскіх даследчыкаў, 2) дыскусія *Палітыка памяці ў Беларусі і Украіне ў дачыненні да Другой сусветнай вайны*; 3) прэзентацыі выданняў: Tomasz Błaszczak, Iryna Matiash, Dorota Michaluk, *Iwan Kraskowski (1880–1955). W służbie Białorusi i Ukrainy* (2019); а таксама восьмага тома *Rocznika Centrum Studiów Białoruskich=Гадавіка Цэнтра Беларускіх Студыяў* (2022). У канферэнцыі прынялі ўдзел навукоўцы з Беларусі, Украіны, Польшчы і Літвы.

Галоўная частка канферэнцыі была падзелена на дзве панэлі, адпаведна храналагічнаму прынцыпу. У першай, *Беларусь і Украіна ў Сярэднявеччы і Новым часе,* прагучалі тры даклады. Генадзь Семянчук у дакладзе *Варажскі перыяд у гісторыі Украіны і Беларусі (IX–XII стст.)* прапанаваў канчаткова адмовіцца выкарыстоўваць у беларускіх і ўкраінскіх нарацыях савецкае ідэалагічнае паняцце „старажытнарускі перыяд" і замяніць яго паняццем „варажскі перыяд". Гістарычныя і археалагічныя крыніцы пацвярджаюць правільнасць падобнага выбару. Аляксандр Краўцэвіч у высту-

пленні на тэму *Беларусь і Украіна ў Вялікім Княстве Літоўскім. Канфлікт ці супраца?* паказаў шматбаковасць і складанасць беларуска-ўкраінскіх адносін у Сярэднявеччы і Новым часе. Таксама ён звярнуў увагу на перспектывы супольных даследаванняў. Аляксей Шаланда ў дакладзе *Палітычныя наступствы валынска-жамойцкага канфлікту ў XVI ст.* раскрыў складанасці ўнутрыпалітычнага жыцця ВКЛ, канкурэнцыю палітычных і ўрадавых эліт розных рэгіёнаў, пачатак працэсу фармавання „гістарычнай палітыкі" сярод беларускай, украінскай і літоўскай шляхты.

Другая панэль, *Беларусь і Украіна ў XIX–XXI стст.*, як бачна з назвы, была прысвечана гісторыі Найноўшага часу. Сяргей Токць у рэфераце *Узаемасувязі і ўзаемаўплывы беларускага і ўкраінскага нацыянальных рухаў у XIX — пачатку XX ст.* звярнуў увагу слухачоў на адносіны паміж названымі нацыянальнымі рухамі. Больш масавым і лепей арганізаваным быў украінскі рух, які шмат у чым стаў узорам для беларускага. Праф. Уладзіслаў Вярсцюк з украінскага цэнтра ў дакладзе *Украінская Народная Рэспубліка. Праблемы станаўлення* распавёў пра тыя ўнутрыпалітычныя і міжнародныя выклікі, на якія УНР у 1917–1918 гг. не здолела адказаць. У яго выступленні адчувалася эвалюцыя сучаснай украінскай гістарыяграфіі па праблематыцы УНР ад эмацыйнай да больш рэалістычнай і крытычнай. Аляксандр Смалянчук у дакладзе *Украінская праблематыка на старонках „Нашай Нівы" (1906–1915 гг.)* прадставіў публікацыі першай беларускай газеты, што датычылі гісторыі і культуры Украіны, а таксама ўкраінскага нацыянальнага руху. Праф. Ірына Мацяш у выступленні *Першыя дыпламатычныя кантакты УНР–БНР: спадзяванні і рэаліі* на падставе новых гістарычных крыніц, пераважна з ўкраінскіх архіваў, асвятліла пачаткі міждзяржаўных адносін дзвюх маладых нацыянальных дзяржаў. Ганна Славіна ў рэфераце *Праект ваеннай дамовы, прадстаўленай дэлегацыяй БНР балтам, фінам і ўкраінцам на мірнай канферэнцыі ў Парыжы* звярнула ўвагу на беларускую ініцыятыву ў справе кансалідацыі нацыянальных рухаў з заходніх тэрыторый былой Расійскай імперыі. Андрэй Чарнякевіч прадставіў даклад на тэму *Украінцы ў міжваенным Гродна 1922–1939 гг.*, у якім раскрыў невядомыя старонкі жыцця і дзейнасці ўкраінскай дыяспары ў адным з культурных і палітычных цэнтраў II Рэчы Паспалітай. Ганна Мяньшэніна ў выступленні на тэму *Украінскія грамадска-палітычныя каштоўнасці: іх фармаванне і кантэксты* прааналізавала вельмі важныя для народаў постсавецкай прасторы метады фармавання нацыянальнай свядомасці.

Важнай часткай канферэнцыі была дыскусійная панэль *Палітыка памяці ў Беларусі і Украіне ў дачыненні да Другой сусветнай вайны*. Мадэратарам выступаў праф. Беластоцкага ўніверсітэта Алег Латышонак, дыскутантамі — Яўген Мірановіч, Мікола Рабчук і Яраслаў Ксёнжак. Вынікам дыскусіі было прызнанне, што, па-першае, беларуская і ўкраінская нацыянальныя гістарыяграфіі адмовіліся ад савецкіх ідэалагічных пастулатаў пры даследаванні гісторыі Другой сусветнай вайны, іх пазіцыі істотна адрозніваюцца

ад сучасных расійскай і беларускай афіцыйнай гістарыяграфій, а, па-другое, што перад беларускімі і ўкраінскімі даследчыкамі першачарговай задачай з'яўляецца рэвізія савецкай інтэрпрэтацыі вайны.

Падчас заключнай дыскусіі яе ўдзельнікі адзначалі, што гэта канферэнцыя распачынае новы этап прафесійнага супрацоўніцтва гісторыкаў Беларусі і Украіны, якое дагэтуль не было актыўным.

Генадзь Семянчук (Варшава),
Олександр Шевченко (Варшава)

La Shoah en Biélorussie: cadre historique et innovations méthodologiques („Халакост у Беларусі: гістарычныя рамкі і метадалагічныя інавацыі")

Каны (Францыя), 16 снежня 2022 г.

Арганізатарамі міжнароднага навуковага сімпозіума з'яўляліся Барыс Чэрны (Універсітэт Кан-Нармандыя) і Клер Ле Фоль (Універсітэт Саўтгемптана).

Ва ўступным дакладзе Барыс Чэрны нагадаў, што гісторыя Беларусі і лёс яе насельніцтва, чвэрць якога загінула ў перыяд Другой сусветнай вайны, застаюцца вобласцю, якая яшчэ не даследавана цалкам. У Францыі вельмі мала прац, прысвечаных Другой сусветнай вайне і Халакосту ў гэтай краіне. Паводле Клер Ле Фоль, гэту адсутнасць можна растлумачыць рознымі прычынамі, у тым ліку ўключэннем тэрыторыі Беларусі ў склад СССР, дзе гэты канфлікт кваліфікаваўся як „Вялікая Айчынная вайна" і галоўны акцэнт рабіўся на праслаўленні гераізму савецкіх воінаў і партызан. Гэта палітычная інстытуцыяналізацыя гісторыі Другой сусветнай вайны рэактывавалася на пачатку 2000-х гг., а сёння нават узмацнілася. У афіцыйным дыскурсе няма месца трагедыі беларускіх яўрэяў.

Сімпозіум складаўся з дзвюх частак. Першая была прысвечана гістарычным даследаванням, другая засяродзілася на праблеме памяці пра Халакост у Беларусі.

У дакладзе „Адносіны паміж яўрэямі і неяўрэямі ў Беларусі да Катастрофы" Клер Ле Фоль прадставіла сацыякультурныя і эканамічныя асаблівасці міжэтнічных адносін (гістарычная канцэнтрацыя яўрэйскага насельніцтва ў гарадах, структурная ўстойлівасць сацыяльна-эканамічных адносін з сялянствам), якія тлумачаць слабасць антысемітызму ў Беларусі ў параўнанні, напр., з Украінай. Аднак Беларусь не пазбегла антыяўрэйскага гвалту падчас саветызацыі ўсходняй часткі, а ўвосень 1939 г. і заходняй тэрыторыі Беларусі, а таксама ў гады Другой сусветнай вайны.

Сістэматычнага вывучэння месцаў масавых забойстваў, у прыватнасці Броннай Гары, размешчанай за 125 км на паўночны ўсход ад Брэста, дзе было

расстраляна больш за 50 тыс. чал., пераважна яўрэяў, яшчэ не праводзілася. Як вынікае з выступу Мары Муцье-Бітан („Бронная Гара, месца стральбы ці цэнтр забойства?”), вельмі важна выкарыстоўваць розныя крыніцы (вусныя і дакументальныя), улічваць лакацыю месца забойстваў, а таксама вывучаць ролю мясцовага насельніцтва. Усё гэта важна для аналізу функцыянавання месца забойства, дзе сляды злачынстваў былі сцёртыя нацыстамі, а затым „забытыя” савецкай уладай.

Геаграфія і картаграфія ляжаць у аснове праекта прасторавай рэканструкцыі Брэсцкага гета, дзе больш за год знаходзіліся ў зняволенні каля 17 тыс. яўрэяў. Праект прадставілі П’ер-Іў Бюар, Фрэдэрык-Леў Цюрбу, Юлія Ражэ і Барыс Чэрны ў прэзентацыі „Брэст-Літоўскае гета: праблемы мікрагістарычнага і прасторавага даследавання”. Аўтары пазначылі перспектывы даследавання на скрыжаванні геаграфіі, гісторыі (мікрагісторыі) і сацыялогіі. Калекцыя з 17 тыс. яўрэйскіх уліковых картак, якія ўтрымліваюць звесткі аб занятках і месцах пражывання, спрыяе разуменню ўладкавання гета.

Другая частка сімпозіума, прысвечаная праблематыцы памяці, пачалася з даклада Аніке Вальке (Вашынгтонскі ўніверсітэт). У сваім выступе яна закранула праблему абыякавасці і супрацоўніцтва з нацыстамі мясцовага насельніцтва падчас масавых забойстваў. А. Вальке адзначыла, што адсутнасць увагі дзяржавы да ахвяр Халакосту спрыяе забыццю трагедыі, актыўных або пасіўных удзельнікаў забойстваў ператварае ў асоб, „прысутных” падчас генацыду.

Мінулае і памяць абмяркоўваліся ў прэзентацыі Іны Соркінай (Варшаўскі ўніверсітэт), прысвечанай „другому жыццю” яўрэйскіх асабістых рэчаў у былых штэтлах Беларусі пасля Халакосту. Гэтыя рэчы працягваюць функцыянаваць, захоўваючы іх „яўрэйскую ідэнтычнасць”. Гандаль прадметамі, якія належалі яўрэйскім сем’ям, з’яўляецца крыніцай прыбытку для спецыялізаваных гандляроў (напр., антыкварная крама ў Міры). Для нашчадкаў загінулых ці турыстаў з Ізраіля гэтыя прадметы маюць каштоўнасць рэліквій.

Прэзентацыя Аляксандра Далгоўскага (Гістарычная майстэрня ў Менску) „Памяць аб Катастрофе ў савецкай і постсавецкай Беларусі” і даклад Маі Кацнельсон, заснавальніцы Беларускага цэнтра яўрэйскай культурнай спадчыны аб праекце „Беларускі штэтл” і новых спосабах працы з яўрэйскай спадчынай дазволілі падвесці вынікі намаганняў, каб прыцягнуць увагу да гісторыі і культуры яўрэйскай супольнасці і яе трагедыі.

Іна Соркіна (Варшава)

ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Wiesław Caban, prof. dr. hab., profesor emeritus, Instytut Historii UJK w Kielcach.

Zajmuje się historią Polski XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem powstania styczniowego, dziejami Polaków w Imperium Rosyjskim w XIX w., w tym syberyjskimi zesłaniami. ORCID: 0000-0002-3695-8259.

Najważniejsze publikacje: z *Orenburga do Paryża. Bronisław Zaleski 1820–1880*, Kielce 2006; *Powstanie styczniowe. Polacy i Rosjanie w XIX wieku,* Kielce 2011; *Syberyjska korespondencja zesłańców postyczniowych. „Po drodze życia wstąpić przed śmiercią do Polski,* Wybór, opracowanie, wstęp, W. Caban i S. A. Mulina, Kielce 2018; *Polak czy Rosjanin. Wpływ służby Polaków w carskim korpusie oficerskim w XIX w. na świadomość narodową,* „Przegląd Historyczny", T. CXII, 2021, z. 3, s. 603–619; *Czy całkowicie dobrowolne? Okoliczności wstępowania Polaków do carskiego korpusu oficerskiego od konfederacji barskiej do powstania listopadowego*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej", T. LVII, 2022, z. 1, s. 9–33.

Piotr Cichoracki, historyk, profesor, dr hab. z Uniwersytetu Wrocławskiego. Zajmuję się historią polityczna Polski pierwszej połowy XX wieku, zwłaszcza dziejami obozu sanacyjnego, województw północno-wschodnich II Rzeczpospolitej, kwestiami bezpieczeństwa wewnętrznego w okresie międzywojennym. ORCID: 0000-0003-2523-2679.

Najważniejsze publikacje: *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX wieku*, Łomianki 2007; *Droga ku anatemie. Wacław Kostek-Biernacki (1884–1957)*, Warszawa 2009; *Województwo poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych*, Łomianki 2014; *Oblicza buntu społecznego w II Rzeczypospolitej doby wielkiego kryzysu (1930–1935). Uwarunkowania, skala, konsekwencje*, Kraków 2019 (wspólnie z J. Dufrat i J. Mierzwą); *Rzeczpospolita niedoskonała. Dokumenty do historii buntu społecznego w latach 1930–1935*, Łomianki-Kraków 2019 (wstęp i opracowanie wspólnie z J. Dufrat, J. Mierzwą i P. Rucińskim).

Aliaksandr Dalhouski (Аляксандр Далгоўскі), works as a Researcher at the Historical Workshop in Minsk, Belarus. He studied history and German in Minsk, followed by political science and economic and social history in Aachen, and obtained a PhD from the University of Giessen in 2012. His doctoral thesis appeared in 2015 as „Chernobyl in Belarus: Ecological Crisis and Social Compromise

(1986–1996)". His research interests include the history of Belarus during World War II and following the Chernobyl disaster, as well as environmental history. ORCID: 0000-0002-0436-2477.

Selected publications: *Tschernobyl in Belarus: Ökologische Krise und sozialer Kompromiss*, Wiesbaden 2015; T. Bohn, A. Dalhouski, M. Krzoska, *Wisent-Wildnis und Welterbe. Geschichte des polnisch-weißrussischen Nationalparks von Białowieża*, Köln 2017; T. Bohn, A. Dalhouski, *Nature Conservation in the Belarusian Marshland: The Pripiat National Park as Timber Source and Hunting Paradise* [in:] *Polesia: Modernity in the Marshlands. Interventions and Transformations at the European Periphery from the nineteenth to the twenty-first Century*, „Journal of East Central European Studies", 2019, t. 68, nr 3, p. 419–443; *The Holocaust: History and memory in Belarus* [in:]: *Places of memory: A European perspective on overcoming past trauma*, K. Atamanchyk, A. Lastouski, I. Ramanava (eds.), Vilnius 2022, p. 11–22; *Gewaltlandschaften bei Malyj Trostenez: Eine Forschungsgeschichte* [in:], *Konfliktlandschaften interdisziplinar lesen*, Ch. Rass, M. Adam u.a. (Hrsg.), bd. 1, Osnabrück 2022, s. 181–206.

Helena Głogowska, dr hab., Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, prof. uczelni.

ORCID: 0000-0003-2936-5575.

Zainteresowania naukowe: stosunki polsko-białoruskie, tożsamość na pograniczu polsko-białoruskim, kultura białoruska, historia Białorusi XX–XXI w.

Najważniejsze publikacje: *Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996; *Białorusini na Wybrzeżu Gdańskim*, Toruń 2003; *Od Imperium Rosyjskiego do Unii Europejskiej. Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku*, Białystok 2012; *„Za Białorusią świata nie widział". Rzecz o Teodorze Iljaszewiczu — białoruskim poecie, historyku i działaczu*, Białystok 2021.

Astrid Sahm currently serves as the managing director of the International Education and Encounter Center (IBB), which has offices in both Berlin and Dortmund. Additionally, she is a guest researcher at the German Institute for International and Security Affairs (SWP) in Berlin. From 2006 to 2011 she held the position of German director of the International Education and Encounter Center in Minsk. Previously, from 1993 to 2005, she worked as a political scientist at the University of Mannheim. Astrid Sahm studied political science, history, and philosophy at the University of Frankfurt am Main from 1987 to 1993 and received her PhD in 1998 for her comparative analysis of the Chernobyl policy in Belarus and Ukraine. ORCID: 0009-0006-6166-8276.

Selected recent publications: *In der Sackgasse. Die Sanktionsspirale EU-Belarus*, „Osteuropa, 2021, t. 10–12, s. 139–168; *Riskanter Sonderweg. Belarus und die COVID-19-Pandemie*, „Osteuropa", 2020. T. 3–4, s. 99–110; *Germany's Energy Turnaround After Fukushima: Outsider or Trendsetter in Europe?* [in:]: *The Impact of Disaster:*

Social and Cultural Approaches to Fukushima and Chernobyl, T. Bohn, T, Feldhoff, L. Gebhardt, A. Graf (Eds.). Berlin 2015, s. 97–132; *Holocaust Memorials in the Belarusian Culture of Remembrance, in: International Holocaust Remembrance Alliance* (Ed.) [in:] *Killing Sites. Research and Remembrance*, Berlin 2015, pp. 191–203.

Володимир Бойко (Volodymyr Boyko), кандидат історичних наук. Директор Чернігівського регіонального центру підвищення кваліфікації. Сфера наукових інтересів — період Української революції 1917–1921 рр., насамперед — діяльність органів місцевого самоврядування. ORCID: 0009-0006-1710-8490.

Публікації: *Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р.* „Укр. іст. Журнал", 1997, № 5, с. 25–40; *Виступ полуботківців: чернігівський слід* [w:] *Українська революція: погляд із сьогодення*, Київ 2013, с. 301–312; *Українське місто в публіцистиці революційної доби Сергія Єфремова* [w:] *Гарадзенскі соцыум. Город і яго жыхары: партрэт на фоне эпохі. X —XX стст.* Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Мінск 2016, с. 162–174; *Запровадження стратегічного планування в територіальних громадах — стан, проблеми, проблеми, засоби подолання (на матеріалах Чернігівщини)* [w:] *Розумовські зустрічі*. 2019, вип. 6, с. 29–41; *Місцеве самоврядування Чернігівщини під час часткової окупації області російською ордою* [w:] *Розумовські зустрічі*, 2022, вип. 9б, с. 6–16.

Владислав Верстюк (Vladyslav Verstiuk), доктор історичних наук, професор, Ягелонський університет. ORCID: 0000-0001-6023-0471.

Сфера наукових зацікавлень: історія України, історія Центрально-Східної Европи XX ст.

Публікації: *Революція 1917–1921 рр. у різних форматах (гортаючи числа Українського історичного журналу)*, „Український історичний журнал", 2017, № 6, с. 105–122; *Соборність в українській суспільно-політичній думці та реальній політиці (до 100-річчя проголошення Акта Злуки),* „Український історичний журнал", 2019, № 1, с. 67–93; *Від „Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917–1920)" до „Нарисів історії Української революції" і далі: трансформації дослідницької парадигми*, „Український історичний журнал", 2017, № 3, с. 8–23.

Аляксандр Гужалоўскі (Aliaksandr Huzhalouski) — доктар гістарычных навук, прафесар кафедры этналогіі, музеалогіі і гісторыі мастацтваў БДУ (Менск). ORCID: 0000-0002-9743-8724.

Асноўныя публікацыі: *Нараджэнне беларускага музея*, Мінск 2001; *„Міласці вашай просім...", альбо Адзін год у навейшай гісторыі Беларусі, адлюстраваны ў лістах, заявах, скаргах і іншых формах звароту грамадзян*. Зборнік дакументаў. Укл. А. А. Гужалоўскі, Мінск 2006; *Чырвоны аловак: нарысы па гісторыі цэнзуры ў БССР*: у 2 кн. Кн. 1: 1919–1941 гг. Мінск, 2012;

кн. 2: 1943–1991 гг. Мінск, 2018; *Сэксуальная рэвалюцыя ў Савецкай Беларусі. 1917–1929 гг.*, Мінск 2017.

Таццяна Касатая (Tatsiana Kasataya), PhD, Варшаўскі ўніверсітэт.

ORCID: 0000-0001-7472-5205.

Сфера навуковых інтарэсаў: гісторыя рэлігіі ў СССР, гісторыя евангельскіх хрысціян-баптыстаў у БССР, *oral history*, гісторыя Гродна XX ст.

Асноўныя публікацыі: *Самвыдат евангельскіх хрысціян-баптыстаў у БССР,* „ARCHE. Pačatak", 2017, № 3(153), с. 190–212; T. Kasataja, S. Sturejka, *Der Tag des Sieges als belarussischer Staatsfeiertag. Administrative Steuerung und ihre Ergebnisse* [w:] *Kriegsgedenken als Event Der 9. Mai 2015 im postsozialistischen Europa*, M. Gabowitsch, C. Gdaniec, E. Makhotina (Hg), 2017, s. 141–171; *Евангельскія хрысціяне-баптысты ў 1945–1980-я гг. у БССР: вопыт ганенняў і яго рэпрэзентацыя ў памяці вернікаў*, [w:] *Збожжа: зборнік міжканфесійных і міждысцыплінарных даследаванняў*, выпуск 2, Вільня — Мінск — Смаленск 2020, с. 116–126; *Біблія ў штодзённым жыцці евангельскіх хрысціян-баптыстаў у БССР,* „Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў", 2017, № 3, с. 243–260; A. Smalianchuk, T. Kasataya, *Economies of Scarcity in Belarusian Villages During World War II: How New Findings from Oral History Projects Put a Perpetrator-Centred Historiography in Perspective,* [w:] *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II*, Editors: T. Tönsmeyer, P. Haslinger, 2018, s. 49–60.

Аляксандр Краўцэвіч (Aliaksandr Krautsevich), доктар. гіст. навук, Варшаўскі ўніверсітэт, прафесар-візітатар. Сфера навуковых інтарэсаў: гісторыя Беларусі. ORCID: 0000-0002-9340-2732.

Асноўныя публікацыі: *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII стст.: Планіроўка, культурны слой*, Мінск 1991; А. Краўцэвіч, Г. Якшук, *Стары Мір*, Мінск 1993; *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Беласток 2008; *Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Białystok 2003; А. Кравцевич, А. Смоленчук, С. Токть, *Белорусы: нация Пограничья*, Вильнюс 2011; *Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага. 1248–1377 гг.*, Гародня — Вроцлаў 2015.

Аляксей Ластоўскі, кандыдат сацыялагічных навук. Запрошаны даследчык Цэнтра беларускіх і рэгіянальных даследаванняў Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта (Вільня, Літва), даследчык Інстытута палітычных даследаванняў „Палітычная сфера". Навуковыя зацікаўленні: палітыка памяці, нацыянальная ідэнтычнасць, інтэлектуальная гісторыя беларускага нацыяналізму, культурная геаграфія. ORCID: 0000-0002-5034-7454.

Асноўныя публікацыі: *Recoding the Nation: Historical Politics in Belarus after the 2020 Protests*, *Constructing the Memory. Central and Eastern Europe in New Geopolitical Reality*. Edited by H. Bazhenova, Lublin 2022, pp. 163–186;

A. Lastouski, N. Zakharov, *Sacred Language in the Borderlands: Discussions on the Language of Belarusian Catholicism*, [in:] *Nationalities Papers*, 2022, pp. 1–15; *„Death Parade" on Victory Day (Minsk, 2020)* „Institute of National Remembrance Review", 2021–2022, nr 3, pp. 211–242; *От молитвы к протесту: католическая церковь в Беларуси*, „Неприкосновенный запас", 2021, № 3, с. 233–252; *Расавыя ідэі ў беларускім нацыяналізме пачатку XX ст.* „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2019, nr 12, s. 66–79.

Ольга Мастяница, Phd, Институт истории Литвы.

Сфера научных исследований: национальные отношения в Литве, история идентичности дворянства, интеллигенции в начале XX века. ORCID: 0000-0003-3094-3539.

Основные публикации: *Bajorija lietuvių tautiniame projekte (XIX a. Pabaiga — XX a. pradžia)*, Vilnius 2016; *Between Ethnographic Belarus and the Reestablishment of the Grand Duchy of Lithuania* [in:] *How Belarussian Nationalism Created Its „National Territory„ at the Beginning of the Twentieth Century, Spatial Concepts of Lithuania in the Long Nineteenth Century*, edited by Darius Staliūnas, Boston 2016, p. 279–312; O. Mastianica-Stankevič, J. Venckienė *Mečislovas Davainis-Silvestraitis. Dienoraštis 1904–1912*, Vilnius 2020; *The nobility in the Lithuanian national project in the late nineteenth and early twentieth century: the approach of the Catholic clergy* [in:] *Entangled interactions between religion and national consciousness in Central and Eastern Europe*, ed. Yoko Aoshima 2020, p. 84–96; *The Formation of Imperial Loyalty in the Education System in the Northwest Region in 1905–1915*, [in:] *The Tsar, the Empire, and the Nation Dilemmas of Nationalization In Russia's Western Borderlands, 1905–1915*, ed. Darius Staliūnas, Yoko Aoshima 2021, p. 259–284.

Дзмітрый Матвейчык (Dzmitry Matveichyk), кандыдат гістарычных навук, загадчык аддзела навукова-даследчай і публікацыйнай дзейнасці Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

Навуковыя зацікаўленні: гісторыя Беларусі „працяглага XIX стагоддзя", паўстанні XIX ст. у Беларусі, гісторыя шляхецкага саслоўя. ORCID: 0000-0003-0672-2285.

Асноўныя публікацыі: *Выгнаныя з роднага краю: Пасялістападаўская эміграцыя з Беларусі і Літвы (1830–1870-я гады)*, Мінск 2011; *Удзельнікі паўстання 1863–1864 гадоў: біяграфічны слоўнік (паводле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)*, Мінск 2016; *Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях: Дакументы і матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі*. Уклад. Дз. Ч. Матвейчык, Мінск 2014; *Паўстанне 1863–1864 гадоў у Беларусі: нарыс баявых дзеянняў*, Мінск 2013; *Спроба стварэння культу асобы Міхаіла Мураўёва і яе ўплыў на развіццё гістарыяграфіі паўстання 1863–1864 гг. у Беларусі (1890–1905 гг.)*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2018, № 5, с. 35–48.

Ірина Матяш (Iryna Matiash), доктор історичних наук, професор, запрошений дослідник Центра східноєвропейських досліджень при Варшавському університеті.

Сфера наукових інтересів: дипломатичні відносини України з іноземними державами, історія дипломатії, історія міжнародних відносин, біографія, архіви, джерелознавство. ORCID: 0000-0002-7565-1866.

Публікації: *Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність*, Київ 2019; z *Podlasia do Kijowa. Wkład Iwana Kraskouskiego w organizację ukraińskiej służby dyplomatycznej i konsularnej w latach 1918–1924*, [w:] *Migracje a tożsamość narodowa mieszkańców Europy Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*. Red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2016, s. 255–282; *Украінскі эпізод жыцця Івана Краскоўскага*, „ARCHE", 2019, с. 61–70; *The first ukrainian diplomatic representation in Bulgaria: till the beginnings of the institutional history of ukrainian-bulgarian relations*, „Bulgarian Historical Review", 2020, № 3–4.

Сергей Прудовский (Sergey Prudovskiy), член Научно-информационного центра „Мемориал".

Сфера научных интересов: изучение национальных операций НКВД СССР 1937–1938 гг.

Публикации: С. Кривенко, С. Прудовский, *Статистика национальных операций НКВД 1937–1938 годов*, [online] https://lib.memo.ru/media/book/27344.pdf, [dostęp: 12.05.2023]; *„Спасская красавица": 14 лет в ГУЛАГе агронома Кузнецова*, Москва 2019; *Была такая „нация" — харбинцы. Харбинская операция НКВД в документах*, СПБ 2022.

Аляксандр Радзюк (Aliaksandr Radziuk), кандыдат гістарычных навук, Беларускі інстытут права (БІП), дацэнт.

Сфера навуковай зацікаўленасці: палітыка царызму на землях Беларусі ў XIX ст.; гісторыя штодзённасці. ORCID: 0000-0001-5148-2642.

Асноўныя публікацыі: *Пад скіпетрам Расейскай імперыі. Рэпрэсіўная палітыка царызму на землях Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст.*, Гародня — Кракаў 2017; *Represijna polityka caratu na ziemiach bialoruskich (1863–1864)*, [w:] *Powstanie Styczniowe 1863–1864. Historia i analizy*, Kraków 2017, s. 211–238; A. Sauczuk, A. Radziuk, *Album powstańców 1863 roku z Grodzieńszczyzny*, Kielce 2021.

Іна Соркіна (Ina Sorkina), кандыдат гістарычных навук, дацэнт, Цэнтр беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта. ORCID: 0000-0001-6648-1343.

Сфера навуковых інтарэсаў: гістарычная ўрбаністыка, гісторыя яўрэяў Беларусі. Аўтар каля 130 публікацый, у тым ліку манаграфіі *Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст.* (Вільня 2010).

Аляксандр Смалянчук (Aliaksandr Smalianchuk), доктар гістарычных навук, прафесар Інстытута славістыкі ПАН, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Галоўны рэдактар гадавіка антрапалагічнай гісторыі „Homo Historicus" (з 2008), „Гадавіка Цэнтра беларускіх студыяў" (з 2020).

Праблематыка даследаванняў датычыць гісторыі нацыянальных рухаў у Беларусі і Літве ў XIX–XX стст., палітычнай гісторыі Беларусі ў XX ст., гістарычнай урбаністыкі, memory studies (вусная гісторыя, lieux de memoire). ORCID: 0000-0002-1827-5083.

Найважнейшыя публікацыі: *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 — люты 1917*, Санкт-Пецярбург 2004; *Краёвая ідэя ў беларускай гісторыі*, Мінск 2017, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю*, Мінск 2018; *Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934): асоба ў дакументах і ўспамінах* (рэд.), Мінск 2020; *Za pierwszych Sowietów. Pogranicze polsko-białoruskie w latach 1939–1941 w relacjach ustnych mieszkańców Białorusi* (red.), Warszawa 2021 ды інш.

Дарюс Сталюнас, PhD, старший научный сотрудник Института истории Литвы.

Научные интересы: Российская империя и национализм, межэтнические отношения, места памяти. ORCID: 0000-0002-1227-4776.

Основные публикации: *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam — New York 2007; *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuanian under the Tsars*, Budapest — New York 2015; *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question, 1883–1940*, Marburg 2015 (with Dangiras Mačiulis); *Affirmative Action in the Western Borderlands of the Late Russian Empire?*, „Slavic Review", 2018, t. 77/4, p. 978–997; *Польша или Русь. Литва в составе Российской империи*, Москва 2022.

Ніна Стужынская (Nina Stuzhinskaya), кандыдат гістарычных навук.

Сфера навуковай зацікаўленасці: антысавецкі ўзброены рух 1920–1930-х гг. ORCID: 0000-0002-6184-1650.

Асноўныя публікацыі: *Беларусь мяцежная: з гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву ў 1920-я гг.* Мінск 2012; *Лесная война глазами писателя и прокурора: повстанчество на Витебщине и Смоленщине,* [у:] *„Атаманщина" и „партизанщина" в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры*, Москва 2015, с. 792–804; *Війна і мир Білоруської Селянської партії „Зелений Дуб",* [у:] *Економічний націоналізм.* Івано-Франківськ 2018, с. 308–314; *Гісторыя атамана Грача: на падставе сямейнага архіва,* „Przegląd Środkowo-Wschodni, 2019, nr 4; s. 77–90; *Касцёл і антысавецкі рух у Беларусі ў 1920-я гг.* [у:] Przegląd Środkowo-Wschodni, 2022, nr 7, s. 83–95.

Сяргей Токць (Siarhei Tokc), доктар гістарычных навук, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Еўропы Усходняй Варшаўскага ўніверсітэта. Займаецца сацыяльнай і палітычнай гісторыяй Беларусі XIX–XX стст., мікрагісторыяй. ORCID: 0000-0003-4543-7903.

Аўтар звыш 150 навуковых публікацый, у тым ліку навуковых манаграфій: *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX — пачатку XX ст.,* Мінск 2016; *Мясцовая шляхта і дзяржаўная адміністрацыя Расійскай імперыі ў Гродзенскай губерні: лаяльнасць і супрацiў (1802–1860-я гады),* Гродна 2019.

Ігор Чорновол (Ihor Chornovol), доктор історичних наук.

Сфера наукових зацікавлень: історія „довгого" XIX століття, український парламентаризм, польсько-українські стосунки, теорія фронтиру. ORCID: 0000-002-1495-4417.

Основні публікації: *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*, Київ 2015; *Українська фракція Галицького крайового сейму*, Львів 2018; *Вибори до Галицького сейму: національний аспект і регіональний підхід*, „Народознавчі зошити", 2021, № 5, с. 1087–1095; *Значення польсько-української угоди 1890–1894 рр.* [в:] *За свободу. Українсько-польський діалог та спроби порозуміння*. За ред. М. Литвина, Львів 2021, с. 150–178.